दीक्षितः वशिष्ठस्य पत्नी वशिष्ठवत् क्रयज्ञस्य फलभोक्त्री इत्यर्थः, दम्पत्योः सहाधिकारात् इति लिलेख। अत एव 'तस्या यावदुक्तमाशीर्ब्रह्मचर्य्यमतुल्यत्वात्' (जै० सू० ६।१।२४) सूत्रस्थशाबरभाष्ये स्पष्टमुक्तम्। अतुल्या हि स्त्री पुंसा। यजमानः पुमान् विद्वांश्च। पत्नी स्त्री च अविद्या च। यदि एवं हि एतद् अतुल्यत्वमेतद् अतो भवति क्रत्वर्थेषु यानि याजमानानि श्रवणानि तेषु उपादेयत्वे श्रवणादिविवक्षितम्। यच्च वेदाध्ययनसाध्यं तत्राविद्यात्वात्सा नाधिकृता। (पुं) लिङ्गत्वेन तेषु पत्नी न स्यात्। तत्पत्न्या अध्ययनस्य प्रयोजकं (स्त्रीत्वात्) स्यादिति यद्युच्येत, तन्न असत्यपि प्रयोजकत्वे तस्य निर्वृत्तिर्भविष्यति। अस्ति हि तस्य निर्वर्त्तकं...तस्मात्प्रतिषिद्धस्य पत्न्या अध्ययनस्य पुनः प्रसवे न किञ्चिदपि प्रमाणम्। अतस्तदपि पत्नी न कुर्य्यात्।

एतेन यदुक्तम् 'सूत्रेऽतुल्यत्वं न विद्याभावेन, किन्तु राजसंनिधानेऽमात्यस्येव, गुरुसंनिधाने शिष्यस्येव, पतिसन्निधानेऽस्वतन्त्ररूपाप्राधान्येनैवे' त्यप्यपास्तम्, भाष्यविरोधात्, याज्ञिकपद्धतिविरोधाच्च। न ह्यप्राधान्येन मन्त्रोच्चारणं वार्य्यते। ऋत्विग्गणेषु अप्रधानानामपि तदुच्चारणदर्शनात्। यज्ञे तु पत्नी पतिवन्मन्त्रान्नोच्चारयति इति हि पद्धतिः। कुमारिलभट्टपादाश्च तत्रैव टुप्टीकायाम्—यजमानकाण्डे ये मन्त्रास्ते यजमानेनैवोच्चारणीयाः। स हि विद्वान्। इतरा पत्नी तु अविद्या। अन्यथाऽनुपपत्त्या अध्येष्यते इति चेत् सापि अन्यथानुपपत्तिर्यजमानविद्वत्तयैव क्षीणा। तदीयेनैवाध्ययनेन निराकाङ्क्षत्वान्न प्रतिषिद्धमध्ययनं करिष्यति। एवञ्चेत् याजमानमिति अन्यतरस्मात् तद्धितोपपत्तौ कृतायां येऽपि अमन्त्रवन्तः पदार्थास्तानपि यजमान एव करिष्यति। यद्यपि तेषु स्त्रियः अविद्वत्त्वं नास्ति दोषः। तथापि शाबरमेव व्याख्यानं युक्तम्। अन्यच्च भट्टपादेनैवोक्तम्--ब्राह्मणमुपनयीत इत्याचार्यकरणे आत्मनेपदं भवति। माणवकस्य तु उपादीयमानत्वात् लिङ्गसंख्ये विवक्षिते। तस्मात्पुंसोऽध्ययनं विहितमितरस्या विधानाभावात् अवैधता। न चान्यथानुपपत्त्या अध्ययनं तस्या अन्यथापि (पुंविद्वत्तया) उपपद्यमानत्वात्। अतः प्राप्तोऽध्ययनप्रतिषेधः।

शास्त्रदीपिकाकारादिभिरपि तदेवोक्तम् ४।१।३२ महाभाष्यस्योद्योतेऽपि 'रद्द पर' स्वर्गादिभोक्तृत्वाच्च यज्ञस्वामित्वं भार्य्याया बोध्यम्।

'कथं हि स्त्री सभायां साध्वी स्यात्' (३।१।१५) इति महाभाष्यवचनमभिलक्ष्य कैय्यटेनोक्तम् 'यज्ञसभायां विदुषां पुरुषाणां साधुत्वाधिकारात्।' इति।

यदप्युक्तम्-'प्रज्ञानात्मकेन तपसा तात्कालिकेनैव ब्राह्मण्यप्राप्ति' रिति तन्न, तथात्वेऽपि तस्या असाधारणाया घटनाया सर्वत्रासंभवात्। तथा च साधारणानां गुणकर्मादिप्रयुक्तवर्णव्यवस्थासिद्ध्यसंभवात्।

केचित्तु कवषस्येतिहासेन शूद्रत्वं प्रसाध्य शूद्राणां वेदाध्ययनाधिकारञ्च साधयित्वा तत्र 'यथेमां वाचं कल्याणीमावदानि, इति मन्त्रेण शूद्रान्त्यजादीनां वेदाध्ययनाधिकारं वर्णयन्ति, तदपि तुच्छम्, समुद्धृतब्राह्मणप्रघट्टकेन तदसिद्धेः। 'यथेमां वाच'मिति मन्त्रस्तु न तत्समीहितसाधकः, तस्यान्यपरत्वात्।

'यथेमां वाचं कल्याणीमावदानि जनेभ्यः। ब्रह्मराजन्याभ्याँ शूद्राय चार्याय च स्वाय चारणाय च प्रियो देवानां दक्षिणायै दातुरिह भूयासम्। अयं मे कामः समृद्ध्यताम्। उपमादो नमतु।' (यजुर्वेद सं० २६।२)।

स्वामिदयानन्दनरीत्या परमेश्वरो वक्ति-हे मनुष्याः! यथाहमीश्वरः मनुष्याणां भुक्तिमुक्तिप्रदायिनीं कल्याणीं ऋगादिवेदचतुष्टयात्मिकां वाचं वाणीमावदानि उपदिशामि तथैव युष्माभिरपि समुपदेष्टव्यम्। यथाहं दक्षिणाया दातुस्तत्संसर्गिणां देवानां विदुषां प्रियो भूयासं मम कामः समृद्ध्यताम् तथा अदः परोक्षं सुखं प्राप्यताम् तथा भवन्तोऽपि भवेयुः। कामाः सुखञ्च भवद्भ्योऽपि प्राप्यन्ताम्। ननु जनेभ्य इत्यत्र जनिशब्देन त्रैवर्णिकानामेव-ग्रहणम्, सर्वत्र वेदेषु तेषामेवाधिकारावगमात् इति चेन्न, ब्रह्मराजन्याभ्यामित्यादिना परमेश्वरेण ब्राह्मणादिसर्वेषामधिकारबोधनात्। शूद्रस्य स्वाय स्वकीयभृत्यस्त्र्यादिभ्यः, अरणायेति शूद्राय यथाहमावदानि तथैव भवन्तोऽपि सर्वेभ्यो वेदमुपदिशन्तु।

सर्वोऽप्ययमर्थोऽविचारितरमणीय एव। तथाहि-अत्र मनुष्या इति सम्बोधनं मन्त्रे नास्ति। किं मनुष्याः ब्राह्मणादिभ्यो भिन्नाः परमेश्वरेणोपादिश्यमानेभ्यो जनेभ्योऽपि किं भिन्नाः? संबोध्यमानेभ्योऽपि किं वेदा उपदिष्टा नवा? तदुपदेशदानात् पूर्वमयं मन्त्रो वेदे आसीन्नवा?

यदि संबोध्यमानाः संमुखस्थाः पुरुषा एव ब्राह्मणादयस्तर्हि युष्मभ्यमहं वेद-वाणीमुपदिष्टवानस्मि तथैव भवन्तोऽप्यन्येभ्य उपदिशन्तु इत्येवमन्तिमस्य वेदस्यान्तिमे मन्त्रे वक्तव्यमासीत्, नादौ नवा मध्ये तत्कथनसंभवः, अथवेयम-धिकारिचिन्ता प्रथमवेदस्य प्रथमे मन्त्रे कर्तव्या न मध्ये, तत्र तस्या अप्रसक्तेः किञ्चैवमस्य मन्त्रस्य मनुष्या एव देवता भवेयुः, प्रतिपाद्यस्यैव देवतात्वात्। अहमीश्वर इत्यपि मन्त्रान्न सिद्ध्यति, तद्वाचकपदस्य मन्त्रेऽभावात्। मन्त्र-प्रतिपादकस्यर्षित्वं प्रसिद्ध्यति। नचास्येश्वर ऋषिः प्रसिद्धः। स्त्रीसेवकादिश्च कस्य शब्दस्यार्थः ? शूद्रादिभिन्नस्य तस्यासिद्धत्वात्। यदि तन्मतरीत्या वर्ण-चतुष्टयातिरिक्तोऽन्त्यजो वर्णः पञ्चमो वा बर्णो नास्त्येव तदा कथमरण-शब्देन तद्ग्रहणसंभवः ? किञ्चानेन मन्त्रेण वेदाध्ययनाधिकारसाधने वेदान्त-दर्शनस्यापशूद्राधिकरणं विरुद्ध्यते। (१।९) यागे शूद्रस्यानधिकारनिरूपणपरक (अ० ६ अधिकरण ७) जैमिनिदर्शनविरोधाच्च। 'अपि वा वेदनिर्देशात्। अपशूद्राणां प्रतीयेत' (६।१।३३ जै.सू.) अत्र वेदनिर्देशाच्छूद्राणामनुपनयनमु-क्तम्। 'तस्या यावदुक्तमाशीर्ब्रह्मचर्य्यमतुल्यत्वात्' (जै० सू० ६।१।२४)अतुल्या हि स्त्रीपुंसा अतुल्यता च द्वेधा, स्त्रीत्वादविद्यात्वाच्चे' ति शाबरभाष्यरीत्या स्त्रीणामपि वेदाध्ययनानधिकारः।

'वेदमाता प्रचोदयन्तां पावमानी द्विजानाम्।' (अथर्व सौ०सं० १६।७१।१) वेदे द्विजानामेवाधिकारः। अस्मिन्मन्त्रे स्पष्टं वेदशब्दः। 'यथेमा'मिति मन्त्रे तु वाचमित्येव विद्यते, न वेदवाचमिति। एतेन वेदवाचामध्ययने द्विजानामेवा-धिकारः 'यथेमा'मिति मन्त्रोक्तवाचि तु समेषामधिकारः। 'अयं स होता यो द्विजन्मा' (ऋ० सं० १।१४६।५) इत्यत्र च द्विजस्यैवाधिकारित्वश्रवणम्। गृह्यसूत्रेषु सर्वासु च स्मृतिषु त्रैवर्णिकानामेवोपनयनसंस्कारो विहितो न शूद्राणाम्। उपनयनञ्च वेदाध्ययनाङ्गमिति कथं तदन्तरा तदधिकारः। न च 'आवदानी'त्युत्तमपुरुषप्रयोगादीश्वरोऽत्र वक्तेति वाच्यम्। 'अग्निमीडे पुरोहित' (ऋ० सं० १।१।१) मित्यत्रापि तथात्वापत्त्या परमेश्वरस्याग्निपूजकत्वापत्तेः। अग्निशब्दस्यापि परमात्मपरत्वे स्तुत्यस्तोत्रोरैक्यापत्तेश्च। 'यथेमा'मिति मन्त्रस्य त्वीश्वरो देवता न तु ऋषिः प्रतिपाद्यस्यैव देवतात्वेन नात्र प्रतिपादक ईश्वरो भवितुं शक्नोति।

किञ्चास्मिन् मन्त्रे परमेश्वरस्य वक्तृत्वेऽस्यैव मन्त्रस्य 'अहं देवानां प्रियो भूयासम्'। 'दक्षिणाया दातुः प्रियो भूयासम्' 'अयं मे कामः समृद्ध्यताम्' 'अदो मामुपनयतु'इत्यंशा विरुद्ध्येरन्। नहि पूर्णकामस्येश्वरस्य कामपूर्तिप्रार्थना युज्यते। ततः पूर्वस्मिन्नपि 'सकामान् अध्वनः कुरु संज्ञानमस्तु मेऽमुना' (२६।१ यजु० सं०) संज्ञानमध्वनां सकामत्वञ्च प्रार्थितम्। नचैतन्नित्यज्ञाने पूर्णकामे परमेश्वरे संभवति। नहीमामिति शब्देन वेदलक्षणाया वाचो ग्रहणं संभवति।

किञ्च निराकारस्य वागादिरहितस्येश्वरस्य कथं ब्राह्मणादिभ्यो वेदोपदेशः संभवति। किं सर्वेभ्यः परमेश्वरेण वेदा उपदिष्टाः केभ्यश्चिदेव वा? अन्त्ये के ते? प्रथमे कुतो वेदानभिज्ञा अनेके? किञ्चास्य मन्त्रस्येतिहासरूपत्वे ततः प्राक् तदभावादनित्यत्वमपि वेदानां स्यात्? किञ्चार्य्यानेव पाठयति सर्वान् वा? प्रथमे तस्य सङ्कीर्णता। यदि तथात्वेऽपि न सङ्कीर्णाशयता तर्हि द्विजानामेव पाठनेऽपि कुतः सङ्कीर्णाशयता? सर्वेषामेव यदि पाठनं स्यात् तदा ब्रह्मराजन्यादीनामिव ख्रिष्ट्रीयमोहम्मदादीनामपि कुतो न नामनिर्देशः? अन्यथा जनेभ्य इत्येवोक्तं स्यात्। यदि च परमात्मा सर्वानेव वेदं पाठयति। पाठनसमये च आर्य्या एवासन् नान्ये तर्हि कथमिदानीमन्ये समागताः? किमीश्वरस्य स्वशिष्यानुकूल्यसंपादने सामर्थ्यं नासीत्?

किञ्च स्त्रीसेवकयोरपि ग्रहणमुक्तं पूर्वव्याख्यात्रा। परमत्र तद्बोधकपदं नोपलभ्यते। स्वाय इति पदस्य कया युक्त्या स्त्रीसेवकावर्थ इति चिन्त्यम्? किमीश्वरस्य निराकरस्य स्त्रीसेवकावपि विद्येते?

एवमरणशब्दस्यातिशूद्रोऽर्थ इत्यपि निष्प्रमाणमेव। वस्तुतः स्वाय स्वकुलजाताय अरणाय अन्यकुलजाय इत्येवार्थो निरुक्तादिसंमतः।

किञ्च गुणकर्मानुरोधेन वर्णव्यवस्थामभ्युपगच्छतां प्रतिकूलोऽप्ययमर्थः। तथाहि—जन्मना ब्राह्मण्याद्यभ्युपगमे सिद्धान्तहानिः, गुणकर्मादिभिस्तत्त्वे वेदाध्ययनात्प्राक् तदनुरूपवेदाध्ययनगुणाभावे कथं ब्राह्मण्यादिनिर्णयः? एवं क्षत्रियवैश्यादीनामपि जन्मना क्षत्रियादित्वानभ्युपगमे ब्राह्मणादीन् वेदानध्यापयति परमेश्वर इति कथं ज्ञायते?

किञ्च वैषम्येण पाठनं साम्येन वा? प्रथमे पक्षपातित्वापत्तिः। पक्षपातोऽपि जन्ममूलकः, कर्ममूलको वा? प्रथमे जन्मना वर्णव्यवस्थासिद्धिः, द्वितीये वेदाध्ययनात्पूर्वं कथं गुणकर्मभेदः? यदि प्राक्तनकर्ममूलको भेदस्तर्हि पूर्वजन्मकर्मसिद्धत्वात् पूर्णव्यवस्थाया जन्मनैव सिद्ध्यापत्तिः। साम्येन पाठने कथं न समेषामेकवर्णत्वम?

किञ्च शब्दतोऽध्यापिता वेदा अर्थतो वा? प्रथमे कथमर्थज्ञानम्? द्वितीये तदर्थात्मकस्य ब्राह्मणभागस्यापि परमात्मोपदिष्टत्वाद्वेदत्वापत्तिः। अध्येतृषु अग्निवायुसूर्याङ्गिरसामप्यन्तर्भावे कथं न स्वायेतिमन्त्रे तन्नामनिर्देशः? कथं वा तद्रीत्या तेष्वेकैकस्यैकवेदोपदेष्टृत्वम्। परमोपदिष्टवेदविस्मरणानन्तरं तदुपदेशे वेदेषु क्रमिकेतिहाससत्त्वे वेदानित्यत्वापत्तिः।

किञ्च श्रीदयानन्दानुयायिमते पूर्णविद्वत्त्वं ब्राह्मण्यम्। मौर्ख्यं शूद्रत्वम्। तथा सति विद्वद्भ्यो वेदपाठनं व्यर्थमेव, तत्फलस्य पूर्वमेव सिद्धत्वात्। पूर्णविद्वत्त्वाभावे ब्राह्मण्याभावः, तदभावे कथं ब्राह्मणेभ्यस्तत्पाठनम्? एवमत्यन्तमूर्खेभ्योपि वेदपाठनं व्यर्थमुपदेष्टुरल्पज्ञत्वञ्च। यदि योग्येभ्यः पाठनमयोग्येभ्योऽपाठनं तर्हि मनुष्यमात्राय वेदोपदेश इति रिक्तं वचः। अरणपदेनातिशूद्रो गृहीतस्तेन ततोऽतिमूर्खेभ्योऽयोग्येभ्यस्तत्पाठनं सिद्ध्यति तेन सुतरां तन्मते परमेश्वरस्याल्पज्ञत्वम्।

किञ्च ब्रह्मराजन्याभ्यामित्यादौ ब्राह्मणादिशब्दस्तत्तद्वर्णेषु रूढो यौगिको वा? प्रथमे सर्वत्र वेदे यौगिकार्थग्रहणसिद्धान्तोऽपास्तः। द्वितीये पञ्चानामपि वेदाधिकाराभ्युपगमे कथं वर्णभेदः? सृष्ट्यादौ युद्धवाणिज्याद्यभावेन कथं क्षत्रियादिभेदः?

किञ्च श्रीदयानन्देन 'तेषामेव (चतुर्णामृषीणामेव) पूर्वपुण्यमासीत्। अतः खल्वेतेषामेव हृदये वेदानां प्रकाशः कर्त्तुं योग्योस्ति' इति ऋग्वेद-भाष्यभूमिकायामुक्तम्। इह पुनः मनुष्यमात्राय वेदोपदेश उच्यत इति विप्रतिषिद्धमेतत्। किञ्च सत्यार्थप्रकाशे २५ पृष्ठे अशुभलक्षणानामकुलीनानां शूद्राणामतिशूद्राणाञ्च मन्त्रसंहिताधिकारस्तु दूरे अन्यशास्त्राधिकारोऽपि निषिद्धः। पुनश्च ४४ पृष्ठे वेदाध्ययने मनुष्यमात्राधिकारसमर्थनम्। एतद्विप्र-

तिषिद्धम्। ब्राह्मणादीनामिव शूद्रादीनामुपनयनविधानञ्च वेदेषु न दृश्यते इति तदनुयायिनोऽपि मन्यन्ते।

किञ्च वेदपठनपाठनाद्यधिकार आर्याणामुक्तः शूद्रश्चानार्य्य उक्त इति कथं तस्य तदधिकारः। अरणशब्देनोत्तमलक्षणसम्पन्नायातिशूद्राय वेदोपदेश उक्तस्तेनाधमलक्षणायातिशूद्राय वेदोपदेशो न सिद्ध्यति। ततश्च 'मनुष्यमात्रस्य वेदाधिकार' इति विरुद्ध्यते। एवं स्वाय शब्देनापि तदितरस्त्रीसेवकेभ्यो वेदोपदेशो वारितः स्यात्।

संवादेष्वाह वाक्यं यः स तु तस्मिन्भवेदृषिः।

यस्तेनोच्येत वाक्येन देवता तत्र सा भवेत्' (वृहद्दैवता २।८८)

'यस्य वाक्यं स ऋषिः' (२।४ सर्वानुक्रमणी) 'मन्त्रस्य वाच्यं देवता' (उव्वटः) आदिरीत्या प्रतिपाद्यो देवता भवति, प्रतिपादकस्तु ऋषिः। तथा च यथेमां वाचं कल्याणीमिति मन्त्रे ईश्वरः परमात्मा वा देवता स्तुत्यः प्रतिपाद्यो वा स्तोता प्रतिपादको वा न ऋषिस्तु लौगाक्षिः स्तोता प्रतिपादकः। तथाचावदानीति क्रियायाः कर्त्ता नेश्वरः, किन्तु ऋषिः परमात्मा तु स्तुत्यः।

अत उव्वटाद्यनुसार्य्येवात्रार्थः। अनुद्वेजिनीं दीयताम् भुज्यताम् इत्येवमादिकां ब्रवीमि। तथा च नात्र वेदवाचो ग्रहणम्, न वा तेन समेषां वेदाध्यनाधिकारः सिद्ध्यति। अपि च (प्र० व० सं० २६।१) प्रथममन्त्रे अष्टमीभूतसाधनी इत्युक्तम्। तत्रोव्वटः 'अष्टमी च वाक् भूतसाधनी भूतप्रज्ञप्तिकरी। महीधरस्तु 'भूतानि साधयति वशीकरोति भूतसाधनी' इत्याह। यथेमामिति मन्त्रेऽपि इमामिति सर्वनाम्नासन्निकृष्टत्वात् सैव गृह्यते, न वेदवाणी, सर्वस्या वेदवाचोऽसन्निकृष्टत्वात्। 'इदमस्तु सन्निकृष्टे समीपतरवर्त्तिनि चैतदोरूपम्।' इत्युक्तेः। वेदवाण्या जिघृक्षितत्वेऽस्य मन्त्रस्य प्रारम्भे अन्ते वा निवेशनीयत्वापत्तेः। अतः पूर्वोक्ता अनुद्वेजिता वागेव इदं शब्दग्राह्या। तथा च सा भूतसाधनी वागृषेरेव नेश्वरस्य। तथाच नेश्वर आवदानि इति क्रियायाः प्रयोक्ता, किन्तु ऋषिरेव परमेश्वरस्त्वस्य मन्त्रस्य देवता न ऋषिरित्युक्तमेव। तथाचानेन मन्त्रेण ऋषिः परमेश्वरं प्रार्थयति—हे ऋतप्रजात! यज्ञार्थं प्रजात इति वेङ्कटमाधवः। यज्ञपूर्त्तये व्यक्तबृहस्पते बृहत्या भूतसाधन्या दीयतां

भुज्यताम् इतिवाण्या स्वामिन्नीश्वर यथाहं यजमान ऋषिः यज्ञे दीयतां भुज्यता-मिमां सुखकरीं वाणीं विप्रक्षत्रविट्शूद्रेभ्यः स्वीयाय परकीयाय सर्वान्प्रति आवदानि वक्तुं शक्तः स्याम ईदृक् चित्रं धनं मह्यं देहि। 'तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रमिति अग्रिममन्त्रेण सम्बन्धात् ।

इह यज्ञे दक्षिणायै दातुः प्रियो भूयासम्। दक्षिणाया दातुश्च प्रियः स्याम्, सर्वेभ्यो यथेष्टं भोजनं धनञ्च पुष्कलं दीयते।

'जाम्बूनदं कोटिसंख्यं ब्राह्मणेभ्यो ददौ तदा।
दरिद्राय द्विजायाथ हस्ताभरणमुत्तमम्।
कस्मैचिद्याचमानाय ददौ राघवनन्दनः।' (वा. रा. १।१४३)
'दीयतां दीयतामन्नं वासांसि विविधानि च।' (१।१४।१४)

तस्माद् यज्ञार्थमृषिभिरीश्वरो राजानश्च धनानि प्रार्थ्यन्ते। एवमेव नूनं सति प्रतिवरं जरित्रे दुहियादिन्द्र दक्षिणा मघोनी शिक्षास्तोतृभ्योमीति-धग्भगो न बृहद् वदेम विदथे सुवीरा (ऋ० सं० २।११।२१) अत्र मन्त्रे धनार्थ-मिन्द्रः प्रार्थितः। हे इन्द्र मह्यमेतावद्धनं देहि येन विदथे यज्ञे बृहद्वदेम दीयतां भुज्यताम् इयं वागेव बृहती वाक्। दुर्गाचार्येण तदेवोक्तम्: सा दक्षिणा यजमानायाप्रतिदुग्धाम्। धनं नोस्तु येन बृहद्वदेम महदूर्जितं वदेम दीयताम् भुज्यताम्। अस्मभ्यं तद् वसो दानाय राधः धन समर्पयस्व बहु वसव्यम् इन्द्र यच्चित्रं श्रवसा अनुधन प्रतिदिनं बृहद् वदेम विदथे सुवीराः एवमेव यज्ञे दीयताम् भुज्यतामिति कल्याणीं वाचमावदानि ब्राह्मणादिभ्यः स्वपरेभ्यः सर्वेभ्यः एषैव वाक् भूतसाधनी भूतवशकरणी भवति ।

'दीयतां दीयतामेषां भुज्यतां भुज्यतामिति।
एवं प्रकाराः संजल्पाः श्रूयन्ते स्म च नित्यशः।

इत्येवं रामायणभारतादिषु सैव वाक् प्रसिद्धा ।

किञ्च यज्ञप्रतिपादकोऽयमध्यायो न वेदाध्ययनाधिकारविधायकः। तदुक्तमुव्वटेन 'अग्निष्टोमाग्निसौत्रामण्यश्वमेधपुरुषमेधसर्वमेधपितृमेध-प्रवर्ग्योपनिषत्संबद्धा मन्त्रा व्याख्येयाः। ते इह उच्यन्ते। षड्विंशो-ऽध्यायः । अश्वमेधाग्निष्टोमशेषपरिशेषस्तत्रान्नदानदक्षिणादानादिकं क्रियते। किञ्च आवदानि इति लोट् लकारः, 'आशिषि लिङ्लोटौ'

इत्यादि सूत्रानुसारेण आवदानीति प्रार्थना । अहं वदामीति न तदर्थः किन्तु अहमेव कल्याणीं वाचं वदामीति प्रार्थनैव। सा च यजमाने उपपद्यते न पूर्णकामे परमेश्वरे, तदनुसारिण्य एव सर्वा अपि क्रियाः 'आवदानि' 'भूयासम्' 'समृद्धताम्' 'उपनमतु' इत्यादयः। लिङ्लोटौ समानार्थकौ दीयतां भुज्यतामितीमां वाचमावदानि। इह प्रियो देवानां भूयासम् यज्ञे दक्षिणाया दातुः प्रियो भूयासम्। अयं मे कामः समृद्ध्यताम्। मामदः फलं धनं वा उपनमतु। अस्य मन्त्रस्येश्वरो देवता। तेनेयं प्रार्थना यजमानस्य युज्यते। सिद्धान्तरीत्या प्रथम-द्वितीय-तृतीयमन्त्राणाञ्चेश्वरो देवता। दयानन्दीय-वैदिकयन्त्रालयप्रकाशितयजुर्वेदसंहितायामपीश्वरो देवता। तत्रैव तृतीयो मन्त्रः 'बृहस्पते अति यदर्यो अर्हाद्द्युमद्विभाति क्रतुमज्जनेषु। यद्दीदयच्छवस ऋत प्रजात तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रम्।' (शु० यजु० सं० २६।३) अस्यापि देवता ईश्वर एव। यदि तृतीये देवतात्वादीश्वरः प्रतिपाद्यस्तदा ततः पूर्वतनस्य द्वितीयमन्त्रस्यापि देवतात्वादीश्वरः प्रतिपाद्य एव। यदि तृतीयमन्त्र ईश्वर-प्रतिपादकस्तदा द्वितीयेऽपि स प्रतिपादक एव। न चेश्वरो धनार्थं बृहस्पतिं प्रार्थयत इति श्लिष्यते। 'देवानां प्रियो भूयासम्' 'अयं मे कामः समृद्ध्यताम्' इत्यादिरपि नेश्वरस्य प्रार्थना संभवति, तस्याप्तसमस्तकामत्वेन पूर्णकामत्वात्। एवं यदि परमेश्वरः प्रतिपाद्यो न प्रतिपादकस्तदा अहमीश्वरो यथा वेदचतुष्टयात्मिकां कल्याणीं वाचं ब्राह्मणादिभ्यो वदामि इत्याद्यर्थोऽपास्त एव; प्रातिपदिकस्य लौगाक्षिनामकस्यर्षेरेव प्रतिपादकत्वेनाहं पदार्थत्वात्। ऋष्यादिर्जीवो चित्रं द्रविणं धेहीति प्रार्थयत इत्यर्थः श्लिष्यते। दीयतां भुज्यतामिति बृहती वाक्। वाग् वै बृहती तस्याः पतिः बृहस्पतिः अस्या वाचः पूर्त्तिरीश्वराधीना नेश्वरो बृहस्पतिस्तस्मात्परमेश्वरः प्रार्थयते।

यदुक्तम् परेशनिर्मितेषु यथाग्निसूर्यचन्द्रादिपदार्थेषु सर्वेषामधिकारस्तथैव वेदा अपि सर्वेषां हितार्थं प्रकाशिताः परमात्मने'ति तेष्वपि सर्वेषामधिकारः स्यात् इति, तन्न कारागारेषु कालकुटीरादिनिवेशितानामपराधिनां जन्मान्धानामुलूकादीनाञ्च सूर्यप्रकाशोपयोगाभावात्। तथैव कर्मविशेषेण शूद्रत्वं गतानामपि वेदाधिकाराभावे दोषासंभवात्।

वस्तुतस्तु सूर्यादिप्रकाशप्राप्त्यर्थमुपनयनादिकं नापेक्षितम्। तच्च त्रैवर्णिकानामेव विहितम् न शूद्राणाम्। अतएव 'वेदमाता' द्विजानाम् (अथर्व सं० शौनक १९।७१।१) इति द्विजानामेवाधिकारः सिध्यति। तस्माद्विषमो दृष्टान्तः। यथा कन्या परेशनिर्मिताऽपि विशिष्टानामेवोपयोगार्हा तथैव वेदा अपि निर्दिष्टविशिष्टाधिकारिणामेवोपयोगार्हाः।

यदुक्तम् "न केवलं मन्त्रवाच्यत्वादेव देवतात्वम्। किन्तु देवो दानाद्वा द्योतनाद्वा दीपनाद्वा' इति निरुक्तानुसारेणोपदेशदातृत्वात् वेदप्रकाशनाच्चात्र मन्त्रे परमेश्वरस्य देवतात्व"मिति तत्तुच्छम्, तथात्वे सर्वेषां मन्त्राणां परमेश्वरदेवताकत्वापत्तेः। तथात्वे चेश्वरः-'अग्निमीडे पुरोहितं' (ऋ० सं० १।१।१) मित्यत्रेश्वर एवाग्निस्तोता स्यात्। प्रकृतमन्त्रे चेश्वरस्यैव समृद्धिकामत्वापत्तिश्च स्यात्। विशेषतश्चैतयोरेव मन्त्रयोः परमेश्वरो देवता इत्युक्तेरपार्थत्वात्।

वस्तुतः अनुक्रमणीरीत्या मन्त्रवाच्यस्यैव देवतात्वम्। यथा सांख्यीयगुणानां सांख्यदृष्ट्या व्याख्या युक्ता न 'अदेङ् गुणः' इति व्याकरणानुसारेण। एवमेव यस्य वाक्यं स ऋषिः, या तेनोच्यते सा देवता इति परिभाषाया एव तत्रादरणीयता। 'यत्काम ऋषिर्यस्यां देवतायामार्थपत्यमिच्छन् स्तुतिं प्रयुङ्क्ते तद्दैवतः स मन्त्रो भवति' (७।१) इति निरुक्तेनापि तदर्थस्य समर्थनात्। द्वयोर्मन्त्रयोरीश्वरप्रकाशितत्वादीश्वरदैवतत्वेऽन्येषां मन्त्राणामनीश्वरप्रकाशितत्वापत्तिश्च स्यात्। तस्मात् द्योतनात् दीपनात् इत्यादिभिरपि स्तुत्यर्थस्य दीप्यतेः प्रकाशनार्थस्य च दीप्यतेः स्तूयमानत्वात् प्रकाश्यमानत्वात् वाच्यः स्तुत्य एव देवता स्वीकर्तव्या। प्रकृतमन्त्रयोश्च स्तुत्यत्वात्प्रकाश्यत्वात् परमेश्वरो देवता संभवति।

यदुक्तम् 'कल्याणीवाक्पदेन सर्वत्र वेदवाचो ग्रहणम्, तन्न प्रमाणाभावात्। न च यजमानस्यैव दक्षिणादातृत्वेन तस्यैव दक्षिणाया दातुः प्रियो भूयासमिति प्रार्थना न युज्यत इति वाच्यम्। अत्र मन्त्रे लौगाक्षिऋषेर्यजमानत्वेन तस्य च निर्धनत्वात्तेन राजा परमेश्वरो वा धनार्थं प्रार्थ्यते। अतो राजा ईश्वरो वात्र दक्षिणा दाताऽभिप्रेतः। तेन यजमानस्य दक्षिणाया दातुरीश्वरस्य राज्ञो वा प्रियो भूयासमिति कामनोपपद्यते।

केचित्तु 'श्रावयेच्चतुरो वर्णान् कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः ॥' (म० भ० शांति० ३२७।४६) इति वचनेन सर्ववर्णेभ्यो वेदश्रावणमभ्युपेयते तदपि तुच्छम्, 'मन्त्रः शूद्रे न विद्यते' (म० भा० शा० ६०।३७) 'न च तां प्राप्तवान् मूढः शूद्रो वेदश्रुतीमिव (सभा पर्व ४५।१५) 'भावं न चास्याहमनुप्रदातुमलं द्विजो-मन्त्रमिवाद्विजाय।' (वा० रा० सु० २८।५) इत्यादिविरोधात्। तस्मादिति-हासपुराणश्रवणे चातुर्वर्ण्याधिकारबोधकमेव तद्वाक्यम्। साक्षाद्वेदस्य तु 'ब्राह्मणाय सदा देयं ब्रह्मशुश्रूषतो तथा।' (म० भा० शा० ३२७।४९) इति ब्राह्मणायैव दातव्यमुक्तम्, इति पुराणमपि वेदार्थत्वात्पञ्चमं वेदरूपेण तत्र-तत्र संस्तुतम्।

यन्मते परमेश्वरस्य निराकारत्वेन भाषणासम्भवः तन्मते परमेश्वर-वाणी वेद इति न सम्भवत्येव परन्तु स्वामीदयानन्दः प्रतिपदं स्ववेद-व्याख्याने परमेश्वरः कथयतीत्येव वक्ति। तथा च तस्य स्वसिद्धान्तविरोधः। निराकारत्वात्परमेश्वरस्यावक्तृत्वेन प्रतिपाद्यत्वमेव युक्तम्। किञ्च तन्मते परमेश्वरो भक्तान् ब्रवीति यथाहं देवानां दक्षिणाया दातुश्च प्रियो भूया-सम्, अयं मे कामः समृद्ध्यतामिति तथा युष्माभिः प्रयतनीयम्। किमेव-माप्तकामस्य परमुखापेक्षा युज्यत इति विद्वांसः विदांकुर्वन्तु।

नागेशेन वैदुष्यञ्चोपनयनादिमतां पुंसामेवेति तात्पर्य्यमित्युक्तम्।

'सभेयो युवास्य यजमानस्य वीरो जायताम्' (यजुः सं० २३।२२) इति मन्त्रे सभार्थं पुरुष एव प्रार्थितो न दुहिता। हारीतरीत्या ब्रह्मवादिनीनां यावज्जीवं ब्रह्मचर्य्यं सद्योवधूनां तु गोभिलोक्तं यज्ञोपवीतवद्वस्त्रधारणमेव यज्ञोपवीतम्, 'ओं या अकृन्तन आयुष्मति परिधत्स्व परिधत्त वाससा' इति वस्त्रस्यैव परिधानविधानात्।

यदप्युक्तम्–''पश्चादग्नेः संवेष्टितं कटं पदा प्रवर्त्तयन्तीं वाचयेत्– 'प्रमेति प्रतियातः पन्थाः कल्पताम्' अत्र मन्त्रवाचनमुक्तम् तच्च वेदाध्ययनं साधयतीति, तदपि न, संहिता चतुष्टयस्यैव वेदत्ववादिनां सामाजिकानां रीत्या उक्तमन्त्रस्य वेदत्वाभावात्। सिद्धान्तरीत्या तु अपवादरूपं तत्। अतएव तस्या यावदुक्तमिति पूर्वोद्धृतसूत्रे यावदुक्तं

पत्न्या कर्तव्यमित्युक्तमेव । यज्ञे विवाहे वा येषां मन्त्राणामुच्चारणं स्त्रीणां कृते विहितं तेषामुच्चारणं ताभिः कर्त्तव्यमत्यभ्यनुज्ञानं नोत्सर्गः। यथा-यद्यपि यज्ञोपवीतात्पूर्वं वेदमन्त्रोच्चारणे कस्यचिदप्यधिकारो नास्ति तथापि मृतकश्राद्धेऽपवादभूतमनुपनीतमाणवककर्तृकमन्त्रवाचनमनुमतं मनुना। 'नाभिव्याहारयेद् ब्रह्म स्वधानिनयनादृते।' (मं. स्म. २।१७२) तथैव स्त्रीणां विवाहे मन्त्रोच्चारणं वचनबलादपवाद एव। अतएव याज्ञवल्क्येनोक्तम् ।

'तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समन्त्रकः' (१।२।१३ या. स्मृ.)

'न वेताः कर्णवेधान्ता मन्त्रवर्जक्रियास्त्रियाः।
विवाहो मन्त्रतस्तस्याः' (व्या. स्मृ. १।१५-१६)

तत्रापि—

विवाहे यो विधि प्रोक्तो मन्त्रा दाम्पत्यवाचकाः।
वरस्तु तान् जपेत् सर्वान् ऋत्विग्राजन्यवैश्ययोः ॥'

इति गोभिलगृह्यसंग्रहानुसारेण पत्नीपठनीयान् मन्त्रान् वरः स्वयं पठेत्, राजन्यवैश्ययोस्तु ऋत्विक् पठेत् । स्वयं वरो जपेत् अजायन्त्याम् (वध्वां) प्राश्याः पतिपात...पतिलोकं मनसाऽन्या (गो० गृ० सू० २।१।२१)

यदप्युक्तम्—"भर्तुरतिचारे त्रिरात्रं यावकं क्षीरौदनं वा भुञ्जाना अधःशयीत् ऊर्ध्वं त्रिरात्राद् अप्सु निमग्नाया सावित्र्यष्टशतेन शिरोभिर्जुहुयात् पूता भवति।' (वसिष्ठ स्मृति २१।५) इति स्त्रीणां सावित्र्या होम उक्तः" इति, तदपि न, अर्थानवबोधात्। तथाहि अस्वातन्त्र्या स्त्री पुरुषप्रधाना अनग्निः अनुदक्या चानृतमिति (५।१ वा० स्मृ०) इत्यनुसारेण तस्याः स्वातन्त्र्याभावोक्त्या जुहुयादित्यस्य स्वभर्त्राग्निरतिजनत्वेन ऋत्विक् पुरोहितादिद्वारा हावयेत् इत्येवार्थः कर्त्तव्यः। तत एव रघुनन्दनभट्टाचार्यस्य स्मृतितत्त्वे ६३४ पृष्ठे ततश्च तत् (स्त्री) कर्मसम्बन्धिमन्त्रेण विप्र-तदीयकर्मकारयितृब्राह्मणो गृह्यते। तेन ब्राह्मणेन तत्र मन्त्रः पठनीयः। वशिष्ठस्मृतौ च सावित्र्याः शिरोभिरित्युक्तम् । शिरोमन्त्रश्च 'आपो ज्योतिरसोऽमृतम्' इति। तस्य च संहिताचतुष्टये पाठाभावान्न तन्मतवादिनां वेदत्वम् ।

'अनग्निषु अमन्त्रत्वम् (मीमांसा द. २।१।३४) इति सिद्धान्तरीत्याऽपि

मन्त्रांशस्य न मन्त्रत्वम्, 'वाक्यनियमात्' (मी. द. १।२।३२) इति रीत्याऽपि नियतक्रमाभावान्न तत्र वेदत्वम् । तस्मात्तदुच्चारणविधानेऽपि न तासां वेदाधिकारः सिद्ध्यति । वशिष्ठेन तस्या अनग्नित्वमुक्तम् । तेन ब्राह्मणद्वारैव होमो मन्तव्यः ।

यदप्युक्तम् 'गोत्रञ्च चरणैः सह' इति वार्तिके शाखाध्येतृवाची शब्दो जातिकार्य्यं लभते इत्यर्थकेन 'कठी' 'बह्वृचा' इत्यादिषु कठशाखाध्येतृत्वेन कठी बह्वृचा इत्यादि प्रयोगसिद्धिः । तेन स्त्रीणां कठादिशाखाध्ययनं सिद्ध्यत्येवे"ति तदपि न, तत्त्वबोधिनीरीत्या तत्प्रयोगस्य ब्रह्मवादिनीविषयत्वेन गतार्थत्वात् । ताश्च कल्पारम्भ एव भवन्ति । न तेन तद्भिन्नानां वेदाध्ययनसिद्धिः । अत एव वाचयेत् इति ऋत्विगादिद्वारैव तद्वाचनमुक्तम्; अन्यथा वदेत् इत्येव स्यात् । बह्वृची न स्यात् इति निषेधार्थं प्रयोगसिद्धेः सार्थक्यात् ।

यदुक्तम् "पत्न्या अध्ययनाभावे संस्कृतया वाण्या ऋत्विगुक्तेरप्रबोधात् कथं कर्मानुष्ठान" मिति, तदपि न, मातृभाषया सरलया संस्कृतया च तद्बोधे बाधाभावात् । प्रायेण पुंसामेव विधानबाहुल्यं स्त्रीणां त्वल्पमेव । तच्च वाचनादिना निर्वहत्येव । यथा जातकर्मादिसंस्कारेषु 'अश्माभव' परशुर्भव' इत्यादि मन्त्रोच्चारणादिभिस्तस्य हृदि कर्तव्यसंस्कारं पितैव स्थापयति तत्र शिशुर्मन्त्रान् भावान् वा न् वेत्येव । याज्ञे कर्मणि प्रयोगनियम' इति भाष्येण प्रयोगनियमो ज्ञायते न ज्ञानम् प्रयोगश्च ऋत्विगादिभिः संपाद्यत एव । संस्कारविधौ श्रीदयानन्देनापि ऋत्विजा पुरोहितेन वा मन्त्रोच्चारणं कर्म च यजमानेन कारयितव्यम्' इत्युक्तम् । (संस्कार विधि सामान्य प्रकरण २९ पृ०) यथा यज्ञोपवीतात्पूर्वं माणवकोऽशिक्षितो भवति तथापि गुरुसमाश्रयेण मन्त्रोच्चारणेन विधिभ्रंशस्तथैव स्वरादिज्ञानाभावेऽपि । तच्च नाधर्मः तथैव वरस्य पुरोहितस्य वाश्रयेण मन्त्रोच्चारणे कन्याया अपि न दोषः । कन्योच्चारणीया मन्त्राश्च सौत्रा अल्पीयांसश्च । वैदिकास्तु वरेणैवोच्चारणीयाः । यश्च गोभिलो 'नायज्ञियां वाचं वदेत्' (१।६।१६) इति सूत्रयति स एव 'यदि अयज्ञियां वाचं वदेत् नमो विष्णवे इति ब्रूयात्'

(१।३।२) इति तन्निरसनारञ्चब्रवीति। विवाहे स्त्री जनस्तु अग्निमभिमुखो वाग्यतः प्राञ्जलिरास्ते आकर्मणः पर्य्यवसानात्' (१।६।१६) तूष्णीमेव तिष्ठति वरः पुरोहितो वा तत्कार्यं करोति।

यदुक्तम्—महाश्वेता सीतादिभिः सन्ध्यानुष्ठानात्स्त्रीणां वेदाधिकारः सिद्ध्यति' इति तदपि कुशकाशावलम्बनम्।

'सन्ध्याकालमनाः श्यामा सन्ध्यार्थेवरवर्णिनी।'

वा० रा० (५।१४।४९) इत्यादि, तत्र सम्यग्ध्यानस्यैव सन्ध्यात्वेन वेद-मन्त्रोच्चारणानावश्यकत्वात्।

'नामानि ते शतक्रतो विश्वाभिर्गीर्भिरीमहे'

(अथर्व २०।१९।३) इति परमेश नामस्मरणमेव स्त्रीणां सन्ध्या मन्तव्या। सामाजिकानां सन्ध्यायामपि 'ओं वाक् वाक्' 'ओं भूःपुनातु शिरसि' 'ओं भूः' इत्यादि मन्त्रा अवैदिकाः संहिताचतुष्टये तदलाभात् रामायणानुसारेण षड्वर्षीयाः सीतायाः उद्वाहः उपनयनन्तस्या यावन्न सिध्येत्तावद्वैदिक-सन्ध्याधिकारः कुतस्तस्याः ? 'तस्मादहोरात्रस्य संयोगे ब्राह्मणः सन्ध्यामु-पासीत। उद्यन्तमस्तयान्तमादित्यमभिध्यायन्' (४।५) षड्विंश ब्राह्मणानु-सारेण सूर्यध्यानमेव सन्ध्या। सा च सूर्याय नमः इति लौकिकैर्मन्त्रैरपि सम्भवत्येव। सन्ध्याकालिकस्नानादि कृत्यमेव सन्ध्येति रामायण-टीकाका-रैश्चोक्तम्। किञ्च यदि महाश्वेतायाः यज्ञोपवीतधारणपूर्वकं सन्ध्यानुष्ठानमनु-करणीयं तदा तस्याः शिवमूर्त्यर्चनमपि स्वीकार्य्यम्। तच्च तन्त्रादिभिर्नाङ्गी-क्रियते। 'शङ्करार्चनाय स्वयमुद्यतां कादम्बरीम्' इति कादम्बरीग्रन्थतो ज्ञायते।

वस्तुतस्तु महाश्वेतायाः गन्धर्वकन्यायाः दिव्यात्वद् ब्रह्मवादिनीवत्तन्न दोषाय तदेव सा पत्युर्जन्मत्रयं यावन्न वृद्धा जाता। 'न देव चरितञ्चरेदिति रीत्या देवचरितस्यानुकरणं निषिद्धमेव। सद्योवधूनां तु विवाहकाले उपनयन मात्रं कृत्वा विवाहः कार्य्यः इति हारीत प्रोक्तसद्योवध्वा उपनयनन्तु नोपनयन संस्कारः, आचार्यकरणाभावात्। किन्तु विधिना पतिसमीपानयनमेव। यथा पुंसामाचार्यसमीपानयनं तद्वत्। यज्ञोपवीतञ्च यज्ञोपवीतवद्वस्त्रधार-णमेवेत्युक्तमेव।

किञ्च 'वैवाहिको विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः स्मृतः ।
पतिसेवा गुरौ वासो गृहार्थोऽग्निपरिक्रिया ॥' (२।६७)
इत्यादिना मनुरपि वैवाहिकविधिमेव स्त्रीणामुपनयनं, पतिसेवामेव च गुरुशुश्रूषां ब्रूते ।

तथा-'यो मे भर्ता स मे गुरुः' (बा. रा. ५।२४।९)
'गुरुपितृश्रेष्ठदेवेषु सर्वेभ्यश्च पतिर्गुरुः ।
विद्यादाता यथा पुंसां कुलजानां तथा प्रियः ॥' (ब्र. बै. पु. ख. ४२।११)
इत्यादावपि एतस्यैव प्रतिपादनम् ।

यच्च-"पिता पितृव्यो भ्राता वा नैनामध्यापयेत्परः' इति वचनात् उपनयनान्तरं वेदाध्ययनार्थं पित्रादिसमीपे निवासः" इति तच्च सर्वमसङ्गतमेव, उक्तमन्वादिवचनविरोधात् ।

'जातिं तु बादरायणस्तस्मात् स्त्र्यपि प्रतीयेत' इदं तु मीमांसासूत्रं 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यत्र लिङ्गविशेषनिर्देशात् । 'पुंयुक्तमैतिशायनः' (६।१।६) इत्येकदेशिपक्षाश्रयेण पुमानेव स्वर्गकामो यागेऽधिक्रियते इति पूर्वपक्षे 'जातिं तु' इति सूत्रेण जात्याश्रयेण स्वर्गकामायाः पत्न्या अपि तत्राधिकारः साधितः । नोपनयनादिषु जातिपक्षाश्रयणं, बहुप्रमाणविरोधादित्युक्तमेव । अन्यथा 'पशुमालभेत' इत्यत्रापि जात्याश्रयणेन पशुस्त्रिया अप्यालम्भः स्यात् । न च तदिष्टम् । अत एव (६।१।८) सूत्रे शबरस्वामिना 'स्वर्गकामशब्देनोभावपि स्त्रीपुंसावधिक्रियेते । अतो न विवक्षितं पुल्लिङ्गम्, कुतः, अविशेषात्, नहि शक्नोति एषा विभक्तिः स्वर्गकामं विशेष्टुम् । 'स्त्रीचाविशेषात्' इति कातीयसूत्रस्यापि स एवार्थः । तत्र कर्कभाष्यम् 'स्त्रीचाधिक्रियते । कुत एतत्, अविशेषात् । यस्मात् श्रूयमाणमपि-एतल्लिङ्गं न विशेषकं भवति । उद्दिश्यमानविशेषणं ह्येतत्स्वर्गकामो यजेतेति विधिसंस्पर्शाभावात् । अविवक्षितं लिङ्गं संख्या च । तस्मात्तु स्त्रिया अप्यधिकारः । दर्शनाच्चे' (८) ति 'योक्त्रविधिपरे वाक्ये पत्न्या अधिकारं दर्शयति सा च पुंसा सहाधिक्रियते, न पृथक् । येन एकस्मिन् कर्मणि पत्नी साध्याः पदार्था दृश्यन्ते । 'पत्नी आज्यमवेक्षते' इति । यजमानसाध्याश्च 'यजमानो वेदं बध्नाति' इति ।' 'तुल्यफलत्वाच्च ।' 'स्वर्गकामो यजेत

इत्यनेन यजमानोऽभिधीयते। एवं पत्नी अपि। यथा यागेन यजमानः फलं साधयति तथा पत्नी अपि, विधेयगतं लिङ्गं संख्या च विवक्ष्यते। तत एव पशुना यजेत इत्यत्र पुंस्त्वम् एकत्वञ्च विवक्षितं भवति। तथैवाचार्यकरण-वाक्ये उपादीयमानत्वात् कुमारस्य पुंस्त्वं विवक्षितं भवतीत्युक्तम्।

किञ्च "न सीतायाः परां भार्य्यां वव्रे स रघुनन्दनः।
यज्ञे यज्ञे च पत्न्यर्थं जानकी काञ्चनी भवत्॥' (वा० रा० ७।९९।१)
'रामोऽपि कृत्वा सौवर्णीं सीतां पत्नीं यशस्विनीम्।
ईजे यज्ञैः।' (कात्यायनस्मृति २०।४)।

इति काञ्चन्या जानक्या सार्द्धं रामेण यज्ञः कृतः। न सा मन्त्रं वक्तिस्म। न वा कर्माणि, करोतिस्म। किन्तु ऋषिभिरेव तत्सर्वं क्रियतेस्म। तथैवान्यत्रापि बोद्धुं शक्यम्।

न च "पुरा कल्प" शब्दस्य क्षात्रेण कल्पेनेतिवत् प्राचीनशास्त्रविधि-रित्येवार्थ इति वाच्यम्, सृष्ट्यादिप्रणीतमन्वपेक्षयाऽन्यस्य शास्त्रविधेर-भावेन तदर्थत्वात्। तत्र यथा क्षात्रविशेषणेन क्षात्रविधानमर्थस्तथैवात्र पुरेति विशेषणात् समयविशेष एव तदर्थो युक्तः। बहुभिश्चाचार्यैः कल्प-शब्दो युगान्तरविषय उक्त इत्युक्तमेव।

'युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान् सेतिहासान्महर्षयः।
लेभिरे तपसा पूर्वम्'............॥

इत्ययं श्लोकः ऋग्वेदभाष्यारम्भे सायणेनोद्धृतः। तत्र युगान्तशब्दस्य कल्पान्त इत्येवार्थः। तेन सर्गादिसमये महर्षयः पूर्वं सेतिहासान् वेदादीन् लेभिरे इति सिद्ध्यति।

"नहि शूद्रासु ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या जायन्ते' इति सामाजिकसम्मतं हारी-तवचनम् कर्मणा वर्णव्यवस्थां खण्डयति। कर्मणा तत्त्वे तु कुत्रापि जातस्य कर्मणा ब्राह्मणत्वादिकं स्यादेव। वस्तुतस्तु 'शूद्रासु' इत्यस्य शूद्रसदृशीष्वन-संस्कृतासु ब्राह्मणादिकन्यास्वित्येव तदर्थः कर्तव्यः तस्मात्-'स्त्रियः छन्दसा संस्कार्य्या' इत्यस्यापि छन्दसा विवाहसंस्कारः कार्यः इत्येवार्थः, विवाहस्तु समन्त्रक' इत्युक्तेः। वैवाहिको विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः स्मृतः। (२।६७) इति मनूक्तेश्च। चतुर्विंशतिमतसंग्रहे—भट्टोजिदीक्षितश्च स्त्रीणां

विवाह उपनयनस्थानापन्नः। नहि शूद्रसमाः स्त्रियः, 'स्त्रियश्छन्दसा संस्कार्याः' इति हारीतवचनस्य प्रामाण्यवादिनां शूद्राणां वेदमन्त्राधिकारो बाध्येत। तथा च 'यथेमां वाचमित्यादि रीत्या स्वकपोलकल्पनया वेदेषु सर्वाधिकारप्रतिपादनं व्यर्थमेव स्यात्। सिद्धान्तरीत्या तु 'संस्कारोत्तरं ब्राह्मणा व्याकरणं स्माधीयते' इति महाभाष्यस्य पस्पशाह्निके पुरुषसम्बन्धे संस्कारशब्दस्य उपनयनसंस्कारोऽर्थो गृह्यते। स्त्रीणां सम्बन्धे तु 'रजः पश्यत्यसंस्कृता' (वृ. य. स्मृतौ ३।१८) इत्यादौ विवाहसंस्कारो ग्राह्यः। 'वैवाहिको विधिः स्त्रीणाम्' इति मनूक्तेः।

यथा 'निषादस्थपतिं याजयेत्' इति वेदानधिकारिणोऽपि वचनबला-न्निषादस्थपतेः सर्वं मन्त्रोच्चारणादिकमृत्विक्करोति तथैव स्त्रिया यजनादि-कमपि वरो ऋत्विग्वा सम्यक् सम्पादयति। तदुक्तं स्मृतितत्त्वे ६३४ पृष्ठे—

'अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते।

इति वराहपुराणवचनादयं विधिः शूद्रकर्तृकमन्त्रपाठरहितः।' ततश्च तत्कर्मसम्बन्धिमन्त्रेण विप्रः तदीयकर्मकारयितृब्राह्मणो गृह्यते। तेन ब्राह्मणेन मन्त्रः पठनीयः। तथैव स्त्रीणां कृते वरः सर्वं मन्त्रादिसाध्यं कर्म कुर्यात्। यथा वा अन्नप्राशने 'ओं अन्नपते अन्नस्य नो देहि' (यजुः सं॰ ११।८३) कर्णवेधे 'भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः' (ऋ. सं. १।८९।८)। मन्त्रौ बालेन पठनीयौ, तथापि तदानीं बालस्य तदसामर्थ्यात् यज्ञोपवीता-भावेनानधिकाराच्च तत्पित्रादिभिः पठ्यते तथैव स्त्रीसाध्यं कर्म पतिः करोति।

यदुक्तम् "कुमारशब्दस्य जातिपरत्वादेव कुमारा विशिखा इव' इत्यनेन कुमाराणामिव कुमारीणामपि चौलकर्म सूच्यते" इति तदपि न, तथात्वे 'त्वं कुमार उत वा कुमारी' (ऋ. सं. १०।८।२७) इत्यत्र कुमारशब्दात्पृथक् कुमारीपदवैयर्थ्यापत्तेः, प्रकृते तु कुमार्यश्च कुमाराश्चेत्येकशेषत्वात् 'कुमारा विशिखा इवे'इति कुमारीणामपि सूचनं संभवति जातिपक्षानाश्रयणेनापि।

यत्तु "यो वाऽऽगमिष्यति स व्यापादयिष्यति ते' इत्यादौ यः सः इति पुल्लिङ्गश्रवणेऽपि जातिपक्षाश्रयणेन स्त्रीपुंसावुभावपि विवक्ष्येते 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य चे' त्यादावपि पुल्लिङ्गदर्शनेऽपि जातिपक्षाश्रय-णेन स्त्रीपुंसोरुभयोरपि ग्रहणम्। तथैवाष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत" इत्य-

मूल मुद्रणे लुप्तः

त्रापि जातिपक्षाश्रयणेनोभय. . तन्न, संस्कार
सम्बन्धे मीमांसाविरोधस्य व ...यणेऽन्यस्मृतिविरोधश्च स्यात्। तथाहि तथा त्वेऽष्टवर्षीया ... गुरुकुलवासश्च स्वीकार्य्यम्। तथात्वे पतिसेवा गुरौ वास इत्यादि विरोधः। पिता पितृव्यो भ्राता वा नैनामध्यापयेत् परः।' इति यमस्मृतिविरोधश्च स्यात्।

पितुर्गेहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता।
भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता॥
(यमस्मृतिः ३।२२)

इति स्मृतेर्निर्विषयत्वापत्तिश्च, आचार्यकुलस्थितायास्तस्या रजोदर्शनेऽपि तद्वचनाविषयत्वात्। उपनयनवत्या विवाहसंस्काराभावेऽपि नासंस्कृतात्वं न वा वृषलीत्वं संभवति, तथात्वे तद्बोधकं वचनं व्यर्थमेव स्यात्।

तस्माद्यत्र जातिपक्षबाधको न भवेत्तत्रैव जातिपक्षाश्रयणं युक्तम्। 'अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामावृतशेषतः (१२।२६) पद्ये पुंसः इत्यादौ तु जातिपक्षो बाध्यत एव तथैव 'वैवाहिको विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः स्मृतः।' (मनु० २।६७) 'एताः क्रियाः स्त्रीणाम् मन्त्रिकाः' (बृहद् विष्णुस्मृतिः २६।१३) 'तासां समन्त्रको विवाहः' (२।१४) 'आवृतैव स्त्रियाः कुर्यात्-अमन्त्रकं' (जै गृ. सू. १।११) 'आवृतैव कुमार्य्यै'। (आश्वला० गृ० १।१५।१२)। आश्वलायनसू० १।१९।५ 'इत्यत्र 'समन्त्रकेऽनुष्ठानप्रकारेऽन्यत्र विहिते तस्यैव मन्त्रवर्जितस्य वचनमावृत्' इति हरदत्तः। आपस्तम्बगृ० आवृतश्च आस्त्रीभ्यः। (१।२-१५) इत्यत्र मन्त्ररहिता क्रिया आवृत उच्यते इति हरदत्तवृत्तिः। एवं स्त्रियाविमन्त्रं तु कार्य्यं (बृ. पाराशरस्मृतिः ४।१४७) इत्यादि बाधकवचनैः अष्टवर्षं ब्राह्मणमित्यत्र जातिपक्षो बाध्यते। यदोक्तवचनैः कन्यानां कर्मसु मन्त्रपाठोऽपि निषिद्धस्तदा वेदाध्यनाधिकारप्रदमुपनयनं कथं तासां सिध्यति। यदि जातिपक्षः सर्वत्राबाधितः स्यात्तदा

'केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते।
राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्व्यधिके ततः॥" (मनुः २।६५)

इति रीत्या कन्यानां षोडशादिषु वर्षेषु केशान्तः कारयितव्यः। स च नेष्यते वादिभिः। ततोऽत्र जातिपक्षो बाधित एव मन्तव्यः।

जातिप ...नामप्युनयनविवाहादिप्रसज्येत। दशरथस्य चत्वारो पुत्रा ज ...स्य पुत्रश्च जाताः इत्यप्यर्थं स्यात् ।

'कुमारं जातं' (आश्वलायनः १।१२।१५) इत्यत्र हरदत्ताः 'कुमारस्येत्यनुच्यमाने जातिमितिलिङ्गस्याविवक्षितत्वात् कुमार्य्यां अपि प्राप्नोति । तन्निवृत्त्यर्थं कुमारग्रहणम् । तस्माद् 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इत्यादिषु जातिविवक्षणेऽपि यत्र संस्कारसम्बन्धे स्त्रीणां निषेधस्तत्र न तदाश्रयणं युक्तम् । अतएव वेदेऽपि 'मम पुत्राः शत्रुहणो अथोमे दुहिता विराट् ।' (ऋ. सं. १०-१५९।३) इत्यत्र पुत्रशब्दात् पृथक् दुहितृग्रहणम् । 'यदि स्त्री यदि पुमान्' (अथर्व ५।१४।६) 'शन्नः करोति नृभ्यः नारिभ्यः' 'सम्राज्ञी एधि श्वसुरेषु सम्राज्ञी उत श्वश्र्वाः' (अथर्व १४।१।४४) 'पुत्रो मे पण्डितः' अथ य इच्छेद्दुहिता मे पण्डिता स्यात्' इत्यादिषु च स्त्री पुंसयोः पृथङ्निर्देशः । स्त्रीणामुपनयने पूर्णब्रह्मचर्य्येऽभ्युपगते अष्टचत्वारिंशद्वर्षपर्यन्तं ब्रह्मचर्यं पालयित्वा पश्चाद्विवाहः प्रसज्येत ।

ब्रह्मचर्य्यकृत्योपदेशे स्तनाच्छादनरजोधर्मकर्तव्यादिकञ्चोपदेष्टव्यम् स्यात् । 'प्राङ्नाभिवर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते ।' (मनु २।२९) अत्र 'पुंस' इति नरः 'पुमांसो वै नरः । स्त्रियो नार्य्यः ।' (ऐ० ब्रा० ३।३४) पुंस इत्यत्र मेधातिथिः 'पुंस इति स्त्रीनपुंसकनिवृत्त्यर्थम् ।

'पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्रीभवत्यधिके स्त्रियाः ।
समेऽपुमान् पुंस्त्रियौ वा' । (३।४९ मनुः)

अत एव स्त्रीणाममन्त्रिकाः क्रिया उक्ताः । मेखलाबन्धनकौपीनधारणहृदयालम्भनादिकं 'मुखेन मुखं सन्निधाय जपति' (अग्निवेश्म गृह्य १।१।३) इति मुखे मुखसन्निधापनञ्च कन्यासु न सम्भवति न वा वादिभिरपि क्रियते ।

यदुक्तम् 'स्त्रीप्रत्यये 'आचार्य्या' 'उपाध्यायी' इत्यादि प्रयोगैरपि स्त्रीणां वेदाध्ययनसिद्धिः ।

'उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः ।
सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥' (२।१४०)

इति मनुवचनेन वेदाध्यापनमन्तराऽचार्यत्वासंभवात्' इति, तन्न निषेधार्थमपि प्रयोगसिद्धिसंभवात् । नहि विधानार्थमेव शब्दसिद्धिर्निषेधार्थमपि तदपेक्षितत्वात् । तथाचाचार्या न स्यात्, बह्वृची न स्यात् इति

निषेधार्थमपि तत्प्रयोगसाधुत्वापेक्षणात् । मनुवचनेत्वाचार्य्यस्य लक्षणमुक्तम्, नत्वाचार्य्यायाः पुल्लिङ्गनिर्देशात् । मनुना तासां विवाहातिरिक्ताः सर्वाः क्रिया अमन्त्रका उक्तास्तदा कथं तेन आचार्यालक्षणम् तथाभूतमुच्येत ।

किञ्च आचार्यलक्षणे 'वेदमध्यापयेद् द्विज' इत्युक्तम्, न चाचार्याया अध्यापनमिष्टम् । तथात्वे या तु स्वयमेवाध्यापिका तत्र ङीष् वाच्यः इत्यनेन उपाध्यायीवदाचार्यी इति स्यात् । तेन आचार्य्या अत्र व्याख्यात्री मन्तव्या । वेदाध्यापकाद्भिन्नोऽप्याचार्यो भवति ।, 'आचार्याणां शत पिता' (मनुः २।१४५) वचनात् । अनेन व्याख्यातृशतादेव पितुरुत्कर्ष उक्तः । नहि वेदप्रदातुः पिता अधिको भवति । उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता (२।१४६ मनु) इति वचनविरोधात् । तस्मादाचारं ग्राहयति आचिनोति बुद्धिमिति यौगिक एवाचार्य्य शब्दः स्त्रियाम् न तु परिभाषिकः । उपाध्यायी इत्यत्रोपाध्यायोऽपि न मनूक्तलक्षणः । या तु स्वयमेवाध्यापिका इति तत्त्वाधिके वार्तिके वेदस्य वेदैकदेशस्येति वचनाभावात् सीवनवयनादिकलाकौशलविषयमेवाध्यापनं तत्र विवक्षितम् । 'या अकृन्तन्' (अ. सं. १४।१।४५) इत्यादौ स्त्रीणां कृते तद्वर्णनात् ।

'स्त्रीणामुपनयनस्थानं विवाहं मनुरब्रवीत् ।
विवाहश्चोपनयनं स्त्रीणामाह पितामहः ॥'

इति माधवीयादिवचनान्यपि तदेव बोधयन्ति ।

'नासां द्विजातिसंस्कारो न निवासो गुरावपि ।' (श्री भागवते १०।२३।४२)

यदुक्तम्—'वेदं पत्न्यै प्रदाय वाचयेत होता अध्वर्युर्वा । वेदोसि वित्तिरसि' (आश्वलायन श्रौ० १।११।१) अत्र पत्न्या हस्ते वेदपुस्तकं दत्त्वा मन्त्रविशेषं वाचयेत । 'वेदं पत्नी विस्रंसयति । वेदोऽसि येन त्वं देव वेद' (शत ब्रा० १।९।२२-२३) अत्र वेदमुद्घाट्य वेदोऽसीति यजुः (२।२१) मन्त्रं पठेत् । 'पत्नी वेदं प्रमुञ्चति' (कत्यायन श्रौ ६।८।२) तस्यै सावित्र्यै सीतायै सह त्रीन् वेदान् प्रददौ प्रजापतिः' (तै० ब्रा० २।६।१०) इत्यात्र वेदशब्दस्य वेदमन्त्रलाञ्छितं किञ्चिद् गुटिकाद्रव्यं दत्तवान् इत्यर्थस्त्वनर्थ एवेति तदपि न, अर्थानवबोधात् । नात्र वेदशब्दस्य ग्रन्थोऽर्थः । सामाजिकवादिसंमते वेदे, वेदोऽसि वित्तिरसि, इति मन्त्रस्यैवाभावात् ।

किञ्च यदि पत्न्या हस्ते वेदो दत्तस्तदा होत्रा अध्वर्युणा वा किमर्थं वाचनीयम्? तत्कर्तृकं वाचनं चेत्पुस्तकदानं व्यर्थमेव। तस्माद्वेदपदं कुशमुष्टिपरम्। 'वेदङ्कृत्वा वेदिं करोती'ति श्रुतेः। वेदोसि (यजु० २.२१) इति मन्त्रे महीधरभाष्यम्-'पत्नी वेदं प्रमुञ्चति' हे कुशमुष्टिनिर्मितपदार्थ त्वं वेदः ऋगाद्यात्मको ज्ञाता वा असि। हे द्योतनात्मक त्वं देवानां ज्ञापकोऽभूः। नहि यजमानपत्नी वेदग्रन्थं मुञ्चति हारवत् स्वाङ्गे धारयति किन्तु कुशमुष्टिमेव, याज्ञिकानां तथैवाचारदर्शनात्। उञ्छादि (पा० सू० ६४) सूत्रे वेदशब्दः कुशमुष्टेः योगदानम्। ग्रन्थराशिरूढो वेदशब्दो वृषादिगणपठित आद्युदात्तः। 'संमार्जनार्थं दर्भमुष्टिनिर्मितपदार्थो वेदः। तं पदार्थम् ऋग्वेदाद्यात्मना स्तौति त्वं वेदोसीति ऋगाद्यात्मको वेदिता वासीति (काण्वसंहिता ११५) इत्यत्र सायणः। 'प्रजापतेर्वाश्मश्रूणि यद्वेदः' (तै० ३।३।६।११) 'योषा वै वेदिः। वृषा वेदः' (शत: १।९।२०-२१-२४) इत्यादिवचनेभ्यः।

यदि तत्र वेदशब्दस्य वेदग्रन्थोऽर्थः स्यात्तदा 'वेदं पत्नी निरस्यत' (सत्याषाढ सू० २।५) इत्यत्र पत्नीकर्तृको वेदनिरासोऽप्यभ्युपगन्तव्यः सचानिष्ट एव। 'वेदं प्रमुञ्चति' शब्दस्य वेदपरित्यागः परिधानं वार्थः, न च तद्द्वयमपि प्रकृते घटते। तस्मात्कुशमुष्टिधारणमेवार्थः। 'यजमानो वेदं बध्नाति' (का० श्रौ० १.१।८) 'वेदे पत्नी विस्रंसयति' (शत १।६।२२-२४) इत्यादौ कुशमुष्टेरेव बन्धनं विस्रंसनं वा संभवति। तस्मात्स्त्रियाः 'क्रमेण विधिपूर्वकम्' (मनु २।१७३) इति विधिपूर्वकक्रमिकवेदाध्ययनाभावेऽपि यावदुक्तं केषाञ्चिन्मन्त्राणां पाठनमपवादभूतमिष्टमेव। एतेन 'वेदोऽसि वित्तिरसि वेदो वाजं वीरं ददातु वृषः वृषण्वती वेदः पत्नीभ्यो भव' (११-४।२५ कात०) इत्यत्रापि कुशमुष्टिरेवार्थः। सीताया वेदत्रयदानमपि सायणोक्तगुटिकादानमेव पतिवशीकाराय तस्यैवापेक्षितत्वात्।

यदुक्तम्-"अग्निं जुहोतिस्म तदा मन्त्रवित् कृतमङ्गला।" (वा० रा० २।२०।१५) अत्र कौशल्याया मन्त्रवित्वहोमकर्तृत्वञ्च स्पष्टं श्रूयते। 'वैदेही शोकसंतप्ता हुताशनमुपागमत्' (सुन्दर का० ५३।२५) अत्र वैदेह्या हवनम् 'तदा सुमन्त्रं मन्त्रज्ञा कैकेयी प्रत्युवाच ह।' (वा. रा. २।१४।५६) अत्र

कैकेय्या वेदमन्त्रज्ञत्वमुक्तम् 'ततः स्वस्त्ययनं कृत्वा मन्त्रविद्विजयैषिणी' (वा. रा. ४।१६।१) इति ताराया मन्त्रज्ञत्वमुक्तम्।

'वाग्यतास्ते त्रयः सन्ध्यां समुपासत संहिताः।' (वा. रा. २।७।१६) अत्र रामलक्ष्मणसीतानां सन्ध्यावन्दनं स्मर्य्यते।

'नदीमेतां शुभजलां सन्ध्यार्थे वरवर्णिनी।'

अत्र सीतायाः सन्ध्यावन्दनमुक्तम्।" इति, तदपि न, पूर्वोक्तवचनविरोधादन्तर्भावितणिचमाश्रित्य जुहोति इत्यस्य ऋत्विग्द्वारा हावयति इत्यर्थकरणे दोषाभावात्। मन्त्रविदिति छलेन पाठपरिवर्त्तनं कृतम्। वस्तुतः मन्त्रवदित्येव पाठः। तत्रैव च—

'प्रविश्य तु तदा रामो मातुरन्तः पुरं शुभम्।
ददर्श मातरं तत्र हावयन्तीं हुताशनम्॥'
(वा. रा. २।२०।१६)

इत्यव्यवहितपद्यानुरोधेन जुहोतीत्यत्राप्यन्तर्भावितणिच् अवश्यं मन्तव्यः। यद्वा ऋत्विग्द्वारा इत्यध्याहृत्य जुहोति इत्यस्यापि निर्वाहो भवत्येव। ब्राह्मणद्वारा होमं करोति हावयति इत्यनयोरैकार्थ्यसम्पत्तेः। अन्यथा तदसंगतिध्रौव्यम् निश्चप्रचम्। अत एव प्राचीनैः रामाभिरामीयटीकाकारैः 'अग्निहोत्रमन्त्रवद् जुहोति स्म, ज्येष्ठपत्नीत्वात्, ऋत्विजा इति शेषः। तदाह-हावयन्तीमिति (२।२०।१६) हावयन्तीं ब्राह्मणैरिति।' 'एतदनुरोधेन पूर्वत्र जुहोति इत्यस्य हावयन्ती इत्यर्थः।' इति शिरोमणिकारैः भूषणकारैरपि तदेवोक्तम्। मनूक्त्यनुसारीचायमर्थः।

'पुरोहितं च कुर्वीत वृणुयादेव चर्त्विजः।
तस्य गृह्याणि कर्माणि कुर्य्युर्वैतानिकानि च।' (७।७८)

इति मनुवचनात्। तथा दशरथस्य राज्ञो राजकार्य्यव्यस्तत्वात्तज्ज्येष्ठपत्न्या ऋत्विग्द्वारा अग्निहोत्रादिसम्पादनं युक्तमेव। रामायणीयवचनान्तरैरपि रामस्य वनगमनसमये कौशल्याब्राह्मणैरेव हवनमन्त्रपाठादि मङ्गलं सम्पादितवतीति ज्ञायते।

'ज्वलनं समुपादाय ब्राह्मणेन महात्मना।
हावयामास विधिना राममङ्गलकारणात्॥' (२।२५।२७)

'घृतं श्वेतानि माल्यानि समिधश्चैव सर्षपान् ।
उपसम्पादयामास कौशल्या परमाङ्गना ॥' (२।२५:२८)
'उपाध्यायः सविधना कृत्वा शान्तिमनामयम् ।
हुतहव्यावशेषेण बाह्यं बलिमकल्पयत् ॥
मधुदध्यक्षतघृतैः स्वस्तिवाच्यं द्विजांस्ततः ।
वाचयामास रामस्य वने स्वस्त्ययनक्रियाम् ॥
ततस्तस्मै द्विजेन्द्राय राममाता यशस्विनी ।
दक्षिणां प्रददौ काम्याम्' (२।२५।२९...३१)
'न वै कन्यो न युवतिर्नाल्पविद्यो न बालिशः ।
होता स्यादग्निहोत्रस्य नार्तो नासंस्कृतस्तथा ॥
नरके हि पतन्त्येते जुह्वन्तः स च यस्य तत् ।
तस्माद्वैतानकुशलो होता स्याद्वेदपारगः ॥'
(मनु० ११।३६-३७)

अन्यत्रापि--

नाश्रोत्रियतते यज्ञे ग्रामयाजिकृते तथा ।
स्त्रिया क्लीबेन च हुते भुञ्जीत ब्राह्मणः क्वचित् ॥
अश्लीकमेतत्साधूनां यत्र जुह्वत्यमी हविः ॥
प्रतीपमेतद् देवानां तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥'
(मनु० ४।२०५-२०६)

इत्यादिषु स्पष्टं स्त्रीकर्तृकहवननिषेधः । यत्र च
'चकार रम्यं कौशल्या मन्त्रैरभिजजाप च ।' (२।२५।३९)
इत्यादिषु यत्रस्त्रीकर्तृको जपो दृश्यते, तत्र पौराणिकमन्त्रजप एव मन्तव्यः ।
यथा रामायणे—

'समित्कुशपवित्राणि वेद्यश्चायतनानि च ।
स्थण्डिलानि च विप्राणां शैला वृक्षाः क्षुपाह्रदाः ॥
पतंगाः पन्नगाः सिंहास्त्वां रक्षन्तु नरोत्तमम् ।'
(२।२५।७)

'नक्षत्राणि च सर्वाणि ग्रहाश्च सह दैवतैः ।
अहोरात्रे च ते सन्ध्ये पान्तु त्वां वनमाश्रितम् ॥'

इत्यारभ्य १८ द्रष्टव्यानि ।

'वैदेहीशोकसंतप्ता हुताशनमुपागमत् ।'

इत्यत्रापि न होमो विवक्षितः किन्तु हनूमतः शुभकामनया हुताशन-प्रार्थनमेव । यथा तत्रैव--

'लाङ्गूलेन प्रदीप्तेन स एष परिणीयते ।
श्रुत्वा तद्वचनं क्रूरमात्मापहरणोपमम् ।
उपतस्थे विशालाक्षी प्रयता हव्यवाहनम् ।
यद्यस्ति गुरुशुश्रूषा यदि वा चरितं तपः ।
यदि वाप्येकपत्नीत्वं शीतो भव हनूमतः ॥'
(सुन्दरे ५३-२६-२७)

इत्यादि सन्दर्भस्वारस्यात् । टीकाकारैश्च उपागमत् मनसा प्राप्नोत् । ध्याने नोपासितवती इति शिरोमणिः । यद्वा ज्वलमानमग्निमुपासितवती तिलकः इति यथा—अपत्नीकस्य यज्ञो न भवति तथैवापतिकाया अपि यज्ञो न संभवति । अत एवोक्तं मनुना—

'नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो' (५।१।५५)

मन्त्रज्ञा कैकेयी इत्यत्र मन्त्रशब्दस्य न वेदमन्त्रोऽर्थः, किन्तु षट्कर्णो भिद्यते मन्त्रः । तस्मान्नीतिचतुरा इत्येवार्थः । अतएव टीकाकारैरपि—'मन्त्रज्ञा स्वकार्यकर्तव्यज्ञा' इति तिलकः । राजनीत्यनुसारेण स्वकार्योचित-विचारज्ञा' इति गोविन्दराजः ।

नहि वेद मन्त्रज्ञत्वेन प्रधानमन्त्र्यादीनां मन्त्रित्वम् । ताराऽपि तादृशी मन्त्रज्ञा आसीत् । अद्यापि यैर्मन्त्रैर्मन्त्रिणां मन्त्रित्वं तेषामेव ज्ञात्री तारासी-दित्येवार्थः ।

'मन्त्रश्च वैदिकादन्य' इति गोविन्दराजः । त्रयः सन्ध्यामुपासत इत्यत्र तु 'सुमन्त्रेण सहितास्त्रयः' इति तिलककारः । सीताया अपि सन्ध्यौ परमात्म-ध्यानरूपासन्ध्योपपद्यत इत्याद्युक्तमेव ।

यदप्युक्तम्-'यज्ञियासः पञ्चजना मम होत्रं जुषध्वम्' इत्यत्र निषादपञ्चमा-

नाम्पञ्च जनानामग्निहोत्रसेवनमुक्तम्" इति. तदपि न, तत्र 'गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसि' (३।८।१) इति निरुक्तरीत्या गन्धर्वादय एव पञ्चजना इह यज्ञप्रसङ्गे विवक्षिताः। (ऋ० सं० १।१००।१२) इत्यत्र पाञ्चजन्य व्याख्यायाम् 'गन्धर्वाः अप्सरसः, देवाः, असुराः, रक्षांसि पञ्चजना' इति सायणः। 'चत्वारो महर्त्विजो यजमानश्च पञ्चमः।' इति (यजु० २।२३) इत्यत्र महीधरः।

किञ्च 'ये देवा असुरेभ्यः पूर्वे पञ्चजना आसन्' जैमिन्युपनिषद्ब्राह्मण (१।४१।७) 'पञ्च वर्गा देवा उक्ताः।' 'तद्द्यवाचः' (ऋ० सं० १०।५३। ४) इति मन्त्रे 'शौचीकस्याग्नेरार्षम्। तस्य विश्वैर्देवैः संवादः' (नि.३।८।१) इत्यत्र दुर्गाचार्य्यः। तेन देवा एवात्र पञ्चजनाः। यद्वा निरुक्तरीत्या पञ्चजन शब्दो मनुष्यमात्रपरः। तथापि यदि सर्वेषां समो यज्ञाधिकारः स्यात्तदा यज्ञिया इति विशेषणं व्यर्थमेव स्यात्ततो 'यज्ञियाश्च मनुष्या ब्राह्मणो वैव राजन्यो वैश्यो वा ते हि यज्ञियाः।' (३।१।१।९ शत०) इति रीत्या त्रैवर्णिकः एव यज्ञियो नान्ये इति न कोऽपि दोषः। सर्वेषामपि ग्रहणे यथायोग्यमेव समेषां यज्ञजोषः। ब्राह्मणस्यार्त्विज्येन, क्षत्रियस्य रक्षया, वैश्यस्य धनेन, शूद्रनिषादयोः सेवया यज्ञियः प्रदेश इति वार्त्विज्ययाजमानभिन्नदेशादिष्वपि यज्ञियपदप्रयोगदर्शनात्।

यत्तु 'सरस्वत्याज्ञया कण्वो मिश्रदेशमुपाययौ।
म्लेच्छान् संस्कृतमाभाष्य तदा दशसहस्रकम्॥
वशीकृत्य स्वयं प्राप्तो ब्रह्मावर्ते महोत्तमे।
ते सर्वे तपसा देवीं तुष्टुवुस्तां सरस्वतीम्।
पञ्च वर्षान्तरे देवं प्रादुर्भूता सरस्वती।
सपत्नीकांश्च तान् म्लेच्छान् शूद्रवर्णाय चाकरोत्।
(भविष्य पुराण प्रतिसर्ग ४ खण्ड २१।१६-१७-१८)

इति पुराणवचनैर्यवनानामपि संस्कृतपाठनमार्य्यत्वनिर्माणञ्च दृश्यते" इति, तदपि न, भावानवबोधात्। तत्र हि मिश्रशब्देन यत्र चातुवर्ण्यं स्पष्टं नासीत्तस्य भारतीयप्रदेशविशेषस्यैव ग्रहणम्। म्लेच्छशब्देन चाव्यक्तवाचो भारतीया एव। कण्वादिभिस्तेषामेव शोधनं कृतम्। 'म्लेच्छ अव्यक्तायां वाचि' (चुरादि) अस्फुटे अपशब्दे च (भ्वादि) इति रीत्या अपशब्दभा-

षणमेव म्लेच्छत्वप्रयोजकम्। अत एव म्लेच्छा या भूमेत्यध्येयं व्याकरणमिति महाभाष्यम्। एवमेव तत्रैव —

मिश्रदेशोद्भवा म्लेच्छा कश्यपनैव शासिताः।
संस्कृताः शूद्रवर्णेन ब्रह्मवर्णमुपागताः॥
शिखामूत्रं समाधाय पठित्वा वेदमुत्तमम्।
यज्ञैश्च पूजयामासुर्देवदेवं शचीपतिम्॥ (२०।७२।७३)

इति रीत्याऽपि न मुहम्मदमतानुयायिनां मुसलमानपदवाच्यानामेषा कथा। तदानीं तन्मतस्याभावादेव। किन्तु कण्वशिष्या एव कण्वगमनान्तरं स्वेच्छयैव ब्राह्मणा भूत्वा यज्ञोपवीतादिकं धारितवन्तः। ब्राह्मणेषु प्रविश्य वेदांश्च पठितवन्तः। इदानीमप्यनधिकारचेष्टया केचिदेवं कुर्वन्त्येव। तावताऽपि न तेषां वैधत्वम्। तस्य दैत्यमततत्त्वेन पुराणस्यानभीष्टत्वात्। तथाहि भविष्यपुराणस्य प्रतिसर्गस्य पर्वणः ४र्थे खण्डे २० अध्याये दससहस्र-वैष्णवैः साकं यज्ञांशब्राह्मणस्य जगन्नाथपुरीगमनमुक्तम्। ब्राह्मणरूपेण जग-न्नाथस्य ब्राह्मणरूपधरस्य तेन संवादः। भयानककलेर्वृत्तान्तश्रवणप्रार्थनया जगन्नाथेन तद्वर्णितम्। म्लेच्छा ब्राह्मणा भूत्वा वेदान् पठन्ति यज्ञान् कुर्वन्ति। बलिदैत्यस्य संकेतेनेन्द्रस्य तेजोपहारार्थमेव तैरिन्द्रपूजनं कृतमित्यपि तत्र संकेतितम्—

'दुःखितो भगवानिन्द्रः श्वेतद्वीपमुपागतः।
स्तुत्या मां बोधयामास देवब्राह्मणहेतवे॥
प्रबुद्धेमां वचः प्राह शृणु देव दयानिधे।
शूद्रसंस्कृतमन्नञ्च खादितुं न द्विजोऽर्हति।'
तथा च शूद्रजनितैर्यज्ञैस्तृप्तिं न चाप्नुयाम्।
काश्यपे स्वर्गते प्राप्ते मागधे राज्ञि शासति॥
मम शत्रुर्बलिर्दैत्यः कलिपक्षमुपागतः।
निस्तेजाश्च यथा हंस्यां तथा वै कर्तुमुद्यतः॥' (७।४।७७)

एवमेव भाषासम्बन्धेऽपि तेनोक्तम्। तदा भगवता उपायाः उक्ताः।

इति श्रुत्वा जगन्नाथो देवराजमुवाच ह।
भगवन्तो द्वादशादित्या गन्तुमर्हति भूतले।

अहं लोकहितार्थाय भविष्यामि कलौ युगे ॥
प्रवीणो निपुणो मिश्रः कुशलश्च कृती सुखी ।
निष्णातः शिक्षितश्चैव सर्वज्ञः सुगतस्तथा ॥
प्रबुद्धश्च तथा बुद्ध आदित्याः क्रमशोऽभवन् ।
धाता मित्रोर्यमा शुक्रो मेघः प्रांशुर्भगस्तथा ।
विवस्वांश्च तथा पूषा सविता त्वाष्ट्र विष्णुकौ ।
कीकटे देश आगत्य ते सुरा जज्ञिरे क्रमात् ।
वेदनिन्दां पुरस्कृत्य बौद्धशास्त्रमचीकरन् ।
तेभ्यो वेदान् समादाय मुनिभ्यः प्रददुः सुराः ।
वेदनिन्दाप्रभावेण तेऽसुराः कुष्ठिनोऽभवन् ।
विष्णुदेवमुपागम्य तुष्टुवुर्विष्णुरूपिणम् ।
हरिर्योगबलेनैव तेषां कुष्ठमनाशयत् ।
तद्दोषान्नग्नभूतश्च बौद्धः स तेजसा ऽभवत् ।
बौद्धराजविनाशाय दारूपाषाणरूपवान् ।
अहं सिन्धुतटे जातो लोकमङ्गलहेतवे ।
मन्दिरं रचितं तेन (इन्द्र द्युम्नेन) तत्राहं (विष्णु) समुपागतः ।
मां विलोक्य नरः शुद्धः कलिकाले भविष्यति ।

(भविष्य पुराण (३।४।१०-२०-९१) एकत्रिंशे अध्यायेऽपि)

तत्प्रश्नानन्तरं जगन्नाथ उवाच—

स्वर्गते काश्यपे विप्रे ते म्लेच्छा शूद्रवर्णकाः ।
यज्ञैस्तमर्चयामासुर्देवदेव शचीपतिम् ॥'

कण्वे काश्यपे वा स्वर्गते ते ऽनधिकारचेष्टां कृतवन्तः। एतेन कण्व-स्तेभ्यो यज्ञोपवीतं दत्त्वा वेदानध्यापयामासेत्युक्तिर्निराधारैव ।

दुःखितो भगवानिन्द्रः सबन्धुर्जगतीतले ।
वेदानाहर्तुमिच्छन्तो ब्रह्मयोनौ बभूविरे ।
जिनो नाम द्विजः कश्चित् तत्पत्नी जयिनी स्मृता ।
कश्यपाद्दितेरंशाज्जातौ तौ कीकटे स्थले ।

तयोः सकाशात्सञ्जाता आदित्या लोकहेतवे।
तत्रोष्य बौद्धशास्त्राढ्या चक्रुः शास्त्रार्थमुत्तमम्।
वेदान् शूद्रेभ्य आदाय विशालां प्रययुः पुरीम्॥
समाधितो मुनीन्सर्वान् समुत्थाप्य ददुः स्वयम्।
गताः सर्वे सुराः स्वर्गे ततः प्रभृतिभूतले।
म्लेच्छा बभूविरे बौद्धास्तदन्ये वेदतत्पराः।
सरस्वत्याः प्रभावेण त आर्या ऋषयोऽभवन्।
तैश्च देवपितृभ्यश्च हव्यकव्यं समर्पितम्।
तृप्तिमन्तः सुराश्चासंस्त आर्याणां सहस्रका॥

(भ० पु० २१ अध्यायः)

स्त्रीणामधिकारो यज्ञे इत्येतदर्थं स्त्रिया अप्यधिकरणं मीमांसादर्शने। दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत इत्याम्नायते। तत्र पुल्लिङ्गविशेषनिर्देशात्पुंस एव यागाधिकारः। 'लिङ्गविशेषनिर्देशात्पुंयुक्तमैतिशायनः' (६।१।६) मीमांसादर्शने यथा 'पशुमालभेत' इति लिङ्गनिर्देशात् पुंपशुरालभ्यते न स्त्री पशुरेवमिहापि स्यादित्याशङ्क्य 'जातिं तु बादरायणो ऽविशेषात्तस्मात्स्त्र्यपि प्रतीयेत जात्यर्थस्याविशिष्टत्वात्' ८ इति श्रीबादरायणरीत्या स्वर्गकाम इति जात्यर्थमभ्युपगम्य स्त्रिया अप्यधिकार उक्त, न पुंस एव। स्वर्गकामशब्देन स्त्री पुंसयोरुभयोरप्यधिकारः पुल्लिङ्गस्याविवक्षितत्वात्। कुतः अविशेषात्। नहि शक्नोत्येषा विभक्तिः स्वर्गकामं लिङ्गेन विशेष्टुम्। स्वर्गे कामो यस्य तं हि लक्षयत्ययं शब्दः। तच्च लक्षणमविशिष्टं स्त्रियां पुंसि च। तस्मात्स्त्री अपि यज्ञेऽधिकृता।

यदुक्तम्-यथा पशुमालभेतेत्यत्र पुंपशुरेवालभ्यते तथात्रापि स्यादत्र, तत्र जातिद्रव्यस्य लक्षणत्वेनाश्रवणात्। तत्र तु पशुत्वं यागस्य विशेषणत्वेन श्रूयते। तेन यथा पशुत्वं यागसम्बद्धं तथैव पुंस्त्वमेकत्वञ्च। सोऽयमनेकविशेषणविशिष्टो यागो विधीयते उपादेयत्वेन चोदितत्वाद्यथाश्रुत्येव कर्त्तव्यः। तत्र द्रव्यवन्तः पुमांसोऽधिक्रियन्ते न च स्त्रीणाम् द्रव्यवत्त्वं तासां क्रयविक्रयवत्वात् पित्रा विक्रीयन्ते भर्त्रा क्रीयन्ते ताः। एवं द्रव्यः

समानयोगित्वान्न तासामधिकारः। तदर्जितमपि तत्स्वामिनामेवातो निजार्जितेनापि द्रव्येण न तासां द्रव्यवत्त्वम्।

'भार्या दासश्च पुत्रश्च निर्धनाः सर्व एव ते।
यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम्।'

इति स्मरणात् इति पुनरपि प्रकारान्तरेण तासामनधिकारमाशङ्क्य 'फलोत्साहाविशेषात्' १३ 'अर्थेन च समवेतत्वात् १४' इत्यादि सूत्रैस्तासामधिकारः साधितः। फलार्थित्वाद्यागाधिकारे सिद्धे यजेतेति श्रुत्या स्मृतिं संकोच्यापि तासां द्रव्यवत्तां साधयिष्यते। धर्मे चार्थे च कामे च नातिचरितव्येति दानकालिकसंवादाच्च सिद्धयत्येव द्रव्यवत्त्वम्। स्मृत्या तु अस्वातन्त्र्यमेवानेन प्रकारेणोच्यते। क्रयस्य धर्ममात्रत्वान्न वस्तुत्वम्। क्रयो हि उच्चनीचपण्यपणो भवति। नियतं त्विदम् दानं शतमतिरथं शोभनामशोभनां च कन्यां प्रति। तस्मादविक्रयोऽयम्। पत्नी वै पारिणाय्यस्येष्टेरिति स्ववत्तामपि दर्शयति तासाम्। तत्रापि—दम्पत्योः सहाधिकाराधिकरणे 'स्वयंतोस्तु वचनादेककर्मा स्यात्' १७ इत्यादि सूत्रैः दम्पत्योः सहाधिकारः साधितः। पुनश्च 'तस्या यावदुक्तमाशीर्ब्रह्मचर्यमतुल्यत्वात्' २४ सूत्रेण तस्या यावदुक्तमाशीर्ब्रह्मचर्यं कर्तव्यमुक्तं न सर्वं याजमानम् अतुल्यत्वात्। अतुल्या हि स्त्री पुंसा। यजमानः पुमान् विद्वांश्च। पत्नी स्त्री चाविद्या च। तेन क्रत्वर्थेषु यानि याजमानानि श्रवणानि तेषूपादेयत्वे श्रवणाद्विवक्षितं लिङ्गं तेन तेषु पत्नी न स्यात्। यानि च क्रत्वर्थानि समन्त्रकाणि तेष्वविद्यात्वात् पत्नी न स्यात्।

ननु तदेव पत्न्या अध्ययनस्य प्रयोजकं स्यादिति चेन्न पुंसास्तन्निर्वर्तकत्वेन तदप्रयोजकत्वात्। यत्क्रत्वर्थं तस्या येन केनचिन्निर्वर्तनीयत्वेनानुपपत्तेरभावात्। तस्मात्प्रतिषिद्धस्याध्ययनस्य पुनःप्रसवे प्रमाणभावान्न तत् पत्नी कुर्यात्। यास्त्वाशिषो यच्च ब्रह्मचर्यतत्पुरुष प्रतिगुणभूतं न तदन्यतरेण कृते सिद्धयति न तत्रोपादेयत्वेन यजमानस्य श्रवणं तस्माल्लिङ्गमप्यविवक्षितम्। अतः आशीर्ब्रह्मचर्य्यञ्चोभयोरपि स्यात्। यच्चाहत्योच्यते 'पत्न्याज्यमवेक्षते' तदपि पत्न्या कर्तव्यम्।

पूर्वमीमांसायां (६।१।७) अपशूद्राधिकरणे 'चातुर्वर्ण्यमविशेषात्' २५ सूत्रेण यजेत जुहुयादित्यविशेषनिर्देशात् चातुर्वर्ण्याधिकारमाशङ्क्य निर्देशाद्वा

त्रयाणां स्यादनन्याध्येये ह्यसम्बन्धः। क्रतुषु ब्राह्मणश्रुतिरित्यात्रेयः' २६ सूत्रे 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत, ग्रीष्मे राजन्यः, शरदि वैश्यः इति ब्राह्मण-क्षत्रियविशांमाधानश्रुतिसद्भावाच्छूद्रस्य तु तदभावान्नाग्निहोत्रादिषु शूद्रोऽधिक्रियते, अग्निमत्त्वाद्त्र ब्राह्मणादय एव 'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्ग-कामः' एवमादिष्वधिक्रियन्ते। आहवनीयादयो न शूद्रस्य सन्ति अविधा-नात्। तेन न तत्र तदधिकार इत्यात्रेयमतेन समाधानमुक्तम्। पुनश्च सर्वमर्थिनमधिकृत्य यजेतेत्युच्यते तस्माच्छूद्रोऽप्यधिक्रियते। कामश्रुतिपरि-गृहीतत्वादग्निस्त्वर्थं प्राप्त एव। वसन्ते ब्राह्मण इत्यादि श्रुतयस्तु निमित्तस्व-भावा न प्रापिकाः। ब्राह्मण आदधाति वसन्ते राजन्यो ग्रीष्मे ब्राह्मणादीनां वसन्तादिभिः सम्बन्धो गम्यते। तथा चादधाति वाक्ये शूद्रादनुप्रवर्तितो भविष्यतीति बादरिमतरीत्या सर्वाधिकारः शङ्कितः।

'निमित्तार्थेन बादरिस्तस्मात्सर्वाधिकारं स्यात्' (२७) तस्यापि खण्ड-नम् 'अपि वान्याऽर्थदर्शनाद्यथाश्रुति प्रतीयेत' (२८) इति सूत्रेण कृतम्। तथाहि—वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीते'ति ब्राह्मणादिकर्तृकमाधानं मुक्तम्। वसन्तादिकालिकञ्च तत्। शूद्रवर्जितानामवेदमनुमगम्। एवमेवाहद्गिरं ब्राह्मणस्य ब्रह्म साम कुर्यात्, पाथुरश्मि राजन्यस्य, रायोवाजीयं वैश्यस्य; शूद्रस्य साम नामनन्ति। यथा 'पयोव्रतं ब्राह्मणस्य, यवागू राजन्यस्य, अमिक्षा वैश्यस्ये'ति तथाधाने 'अष्टसु प्रक्रमेषु ब्राह्मणोऽग्निमादधीत, एकादशसु वैश्यः, एवमब्रह्मसामकमव्रतमक्रमकञ्च शूद्रस्य प्रयुक्तमपि कर्मनिष्फलं स्यात्, तस्मान्न शूद्रस्य यागाधिकारः। 'निर्देशात्तु पक्षे स्यात्" २९ इति सूत्रेण य एवं विद्वानग्निमाधत्ते इति सामान्यशास्त्रेण सर्वाधिकारः आशङ्कितः। यदुक्त मव्रमसामकं शूद्रकर्मनिष्फलं तदपि 'त्रैगुण्यान्नेति चेत्" (३०) 'न काम्यत्वात्' (३१) सूत्राभ्यामनारभ्याधीतेनाभीवर्त्तनाम्ना ब्रह्मसाम्ना चक्षुर्निमित्तमादध्यादित्यनियमितक्रमेण मस्तु शूद्रस्येति मस्तुव्रतेन सामा-दिमत्त्वं तस्य संभवादस्त्येव शूद्रस्याधिकारः 'संस्कारे च तत्प्रधानत्वात्' (३२) इतिसंस्कारस्य पुरुषप्रधानत्वात् व्रतस्याङ्गत्वात् पुरुषसामर्थ्यजन-नायोपयोगः। यस्य तु तेन न प्रयोजनं स तदनपेक्ष्यैव यागं निर्वर्तयिष्यति तस्मान्न शूद्रवर्जनम् ईति पूर्वपक्षमुत्थाप्य 'अपि वा वेदनिर्देशादशूद्राणां

प्रतीयते ३३ सूत्रेण तदपोहनम् । नैमित्तिकेऽपि ब्राह्मणादिश्रवणे अपशूद्राणां शूद्रभिन्नानां ब्रह्मक्षत्रविशामेव वैदिकेषु कर्मस्वधिकारः । वेदे त्रयाणामेव निर्देशात् । 'वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत, ग्रीष्मे राजन्यं, शरदि वैश्यम् इति त्रयाणामेवोपनयनेन वेदप्राप्तिः । शूद्रस्योपनयनाभावाद्विद्याभावस्ततश्चा-समर्थो यष्टुं शूद्रः 'गुणार्थित्वान्नेति चेन्न' ३४ इति गुणेनाध्ययनेनार्थी शूद्रो-ऽनुपनीतः स्वयमेवैत्याध्येष्यते तथास्य सामर्थ्यं भविष्यतीति पूर्वपक्षं कृत्वा 'संस्कारस्य तदर्थत्वाद्विद्यायां पुरुषश्रुतिः' (३५) सूत्रेण तदपोहः ।

तथाहि — विद्यायामेवैषा पुरुषश्रुतिः, उपनयनसंस्कारस्य तदर्थत्वात् । विद्यार्थमुपाध्यायस्य समीपमानयनम् नादृष्टार्थम् । नापि कटं कुड्यं वा कर्त्तुम् । दृष्टार्थेनैव सैषा पुरुषश्रुतिः आत्मनेपददर्शनात् । नयतिराचार्य्यकरणे वर्त्तते । तदर्थसम्बन्धादुपनयनमाचार्यकरणप्रयुक्तम् । वेदाध्यापनेनाचार्य्यो भवति. तस्माद्वेदाध्ययने ब्राह्मणादयः श्रुताः, शूद्रस्य न श्रुतं वेदाध्ययनम् अतोऽवेदत्वादसमर्थः शूद्रो नाधिक्रियते यज्ञे । 'विद्यानिर्देशान्नेति चेत्' (३६) इति विद्यानिर्देशात् अनुक्तामपि विद्या-मध्येष्यते तस्मात्तस्याप्यधिकार इति पुनरप्याशङ्क्य 'अवैद्यत्वादभावः कर्मणि स्यात्' (३७) इति प्रतिषिद्धमस्याध्ययनम् । शूद्रेण नाध्येतव्यमिति अतोऽवैद्यः शूद्रः । अनग्नित्वादिभिरपि तदनधिकार एव सिद्ध्यति । 'ब्राह्मणो अग्नीनादधीत' इति श्रुत्या विधानं गम्यते । य एवं विद्वानिति स्तुत्या आनुमानिकं प्रत्यक्षश्रुतादुर्बलम् तस्मान्न शूद्राधिकारः ।

'तथाचान्यार्थदर्शनम्' ३८ 'पद्यु वा एतत् श्मशानं यच्छूद्रः । तस्माच्छूद्र समीपे नाध्येय'मित्यनध्ययनं शूद्रस्य दर्शयति श्रुतिः । इत्थं सूत्रभाष्यादिभि पूर्वमीमांसादर्शने पूर्वपक्षोत्तरपक्षाभ्यां शूद्रस्योपनयनवेदाध्ययननिषेधादां वेदत्वादनग्नित्वादव्रतत्वादसामर्थ्यादप्रक्रमत्वाच्च भागानधिकारः स्पष्टमुक्तः ।

यदुक्तमाधुनिकैर्जैमिनिकालेऽपि वादरिप्रभृतय आचार्य्याः शूद्रादीन् सर्वेषां वेदाध्ययनाग्न्याधानयज्ञानुष्ठानादिष्वधिकारं मन्यन्ते स्म" इति तत्तुच्छम् । मीमांसावृत्तान्तानवबोधात् । तथाहि —पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां सिद्धान्तवैशद्याय मीमांसायामनेके पक्षाः परिकल्प्योच्यन्ते ।

'विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तम् ।
सङ्गतिश्चेति शास्त्रेऽस्मिन् पञ्चाधिकरणं स्मृतम् ॥'

इति मीमांसारीतिस्तदर्थमेव बादर्य्याद्युल्लेखः । न तदाप्तमतम्, वेदविरुद्धत्वात् । जैमिनिव्यासादिविरुद्धत्वाच्च । यथेदानीं केचित् पक्षा मासाः प्रचलन्ति तथैव तदानीमपीति कल्पनयाऽपि न दोषः ।

ब्रह्ममीमांसायामपि शूद्रस्याधिकारसम्बन्धे विचारः ।

'शूद्रस्य तदनादरश्रवणात्तदा द्रवणात्तत्सूच्यते हि' (ब्र० सू० १।३।३४)

सूत्रे श्री शङ्करभगवत्पादैरुक्तम्—'यथा मनुष्याधिकारमोद्यदेवादीनामपि विद्यास्वधिकार उक्तस्तथैव द्विजात्यधिकारनियमापवादेन शूद्रस्याप्यधिकारः स्यात् इत्याशङ्कां निवर्तयितुमिदमधिकरणमारभ्यते । तत्रार्थित्वसामर्थ्ययोः सद्भावात् 'तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लप्तः (तै० सं० ७।१।१।६) इतिवद् विद्यायां निषेधाश्रवणात् विद्यायां शूद्रस्याप्यधिकारः स्यात् । कर्मस्वनधिकारकारणं शूद्रस्यानग्नित्वं न तद्विद्यायामधिकारस्यापवादकलिङ्गम् । आहवनीयादीनां विद्यास्वनुपयोगात् । संवर्गविद्यायां हि जानश्रुतेः पौत्रायणस्य शश्रुषोः 'अह हारेत्वाशूद्र तवैव सह गोभिरस्तु' (छा० ४।२।३) शूद्रशब्देन निर्देशात् लिङ्गबलेनापि शूद्राधिकारः । शूद्रयोनिप्रभवाणां विदुरप्रभृतीनां विद्याविनयसम्पन्नता स्मरणाच्च तदधिकारः सिद्ध्यति, इति पर्वपक्षं कृत्वा सिद्धान्ते विद्यायामपि शूद्रानधिकारः उक्तः । अधीतवेदस्यैव विद्यायामधिकारः संभवति । शूद्रस्य चोपनयनाभावान्न वेदाध्ययन संभवति तस्मान्न विद्यायां तदधिकारः । मत्त्वर्थित्वं न तदस्ति सामर्थ्येऽधिकारकारणं भवति । सामर्थ्यञ्च न लौकिकं केवलमधिकारकारणं भवति । शास्त्रीयेऽर्थे शास्त्रीयस्य सामर्थ्यस्यापेक्षितत्वात् । शास्त्रीयस्य सामर्थ्यस्याध्ययननिराकरणेन निराकृतत्वान्नाधिकारः सिद्ध्यति ।

यच्चेदं, शूद्रो यज्ञेऽनवक्लप्त' इति तन्न्याय पूर्वकत्वाद् विद्यायामप्यनवक्लप्तत्वं द्योतयति न्यायस्य साधारणत्वात् ।

यदुक्तम् 'संवर्गविद्यायां शूद्रशब्दश्रवणलिङ्गात् तत्राधिकारः स्या' दिति, तदपि न न्यायोक्तेऽर्थे हि लिङ्गद्योतकं भवति न चात्र न्यायोऽस्ति । न स्वतन्त्रं लिङ्गमेवाधिकारकारणं भवति अर्थवादस्थत्वात् । अर्थित्वात्तु

वेदं लिङ्गं शूद्रं क्वचिदपि विद्यास्वधिकर्तुमुत्सहते । विधिनात्वेकवाक्यत्वादतत्परस्यार्थवादस्य विरुद्धेऽर्थे प्रामाण्यासंभवात् । ननु किं शूद्रपदं प्रमत्तगीतम् ? न च तद्युक्तम्, साम्प्रदायिकत्वस्य तुल्यत्वादिति चेन्न हंसवाक्यादनादरश्रवणात्, शुचाद्रवणात् तत्सूचकत्वेन शूद्रपदस्य सार्थकत्वात् । तदाह भाष्यकारः तथाहि-'कम्बर एनमेतत्सन्त सयुग्वानमिव रैक्वमात्थ' इत्यस्माद्धंसवाक्यादात्मनोऽनादरं श्रुतवतो जानश्रुतेः शुक् (शोकः) उत्पेदे । तामृषो रैक्वः शूद्रशब्देन सूचयाम्बभूवात्मनः परोक्षज्ञताख्यापनायेति गम्यते जातिशूद्रस्यानधिकारात् । कथं शूद्रशब्देन शुगुत्पन्नेति सूच्यते इति उच्यते । तदाद्रवणात् शुचमभिदुद्राव, शुचा अभिदुद्रुवे, शुचा वा रैक्वमभिदुद्रावेति शूद्रः इत्यवयवार्थस्य संभवाद्रूढ्यर्थस्य चासंभवात् ।

छान्दोग्येऽयमर्थः स्पष्टः । 'जानश्रुतिः पौत्रायणो बहुदायी श्रद्धादेयो बहुपाक्यः प्रियातिथिर्बभूव ।' अस्य दानशौण्डस्यदानादिगुणतुष्टा देवर्षयः हंसरूपमास्थाय तदनुग्रहाय तस्य निदाघसमये रात्रौ हर्म्यतलस्थस्योपरि मालामाबद्ध्य जग्मुः । तेषामग्रेसरं हंसं सम्बोध्य पृष्ठतः पतन्नन्यतमः साकूतमभ्युवाच 'भो 'भो भल्लाक्ष जानश्रुतेरस्य द्युलोक आततं ज्योतिस्तन्मा प्रसाङ्क्षीर्मा त्त्वाधाक्षीदिति । तमेवमुक्तवन्तमग्रेसरः प्रत्युवाच कम्बरकम् । उ अरे वराकमेनं सयुग्वानं रैक्वमिवात्थ । रैक्वस्य हि ज्योतिरसह्यं नत्वेतस्य प्राणमात्रस्य । तस्य हि भगवतः पुण्यज्ञानसंभारभृतस्य रैक्वस्य ब्रह्मविदो धर्मस्य त्रैलोक्योदरवर्ति प्राणभृन्मात्रधर्मोऽन्तर्भवति (तद्यथाकृताय विजिताधरेयाः संयन्ति) अथैष हंसवचनादात्मनो निकर्षमुत्कर्षकाष्ठाञ्च रैक्वस्योपश्रुत्य जानश्रुतिः शोकसंविग्नमानसः प्रातर्यन्तारमाहूय रैक्वमन्वेष्टुमादिदेश । स च तत्र तत्रान्विष्यन् क्वचिदतिविविक्ते शकटस्याधस्तात् पामानं कण्डूयमानं तमद्राक्षीत् । तं दृष्ट्वा प्रतिभावान् सविनयमप्राक्षीत् त्वमसि भगवन् सयुग्वा रैक्वेति । तस्य च भावमनुमतिं तैस्तैरिङ्गितैर्गार्हस्थ्येच्छाचयोन्नीय राज्ञे निवेदयामास । राजतं निशम्य गवां षट्शतानि निष्कं हारमश्वतरीरथं चादाय सत्वरं रैक्वं प्रतिचक्रमे । गत्वा तत्सर्वं समर्प्य भगवन् मामनुशाधीति प्राह—

तमेवं वादिनं रैक्व उवाच 'अहहारेत्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्तु' अह इति निपातः, साटोपमामन्त्रणे। हारेण युक्ता इत्वा गन्त्री रथो हारेत्वा गोभिः सह तवैवास्तु। किमेतावन्मात्रेण धनेन गार्हस्थ्यानुपयोगिनेति तद्भावः। राज्ञा पश्चात् कन्या सहित बहुधनमानीय दत्तम्। तदा स तस्मै संवर्गविद्यामुक्तवान्। प्रकृते च शूद्रशब्देनात्मनः पवोत्रज्ञताचिख्यापयिषया शुचं सूचयामास। यद्यपि 'योगाद्रूढबलीयसो' तथापि प्रकृते जातिशूद्रस्याप्रसङ्गात् अवयवार्थस्य च सम्भवाद्यौगिक एवार्थो ग्राह्यः। उत्तरत्र जानश्रुतेः क्षत्रियत्वावगतेश्च नात्र जाति शूद्र परः शूद्र शब्दः इति 'क्षत्रियत्वावगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात्' ब्र. सूत्र ३२ उत्तरत्र चैत्ररथेनाभिप्रतारिणा क्षत्रियेण समानाभिहारात् क्षत्रियत्वं ज्ञायते।

'अथ ह शौनकञ्च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिञ्च परिविषयमाणो ब्रह्मचारी विभिक्षे' (छा० ४।३५) अभिप्रतारिणश्च चैत्ररथित्वं कापेययोगादवगम्यते।

'एतेन वैचित्ररथं कापेया अयाजयन्'(ताण्ड्य ब्राह्मण २०।१२।५) इति श्रुत्वा चित्ररथस्य कापेययोगोऽपि गम्यते। समानान्वयानाञ्च प्रायेण समानान्वया याजका भवन्ति। 'तस्य चैत्ररथिर्नामैकः क्षत्रपतिरजायत' इति च क्षत्रपतित्वावगमात् क्षत्रियत्वं तस्यावगम्यते। तेनाभिप्रतारिणः क्षत्रियत्वं ज्ञायते। तेन सह समानायां विद्यायां सकीर्तनाज्जानश्रुतेरपि क्षत्रियत्वं सिद्धयति। ब्रह्मचारिभिक्षयाऽपि क्षत्रियत्वमस्य ज्ञायते। नहि जातु ब्रह्मचारी शूद्राः भिक्षते।

क्षत्त्रेषणाद्यैश्वर्ययोगाच्च जानश्रुतेः क्षत्रियत्वं ज्ञायते। 'संस्कारपरामर्शात् तदभावाभिलापाच्च' इति ३६ ब्रह्मसूत्रेणापि शूद्रस्य विद्यानधिकार उक्तः। तथाहि-विद्याप्रदेशेषु उपनयनादयः संस्काराः परामृश्यन्ते। 'ते ह भगवन्तं पिप्पलादमुपसन्नाः' (प्र. उ. १।१) 'तान् हानुपनीयैव' (छा० ५।११।७) इत्येवमादिषूपनयनपूर्वक एव विद्योपदेशः श्रूयते। शूद्रस्य च संस्काराभावोऽभिलष्यते। 'शूद्रश्चतुर्थो वर्ण एक जातिः' मनु १०।१८४ इत्येकजातिस्मरणात्। 'न शूद्रे पातकं किञ्चित् न च संस्कारमर्हति' (यजु० १०।१२) इति संस्कारनिषेधस्मरणाच्च। 'तद्भावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः' ३७

सत्यवचनेन शूद्रत्वाभावे निर्धारिते जाबालमुपनेतुमनुशासितुञ्च गौतमः प्रववृते। 'नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति। समिधं सोम्याहर। उपत्वानेष्येन् न सत्यादगाः।' (छा० ४।४।५) इति श्रुतिलिङ्गात्। तस्मादपि शूद्रानधिकारः सिध्यति। 'श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेश्च' ब्र० ८ इत्यत्रापि वेदाध्ययन-प्रतिषेधात्। तदर्थज्ञानानुष्ठानयोर्निषेधाच्च शूद्रस्य विद्यायामनधिकार उक्त अथास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणम् 'पद्य हवा एतत् श्मशानम् यच्छूद्रः। तस्माच्छूद्र समीपे नाध्येतव्यमित्यध्ययन निषेधः वेदोच्चारणे जिह्वा च्छेदः, धारणे शरीरभेदः इति।

एतेनार्थात् ज्ञानानुष्ठानयोर्निषेधः। 'न शूद्राय मतिं दद्यात्' द्विजाती-नामध्ययनमिज्यादानेत्यादि वचनैश्च वेदाध्ययनाद्यधिकाराभावाद्विद्यान-धिकारः स्पष्ट एव। यदि तु कर्मभिर्गुणैश्च ब्राह्मण्यादिकमिष्टं स्यान्न जन्मना तदा वेदाध्ययनतदर्थज्ञानानुष्ठानादिकं कथं निषिध्येत? कर्मणा तत्त्वे तन्निषेधे ज्ञानकर्मानुत्पत्तिस्तदनुपपत्तौ च ब्राह्मण्याद्यनुपपत्ति-स्तदनुपपत्तौ च कर्मज्ञानानुपत्तिरिति दुरुद्धरो दोषः स्यात्तस्मात् जन्मनैव-ब्राह्मण्यादिकम्, तन्मूलकएवाधिकारभेदः। क्वचित्संदेहे सत्यवदनादिना ब्राह्मणादिस्वभावज्ञानेन तन्निर्धार्यते। विहितकर्मरूपं सत्यवदनं तु शूद्रस्यापि वभागन्तु ब्राह्मणस्यैवेति न दोषः।

विदुरधर्मव्याधप्रभृतीनां तु पूर्वसंस्कारविशेषादेव ज्ञानोत्पत्तिः। अन्येषामपि जिज्ञासूनां 'श्रावयेच्चतुरोवर्णान्' इति रीत्या-इतिहासपुराण-श्रवणे चातुर्वर्ण्यस्याधिकारस्मरणात्। पुराणादिश्रवणेन यथायोग्यं धर्म-ब्रह्मज्ञानं संभवत्येव। वेदपूर्वकस्तु वाधिकारस्तेषां श्रुतिस्मृतिन्याय-विरोधात् इत्योम्।

परमहंसपरिव्राजकाचार्यवदरिकाश्रमज्योतिष्पीठशङ्कराचार्य १०८ स्वामी श्रीब्रह्मानन्दसरस्वतीभगवत्पादशिष्यानन्तश्रीस्वामी हरिहरा-नन्दसरस्वती (श्रीकरपात्रस्वामि) महाराजकृतौ चातुर्वर्ण्यसंस्कृतिविमर्शे प्रथमो भागः

समाप्तः

— :०: —

अथ द्वितीयो भागः

निवेदनम्

महतः प्रमोदस्य स्थानमिदं यत् 'चातुर्वर्ण्यसंस्कृतिविमर्शस्य' अयं द्वितीयो भागः प्रकाशतामुपगतः । अत्र भागे १ जातिभेदविमर्शः, २ जातिलक्षणविमर्शः, ३ पुराणप्रामाण्यविमर्शः ४ इतिहासविमर्शः ५ आर्याभियानम् ६ सृष्टेर्मूलस्थानम् ७ राज्योत्पत्तिविमर्शश्चेति सप्त प्रकरणानि सन्ति । एषु प्रकरणेषु भारतीयविचारकाणां पाश्चात्यानां च मतान्युपक्षिप्य विवेचितानि सन्ति ।

धर्मो दर्शनं भाषा कलेतिहासश्च संस्कृतेरभिव्यक्तिस्थानानि । एभिरेव कस्यापि देशस्य संस्कृतेः परिज्ञानं भवति । भारतीया संस्कृतिः वेदमुपजीव्य वर्तते । तत्र वैदिको धर्मः, दर्शनं, भाषा, कला, इतिहासश्च सर्वाभ्यः संस्कृतिभ्यो विलक्षण एव दृष्टिपथमधिरोहति । इयं संस्कृतिः 'चातुर्वर्ण्य-संस्कृति' पदेन व्यपदिश्यते । इयमेव भारतीया संस्कृतिः ।

अनेके आधुनिकाः भारतीयसंस्कृतिसम्बन्धे विभिन्नानि मतानि प्रकाशयन्ति । प्राचीनां वर्णव्यवस्थां विनाश्य नूतनसंस्कृतिनिर्माणाय यतन्ते च । ते च वर्णव्यवस्थां अवैदिकीं साधयन्ति । अनेके वेदार्थमन्यथा-कृत्य कर्मणा वर्णव्यवस्थां साधयन्ति । अपरे वर्णव्यवस्थां राष्ट्रविघातिनीं स्वीकुर्वन्ति ।

यद्यपि पाश्चात्यैः स्पष्टं स्वीक्रियते यत् वर्णव्यवस्थयैव भारतीया संस्कृतिर्विलयं न गता तथापि साम्यसंघवादिनः इमां स्थितिं देशस्य दौर्भाग्यं कथयन्ति, नवीनसंस्कृतिनिर्माणे बाधिकां च स्वीकुर्वन्ति । समग्र-क्रान्त्या देशे समतास्थापनव्याजेन मूढजनान् आत्मनाशाय प्रोत्साहयन्ति । धर्मपरिवर्तननिषेधविधिं जातिवादस्य, गोवधादिनिषेधं सम्प्रदायवादस्य रक्षकं मन्यन्ते । अस्यां स्थितौ भारतीय-राजनीतेः रक्षणं कथं भवेत् इति तु अन्या कथा किन्तु वेदेन स्वमतं ये स्थापयन्ति तेषां मुखमुद्रणाय यः प्रयासोऽपेक्षितः स एव चातुर्वर्ण्यसंस्कृतिविमर्शरूपेण परिणतः ।

अत्र यद्यपि संस्कृतेः पञ्चस्वप्यङ्गेषु पृथक् पृथक् विचारा न कृताः तथापि आक्षेपसमाधानव्याजेन वर्णव्यवस्थाया अनादित्वम्, कर्मणा वर्णव्यवस्थायाः निरासः, वेदविहितस्य धर्मत्वम्, वैदिकदर्शनस्यैव दर्शनत्वम्, संस्कृतायाः तत्प्रसूतभाषाणां च भाषात्वं, भारतस्यैव सृष्टेरादिस्थानत्वम्, मोहञ्जोदड़ोप्रभृतिस्थानस्थकलानां भारतीयत्वं वैदिकत्वम्, भारतीयेतिहसस्य रूपम्, राज्यस्योत्पत्तीतिहासमुखेन भारतीयराजनीतेश्च स्वरूपम् प्रकटीकृतं वर्तते ।

अयं ग्रन्थः भारतीयसंस्कृतेः जीवतुभूतः प्रामाणिकश्चेति । अत्र नामूलं किमपि जल्पितम् नचानपेक्षितम् किञ्चिदिति विद्वांसो जानन्ति ।

अस्य भागद्वयात्मकस्य ग्रन्थस्य निर्मातारः भारतीयसंस्कृतेः रहस्यज्ञाः तपःपूतधिषणैधितप्रज्ञाः सर्वतन्त्रस्वतन्त्राः श्रीकरपात्रस्वामीत्याख्यया ख्यातिमुपगताः अनन्तश्रीविभूषिताः स्वामिश्रीहरिहरानन्दसरस्वती महाराजाः सन्ति । अस्य नानापुराणनिगमागमसम्मतत्त्वेन परमं प्रामाण्यम् ।

अस्य भागस्य प्रकाशने महान्तो विघ्ना उपस्थिताः मुद्रणालयानामसहयोगः तत्र महान् हेतुः । अत्र ममैव दौर्भाग्यं यत् चिरमस्य मुद्रणं प्रतीक्षमाणाः स्वामिचरणा अपि उद्विग्ना जाताः । अन्ते गौरीशंकरमुद्रणालयेन मुद्रणं सम्पाद्य प्रकाशनकर्मणि यः सहयोगः कृतस्तेन केचिद् दुःखिता भवन्तु नाम किन्तु सुखन्तु अनेकेषां भविष्यतीति मन्ये

अस्य ग्रन्थस्य मुद्रणकर्मणि सहयोगिनः श्रीमार्कण्डेयब्रह्मचारिणः श्रीवासुदेवशास्त्रिणः सादरं स्मरणीयाः ।

अन्ते भवानीविश्वनाथयोश्चरणे पुष्परूपेणोः पायनीकृत्य नितरां सन्तोषमनुभवामि ।

अनन्तचर्तुदशी
२०३६

रामगोविन्दशुक्लस्य

श्रीहरिः

विषय-सूची

श्रीहरिः

चातुर्वर्ण्यसंस्कृतिविमर्शः

जातिभेदविमर्शः

'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्' कृष्णयजुर्वेदतैत्तरीयसंहितायां 'प्रजापतिरकामयत, प्रजायेय, स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत, ब्राह्मणान्मुखात् क्षत्रियान्बाहुभ्यां वैश्यान् उरसः। बाहुभ्यां पञ्चदश निरमिमीत राजन्यो मनुष्याणाम्, मध्यतः सप्तदशं निरमिमीत वैश्यो मनुष्याणम्, यत्र एकविंशं निरमिमीत शूद्रो मनुष्याणाम्''।

'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्, एकमेव। तदेकं सन्न व्यभवत्। तच्छ्रेयो रूपमत्यसृजत क्षत्रम् ··· ···· स नैव व्यभवत्'' (बृ० १।४ ब्रा० ११।१२)

'य इह रमणीयाचरणाः'। (छा० ५।१०।७)

नमस्तेऽस्तु ब्रह्मन्। (कठोप० १।१।९)

'सर्वस्यास्य तु सर्गस्य गुह्यर्थं स महाद्युतिः।
मुखबाहूरुपज्जानां पृथक् कर्माण्यकारयत्॥
अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनन्तथा।
दानं प्रतिग्रहश्चैव ब्राह्मणानामकल्पयत्॥
प्रजानां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च।
विषयेष्वप्रसक्तिश्च क्षत्रियस्य समादिशत्॥
पशूनां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च।
वणिक् पथम् कुसीदञ्च वैश्यस्य कृषिमेव च॥
एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत्।
सर्वेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनसूयया॥'

(मनु १।८७-९१)

'मुखबाहूरुपादेभ्यः पुरुषस्याश्रमैः सह।
चत्वारो जज्ञिरे वर्णा गुणैर्विप्रादयः पृथक्॥

(श्रीमद्भा० ११।५।२)

इत्यादिभिर्मन्त्रब्राह्मणैर्मन्वादिधर्मशास्त्रैः पुराणैश्च जन्मनैव ब्राह्मणादयो वर्णा विज्ञायन्ते। नच तत्र रूपककल्पना युक्ता, वाच्यार्थबाधे प्रमाणाभावात्। मन्त्रेष्विव ब्राह्मणेषु 'निरमिमीत, 'मुखबाहूरुपज्जानाम्' 'जज्ञिरे', इति उत्पत्त्यर्थकजनिनिर्मितिशब्दप्रयोगात्।

'चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टम्'.... ....गीता

'मुखतो ब्राह्मणा जाता उरसः क्षत्रियास्तथा।
ऊरुभ्यां जज्ञिरे वैश्याः पद्भ्यां शूद्रा इति श्रुतिः॥'
(वा० रा० आ० का० १४।३०)

'जन्मनैव महाभागो ब्राह्मणो नाम जायते।
नमस्यः सर्वभूतानामतिथिः.... ....॥
(महाभारते अनु० पर्व)

'ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातः ब्राह्मणः स्यान्न संशयः।
क्षत्रियायां तथैव स्यात् वैश्यायाञ्चैवमेव हि॥
(अनु० ४७।२८)

भारते सेनशसकमिश्नरपदे स्थितेन डा० हटनमहोदयेन १९१३ ईस्वीये प्रोक्तम् 'मुसलमाना यद्यपि जातिभेदं न मन्यन्ते तथापि व्यवहारे तत्रापि जातिभेदोऽस्त्येव। सैयद, पठान, मुगल, तुर्क, शेख, जुलाहा, गद्दी, मुरासी, सिया, सुन्नी प्रभृतयः भेदाः। विहारशासकैः छात्रवृत्तिदानार्थ-मनुन्नतवर्गीया मुसलमानजातयो निर्धारिताः "मोमिन, रायुन, मंसूरी, क्यूरेसी, हप्पू, इद्रीन, इब्राहिमी, इस्माइली, हलालमीन, भंगी, भांट, धोबी, रंगरेज, रजाकीन सेन, डफाली, नट, चूरी, धरा, नालवंद, मल्लाह, काफनी मुसलमानिया माली, तेली" इत्यादयः। यथा वृक्षे आम्रपनसादिभेदेन बहुविधा भेदास्तथैव आम्रा अपि बहुविधाः। तथैव मनुष्येष्वपि अनेके भेदाः संगता एव। क्रिश्चियनेष्वपि प्रोटेस्टेण्ट, कैथोलिक, प्रेसविटो, सूयनवैपटिस्ट, मेथोलिस्ट प्रभृतिभेदाः सन्ति। 'रीजन साइन्स एण्ड शास्त्राज पुस्तकं दृष्ट्वैव याकमहाशयेन १९२३ ईस्वीये उक्तं 'नव विज्ञानं परस्परविरुद्धयोर्द्वयोर्मन्त-व्ययोर्मध्ये स्थितम्, सर्वाण्यपि वस्तूनि परस्परात्यन्तविरुद्धयोरंशयोः स्थितानि।' मायया सृष्टिरिति बहोः कालात् पूर्वं शास्त्रैरभिहितम्। युग-पद्विपरीतत्वं मायायाः एकं लक्षणमितिरीत्या परस्परवैपरीत्यमेव माया-त्वम्। तस्मात् शास्त्रमेव मुख्यं प्रमाणम्।

'आप्तोपदेशः प्रत्यक्षम् अनुमानञ्च युक्तिकम् ॥
चतुर्विधा परीक्षा स्यात् शेषं त्रयमनिश्चितम् ॥'

जोन्स महाशयः स्वीचकारैतद् । यत् वयं सत्यान्वेषाः । नवविज्ञाने सर्वाणि वस्तूनि सम्भावनाश्रितान्यनिश्चितान्येव ।

धर्मफलभेदेनैव जातिभेदप्रथा संगच्छते । शास्त्रानुसारेण धर्मवशादेव जीवो नानाविधगुल्मलतावृक्षपशुपक्ष्यादियोनिषु भ्राम्यति । अनेके जनाः चौर्यं कृत्वा विप्रान् हत्वा च शासकान् न्यायालयञ्च वञ्चयन्ति तथापि तेषां फलभोगार्थमवश्यमेव जन्मान्तरम् अङ्गीकर्तव्यम् । १९२३ ई० हंगरीदेशे काचिद्बालिका मृता भूत्वाऽपि दैवशात् पुनर्जीवनं प्राप । परन्तु मातृभाषां विस्मृत्य स्पेनिश भाषया व्यवहारमारब्धवती । तदानीं तया स्वीयं जन्मान्तरवृत्तान्तं राजधान्यां मेड्रिडनगरे आसीदित्युक्तम् । आर्टार संज्ञकेन आंगलेन १९१९ ई० इरावत्या नद्या परस्तात् जीर्णमन्दिरमस्ति इत्युक्तम् । तच्च तेन नास्मिन् जन्मनि विलोकितम् ।

इन्द्रप्रस्थे कयाचिद्बालिकया मथुरायां स्वीयं पूर्वगृहमस्तीत्युक्तम् । जनैः सार्द्धं तत्र गत्वा गृहे वस्तूनि पत्यादयश्च स्वजनाश्च प्रत्यभिज्ञातानि । आधुनिके सभ्ये जगत्यपि साम्यवादि राष्ट्रे केचिद्विविधसाधनसम्पन्नाः केचिच्चाकिञ्चना एव । कोऽयं जीवः कुतः किमर्थमागतः ? पुनर्जन्म व्यवस्थाऽस्ति न वा ? संसारवैचित्र्यं किं मूलकम् ? इत्यत्र विज्ञानं मौनमेवास्ते ।

यदुक्तम्—"जातिभेदेन मनुष्येषु घृणोत्पाद्यते, उच्चनीचभावना वर्धते, एकता नश्यति, गुणानामनादरो वर्धते, चरित्रापेक्षया, जन्ममाहात्म्यं वर्धते", इति, तत्तुच्छमेव, यतो यद्यपि सर्वमेतन्मिथ्यैव तथापि यदि तत्सत्यं तदा निष्टमपि किं वारयितुं शक्यते ? जरामृत्युप्रभृतयो भावा अनिष्टा अपि किं वारयितुं शक्यन्ते ? वस्तुस्तु सत्यं न कदापि अनिष्टकरं भवति । मनुष्यबुद्ध्यैव सत्येऽहितकरत्वं विज्ञायते, सत्येनैव रविचन्द्रादयस्तिष्ठन्ति । ये स्वयं घृणा परायणाः सन्ति परिवारनियोजनगर्भपातादिभिः गर्भस्थनिःसहायशिशूनुत्पीडयन्ति, नवागन्तुकानामसत्त्वं ये कामयन्ते ते किं घृणां न कुर्वन्ति ?

श्वेतकायकृष्णकायादि प्रभेदोऽद्यापि विद्यत एव । अभेदवादिप्रदेशे श्वेतकाया आङ्गलाः कृष्णाङ्गान् निग्रोप्रभृतीन् द्विषन्ति । घृणा दृष्ट्या च पश्यन्ति । यावत्पर्यन्तं देवभावादप्युत्कर्षभावं नाप्नुवन्ति तावत् घृणासमाप्तिर्न भवत्येव ।

साम्यवादवर्गवादादिषु वर्गभेद-वर्गसंघर्ष-वर्गविद्वेष-वर्गविध्वंसभावना एव पोष्यन्ते। हिरोशिमादिनगरेषु परमाणुबम्बनिक्षेपणेन यत्र निरीहाः निःसहायाश्च स्त्रीपुरुषवृद्धबालका रुग्णाश्च निरपराधा विनाश्यन्ते तत्रापि घृणापलापः कथमिव भवति ? जातिभेदेषु तु घृणारागद्वेषाद्यपनयनाय व्यवस्था क्रियते । पाटच्चरलुण्ठाकादयो विशिष्टचिह्नाङ्किताः क्रियन्ते। पापादिभ्यो घृणैव योग्या। यः पापेभ्यो घृणां न करोति स पापासक्तो भवत्येव। एवमेव-निषिद्धसुरामांसादिभ्यो घृणामकुर्वन् न कश्चित् तेभ्यो विरज्यते। लाम्पट्ये घृणामन्तरा सती धर्मे कथं व्यवस्थितिः स्यात् ? सतीत्वसमादरे लाम्पट्याद् घृणाऽनिवार्यैव भवति। भगवद्विरोधिभ्यो भगवद्भक्तानां घृणा युक्तैव। 'शौचात् स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः'—योगसूत्रम् मृज्जलाभ्यां तत्तदङ्गक्षालन-स्नानैः रागद्वेषाद्यान्तरमलनिराकरणैश्च स्वाङ्गेष्वपि मलमूत्रकफादिक्षरण-शीलत्वाज्जुगुप्सा घृणा भवति। तेनान्यैरसंसर्गो जायते। तेन परस्त्री परपुरुषादिसङ्गे घृणा सुतरां भविष्यति। ततो मनसः कामादिभिरनुपघातः सेत्स्यति। तथापि देहस्थानां जीवानां भगवदंशत्वात् न तेषु घृणा भवति। तत एवोक्तम्, "प्रणमेद्दण्डवद्भूमौ आश्वचाण्डालगोखरम्"। नहि जातिभेदमात्रं घृणाकारणं सम्भवति। नहि ब्राह्मणक्षत्रियजातिभेदमात्रात् परस्परं घृणा-भवति। उत्कर्षापकर्षबुद्धिस्तु पदमर्यादा मान्यता यशोगुणक्षमता चरित्रादि-भिरपि भवति। पदेन पितृव्योऽल्पवयस्कोऽपि भ्रातुस्पुत्रेणाधिकवयस्केनापि पूज्यो भवति। गुरुरल्पवयस्कोऽपि शिष्यैः पूजनीयो भवति। न च तावता-तदपनोदनं सम्भवति। व्यवहारदशायां ज्ञानिभिरपि मिथ्या भूतमपि जगद्-भेदादिकमुररीकरणीयमेव। तस्मादन्यायेन परापकर्षभावना घृणा वाऽपराधः। उत्कर्षापकर्षभावेष्वपि घृणा न भवत्येव। अतएव राजमन्त्रि-राष्ट्रपति-राज्यपाल-मण्डलाधीश्वरादिष्वपि उत्कर्षापकर्षसत्त्वेऽपि न घृणा तत्र भवति, प्रत्युत अद्य प्रजातंत्रवादे प्रजैव राजराजेश्वरी सम्पन्ना। बाह्ये जगति प्रति-वस्तु वैलक्षण्यं भेदश्च दृश्यते तथापि आत्मदृष्ट्या सर्वत्राभेद एवास्ते।

'समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम्।
विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति॥'

(भगवद्गीता)

१९१८ ईस्वीये सोवियटरूसप्रदेशे राजानो राजपुत्रांश्च तत्रत्या निजघ्नुः। तत्र जातिभेदोऽपि समापितः। तथापि घृणा नापगता, रूपान्तरेण सा विरूढिमुपगता। सर्वस्यैकाकारतापत्तावपि घृणाराज्यमेव सर्वत्र दृश्यते। चीनादिप्रदेशेष्वपि इयमेव कथा। तत एव केनापि उक्तम् 'भारतं बर्हिर्विभक्तमपि अन्तः संघटितमेव। विश्वञ्च बहिरेकरूपमपि विभक्तमेवान्ततः खर्वूजं त्रपुषं च तथा।

'भारतञ्च बर्हिर्भक्तम् अभिन्नं समदर्शनात्।
अभिन्नमीयते, विश्वं भेददृष्ट्या तु जर्जरम्॥'

तस्मात् समाजरक्षणार्थं भगवत्सृष्टः जातिभेदः समादरणीय एव। अन्यथाऽऽहारविहारस्वातन्त्र्याय जातिभेदापलापे कामपारतन्त्र्यमेव सर्वथा-विजयिष्यते। औपस्थ्यजैह्व्यकार्पण्यात् गृहपालायते जनः। अद्य तेनैव—मातृषु, भ्रातृभगिन्यादिषु—सियासुन्नीप्रभृतिभेदभिन्नेषु मुस्लिमेषु, प्रोटेस्टेट कैथोलिकभेदभिन्नेषु ईसाईसमाजेषु, हीनयानमहायानादिभेदभिन्नेषु बौद्धसमाजेष्वपि घृणासाम्राज्यमेव दृश्यते। आहारविहारैक्यं वस्तुतो मिथ्याभूतमेव। औपस्थ्यजैह्वपरायणा जना स्वविरोधिनो विषयापहारिणो द्विषन्त्येव। सामञ्जस्यं, सौमनस्यं च तेषु स्वप्नेष्वपि न सुलभम्। अहङ्कारविमूढात्मा जनो भगवन्तं तदीयव्यवस्थाञ्च सर्वतोभावेन द्वेष्ट्येव। वस्तुतस्तु मिश्रकर्मबलादेव चाण्डालोऽपि भगवद्भक्तो भवति, ब्राह्मणोऽपि भगवद्भक्तिहीनो भवति।

'अकृतज्ञमनार्यञ्च दीर्घरोषमनार्जवम्।
चतुरो विद्धि चाण्डालान् जात्या भवति पञ्चमः॥' गारुडे।

इति अनेकधाऽनेके जनाश्चाण्डालत्वेन व्यवहार्या भवन्ति। जन्म, मृत्यु, रजोदर्शन, मलत्यागादिभिरस्पृश्यता भवति। पापाचरणादिवत् पापयोनेरप्यस्पृश्यता भवति, पापकर्मभिरेव पापयोनिषु जन्मानि भवन्ति। कर्मणां वैषाम्यादेव मनुष्येषु वैषम्यं जायते। पापकर्मभिरेव चाण्डालादियोनिषु जन्म भवति। तदुपलभ्यापि यो अहङ्कारेणैव जनः स्वोत्कर्षमन्यस्यापकर्षं मनुते स ततोऽप्यधोगतिं प्राप्नोति। भगवद्भक्त्या यद्यपि पापनिवृत्तौ श्वपचस्यापि पावनत्वं भवति।

'स कथं श्वपचो यस्तु भगवद्भक्तिमानसः।
वैष्णवो वर्णबाह्योऽपि पुनाति भुवनत्रयम् ॥'

'विप्राद् द्विषड्गुणयुतादरविन्दनाभपादारविन्दविमुखात् श्वपचं वरिष्ठम्।
मन्ये तदर्पितमनोवचनेहितार्थप्राणं पुनाति सकुलं नतु भूरिमानः ॥'
अहो वत श्वपचोतो गरीयान् यज्जिह्वाग्रे वर्तते नाम तुभ्यम्। भाग० ७।९।१०
तेपुस्तपस्ते जुहुवुः सस्नुरार्या ब्रह्मानूचुर्नाम गृणन्ति ये ते ॥' भाग० ३।३३

इत्यादिभिर्भगवद्भक्तस्य श्वपचस्यापि पावनत्वं, शुद्धत्वञ्चोक्तम्, तथापि यावज्जीवनं व्यवहारदशायां चाण्डालयोनिजन्मत्वादस्पृश्यत्वादिकं तिष्ठत्येव। भगवद्दृष्ट्या तु सर्वथा शुद्धोऽपि स्वदृष्ट्या सः मर्यादां पालयति। उत्सृष्टवाणवत् जन्मना वर्णबाह्य एव भवति।

'यः स्वाचारपरिभ्रष्टो साङ्गवेदान्तगोऽपि चेत्।
स एव पतितो ज्ञेयः सर्वकर्मबहिष्कृतः ॥
हरिभक्तिपरो वापि हरिध्यानपरोऽपि वा।
भ्रष्टो यस्तु शुभाचारात् पतितः सोऽभिधीयते ॥

अमेरिका स्पेन प्रभृतिदेशेष्वपि श्वेतजातीयाः निग्रोजातीयेभ्योऽतीवघृणां कुर्वन्ति। तेषां वधोऽन्येषां लिनचिङ्ग क्रीडा भवति। तादृशाः हन्तारः प्रायेणादण्ड्या भवन्ति। ७-३-४९ 'टाइम्स आफ चिकागो' नामकेन पत्रेण स्पेनीयवृत्तान्तः प्रकाशितः। अद्यत्वेऽत्र स्पेनदेशे प्रोटेस्टेण्ट सिद्धान्तमन्तारो द्वितीयश्रेणीगता नागरिका भवन्ति। तेषां कृते शासकीयपदाधिकारो नोपलभ्यते। स्वधर्ममप्राकाश्यैव ते तत्पदमुपलभन्ते। स्वतंत्रविचारप्रकटनाय तेषां स्वातन्त्र्यं न भवति। तेषां गिर्जागृहेषु पूज्यस्थानबोधकचिन्हान्यपि न कर्तुं शक्यन्ते। सार्वजनिकपञ्जिकासु तेषां नामान्यपि न लिख्यन्ते। साम्यवादि हंगरी प्रदेशेऽपि रोमनकैथोलिकसम्प्रदायेन सार्द्धमपि तादृश एव व्यवहारो भवति। तथैव स्पेने प्रोटेस्टेण्टप्रचारकैः सार्द्धं तादृश एव व्यवहारो भवति। १९४७ ईस्वीये सेमिलसंज्ञकेन स्पेनीयसर्वप्रधानधर्मगुरुणा आर्कविशप कार्डीनलसेगुरे सक्ज महाशयेनेदं प्रकाशितम्, यत् 'नास्तिकाः साम्यवादिनः प्रोटेस्टंटाश्च समानरूपेण भयानकाः। तत्फलरूपेण तेषां धर्मस्थानेषु तत्रत्यैराक्रमणमारब्धम्। पाश्चात्येषु श्वेतकृष्णरङ्गविद्वेषबाहुल्यमेव दृश्यते।

३।२।५६ रायटर संवादानुसारेण आलावाश्तनामकः कश्चित् निग्रो छात्रो विश्वविद्यालये प्रवेशं प्राप्तवान्। पुलिससाहाय्येन भूगोल कक्षायां प्रथमं मञ्चं समुपविष्टवान्। तथापि तेन सार्द्धं कश्चिच्छयनभोजनादिकं कर्तुं नेच्छति।

प्रायश्चित्तेषु (८।१३७) मनुस्मृतिरीत्या साधारणशूद्रापेक्षयाविशेष-शूद्रस्याष्टगुणं वैश्यस्य षोडशगुणं क्षत्रियेभ्यः द्वाविंशद्गुणं, ब्राह्मणस्य चतुःषष्ठिगुणं प्रायश्चित्तं विहितम्। विशेषज्ञस्य ब्राह्मणस्य अष्ट विंशत्युत्तरशतगुणं प्रायश्चित्तं कर्तव्यं भवति। पूर्वजन्मानुसारं यस्य ब्राह्मणकुले जन्म भवति तस्य ब्राह्मणत्व-मेव यावज्जीवनं पालनीयं सम्माननीयञ्च। टमसमेरिसः 'इण्डियन एण्टी क्यूरिज' नामकपुस्तकस्य पञ्चमे भागे कथयति 'पाश्चात्यसभ्यताऽसंस्पृष्टो ब्राह्मणः परमात्मसृष्टोऽपूर्वो जीवः। सर जार्ज वर्डउडमहाशयेन १९१३ ईस्वीये कथितम् अनेकानेकराजनीतिविप्लवेषु सत्स्वपि हिन्दूभारतदेशः मन्वादिस्मृति-ग्रन्थप्रभावादेवाक्षुण्णो विद्यते।

रवीन्द्रनाथठाकुरमहाशयो जातिभेदविरोधी सन्नपि इदमुक्तवान् समाजे ब्राह्मणस्य सर्वोच्चस्थानमस्ति। स एव समाजस्य नेतृत्वं तपस्त्याग-प्रभावात्करोति। कोटिकोटिमनुष्याणां धर्ममार्गेषु वर्तनमपि तत्प्रभावादेव। ब्राह्मणस्य नेतृत्वप्रभावादेव राजनीतिकविप्लवेष्वपि हिन्दूसमाजे शान्ति-रासीत्। तत्प्रभावादेव मिथ्याभाषणादपरज्य जनाः सत्यादिसदाचारनिष्ठा आसन्। तथा च जन्मान्तरीयकर्मानुरोधादेव जातिभेदप्रथा। विज्ञान-मद्यापि मायावृत्तं सत्यं न किञ्चिज्जानातीति, स्वयमङ्गीकरोति, धर्मो जातिभेदाश्रितः जातिभेदनाशादेव नाशमुपयाति, बुद्धिसम्बन्धशून्या नास्तिका एव जातिभेदमवमन्यन्ते।

मैक्स प्लांक महाशयेन "फिलासफी आफ फिजिक्स" पुस्तके आप्त-वाक्यस्यैव प्रामाण्यं धर्मतत्त्ववेदने। भविष्यवाणी फलान्विता विफला वा भवतीति तद्वक्तुर्विशेषज्ञत्वायत्तम्। नवीनविज्ञानस्य मात्रया क्वचित् सत्यत्वेऽपि न निश्चितार्थावभासकत्वं सम्भवति, प्रकृतिसौक्ष्म्यस्यातीन्द्रियत्वेन तत्परस्य परमसत्यस्य मनोवचनातीतस्य ततोऽपि दुर्ज्ञेयत्वात्।

दिशे महाशयस्य रीत्या विशिष्टमनुष्या एव सत्यविज्ञातारो भवन्ति। प्लाकरीत्यापि आदर्शपुरुष एव सत्यविद्भवति। स च अस्मदादिषु कोऽपि नास्ति।

सिडनी लौ महाशयेन "विगेन आफ इण्डिया" पुस्तके लिखितं हिन्दू-समाजस्य विविधराजविपल्वमध्यवर्तित्वेऽपि जातिभेदप्रभावादेवावस्थानम्। जातिभेद एव दलीयसंहतेरीर्ष्यायाश्च सकाशात् समाजं पाति। व्यवसाय-संघादिरूपेण यत्सौविध्यसाधनं साम्प्रतिकैरुपस्थाप्यते तत्सर्वं जातिभेद कृपयैव सुलभं भवति। जातिमन्तरा भारतस्य मूल्याङ्कनमेवासम्भवम्।

हिन्दूधर्मस्य घोरविरोधिनाऽपि "आवेदुवोया" महाशयेनोक्तम् मन्मतेन जातिभेद एव हिन्दुनां सर्वोच्चावस्था। जातिभेदव्यवस्थयैव भारतवर्षदेशोऽ-सभ्यतासमुद्रनिमज्जनात् मुक्तः। विविधास्वापत्स्वपि विज्ञाने, शिल्पे, सभ्यतायाञ्च, भारतस्योन्नतिः सञ्जाता। संसारदृक्षु भारतस्य सर्वोच्च-स्थानं जातिभेदादेव। जातिभेदप्रथयैव सुशासनं, धर्मरक्षा च सम्पद्यते। यन्महत्त्वं क्वापि नोपलभ्यते तज्जातिभेदप्रथयैव हिन्दूषूपलभ्यते, भारतवर्षे महर्षिभिर्जातिभेदप्रथा विधानेनाक्षुण्णं गौरवमुपलब्धम्। तत एवानेकवारं देशस्य पारतन्त्र्ये जातेऽपि विजेतॄणामाचारव्यवहारैर्हिन्दूनामनभिभूतत्व-मेवासीत्।

आयरलैण्ड देशस्य कविना डा० काजीना महाशयेन कराची भाषणे प्रोक्तम् 'भारतीय सभ्यतैवादिमसभ्यता, भारतीयसभ्यतैव निर्दुष्टा च।

सरविलियम लोरेन्स महाशयेन "इण्डियन थिंकर" ग्रन्थे लिखितम् 'यद्यपि जातिवादं निन्दन्त्याधुनिकाः, तथापि जातिभेदकारणादेव दरिद्राणां विशेषव्यवस्थाऽनपेक्षणीया। जातिभेदेषु हिन्दूनां बहोः कालात् समादरो भवति।

एनीविसेण्ट इत्यनया विदुष्योक्तं 'त्रिकालदर्शि महर्षिभिर्जातिभेदरूपं सुदृढमाधारभवनं निर्मितम्, यन्नानाविधाभिः क्रान्तिभिरपि निष्कम्प-मेवास्ते।

संसारस्यान्या चाल्डिया, मिश्र, ग्रीस, रोमसम्बन्धिन्यः सभ्यताः समाप्तिमुपगताः स्वसाम्राज्येन सार्द्धमेव। हिन्दूसाम्राज्यस्य समाप्तावपि तदीयाध्यात्मिकप्रभावाः प्रखरतराः प्रदीप्यन्ते। यः कर्मफलं नाभ्युपैति स एव जातिवादं द्वेष्टि। जातिभेदेन कामचारकामवादेषु उच्छृङ्खलव्यवहारेण बाधोपतिष्ठते। जात्याश्रितधर्माचरणेन तन्नियन्त्रणं भवति।

श्वेताङ्ग ईसाई श्रीसरजान उडरफ महाशयेनोक्तं—भारतीयैः ईसाईभिः कब्रस्थानानि पृथङ्निर्मीयन्ते तथापि तैर्भारतीयजातिभेदः खण्डयते तदेतत् दम्भमूलकमेव विज्ञेयम्। यदि भेदः सर्वथा निन्द्यः तदा धनिकनिर्धन-भेदः किमिति न निन्द्यः।

यदुक्तम् 'जातिभेदादेव हिन्दूनां तत्र तत्र पराजयः' तदपि मिथ्यैव। अलेगजेण्डर दि ग्रडे महाशयेन राजानं पुरुं प्रति महती श्रद्धा व्यञ्जिता। हिन्दुभिः सार्द्धं युद्धयन्नुद्विग्नः सन् युद्धात् परावृत्तः। तस्य सैनिका अपि युद्धोत्साहविहीना युद्धपराङ्मुखा जाताः। छलछद्महीनत्वात् क्वचित् हिन्दवोऽपि पराजिताः। पठानानपेक्ष्यमुगला बलशालिन एवासन्। तेऽपि संग्रामसिंहसेनायाः समक्षे निरुत्साहा एव जाताः। पानीपतसङ्ग्रामे छलैरेव हिन्दूनां पराजयो जातः। हजरतमुहम्मदस्य मरणानन्तरं शतवर्षाभ्यन्तर एव मुसल्मानैः पश्चिमेशिया, अफ्रीका, स्पेन, पुर्तगाल प्रभृतयो देशाः स्वायत्ती-कृताः। परन्तु भारतविजयार्थं पञ्चशतवर्षाणि व्यतीतानि। आसाम-विजयार्थं प्रवृत्ता मुसलिमसेना तत्रत्यैः नदीधारां प्रवर्त्य विनाशिता। सेना-नायको मीरजुमला मानसिककष्टेन मृतः।

मरहटे जातीयैरल्पसंख्याकैरपि मुसलमानानामेव छलछद्मभिः मुस्लिमाः पराजिताः। आङ्गलेषु जातिभेदाभावेऽपि मुस्लिमानां समक्षे तेषां पराजयो जातः। एवं स्पेनदेशे मुरैरष्टशतवर्षाणि यावत् शासनं कृतम्। योरोपीय स्पेन, पुर्तगाल, दक्षिण इटली, वेलियारिकद्वीपपुञ्ज, वालकान-प्रायद्वीप, हंगरी, वियना, वलगेरिया, रूमानिया, साइवेरिया, क्रिमिया, दक्षिण-एशियाभागा मुस्लिमाधीनाः द्विशताब्दीपर्यन्तमासन्।

शकहूणानाञ्च यथा भारतस्य पश्चिमोत्तरप्रदेशे अधिकार आसीत् तथैव तेषामेव (काफिला) सैन्यदलानि नगराणि ध्वंसयन्तः योषित-श्चापवित्रयन्तः राईन नदीं यावदाक्रान्तवन्तः। परन्तु भारतात् तानि दलानि पलायितानि। योरुपे हंगरीराज्यमद्यापि हूणविजयस्मृतिं जनयति। तातारा अपि द्विशताब्दीं यावत् रूसदेशं स्वायत्तं स्थापितवन्तः। तत एव रूसराज्ञो मुकुटानि नार्वे तातारस्वामिनामश्वारोहणालम्बनं चुम्बन्ति स्म। भारते नैतादृशं दैन्यं कल्पनामप्यारोहति।

अत्र तु अनेकशतकं मुस्लिमाधीनत्वेऽपि जातिभेदोपेता अपि हिन्दवो बलशालिनस्तान् पराजित्य भारतस्य गौरवं ररक्षुः। इतिहासाध्ययने भारतीयानां नरेशानां समक्षे ईस्ट इण्डिया कम्पिनी पराजयो जातः। बृटिश सेनासु गुरखे सरयूपारीणा गौडब्राह्मणाः सैनिकाः सर्वोत्तमा वृत्ताः। जापानीयेषु जातिभेदस्यास्पृश्यतायाश्च सत्त्वेऽपि युद्धेऽजेयतैव भवति। पानीपतयुद्धे पठानैः स्वसेनाया हिन्दुं सेनापतिं कृत्वा युद्धं कृतम्। पलासीयुद्धे मौहनलालहिन्दुना मुस्लिमानां पक्षे युद्धम् कृतम्।

यदुक्तम् 'जातिभेदेन परस्परं वैमनस्यात् पराजयो जातः' तत्तुच्छम्, सजातीयानामेव नरेशानां वैमनस्यात् मुहम्मदगोरी समक्षे पृथ्वीराजस्य पराजयदर्शनात्। मेवाड़ीयप्रतापसिंहस्य स्वजातीयशक्तिसिंह-मानसिंहादिविरोधेन राजस्थानस्य पराजयः संवृत्तः। वंगदेशे लक्ष्मणसेनस्य मन्त्रिणा पशुपतिना सह विरोधात् तत्कृतविश्वासघाताच्च पतनं जातम्।

किञ्च भारते बौद्धशासनस्या गतेऽपि पश्चिमीयपञ्चनदे पूर्वीये बङ्गे बौद्धमतमक्षुण्णामेवासीत्। बौद्धमतप्रभावात् जातिप्रथाविनाशादेव तत्रैव मुस्लिममजहबं स्वीकृतवन्तः। भारतस्यान्यत्र भागे न तथा मुस्लिमधर्मग्रहणम्। पूर्वबङ्गे ८० प्रतिशतं मुसलमाना जाताः। तेषां राजधानी यद्यपि उत्तर-प्रदेश आसीत् तथापि तत्र प्रतिशतं तु त्रयोदशसंख्याका मुसलमानाः जाताः।

एवमेव जावाप्रदेशं यावत् शैलेन्द्रस्य साम्राज्यं दृढमासीत्। यदैव तत्र बौद्धधर्मप्रभावो वृद्धिं गतः तदैव साम्राज्यनाशः मुस्लिमाधिपत्यञ्च जातम्।

वालीद्वीपे यत्र जातिभेदो न नष्टः तत्राद्यापि हिन्दूप्रथा विद्यते। अन्यजनै इण्डोनेशियाप्रदेशस्य पारतन्त्र्येऽपि वालीप्रदेशे हिन्दूराज्यमेवासीत् न मुस्लिमाधिपत्यम् इति "वार्ड उड उडरफ" प्रभृतिभिर्मुक्तकण्ठमुक्तम्। जातिभेदप्रथाकारणादेव हिन्दूसमाजोऽद्य यावज्जीवति। दैवदुर्विपाकादन्यदेशीयानां जातिप्रथा विलुप्ता परन्तु हिन्दूसमाजो नानाविधानुपद्रवान् सहमानोऽपि जीवत्येव। हिन्दुप्रथैव भूतले सर्वप्राचीना। या च ईसा जन्मतः १००० वर्षप्राचीनकालीना प्रचलितैवासीत्।

जापाने एटानामिका जातिरस्पृश्या, तत्रत्यसमस्तजनसंख्यादृष्ट्या दशमांशा, तथापि जापानदेशो बलशालिषु प्रदेशेषु प्रामुख्येन परिगण्यते, जातिभेदहीनोऽपि ब्रह्मदेशो बृटिशशासने नगण्य एव आसीत्।

कलिङ्गदेशीययुद्धे जातया हत्यया प्रभावितोऽनुतप्तश्चाशोकोऽहिंसा-प्रचारेऽत्यन्तमभिनिविष्टः। तेन शल्यचिकित्सोपयोगिशस्त्राण्यपि निरुद्धानि। कस्यचिद्भगंदरचिकित्सार्थं नालन्दाविश्वविद्यालये गतस्य दुःखं दृष्ट्वाऽपि तत्रत्येन सर्जनेनोक्तं बौद्धधर्मे शल्यचिकित्सा निषिद्धेव।

नास्तिकास्तु जातिभेदादेव शल्यचिकित्सालोपमपि मन्यन्ते जातिभेदमनभ्युपगच्छतो बौद्धमतस्य प्रभावादेव तल्लोप इत्येव तु सप्रमाणमन्यत्तु निष्प्रमाण-मेव। सत्यनिष्ठा साहसादयो मनुष्यात्वादिभिर्गुणैः जातिभेदसत्त्वेऽपि संभवन्ति विजय उत्कर्षश्च जायते।

जातिभेद पुस्तके पादरी उव्वाय महाशयेन स्वपुस्तके हिन्दूधर्मस्य-दौर्बल्यमेव लिखितं तथापि जातिभेदस्योपयोगित्वमेवोक्तवान् सः। अयं फ्रेञ्चो भारते ईसाई मतप्रचाराय समागतः। प्रायेण तादृशाध्येतॄणां स्वदेशी-यशासननीतिविरुद्धमन्यत् सर्वमव्यवस्थितमेवामासीत्। ते कामयन्ते संसारे सर्वेऽपि तत्सदृशाः एव भवेयुः। तदीयरीतिसदाचारविरुद्धं यदस्ति तदसभ्य-मुपहासास्पदं च मन्यन्ते। स एव महाशयोऽन्यत्र कथयति यत्—यद्यपि संसारे मनुष्याणां स्वभावो बहुष्वंशेषु समान एव तथापि भूमिजलवायुभोजनधर्म-शिक्षाभेदात् परिस्थितिभेदाच्च स भिद्यते। यदेवात्र सभ्यं तदेवान्यत्रासभ्यं पतनकारणं च भवति, योरोपीयरागद्वेषप्रभावभाविता अनेके भारतीया अपि हिन्दुजातिव्यवस्थां निन्दन्ति। तद्रीत्या जातिव्यवस्थासमाजशरीरे न केवलं निरर्थिकैव किन्तु महतीं विपत्तिमानेतुं शक्नोति। परन्तु भ्रान्तिमूलक-मेव तत् मया सान्निध्येन हिन्दूनां राष्ट्रियजीवनं स्वभावञ्चाधीत्य जाति-व्यवस्थाया महत्त्वमाधिगतम्, हिन्दूविधानं सर्वाधिकं सुखप्रदायकं जाति-व्यवस्थाप्रभावादेव बर्बरतास्थितेर्हिन्दूनां विमुक्तिः। तैः स्वविद्याः कलाश्च संरक्ष्य पूर्णत्वमापादितम्। सामान्यतया हिन्दूराष्ट्रस्य जातिव्यवस्थया अपरिमिता लाभाः।

यदि गङ्गायाः पुरस्तात् चीनपर्यन्तं दृष्टिर्निःक्षिप्येत तदानायासेन ज्ञातुं शक्यते यत् जातिव्यवस्थाया अभावे हिन्दूनां कीदृशी दशा स्यात्, चीनदेशोऽपि समशीतोष्णः तत्रापि तादृश्या एव व्यवस्थाया आविर्भाव आसीत्। बहुविचार्यापि जातिव्यवस्थाया अतिरिक्तं नान्यत् कारणमुपलभ्यते येन ते स्वपार्श्ववर्तिन उष्णप्रदेशवर्तिन इव बर्बरताऽनाक्रान्ताः। जातिव्यवस्थया मनुष्याणां पितृपितामहादिक्रमेण व्यवसाया निश्चिता भवन्ति। पितृभिः त एव पुत्रेभ्यो दत्ताः। कस्यापि परम्पराप्राप्तस्वजीवनक्रमपरिवर्तनमसम्भवं भवति। हिन्दूनां स्वसभ्यतारक्षणार्थं जातिसंस्थातीवोपयोगिनी तेषां दूर-दर्शितां सूचयति। ममायं दृढो विश्वासो यदि जातिव्यवस्थाया हिन्दवः स्वकर्तव्यपालने बद्धादरा न भवेयुः, तदुल्लङ्घने च कठोरदण्डव्यवस्था च तेषु न स्यात् तदा तेषां स्थितिः पारियाजनानामिव स्यात्। अथवा तेभ्योऽपि निम्नतमावस्था स्यात्,समस्ते देशे घोराऽराजकता च स्यात्, अद्य यः संसारे सभ्यराष्ट्ररूपेण प्रख्यातः स एव देशो अतीवासभ्यतयाऽद्य परिगण्येत।

भारतीयविधायका ये वा के वा भवेयुस्तेऽतीव बुद्धिमन्त आसन्। तद्विशेष्यपरिचिता आसन्, येषां कृते नियमा निर्मिताः। तत एव व्यक्तीनां बुद्धिषु इच्छासु रुचिषु च नैतत् क्षिप्तम् यत्ते यथेच्छं जानीयुः व्यवसायान् उद्योगान् कलाः कौशलानि यथेच्छं स्वीकुर्युः। तैस्त एव सिद्धान्ता अङ्गीकृता यैः राष्ट्रस्य कोऽपि जनो निरुद्योगो निष्क्रयश्च न स्यात्। नवनवराजनीतिकधार्मिकव्यवस्थाजनितोल्वणप्रभावविज्ञानकौशलमिदं यत्तैः हिन्दूराष्ट्रस्य हितार्थं विभिन्नजातीयानां कृतेऽनुल्लङ्घनीया जातिधर्मा मिर्धारिताः। शासनस्य साधारणतया धर्मो राजनीतिश्च निर्धारितौ भवतः। परं हिन्दूनां कोऽपि नियमस्तादृशो नास्ति यो धर्मो न भवेत्। तत्र धर्मनीत्योरैक्यमेव श्रेयस्करं संवृत्तम्। अभिवादनशैली, वेषभूषादिप्रकारः, आभूषणधारणविधानम्, विविधाः शृङ्गारसमग्र्यः चुल्लीस्थापनस्थानं, पात्रासादनस्थानं, शय्याशयनविधानम् सर्वाण्यपि कृत्यानि धर्मान्तर्गतान्येव। मया बहुकालं हिन्दूधर्मोऽधीतः किञ्चिदपि कृत्यं तत्र नोपलभ्यते यत्र धार्मिकसिद्धान्तसम्बन्धो न स्यात्। यद्भाव्यं नीतिमाश्रित्य न किञ्चित्त्यक्तम्। सर्ववस्तुसम्बन्धिनियमानिर्धारिताः। सर्वेषां सदाचाराणामाधाराः साधारणा धर्मा एव। तत एव हिन्दवः सर्वा रीतीः,

सर्वांश्च व्यवहारान् अनुल्लङ्घनीयान् मन्यन्ते, तांस्तथैव पूतान् मन्यन्ते यथा धर्मम्। जातिव्यवस्था न केवलं भारतीयेष्वेवोपलभ्यते किन्तु हजरतमूसा-प्रभृतिभिरपि साङ्गीकृता, प्राचीनेषु मिश्रदेशवास्तव्येष्वपि साऽसीत्। तत्रापि व्यवसाया वंशानुगता अभ्युपेयन्ते स्म, कस्यापि एकाधिकव्यवसायस्वीकारे परिवर्तने वा अधिकारो नासीदेव, जातिभेदेन निवासस्थानभेदः आसीत्, यत्रान्यजातीया न निवसन्ति एव। किञ्चिद् भेदेन अरबवास्तव्येषु, तातारेषु चेयमेव व्यवस्था आसीत्।

एथेंस यूनानीयेषु च चतस्रो जातय आसन्निति प्रसिद्धमेव, प्रसिद्ध-शासकेन सोलनेन मान्यतां प्रदाय सा व्यवस्था द्राढ्यमुपनीता, रोमशासकेन न्यूमापाम्पिलियसेनापि सेवाई जनेषु रोमनेषु च द्वेषनिरासार्थं सा जातिभेद-व्यवस्थाऽभ्युपेता। जातिभेदव्यवस्थापकैः प्रथममेवैतदनुभूतम् यत् संसृष्टस्य प्रारम्भिकस्थितौ यावन्तोऽधिकाः श्रेणीविभागाः भविष्यन्ति नियन्त्रणाय तावत्येव सुविधा भविष्यति। हिन्दुषु तस्या व्यवस्थायाः स एव सुपरिणामो दृष्टः। कस्याश्चिज्जातेः कश्चिज्जनो नियमोल्लङ्घने दण्डितो न भवति तदा तस्याः कृते लज्जास्पदं तद् भवति। तत एव सर्वाभिरपि जातिभिः न्यायस्य स्वप्रतिष्ठायाश्च रक्षणार्थं समस्ताः स्वसदस्याः कर्तव्यपरायणतायै प्रेर्यन्ते। सर्वासामपि जातीनां स्वीया नियमा उपनियमाश्च सन्ति। यैरपराधिनो दण्ड्यन्ते। कासुचित् जातिषु व्यभिचारे जाते प्राणदण्डव्यवस्थापि विद्यते। एवं बुद्धिमद्भिः पूर्णैर्नियमैर्नियताधिकारैश्च सुव्यवस्थारक्षणं दुर्व्य-वस्था निराकरणञ्चं विधीयते। शासनात्याचारेभ्यस्त्राणमपि भवति। जाति-व्यवस्थाप्रभावात् कस्यापि उपरि शासकात्याचारे तज्जातीयैः कार्यस्थगनं क्रियते, तत्सहानुभूतावन्यजातीयैरपि कार्यं त्यजन्ते, तेन शासकाः मार्गे समायान्ति।

जातिव्यवस्थया रक्तशुद्धिरपि रक्ष्यते। हिन्दूनां रक्तशुद्धिरतीवेष्टा। तत्र सर्वेऽपि वर्णा जगतश्च स्वश्रेणीष्वेव विवाहं कुर्वन्ति। भारते तथावसर एव नायाति यत्रान्यरक्तमिश्रणं भवेत्, योरोपदेशे यथा प्रायेण भवति। उच्चजातीया द्विसहस्रवर्षीयां वंशपरम्परां प्रवक्तुं समर्था भवन्ति, दरिद्रोऽपि स्ववंशावलीं जातिञ्चाधृत्य सर्वत्र प्रवेष्टुमर्हति। विवाहे कुलचिन्तनमनिवार्यं

भवति। क्वचिदपवादोऽपि दृश्यते परन्तद् गोपयितुमिष्यते। तावतैव तादृङ् नियममाहात्म्यं प्रस्फुटति, जातिभेदद्वारेण भारतीयोद्योगकला संरक्षणमपि संवृत्तम्, मिश्रदेशेऽपि तद्दृष्ट्यैव जातिविभाजनम्। तदाश्रित्यैव समाजे राजकीयनियमैः प्रतिव्यक्ति पदमपि निर्धारितम्, विधायकैरिदमपि चिन्तितं यदेभिरुपायैः सर्वाः कलाः, सर्वे चोद्योगाः पुत्रपौत्रादिपरम्परा च सुरक्षिता भविष्यन्ति, मनुष्यास्तान्येव कर्माणि सुन्दराणि कुर्वन्ति येषां सुनिष्पत्ति ते बाल्यमारभ्यैव प्रत्यक्षेणावलोकयन्ति। हिन्दूशिल्पिनां जीवने स्पष्टमिदं दृश्यते, साधारणैरुपकरणैरपि तादृशानि कलापूर्णानि वस्तूनि निर्मीयन्ते यानि दृष्ट्वा विदेशीया शिल्पिनोऽपि चकिता भवन्ति। जातिभेदेन कुटुम्बाः ? शृङ्खला-बद्धास्तिष्ठन्ति, सामाजिकशृङ्खला दुर्भेद्या जाता जातिभेदमाधृत्यैव।

सुदृढेयं जातिव्यवस्था सहस्राधिकवर्षव्यापिनी परैः परीक्षिता परां प्रतिष्ठामुपगता संसारे। अनेकवारं विदेशीयानामाक्रामकाणां शासने स्थिता अपि जातिभेदप्रभावादेव हिन्दवः स्वरूपस्थिता आसन्।

शासकीयैर्विभिन्नैर्धर्मै राजकीयैश्च नियमैरनभिभूता जीवन्ति हिन्दवो जातिप्रभावादेव। तत्प्रभावादेव विदेशीयानां शासकानां सर्वेऽपि स्वप्रभावारोपण-प्रयत्ना वैफल्यमुपगताः। जातिव्यवस्थापेक्षया नान्या कापि संस्था प्राचीना। प्राचीनैर्यूनानीयलेखकैरेतल्लिखितं भारतेऽतिप्राचीनकालादियं जाति-व्यवस्था प्रचलिता। एतस्मादेव हिन्दुषु नवीनारीतय आचाराश्च नायान्ति, एतद्विरोधे हिन्दवोऽतीव क्षुब्धा भवन्ति। तद्विरोधको जनः उद्वेजकेषु गण्यते। अत्र पारम्पर्येण यद्यथा भवति तत्तथैवाद्रियते क्रियते च। अत्र कनीयोऽपि कार्यं महत्त्वपूर्णं भवति। सत्यमिदं यत्पृथिव्यां न कोऽपि तादृशो देशो यो दीर्घकालात् स्वसामाजिकरीतिसदाचारव्यवहारानक्षुण्णरूपेण परिपालने सगर्वः स्यात्। हिन्दूविधायकानां बुद्धिमत्त्वमिदं यद् हिन्दुरीतिसदाचाराणां बाह्यैरादरसूचकैः प्रणामादिभिः सम्बन्धः स्थापितः, तस्मादेव श्रद्धापूर्वकं तत्पालने जनप्रवृत्तिः।

तद्विध्युल्लङ्घने दण्डविधानं च दृश्यते, शुद्धता, स्वरक्षा, परदमनादि सम्बन्धिनोऽनेके हिन्दूविधयः, यहूदीधर्मे संगृहीताः। स्वजातीयेष्वेव विवाहः कर्तव्य इति नियमो मूसामहाशयेनेश्वरादेवोपलब्धः। ततोऽपि प्राक्

कालिडयनजनेषु सैव प्रथासीत्। इस्तकेन तत्पत्न्या रेविकया च अन्यजातीयया कृतविवाहाय स्वपुत्राय ईसा ३१ नामकाय न क्षान्तम्। ताभ्यामन्यः स्वपुत्रो याकूबनामा स्वजातीयैर्विवाहाय दूरदेशे प्रेषितः। तथैव हिन्दवोऽपि स्वजातीयेषु विवाहाय बहुयोजनदूरं गच्छन्ति। प्रसिद्धमिदं यदीश्वरादेशादेव मूसामहाशयेन जातिव्यवस्था यहूदीजनेषु प्रचालिता। स बहुकालं मिश्रदेशे उषित्वा तस्या व्यवस्थायाः सुपरिणाममनुभूतवान्। यहूदीषु सा व्यवस्था मिश्रदेशापेक्षयाऽपि पूर्णतामुपगतवती, हिन्दुषु सा ततोऽपि प्राक् प्रचलिता। तेषां पवित्रग्रन्थेषूक्तम् यत् सृष्टिकर्त्रा ब्रह्मणा जातिव्यवस्था चालिता। ब्रह्मणो मस्तिष्कात् (मुखात्) ब्राह्मणो जातः, बाहुभ्यां क्षत्रियः, उदराद्वैश्यः, पद्भ्यां शूद्रः। अनया कथया वर्णानामुच्चावचभावस्यालङ्कारिकं माहात्म्यं स्पष्टमवगम्यते। पौरोहित्यं मोक्षमार्गप्रदर्शनं च यस्य कार्यं तस्य शिरसः उत्पत्तिः। यस्य बलप्राधान्यं यश्च युद्धार्थं कष्टं सोढुमुद्यतो भवति, तस्य ब्रह्मणो बाहुभ्यां समुत्पत्तिः। यस्य सर्वेषां भोजनवस्त्राद्युपाहरणकार्यं स तदुदरादुत्पद्यते। यश्च सेवाकृष्यादि कठोरकार्यकरणक्षमस्तस्य तच्चरणादुत्पत्तिः। हिन्दूनां पवित्रवेदग्रन्थेषु स्पष्टमेतदुक्तम्।

विश्वप्रलयज्ञानं न केवलं हिन्दूनां किन्तु मूसामहाशयस्यापि आसीत्। हिन्दुग्रंथानुसारेण प्रलये पवित्रनौकायां सप्तर्षिभिः सार्द्धं मनो रक्षणं सम्पन्नम्। तेनैव मनुना पुनरपि पृथिव्यां मानवावासः विहितः। पुनश्च जातिव्यवस्था प्रतिष्ठापिता। सा चाद्यापि विद्यमाना।

गार्डीनर महाशयः "दि विलर्स आफ सोसाइटी" पुस्तके वदति भारतीयो जातिभेदः सत्ये प्रतिष्ठितः, अस्मदादीनां जातिभेदस्तु धनमाधृत्य स्थितः।

प्रोफेसर कालपियर्सन महाशयस्य रीत्या जातिभेदेष्वेव मानवजीविका निश्चिता। उपरिष्टादन्यायवदेतदाभाति किन्तु नैतत्सत्यं जातिभेदसत्त्वे स्वल्पकालेनैव स्वस्वकर्मसु कौशल्यमुत्पद्यते। जातिभेदसमाप्त्या यस्य यदेव रोचेत तेन तदेव कर्तव्यमिति व्यवस्थायां कौशलं नङ्क्ष्यत्येव, असाधारणबुद्धिसम्पन्नानां हस्तादिशारीरिककार्यप्रवृत्तौ बौद्धकार्यविशेषेषु कुफलमेव भवति। आधुनिकसमाजव्यवस्थयैवायमनर्थः।

भारते विभिन्नजातीनां विभिन्नसभ्यतानामनेकशतीभिः सामञ्जस्येन सहवासः संवृत्तः जातिभेदप्रथाहेतोरेवैतत् सम्पन्नम् इति सर जार्ज क्याम्यवेल महाशयः। जातिभेदहेतोरेव हिन्दुषु स्ववर्णविवाहो भवति, स्वगोत्रविवाहवर्जनञ्च। तादृशैर्विवाहैः साङ्कर्य्यं निरुद्धयते, सगोत्रविवाहैः वर्णबाह्यैर्विवाहैश्च वर्णलोपप्रसङ्गो न भवति।

सर जार्ज वर्ड वुड महाशयो ब्रिटिश यात्री भारते सैनिकासैनिकेषु बहुषु उच्चाधिकारेषु नियुक्त आसीत्। सल्फ नामके पुस्तके तल्लेखसंग्रहः प्रकाशितः। तस्यांशः—मन्वादिस्मृतिषु यज्ज्ञानं सुरक्षितम् तेनैव गतत्रिसहस्राब्देषु विविधासु क्रान्तिषु सतीष्वपि देशे साम्प्रदायिकी, राजनीतिकी, चैकता सुरक्षितासीत्। तदपसारणे तेषां अफगान, मंगोल विजेतॄणां भयादपि अधिका अराजकता प्रसरिष्यति।

इङ्गलिश कास्ट शब्दस्थाने संस्कृते वर्णशब्दः प्रयुज्यते। चतुःसंख्याकास्ते तत एव चातुर्वर्ण्यव्यवस्थोच्यते। ब्राह्मणो ब्रह्मणोमुखादुत्पन्नः, क्षत्रियो राजन्यो वा तद्बाहुभ्यामुत्पन्नः वैश्योऽपि कृषिव्यापारपर उरुभ्यामुत्पन्नः, द्विजसेवकः शूद्रः पद्भ्यामुत्पन्नः। तत्परिवर्तने कथं तदवस्थानं संभवति। नहि स्वभावमपहाय भावो–भवितुमर्हति। कश्चिन्मनुष्यः स्वस्मात् कथं न भिद्यते इति प्रश्नोमौर्ख्यमेव। सम्पूर्णविश्वव्यवस्थायां प्रतिव्यक्तीनां स्थानं जन्मकर्मसम्भूतैः गुणैः स्वभावैरेव भवति, पाश्चात्यानां बुद्धौ नैतदारोहति यतस्तेषां समाजनिर्माणं निश्चितसिद्धान्तमन्तरैव जातम्। तद्रीत्या सर्वः सर्वकर्मकरणयोग्यो भवति, तेन यो यत्र कार्ये सर्वथाऽनुपयुक्तः सोऽपि तत्राधिकृतमात्मान्नं मन्यते। पाश्चात्य देशे सम्पत्तिरेवोच्चता हेतुः, परमद्य पाश्चात्यविद्वांसोऽपि समाजशरीरसत्तामभ्युपगच्छन्ति, परन्तु तन्मूलज्ञानाभावात् त इतस्ततो भ्राम्यन्ति।

वस्तुत ऋग्वदस्य पुरुषसूक्ते तन्मूलमुपलभ्यते, यत्र महापुरुषस्य (महाविराजो भगवतः) मुखादिभ्यो ब्राह्मणादीनामुत्पत्तयः श्रूयन्ते, न केवलं मनुष्येष्वेवायंविभागः किन्तु पशु पक्षिषु वृक्षेष्वपि च स विद्यते।

वस्तुतस्तु वर्णव्यवस्था विश्वव्यवस्थैव, या च न केवलं मानवसमाज एव किन्तु जडचेतनात्मके सर्वस्मिन्नेव जगति स्वाभाविकगुणानुरोधेनापि प्रकृतविभागो युज्यते, प्रथमत्रयो वर्णाद्विजातयः वैदिककर्मपरम्पराभिकारिणस्त एव।

"वपतिस्म" संस्कारेण ईसाईजना अपि द्वितीयं जन्म मन्यन्ते। ब्राह्मणाः (प्रस्टि) पुरोहिता उच्यन्ते, परन्न तेषां कार्यं पौरोहित्यमेव किन्त्वध्यापनमपि तेषां कार्यं भवति। क्षत्रियोत्पत्तिचिन्तनेन राज्ञां देवप्रदत्ताधिकारो विज्ञातुं शक्यते यस्य प्रचारो योरूपे जातः। वर्णव्यवस्थायां शूद्राधिकारसम्बन्धे पाश्चात्त्येषु महान् भ्रमः। यद्यपि शूद्राः प्रत्यक्षरूपेण वैदिकतत्त्वज्ञानेषु नाधिकारिणः, तथापि द्विजातिसम्बन्धेनाप्रत्यक्षरीत्या तेषामपि तत्त्वज्ञानमुपलभ्यत एव, समाजस्य भरण-पोषणसामग्रीणां संकलनादिजातिसेवनकम ननिकृष्टं वक्तुं शक्यते।

वेनेट महाशयरीत्या यथा सत्यमाधृत्य हिन्दूसमाजः प्रतिष्ठितः तस्यतुलना संसारे नोपलभ्यते।

सरजानवुडरफ महाशयः—कालिकातायामुच्चन्यायाधीश आसीत् स "इज इण्डिया सिविलाइज्ड" ग्रन्थे वर्णव्यवस्थां समर्थितवान्। समाजशास्त्रेण स्पष्टमेतज् ज्ञायते। प्रतिदेशं योद्धृ-व्यवसायि-कर्षक-श्रमिकश्रेणयो लभ्यन्ते। एवं विभेदाः सामाजिकोपयोगाश्रयेण संघटिताः। श्रेणयो व्यावहारिकरूपेण जातयश्च पश्चिमदेशेष्वपि लभ्यन्ते।

समाजशास्त्रि प्रोफेसर गिडिंग्स महाशयरीत्या समाजविकासेन सार्द्धमेव श्रेणयो नैकतामुपयान्ति किन्तु तद्भेदेऽधिकं व्यज्यते। तद्रीत्या कश्चिदपि समाजसुधारो यः श्रेणीसाङ्कर्याय प्रयतते वैफल्यमेव याति इति निश्चप्रचम्। सर्वे मनुष्याः समाः इत्ययं भावः कार्य्य—योग्यतायामुपयोगितायाञ्च आधारहीन एव भवति। आधुनिके युरोपे याः सामाजिक्यः आर्थिक्यश्च व्यवस्थाः सन्ति तासां धर्मेण न मनागपि सम्बन्धः। प्रतिदेशं चर्चः (पूजास्थानं) राज्यञ्च पृथगेव दृश्यते। वस्तुतः आधुनिकयुरोपस्य किश्चित् सुस्थिरमुद्देश्यमाधारश्च नास्त्येव तत्र प्रतिविषयं विचारेषु महान् भेदः, यत्र विघटनवीजं निहितम्।

यूरूपे अमेरिकायाञ्च निर्धनधनिकप्रभेद एव सर्वत्रोपलभ्यते। तत्र सफलनिष्फलश्रेणीषु महानन्तरो दृश्यते। अद्यापि तत्र राजकीयनियमे धनिनां पक्षपातो दृश्यते। प्रलोभनप्रवृत्त्या न्यायो धर्मश्च कालुष्यमुपयाति। आदर्शभूतायाः भारतीयसामाजिकव्यवस्थाया आधारो धार्मिको दार्शनिकश्च सिद्धान्त एव। स एव दैनदिनजीवनस्याप्यादर्शः। धर्मशास्त्रानुसारेण चत्वारो वर्णाः सन्ति। अद्यत्वे ब्राह्मणाः शूद्राश्चेति प्रायेण वर्णद्वयमेव। आश्रमेष्वपि

गृहस्थो यतिश्चेति, तद्द्वयमेवावशिष्यते। व्यवसायानुसारेण शूद्रेष्वपि नानोपजातिभेदाः सन्ति। वर्णानां लौकिकव्यवसायाः वृत्तिपदेन व्यपदिश्यन्ते! यद्यपि प्रतिवर्णं स्वस्वकर्मनिष्ठैव युक्ता। द्विजातीनां किञ्चित् स्वातन्त्र्यम् तदेतत् स्वातन्त्र्याधिक्यम् आध्यात्मिकपतनकारणत्वेन विज्ञायते।

नोपारोहति पाश्चात्यविदुषां बुद्धौ अस्पृश्यता ते चास्पृश्या वर्णवाह्या एव भवन्ति। तेषामाचारादिभेदोऽप्यस्पृश्यता कारणम्, भोजनविवाहादिषु नाना-विधिनिषेधाः वर्णव्यवस्थायत्ताः। पाश्चात्त्येषु सामाजिकसम्मेलनार्थं भोजनपानैक्यमाद्रियते हिन्दुषु भोजनपानादि व्यवहारभेदेऽपि परस्परं मैत्री-भावेन व्यवस्थितिः सम्भवत्येव। प्रतिष्ठा च कस्यापि कर्त्तुं शक्यते। विवाह-भोजनसम्बन्धमन्तरेणापि विभिन्नजातीया परस्परं सहयोगेन वर्तन्ते, यूरोपीयसमाजे नैतत् सम्भवति।

हब्शी नेता दिवङ्गतो मिस्टर कुकर टी० वाशिङ्गटनोऽकथयत् यत् 'विशुद्धसामाजिकेषु कार्येषु वयं तथा पार्थक्येन वर्तामहे यथा कराङ्गुलयः याश्चै-कहस्तगता अपि परस्परसहयोगेन व्यवहरन्ति भारतीयव्यवस्थाया न कस्यचिद-वमानमिष्टम्। इङ्गलैण्डदेशेऽपि जेण्टिलमैन पदवाच्या शरीफपदव्यवहार्या वा श्रमिकैः सार्द्धमेकत्र भोजनफलके भोक्तुं नैवेच्छन्ति। यूरोपीयदेशेषु विभिन्नश्रेणीषु विवाहादिसम्बन्धो न भवति। पश्चिमदेशेषु श्रेणीभेदाः किञ्चिद् दृढा एव।

यद्यपि व्यवहारेषु उच्चश्रेणीषु तेषां गमनमत्यल्पम् तथापि भारते नियमा इमेऽतीव दृढाः। तत्र विवाहभोजनादिसम्बन्धिनो विधिनिषेधा दाढर्येन परिपाल्यन्ते। पश्चिमदेशे यदि काचित् निम्नश्रेणीस्था व्यक्तिर्भोजनं करोति तदा तस्य मस्तिष्कविकार एव परिगण्यते। यदि सा न तत्परित्यजति तदा तत्सजातीयास्तन्निमन्त्रणं न स्वीकुर्वन्ति। तथैव केचिन्निम्नश्रेणीषु विवाह-मपि न कुर्वन्ति परन्तत्कार्यं तत्प्रतिष्ठाविरुद्धं विज्ञायते। क्वचित्सामाजिक-वहिष्कारोऽपि तादृशानां क्रियते। अनया दृष्ट्या भारतीयप्राचीनव्यवस्थायां प्राचीननियमानामनिवार्यता।

किञ्च भारते शरीरात्मनोर्भेदोऽभ्युपगम्यते। आत्मनोऽभिव्यक्तिः शरीरे भवति। तेन तद्बाह्यपरिस्थितीनां महत्त्वं याभिरात्मशक्तिर्विकासमुपनीता सा बाह्यपरिस्थितिर्विजयते।

मनुष्यः स्वातन्त्र्येण स्वभाग्यं निर्मिमीते। भारते यात्रदत्र विषये वलं दीयते

न तावदन्यत्र देशे एतदालक्ष्य बाह्यपरिस्थितिषु यथायोग्यं परिवर्तनं कर्तुं शक्यते। पितृगुणाः यथा पुत्रेषु संक्राम्येयुस्तथा तात्पर्येण प्रयत्यते। तदर्थं व्यक्तिगतैर्भावै रुचिभिश्च संघर्षः क्रियते।

आध्यात्मिकविकासो व्यक्तीनामाधिक्येन स्वधर्मपालनायत्तं भवति। भारतीयसमाजशरीरविकासेऽपि ध्यानं दीयते, जितेन्द्रियत्वं, स्वाराज्यसिद्धिः, मोक्षश्च सामाजिकोद्देश्यम् तद्वैपरीत्येन पश्चिमे बाह्यपरिस्थितिविजय एव तदुद्देश्यम् प्रकृतिगुणा मनःसु शरीरेषु च प्रायेण व्यज्यन्ते, न केवलमेतन्मनुष्येष्वेव किन्तु प्राणिमात्रेषु न केवलं शरीरेषु, अपि यैर्मनुष्याणां व्यक्तित्वं निर्मीयते।

किन्तु संस्कारेष्वपि भवति। आत्मास्वोययुक्तमेव शरीरं धारयति। अतएव चत्वारो वर्णा गुणकर्मविभागानुसारेण परमेश्वरेण रच्यन्ते इत्यस्य सिद्धान्तस्य स्वीकृतिमन्तरा वर्णव्यवस्थामाहात्म्यं नावगन्तुं शक्यते। पश्चिमदेशेषु नैतदभ्युपगम्यते, ईसाई सिद्धान्तानुसारेणात्मनामीश्वरभिन्नत्वेऽपि शुभेऽशुभे वा शरीरे प्रवेष्टुं शक्नोति। तत एव सर्वप्रथमं कर्मारम्भः कस्यचित् प्राच्यस्यदृष्ट्या अविवेकपूर्णमेवेदं मतम्।

पाश्चात्यानां वर्णो वा जातिर्वा बुद्धौ नारोहति। तेषामतीतानागतेषु जन्मसु विश्वासो न भवति जातिशब्दस्य व्यवहारेऽनेकेऽर्था दृश्यन्ते। आङ्गलजातिर्जर्मनीजातिरिति तत्तद्देशनिवासित्वेन नेशन इत्यस्य पर्य्यायो भवति। जातिशब्दः हिन्दूमुसलिमजातिधर्मभिप्रायेण। ब्राह्मणक्षत्रियादिशब्दः न शुद्धजातिवाचकः। केषाञ्चिद्रीत्या प्रारंभे एकदम्पती प्रजातवंशजेषु प्रजातिशब्दप्रयोगः। रङ्गभेदेन मङ्गोलियनश्वेत-हब्शी आदिशब्दप्रयोगः।

एवं मुण्डा तेलगू द्रविडादिभाषाभेदेनापि क्वचित् कपोलास्थ्युन्नतिलघुनासिकानेत्रत्वेन, क्वचिदोष्ठस्थौल्येन, क्वचित् बालकाठिन्यमार्दवभेदेन क्वचिच्च शिरोमानभेदेनापि जातिभेदः। केषाञ्चिच्छिरोलम्बमानत्व-गुरुत्व-लघुत्व-भेदेनापि भेदः। केषाञ्चिन्महदपि ह्रस्वमितरेषां लघूभूतमपि गुरुमस्तिष्कं भवति, लम्बाऽलम्बादिस्तु पर्यावरणनिबन्धनः। कृष्णत्वगौरत्वादिकं तु देशजलवायुभेदमूलकं भवति। ए० बी० आदि रक्तभेदेनापि भेदव्यवहारः। ओ० ए० बी० ए० बी० चतुर्विधानि रक्तानि निश्चीयन्ते।

अत एवाद्यत्वे वृकनहक्सले प्रभृतिवैज्ञानिकानां रीत्या प्राणिकायभेद

एव जातिभेदस्याधारः न रङ्गादि। क्यूविअरप्रभृतिभिः तिस्रः, 'हक्सले' प्रभृतिभिरेकादश, ब्लूमेवारवेन पञ्च, पेशोलनेन सप्त, अगसिजेनट पिरिङ्गेन ११, हैकेलेन १२, मार्टनेन ३२, वर्केन ६२, ग्लिउनेन १५० उपजातयोऽङ्गीकृताः। तत्रापि आर्यसेमेटिक मङ्गोल हबशी उपजातयः प्रायेण सर्वसम्मताः। तद्रीत्या तासु न केवलं शरीरभेद एव किन्तु बुद्धिशक्तिभेदश्च। एतासां साङ्कर्येण वंशलोपो भवति, सभ्यताह्रासश्च। असाधारणा गुणा दोषाश्च तासु भवन्ति। यद्यपि क्वचिद्वैपरीत्यमपि दृश्यते। परप्रमादप्रयत्नातिशयमूलकमेव। देशकालसंसर्गभेदेनैव क्वचिन्नागरिका अपि पुनरसभ्या भवन्ति। जाङ्गलिकाश्च क्वचिन्नागरिका भवन्ति। योरोपीयाः पूर्वं जाङ्गलिका आसंस्तेऽद्य सभ्याः। ये च पूर्वं यूनानमिश्र-भारतप्रभृतिदेशीयाः सभ्या आसंस्तेषामद्य तादृशी सभ्यता न दृश्यते। तथापि आर्यमङ्गोलप्रभृतयो जातयो न सन्तीति न वक्तुं शक्यते। क्वचित्क्वचित्साङ्कर्येण मिश्रणमपि जातमेव तथापि शुद्धरक्तानामत्यन्ताभावो न वक्तुं शक्यते। यथा कलमा (कलमी) म्राणां बाहुल्येऽपि बैजिकाम्राभावो नास्ति, तद्वत्।

वस्तुतो येषु देशेषु कालेषु ये विकासं लभन्ते, उन्नतिं कुर्वन्ति, यावतांशेन च ते धर्मसदाचारेश्वराभिमुखा भवन्ति तावतांशेन तत्र त एव श्रेष्ठाः। मेण्डलस्यान्वेषणेन जननिकायार्थे प्रजातिशब्दप्रयोगः। पेनीमेनरीत्या प्रजातिरेकोजैविकीयवर्गः। अतो यत्र पैतृकांशानां समानता, शारीरलक्षणसाम्यं वा भवेत्तस्मिन्समूहे प्रजातिशब्दप्रयोगो युक्तः। मानवजातेः प्रतिव्यक्ति सत्तानिषिक्ताण्डरूपेणारभ्यते। तत्र ४८ संख्याकाः पैतृकांशा भवन्ति। तत्राप्यर्धं मात्रंशा अर्धं पित्रंशाः। तत्रापि सुसूक्ष्मा बहवः कणा भवन्ति। तैरेव पैतृकनेत्ररङ्गपरिमाणनासिकावालादिलक्षणानि नियम्यन्ते। यथा भारते ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्यानामन्यानपेक्ष्यांशतः प्रलम्बताधिक्यं दृश्यते तथापि तत्र स्वास्थ्यसमुन्नतजीवनस्तरादिसाहृकार्य्यमपेक्षितम्।

एवमेव बौद्धे कौशले स्वभावे चारित्र्ये पर्यावरणस्याधिकः प्रभावो भवति। प्राकृतिकपर्य्यावरणापेक्षयाऽपि सामाजिकपर्यावरणप्रभाव-प्राबल्यम् भवति। आर्थिकसाधन-सामाजिकदृष्टिकोणशिक्षाप्रभावाः प्राधान्येन सर्वत्र प्रतिफलन्ति। प्राकृतिकपर्य्यावरणसापेक्षसामूहिक-

साङ्कर्य्येणापि नवीनजातिपरिवर्त्तनं दृश्यते। इदमेवान्यप्राण्यपेक्षया मनुष्यवैलक्षण्यम्। तथापि लम्बतामानशिरोमान-नासानिर्माण-रक्तसमुदाय-शरीरलक्षणानि प्रजातिभेदनिश्चायकानि भवन्ति। तत्र लम्बमानता ५ फी० ७ इञ्च, ५.५, ५.' रूपेण दृश्यते। शिरोनिर्माणे देशकालवातावरणप्रभावो न भवति, साङ्कर्य्यप्रभावस्तु भवति, परन्तु साङ्कर्य्यनिरोधात् स्वल्पैरेव दिनैः प्रकृतरूपतैव पुनरुद्भवति। भारते दीर्घकपाला मनुष्याः प्रायेण लभ्यन्ते। विहारे मध्यकपालाः। मङ्गोलेषु पृथुकपालाः। एवं दीर्घनासिका-पृथुनासिका-लघुनासिकादिभेदेनापि समानाभिजनत्वेन सर्वेऽपि मानवा एकजातीयाः तथापि वंशलोप-सभ्यताह्रासादिभिरवान्तरजातिभेदः स्पष्टमेव प्रतीयते।

आधुनिकैस्तु-जातिशब्दः तस्मिन्समुदाये प्रयुज्यते यत्र विवाहभोजनादि व्यवहारो भवेद्यतो बहिर्न भवेत्। यस्य च जन्मारभ्यमरणपर्य्यन्तं जातिनियमोल्लङ्घनेन जातिवहिष्कारं यावदविच्छेदः स्यात्। प्रजातिशब्दस्तु पूर्वोक्तभेदविशिष्टेषु समुदायेषु प्रयुज्यते।

मेक्समूलरेण प्रजातिशब्देन सार्धमार्य्यन् शब्दः प्रयुक्तः। काउण्ट जोसेफडे गोविनो महाशयेन 'मानवप्रजातेरसमानता' पुस्तकेऽस्य सिद्धान्तस्य साहित्यिकं रूपं दत्तम्। तत्रार्य्यजातेः श्रेष्ठता तेन प्रसाधिता। लायूज महाशयेन यूरोपीयाणामुत्कृष्टता साधिता। जर्मन् पण्डितैर्नाडिकवादः प्रचारितः। तद्रीत्या संस्कृतयोऽस्थिरा प्रजातयः स्थिरा भवन्ति।

आधुनिकानां रीत्या जातेर्गुणाः जातिप्रथाप्रभावेण प्रजातीय-सामाजिक-व्यावसायिक-धार्मिकक्षेत्रेषु स्वसत्तारक्षणेन साकमेव जनाः समष्टिसमाजस्य सहकारितामुपगच्छन्ति। भारतीय समाज-व्यवस्थायां सर्वापि समस्या प्रजातिप्रथया समाहिता, सामाजिकविषमता च धर्म्माधारेण समाहिता भवति। धार्मिकसंस्कारविचारेषु प्रौढितामुपगतेषु विषमताया जाटिल्यमेव नासीत्। कर्मसिद्धान्ताभ्युपगमेन स्वदशायामसन्तोषः कैश्चिदपि नानुभूतः। तथैव जातिप्रथयाऽपि वैषम्यमूलकस्यासन्तोषस्यावसरो न दत्तः। जातिव्यवस्थया समाजव्यवस्थायाः सौविध्यं जातम्। कार्य्याणि स्वत एव प्रविभक्तानि। जातिव्यवसाये जात्यैव कौशलं जातम्। समाजस्यावश्यकतापूर्तौ च जातिव्यवस्थया सहयोगो दत्तः। जातिव्यवस्थायां जन्मनैव जीविकाप्राप्तिस्तदर्थं साधनान्वेषण-

मनावश्यकम्। वंशानुगतव्यवसायग्रहणेन व्यवसायसमस्यासंकट एव नोदेति। जन्मनैव तद्दर्शनेन तत्रासाधारणं कौशलमप्युत्पद्यते।

जातिप्रथया हिन्दूसमाजरक्षणं जातम्। प्रत्येकमपि जातिसंघटनं धर्म-रक्षणार्थं प्रयत्नशीलं भवति। तत एव मुस्लिमाङ्ग्लादिशासनेऽपि जातिप्रथाया-मुल्लेख्यपरिवर्त्तनं न जातम्। धर्मे जातौ वा विपत्तिसंहृतैरेव प्रतिरोधाय यत्यते। व्यवसायिवर्गे संतोलनमाधीयते। जातिप्रथया ज्ञात्या (जन्मनैव) सामाजिक-समानतायां व्यक्तीनामाभिमुख्यं भवति। तेन योगात्वायोगात्वधनवत्त्वाधनव त्वादिभिर्व्यक्तीनां पृथक्करणं न भवति। जातिर्जीवनसङ्गिसङ्कलनाय स्थायि-मार्गं स्थापयति। व्यक्तीनां कृते हट्टन महाशयस्य रीत्या श्रमिकसंघस्य कार्यं जातिः करोति। जातिप्रथया रक्तशुद्धिः संरक्ष्यते। विवाहनियमस्तत्र कठोरतया परिपाल्यते। निकृष्टकर्मभ्यो जनान्नियमयति। जातिवहिष्कारभयेनानुचित-कार्यनिवृत्तिरनायासेन सिद्ध्यति।

सिद्धान्ते समष्टिव्यष्टिसामञ्जस्येन सर्वाणि कार्य्याण्याद्रियन्ते। राष्ट्रिय-मपि कार्यं समष्टिविश्वविरुद्धं दोषावहं त्याज्यं भवति। तदविरुद्धन्तु राष्ट्रियं कार्य्यं प्रशंसनीयमेव, राष्ट्रानुन्नतौ तत्समष्टिविश्वस्याप्य-नुन्नत्यापत्तेः। तथैव राष्ट्रविश्वाविरुद्धमेव जातीयहितकार्ये प्रवृत्तिरुचिता न तद्विरुद्धे। समष्टिहिताय सत्यामावश्यकतायां व्यष्टिहितवलिदानमेवादरणीयम्, तदधीनत्वाद् व्यष्टिविकासस्य। यदि कश्चन विश्वदृष्ट्या विश्वस्यैकः पूरकोंशः प्राणिवर्गदृष्ट्या प्राणी, मानवत्वदृष्ट्या मानवः, राष्ट्रदृष्ट्या राष्ट्रियः, वर्णदृष्ट्या वर्णो, ब्राह्मण दृष्ट्या ब्राह्मणो, वैदिकदृष्ट्या वैदिको भवेत्तदा नानुचितम्। तत्तदभिमानं समष्ट्यविरुद्धं न दोषावहम्। व्यष्टीनां बलैश्वर्यादिराहित्ये समष्टेरपि तदापत्तरनिवार्य्या स्यात्, व्यष्टिसमुदाय-रूपस्यैव समष्टित्वात्। तत्सिद्धान्ताज्ञानेनैव व्यष्टिभावनाप्राबल्येन समाज-राष्ट्र-विश्व-हितबुद्धिः व्यावर्त्यते। तत एव स्वार्थप्राधान्येन विघटनं दौर्बल्येन विरोध्याक्रमणं प्रतिरोधशक्तिराहित्ये राष्ट्रपराजयो जायते, न तु संघटन-मत्रापराध्यति। अन्यथा कदाचिद्राष्ट्रियसंघटनमपि संकीर्णताकारणं सद्विश्व-विप्लवकारणं भवत्येव, हिटलरादिकृतसंघटनदुष्परिणामस्य सर्वानुभूतत्वात्।

यदुक्तम् 'जाति प्रथयैव दशकोटिसंख्याका हिन्दवः मुसलिम ईसाई समाजे निविष्टा' इति तदप्यविचारितरमणीयम्, तस्य भय-धनस्त्रीजीविकापदलाभ-

सौविध्यप्राप्तिलोभमूलकत्वात्, स्वधर्मयाथात्म्यमाहात्म्याज्ञाननिबन्धनत्वाच्च। ऐतिहासिकदृष्ट्याऽनेके राजानः उच्चजातीयाधनवन्तश्च इस्लामधर्मे सन्निविष्टाः 'भारतमें अङ्गरेजीराज' पुस्तकेप्रस्तावनायाम्। अनेके च पण्डिता महामहोपाध्याया ईसाई धर्मे निविष्टाः। अनेके च जातिधर्मोल्लङ्घनेनेतो जातिबहिष्कृतास्तत्र निविष्टाः। तैरेव वायविलादिसंस्कृतानुवादस्तदीयसिद्धान्तस्य दार्शनिकरूपदानञ्च कृतम्।

यदुक्तम् 'जातिप्रथयैव दशकोटिसंख्याका अस्पृश्या भोजनाच्छादनादि रहिताः पशुवज्जीवनं यापयन्तीति' तदपि तुच्छम्, तदुक्तेर्मिथ्यात्वेनारोपमूलकत्वात्। नहि भोजनाच्छादनादिसाहित्यराहित्ययोर्जातिभेदो हेतुः, सर्वत्र जातिषु तद्राहित्यसाहित्यदर्शनात्। ब्राह्मणक्षत्रियादयोऽप्यद्यत्वे भोजनाच्छादनादिशून्या ग्रामेषु नगरेषु च पशुभ्योप्यवरं जीवनं यापयन्ति। धर्मशास्त्रदृष्ट्या समेषामेव जीविकाविधानम्, क्षत्रियाणां शासनादिकम्, ब्राह्मणानां याजनप्रतिग्रहादिकम्, वैश्यानां कृष्यादिकम् शूद्राणां शिल्पादिकमस्पृश्यानामपि तेषां तेषां चर्मव्यवसादिकं निश्चितम्।

इदानीं तु परजीविकापहारपारम्पर्यमेव सर्वत्रातिशेते। अद्यत्वे कस्यचित्क्वापि जीविकाप्राप्तौ प्रतिरोधो नास्त्येव। कुतः केषाञ्चिद् भोजनाच्छादनादिराहित्यं जातिमूलकं कल्पयितुं शक्यम्? किञ्चेदानीमुत्पादनवितरणव्यवस्था सर्वापि शासनाधीना तेन शासनमेवापराध्यतीत्येव वक्तव्यमायाति। रामायणमहाभारतादिकाले, बौद्धकाले, मुगलसाम्राज्यकालेऽपि च कस्यापि व्यक्तिविशेषस्य जातिविशेषस्य वा भोजनाच्छादनादिराहित्यचिन्ता नासीदेव।

यदुक्तम् 'जातिप्रथायां शिल्पिनोऽपकृष्टत्वेन गण्यन्ते स्म। तेन शिल्पोन्नतौ तेषां प्रवृत्तिरवरुद्धा। तेनैवान्यदेशवदत्र शिल्पोन्नतिर्न जाता' तदपि न, तत्कथनस्याज्ञानविजृम्भितत्वात्।' 'भारतमें अंग्रेजीराज' पुस्तके कम्युनिस्टसाहित्येषु च विस्तरेणेदमुक्तं यदत्र कौशेयौर्णाकार्पासमयशाटकशालकम्बलवस्त्रसौवर्णराजतरत्नादिमयपात्र-भूषणादि, काष्ठमयजलयानादिनिर्माणादिकलाः चरमोन्नतिं गता आसन्। आगरास्थताजप्रासाद एलोरा-अजन्ता-साँची गुहा—दीनि निदर्शनानि सन्त्येव।

यदुक्तम् 'निम्नजातीयानां विदुषामपि जातीयदृष्ट्या ब्राह्मणादिवत्संम्मानं

न भवति। तेनैवानेके ब्राह्मणबुभूषया जातिपरिवर्तने रताः' तदपि तुच्छम्, जातिदृष्ट्या ब्राह्मणादीनां सम्माने सत्यपि गुणवदपेक्षया तेषां नगण्यता दर्शनात्। संविधान-चिकित्सादि विशेषज्ञानां मुस्लिमाङ्गलानामपि सम्मानबाहुल्यदर्शनाच्च धार्मिक दृष्ट्यापि धर्मव्याध विदुरप्रभृतीनां संमानाधिक्यस्मरणाच्च।

घृणा-वैमनस्य-स्वार्थपरायणता विघटनञ्च न जातिनिबन्धनं किन्तु धर्मनीति सदाचारा-ज्ञानाननुष्ठाननिबन्धनम्। जातिबन्धन-विवाहबन्धन-भोजनपानादिभेदाभावेऽपि श्वादिषु विघटन-कलहबाहुल्यस्योपलम्भाच्च। लोकसमाज हिताज्ञानाद्राजनीतिकस्वार्थबाहुल्याच्च निर्वाचने जातिवाददुरुपयोगः यदि जातोयसंघटनं हितव्यापादकं तदा राजनीतिकदलीयसंघटनं ततोऽप्यधिकं वैमनस्यविघटनमूलकं तदेव कुतो नापोद्यते ? यदि तु तद्दूषणपरिहार एव यत्नो युक्तस्ततोऽत्रापि तत्रैष प्रयत्नः कथं न युज्यते।

जातिप्रथया कर्मनिश्चये तत्रैव योग्यताविकासः कर्तुं शक्यते, पैतृकसंस्कारसामाजिकपर्यावरणानुसारेणैव योग्यताया विकाससंभवात्। नहि योग्यता क्वचिदेवोपयुज्यते। कौशलञ्च सर्वत्रैव हितकरं भवति। नहि चिकित्सा कौशलमिव शिल्पकौशलं न पूज्यते। न वा नौनिर्माणसंचालनादिकौशलमुपेक्षणीयं भवति। तेन 'पैतृकव्यवसायस्वीकारेण योग्यताविकासावसरप्राप्तिर्न' इत्यप्यपास्तम्, पैतृकव्यवसायेऽपि योग्यताया विकाससंभवात्। 'येन यस्य पैतृकादिसम्पर्को न भवति तत्रैव तस्य योग्यताव्यक्तिमेष्यते, न पैतृकव्यवसाय' इत्युक्तिस्तु मूढजनस्यैव शोभते।

यदुक्तम् 'जातिप्रथया धनश्रमादीनामसमानं वितरणं जातम्। वहवश्च साधवो ब्राह्मणाः पुरोहिताश्च किञ्चिदकृत्वैव बहुधनभागिनो भवन्ति' तदपि जातिद्वेषमूलकमेव, विपरीतस्यैव सुवचत्वात्। अद्य राष्ट्रसंस्कृतिधर्मदर्शनाधारभूतसंस्कृतसाहित्यवेदादिशास्त्राभ्यासपरायणा ब्राह्मणा बहुश्राम्यन्तोऽप्यत्यल्पं लभन्ते। अन्ये बाह्यविद्याभ्यासिनो लक्षकोटिधनाधिपतयः संवृताः, पुरोहिताः कथञ्चित् किञ्चिदेव लभन्ते। नेतारः सुधारकाश्च महापात्रा महाब्राह्मणाश्च भूत्वा सर्वं ग्रसन्ति।

अत एव—'भारत में जातिभेद' परिशिष्टे—कश्चिज्जल्पति—'आर्या अन्यदेशादागतास्ते न मूलभारतीयाः' तदेतत्सर्वथा निर्मूलम्। आधुनिकैरपि तत्खण्डितत्वात्। अत एव 'भारतप्राचीननिवासिनां सुसंस्कृतानां सकाशाद्

बहवो गुणाः विचारा वा आर्यैः संगृहीताः' इति तत्तुच्छम्, यतः शास्त्रप्रवणबुद्धयः शास्त्रविहिताचारा एव भवन्ति। मुसलिमादिशासनकालेऽपि शास्त्राचारव्यवहारप्रवृत्तिदर्शनात्। अत एवार्यागमनानन्तरागतानां सकाशादपि विचाराचारग्रहणं निष्प्रमाणकमेव।

यदुक्तम् 'नृतत्त्वविज्ञानेन भारतीयेषु मिश्रणं ज्ञायते। सीमान्तबलूचिस्तानवासिषु तुर्कमिश्रणम्, पारसीकमिश्रणमपि क्वचित्, पञ्चनदराजस्थानकश्मीरवासिषु जाटेषु च आर्यमिश्रणम्, मराठाब्राह्मणेषु शकद्रविडमिश्रणम्, वङ्गीयोत्कलीयब्राह्मणकायस्थादिषु मङ्गोलमिश्रणम्, तेन वेदादिसंस्कृतसाहित्यवर्णितेभ्योन्यैव भारतीयजनते'ति तत्तुच्छम्, भारतस्य पूर्णप्रकृतमत्वेन सर्वर्तुविकाशशालित्वात् भारतीया एव विविधरङ्गाकृतिमन्तः, देशर्त्वादीनां रङ्गाकृतिहेतुत्वदर्शनात्। क्वचित्पीताः, क्वचित्कृष्णाः, क्वचिद्गौराः। भारते तु सर्वविधा भवन्ति न तेन विविधजातिभिर्मिश्रणं कल्पयितुं युक्तम्। वैदिकधर्मनिष्ठानामार्याणामाचारविचारधर्मसम्बन्धिमूलं वेदादिशास्त्रेष्ववश्यं लभ्यते।

यदुक्तम् 'वेदेषु जातिवादस्य धर्माङ्गता न दृश्यते' इति तन्मोहमूलकमेव। वेदाध्ययनतदर्थयोगाद्यनुष्ठानस्य जन्ममूलकजात्यधिकारमूलकत्वात्।

यदुक्तम् 'वेदेषु जातिप्रथा नास्ती'ति, तत्तुच्छं, परिहृतत्वात् परिहरिष्यमाणत्वाच्च।

यदुक्तम् मन्त्रे ब्राह्मणे उपनिषदि च स्पर्शास्पर्शव्यवस्था नास्ती'ति तन्न, छान्दोग्ये उपस्तिचाक्रायणस्य हस्तिपकजलग्रहणपरिहारदर्शनात् अन्नग्रहणं तु प्राणात्यये एवानुमतम्। तदुक्तम् 'सर्वान्नानुमतिः प्राणात्यये तद्दर्शनात्' (ब्र० सू० ३।४।२८) गौतमधर्म सूत्रे १७।१५।१६ इत्यत्र अभोज्यान्ना उक्ताः। वशिष्ठधर्मशास्त्रे १४।१।४ इत्यत्र अभोज्यन्नानां प्रलम्बमानसूची दृश्यते।

मनुस्मृतौ चतुर्थेऽध्याये—

'नाश्रोत्रियतते यज्ञे ग्रामयाजिकृते तथा।
स्त्रिया क्लीबेन वा साकं न भुञ्जीत् ब्राह्मणः क्वचित् ॥२०५॥
मत्तक्रुद्धातुराणाञ्च न भुञ्जीत कदाचन।
केशकीटावपन्नञ्च पदा स्पृष्टञ्च कामतः ॥ २०७ ॥
भ्रूणघ्नावेक्षितञ्चैव संस्पृष्टञ्चाप्युदक्यया।
पतत्रिणावलीढं च शुना संस्पृष्टमेव च ॥ २०८ ॥

गवा चान्नमुपाघ्रातं घुष्टान्नञ्च विशेषतः ।
गणान्नं गणिकाञ्च विदुषा च जुगुप्सितम् ।। २०९ ।।
स्तेनगायनयोश्चान्नं तक्षणोवार्धुषिकस्य च ।
दीक्षितस्य कदर्यस्य बद्धस्य निगडस्य च ।। ११० ।।
अभिशस्तस्य षण्ढस्य पुंश्चल्या दाम्भिकस्य च ।
शुक्तं पर्युषितं चैव शूद्रस्योच्छिष्टमेव च ।। २११ ।।
चिकित्सकस्य मृगयोः क्रूरस्योच्छिष्टभोजिनः ।
उग्रान्नं सूतिकान्नं च पर्याचान्तमनिर्दशम् ।। २१२ ।।
अनर्चितं वृथामांसमवीरायाश्च योषितः ।
द्विषदन्नं नगर्यन्नं पतितान्नमवक्षुतम् ।। २१३ ।।
पिशुनानृतिनोश्चान्नं क्रतुविक्रयिणस्तथा ।
शैलूषतुन्नवायान्नं कृतघ्नस्यान्नमेव च ।। २१४ ।।
कर्मारस्य निषादस्य रङ्गावतरकस्य च ।
सुवर्णकर्तुर्वेणस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा ।। २१५ ।।
श्ववतां शौण्डिकानाञ्च चैलनिर्णेजकस्य च ।
रञ्जकस्य नृशंसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे ।। २१६ ।।
मृष्यन्ति ये चोपपतिं स्त्रीजितानाञ्च सर्वशः ।
अनिर्दशञ्च प्रेतान्नमतुष्टिकरमेव च ।। २१७ ।।
राजान्नं तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम् ।
आयुः सुवर्णकारान्नं यशश्चर्मावकर्तिनः ।। २१८ ।।
कारुकान्नं प्रजां हन्ति वलं निर्णेजकस्य च ।
गणान्नं गणिकन्नञ्च लोकेभ्यः परिकृन्तति ।। २१९ ।।
पूयं चिकित्सकस्यान्नं पुंश्चल्यास्त्वन्नमिन्द्रियम् ।
विष्ठावार्धुषिकस्यान्नं शस्त्रविक्रयिणो मलम् ।। २२० ।।
नाद्याच्छूद्रस्य पक्वान्नं विद्वानश्राद्धिनो द्विजः ।
आददीताममेवास्मादवृत्तावेकरात्रिकम् ।। २२३ ।।
आर्धिकः कुलमित्रञ्च गोपालो दासनापितौ ।
एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् ।। २२४ ।।

अगस्त्यादयस्तु सिद्धा विधिनिषेधातीतास्तपोविशेषाच्छुद्धयन्तीति न ते दृष्टान्तार्हाः। यत्र २।८।१२।९ स्वधर्मनिष्ठानां भोज्यान्नता शूद्रवर्जम् (२।६।१३) तस्यापि धर्मोपनतस्येति रीत्या धर्मनिष्ठस्य शूद्रस्यापि भोज्यान्नतोक्तेति तदसत् शुष्कान्नग्रहणस्योक्तवाक्यैरभ्युपगतत्वात्। मनुस्मृतौ मूलब्राह्मण्यादिजातिभ्यो वर्णसाङ्कर्यमूलका अन्येऽपि जातिभेदाः उक्तास्ते च रक्तमिश्रणहेतुकाः। नृतत्त्वविदो रेजलीप्रभृतयोऽपि रक्तमिश्रणाज्जातिभेदान् मन्यन्ते। तद्रीत्या आर्य्यरक्ताधिक्याज्जातेरुत्कृष्टता, आर्यरक्तन्यूनत्वाज्जातिनिकर्षः। अनुलोमविवाहात् प्रतिलोमविवाहात् संस्कारभेदाच्च जाताः, वर्णबहिष्कृताज्जाताः, अन्तर्जातीयविवाहाच्च जाताः पञ्चविधा जातयो भवन्ति।

यदुक्तं 'शतपथे ४।१।५।७ सुकन्यायाश्च्यवनब्राह्मणेन विवाहः बृहद्देवताया ५।५० रथवत्याः पुत्र्याः श्यावाश्येन विवाहश्च जातः, परं सन्ततयो पितृजातीया एव भवन्ति स्म, न तृतीया इति तन्न, मन्वादिस्मृतिषु अनुलोमप्रतिलोमजानां जातीनां स्पष्टं वर्णनात्। सिद्धानामृषीणां संकल्पवशात् क्वचित् पितृजातीया क्वचिच्च मातृजातीया भवन्तीत्यपवाद एव। वर्णसंकरता न केवलं भावनैव किन्तु वस्तुस्थितिमूलिका सामर्थ्यातिशयात् कृतादिषु युगेषु केचिदपवादभूताः पितृजातीया अपि जायन्ते स्म। अर्वाचीनेषु सामर्थ्यह्रासात् वर्णव्यत्यासेन विवाहे यथाश्रुताः संकरा एव भवन्ति।

एवमेव 'वैदिकसाहित्यस्यान्तिमनिर्माणकाले स्पर्शास्पर्शभावना साङ्कर्य्यप्रतिरोधभावना चोदीयमानासो' दिति कथनमपि निर्मूलम्, मन्त्रब्राह्मणोपनिषदामपौरुषेयवेदरूपत्वेन नित्यत्वात्तत्र निर्माणकालकल्पनाया अलीकत्वात्। एवमेव आर्य्येतरेभ्यः पार्श्ववर्तिभ्यः, सहवासिभ्यो जातिभेदभावना आर्येषु समायातेति कल्पनाऽपि निःसारा, वेदेष्वेव ब्राह्मणादिजातिभेदस्योक्तत्वात्। सुधारकाः परस्परविरुद्धभाषिणो भवन्ति क्वचिज्जातिभेदो नास्त्येवेति वदन्ति, क्वचित्पार्श्ववर्त्तिभ्यो जातिभेद आयात इति, क्वचित् मूलजातिभ्यः संकरजातिभेदमपि वदन्ति। एवमेवान्यानपि जातिभेदान्प्रलपन्ति।

रिजलीरीत्या कस्यचित्समूहस्य (कबीला) परिवर्त्तितरूपाः काश्चिज्जातयः। यथा आभीरनाम्नी काचिन्मानवश्रेणिरितस्ततो भ्राम्यमाणा भारतमागत्य विशालहिन्दूजातेरङ्गमुपगता। ताश्च स्वाभ्यन्तरे स्वश्रेणीगतं विशेषसंघटनं रीतीर्नीतीश्च पालयन्ति। ब्राह्मणश्रैष्ठ्यञ्चाभ्युपगच्छन्ति। विवाहश्राद्धेषु ब्राह्म-

णान् पूजयन्ति। डोम दुसाध प्रभृतयस्तु ब्राह्मणश्रैष्ठ्यमभ्युपगच्छन्ति। तथापि तेषां ब्राह्मणसंपर्को नास्त्येव। भङ्गी चमारलुहारप्रभृतयः कार्यविशेषार्थमेव निर्मिता। काश्चिच्च जातयः स्वतन्त्रसम्प्रदायरूपाः। यथा गृहिणः संन्यासिन अतीतजातीया जाताः। लिङ्गायताश्च शैवसाधव एव। वङ्गीया वैष्णवाश्च वोष्टमजातीया जाताः। अनेकजातिमिश्रणत्काश्चिज्जातय उत्पन्ना इति सुधारका मन्यन्ते। रिजलीरीत्या मुण्डाजातेर्नव भेदा खङ्गारमुण्डा, खरियामुण्डा, कोङ्कमतमुण्डा, दारमुण्डा, सवरमुण्डा, करङ्कमुण्डा, नागवंशीमुण्डा, ओरावं-मुण्डा। नेशनलकास्ट नम्नी राष्ट्रियजातिश्च। यथा नेपाले नेवारजातिः। ताश्चानेका उत्कृष्टापकृष्टा जातयः। तत्र हिन्दूधर्मो बौद्धधर्मश्च प्रचलतः। मराठा जातिरपि राष्ट्रियजातिरीतिनीतिपालनाभावान्मूलजातितो विच्छिन्ना। मूलतो विच्छिन्ना सती काचिज्जातिर्जात्यन्तरं भवति। मन्वादिषु व्रात्यपदेन ताः व्यपदिश्यन्ते।

वस्तुतस्तु जातिलक्षणापरिज्ञानादेवैते भ्राम्यन्ति। नित्यत्वे सत्यनेकसमवेत-धर्मस्यैव सामान्यमिति जातिरिति च व्यपदेशो भवति। तद्भेदादेव जातिभेदो भवति। यथा पृथिव्यां पृथिवीत्वधर्मो नित्योऽनेकेषु पृथ्वीभेदेषु च समवेत इति स पृथिवीत्वजातिरुच्यते तथैव घटकपालादिषु घटत्वकपालत्वादयोऽपि धर्मा भवन्ति। तेनैव घटत्वादयोऽपि जातिभेदा अभ्युपगम्यन्ते। समूहविशेषा-विशेषधर्मैर्व्यवह्रियन्ते। तेऽपि जातिविशेषा उच्यन्ते। हिन्दुमुस्लिमादिजातयस्तु धर्ममूलिकाः। समानजातीया अपि तत्तधर्मदीक्षितास्तत्तन्नाम्ना व्यवह्रियन्ते। चीना आङ्गलादयो देशादिकृताकृतिरङ्गविशेषैश्चीनादिनाम्ना व्यवह्रियन्ते।

केनचिदैतिहासिकेन पौराणिकेन व्यक्तिविशेषेण विशिष्टपशुपक्ष्यादिसंकेतेन वाऽत्मान व्यपदिश्यमानाः समानभाषाभाषिणः समानाचारविचाराः प्रदेश-विशेषं स्वमूलस्थानं घोषयन्तः पाश्चात्यैः ट्राइबपदवाच्याः मन्यन्ते। त एव सगोत्रा उच्यन्ते। ते चान्यगोत्रीयैर्विवाहादि सम्बन्धं कर्त्तुं प्रभवन्ति। अन्ये तु (काष्ट) जातिशब्देन व्यपदिश्यन्ते। तैर्विजातीयैर्विवाहादिककर्त्तुं न शक्नुवन्ति। जात्यन्तर्गतैर्भिन्नगौत्रैस्तु विवाहः कर्त्तुं शक्यः। तेष्वन्तर्विवाहो बहिर्विवाहो-ऽनुलोमविवाहश्च प्रचलन्ति। तत्र ये स्वजातीयैरेव विवाहार्थं बाध्यास्तत्रा-न्तर्जातीयविवाहः, यत्र विजातीयैरेव विवाहाय बाध्यन्ते ते बहिर्विवाहा, यत्र स्त्रियाः स्वसमानैः स्वोच्चजातीयैरेव विवाहाय बाध्यन्ते ते अनुलोमविवाहाः।

भारतीयदृष्ट्या तु ब्राह्मणाः स्वश्रेणीष्वेव पितुरसगोत्रैर्मातुरसपिण्डैश्च विवाहं कर्त्तुं शक्नुवन्ति। स्वगोत्रबाह्यैरेव स्वजातिभिर्ब्राह्मणैरेव तत्रापि स्वश्रेणीष्वेव गौडकान्यकुब्जसारस्वतसरयूपारीणादिष्वेव विवाहं कर्त्तुं शक्नुवन्ति। निम्नजातीयाभिः कन्याभिरेव कृतो विवाहोऽनुलोमविवाह उत्कृष्ट जातीयाभिः कन्याभिः प्रतिलोमविवाहः। भारतीयशास्त्रदृष्ट्या कर्माणि न निरङ्कुशानि किन्तु शास्त्रनियन्त्रितान्येव। अतएवात्र जात्यनुसारीण्येव कर्माणि भवन्ति। अतएव संकरजातीनां विभिन्नानि जीविका कर्माण्युक्तानि। ताश्च जातयो देशभेदेन भिन्ननामभिर्व्यपदिश्यन्ते।

युवतिविवाहोऽनुचितः शास्त्रेषु निषिद्धत्वात्। पितृगृहे रजःप्रवृत्तौ पित्रोर्भातॄणाञ्च पातकस्मरणात्। रजः प्रवृत्तेः प्रागेव विवाहे सति विकारे स्वपतावेव चित्तप्रवृत्तिरन्यथा रजः प्रवृतिजनितविकारोदये यत्र क्वापि मनः प्रवृत्तौ क्षेत्रशुद्धिबाधावश्यम्भाविनी। वरनिणयोऽपि पित्रादिकर्त्तृक एव युक्तः, बालिकाया निर्णयाक्षमत्वात्। युवत्या अपि कामरागाक्रान्तमनस्कत्वेन रूपयौवनादिष्वेव प्रवृत्तिसंभवात् कुतः श्रुतविद्याक्षमतादिसद्गुणान्वेषणे प्रवृत्त्यसंभवाच्च। अत एवाद्यत्वे योग्यता निर्णयार्थमसकृत् (कोर्टशिप) संसर्गेऽपि न योग्यवरवरणं भवति प्रत्युतधर्महानिरेव जायते।

यदुक्तं 'केनचिद् ब्राह्मणेनाज्ञानात् कस्यचिच्चर्मकारगृहे भोजनं कृतम् ज्ञाने जाते तं दण्डयितं प्रवृत्तः ब्राह्मणः केनचित्पण्डितम्मन्येन ईसायीमहाशयेनोक्तः कोऽत्र दोषो जातः? त्वयि तस्मिंश्च को भेदः? समानजन्ममरणशीलत्वे समानभोजनपानरक्तमांसादिमत्त्वेन तत्स्पृष्टभोजनकरणे को दोषः? ब्राह्मणश्च निरुत्तरः सन् जातिभेदभावं जहौ' इति तत्तुच्छम्। समानजन्मादिमत्त्वेन सर्वसमत्वेन भगिनीदुहितृमात्रादिष्वपि भार्य्यायामिव सन्तानोत्पादनप्रसङ्गात्। दुराचाररता काचिन्नारी स्वपतिना दृष्टा समानजन्ममरणरक्तमांसादिमत्त्वे त्वयि तस्मिंश्च को भेदः इत्युवाच। सोऽपि निरुत्तरः सन् पत्न्या दुराचारं चक्षमे। तथात्वे को नाम दुराचारः? किमर्थञ्च स निन्द्यते? वेश्यावृत्तिविरोधश्च किमर्थः? रत्नभेदस्य सर्वसाधारणगम्यत्वेऽपि रत्नशास्त्राभ्यासजन्यसंस्कारसंस्कृतमनःसचिवनेत्रगम्यत्वमस्त्येव तथैव धर्मशास्त्राभ्याससंस्कृतमनोभिरेवपरमेश्वरमुखादिशक्तिजत्वादिना ब्राह्मणमातापितृकत्वादिना ब्राह्मण्यादिकं ज्ञातुं शक्यमेव जानपदीषु विद्यातः पुरुषविशेषा भवन्ति। भूयोविद्यः

प्रशस्यो भवति १।१६।१० निरुक्ते विद्यादिभिः प्रशंसा भवति। जन्मना वर्णाः शुभाशुभकर्मभ्यामुत्कर्षापकर्षौ भवतः। तत एव कृष्णयुधिष्ठिरादयः शुभगुणकर्माणोऽपि क्षत्रिया एव न ब्राह्मणा जाताः। 'युद्धे चाप्यपलायन'मिति क्षत्रियधर्मविरुद्धं पलायनं कुर्वतःकर्णस्य (कर्णप. ५३।३८।४९।५६) 'ब्रह्मवर्चसी पाण्डुनन्दन' (उद्योग ५३।८) इति ब्राह्मणगुणवतोऽपि युधिष्ठिरस्य क्षत्रियत्वमेव।

अतएव भीष्मेणोक्तम् 'क्षत्रधर्मरतः पार्थ पितॄन् देवाश्च तर्पय' (महा १३।११) दुष्कर्मापि रावणो ब्राह्मण आसीत्तत एव तद्वधेन ब्रह्महत्यानिराकरणार्थमश्वमेधानुष्ठानं रामस्य प्रसिद्धम्। स्वधर्मनिष्ठतया साद्गुण्येन क्षत्रवैश्यौ ब्राह्मणत्वे तु ब्राह्मणसाधारण्ये जाते विशेषता नैव स्यात्। यथा आभामात्रेण मणीकृताश्मसुमणे (चिन्तामणेः) श्मतैव प्रशंसनीया, मणित्वे तु मणि साधारण्यमेव स्यात्। अतएव 'स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः' इत्युक्तम् (गीता ३।३५)। अत्र स्वपरशब्दाभ्यां जन्मना ब्राह्मणादयः गृह्यन्ते। स्वब्राह्मणादिधर्मपालनेन ते महत्त्वं यान्ति तद्भिन्नपरक्षत्रियादिधर्मपालनेन निन्द्यन्ते। यदि कर्मणैव वर्णव्यवस्था तदा सर्वोऽपि स्वधर्म एव। यमेवधर्मं चरिष्यति तदनुरूपो वर्णो भविष्यतीति क्वपरधर्मानुष्ठानप्रसङ्गोऽपि?

'आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायताम् राष्ट्रे राजन्यः शूर इषव्योऽतिव्याधी महारथो जायताम्। दोग्ध्री धेनुर्वोढानड्वानाशुः सप्तिः पुरन्धिर्योषा जिष्णूरथेष्ठाः सभेयो युवास्य यजमानस्य वीरो जायतां निकामे निकामे नः पर्जन्यो वर्षतु फलवत्यो न ओषधयः पच्यन्तां योगक्षेमो नः कल्पताम्।' (शु० यजु० २२।२२) अत्र मन्त्रे ब्राह्मणस्य ब्रह्मवर्चसम्। क्षत्रियस्य शूरत्वं च प्रार्थितम्। ब्रह्मवर्चसादि गुणवतामेव ब्राह्मणादित्वे तत्कामना व्यर्थैव स्यात्। नहि कुण्डलिनः कुण्डलप्रार्थना युज्यते। ब्राह्मोऽजातौ, (पा० सू० ६।४।१७१) इति रीत्या अजातौ ब्राह्मो भवति जातौ त्वपत्यार्थके प्रत्यये ब्राह्मणो भवति।

तथा च मन्त्रार्थः—हे ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्राह्मणत्वजातिविशिष्टो ब्राह्मणपुत्रः ब्रह्मवर्चसी जायताम्। एवं यस्य कस्यापि शूरत्वेन क्षत्रियत्वे राजन्यः शूरो जायतामित्याशीरपि व्यर्थैव स्यात् शूरत्वगुणेन क्षत्रियत्वे शूरः शूरो जायतामिति पिष्टपेषणमेव। 'राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणं कर्तव्यम् राजन्यो नाम जातिः।' महाभाष्ये (पा० सू० ४।१।१३७) 'क्षत्रिया जातौ प्रतिपिपादयिषितायां राजन्य-

शब्दप्रयोगः वैश्ये शूद्रे वा राजापत्ये राजनशब्द प्रयोग इति तत्र कैय्यटः। (जै० सू० २।३।३) शाबरभाष्येऽपि क्षत्रियस्य राजसूयविधानात् 'राजा स्वराज्यकामः राजसूयेन यजेते'ति।

ननूक्तं यौगिको राजशब्द इति, एतदप्युक्तम् यतो जातिवचन इति, क्षत्रिये तु प्रत्यक्षं राजशब्दं प्रयुञ्जानान् उपलभामहे, तस्माज्जातिवचनो राजशब्दः। तस्मान्मन्त्रे राजन्यशब्दो क्षत्रियजातिपर एव।' अत्र मन्त्रे शतपथः, 'ब्राह्मण एव ब्रह्मवर्चसं दधाति तस्मात्पुरा ब्रह्मवर्चसीत्यर्थे (१३।१।९।१) 'तद्धयेव ब्राह्मणेन एष्टव्यम् यद् ब्रह्मवर्चसी स्या'दिति (श० १ ९।३।१६) अत्र ब्राह्मणस्य ब्रह्मर्चसीति राजन्यस्य शूरेति विशेषणे एतेन वेदे जन्मनैव वर्णव्यवस्था।

यत्तु 'हे परमात्मन्। देशेऽस्मिन् ब्रह्मवर्चो युक्ता ब्राह्मणाः शूराः क्षत्रिया भवन्त्विति प्रार्थने'ति तन्न जन्मना वर्णाभावे विशेषणानर्थक्यात्। 'य एव ब्रह्मवर्चसी स एव ब्राह्मणः, य एव शूरः स एव राजन्य इति व्याख्यानं त्वपव्याख्यानम्, तादृक्पदाभावात्। दुर्जनतोषन्यायेन तथाभ्युपगमेऽपि यैव दोग्ध्री सैव धेनुः य एव वोढा स एवानड्वान् इति वैपरीत्यापत्तेः। दोग्ध्र्याश्च्छाग्यामहिष्याश्चापि धेनुत्वापत्तेः। वोढुर्महिषस्य खरस्य वानुडुद्त्वापत्तेः, शीघ्रगामिनो मनुष्यस्यापि सप्तित्वापत्तेश्च। 'विद्वांसम् ब्राह्मणम्' (अथर्व शौ० सं० १३।३।१) अत्रापि विदुष एव ब्राह्मणत्वे ब्राह्मणस्य विद्वांसमिति विशेषणानर्थक्यमेव। 'गुणवतो ब्राह्मणान् भोजयेत्' (मानवगृह्य सू० १।१६।१) अत्र गुणवद्विशेषणेन निर्गुणस्यापि जन्मना ब्राह्मणत्वं सिद्धमेव गुणवत एव ब्राह्मणत्वे विशेषणानर्थक्यात्। 'संभवव्यभिचाराभ्यां स्याद्विशेषणमर्थवत्' इत्युक्तेः। 'यदन्ये शतं याचेयुर्ब्राह्मणा गोपतिं वशाम्। अथैनां देवा अब्रुवन्नेवंह विदुषो वशा॥' (अथर्व शौ० १२।४।२२) शतसंख्याका अन्ये ब्राह्मणा गोपतिं। वशां याचेयुः। परं देवानां मते विदुषो ब्राह्मणस्यैव वशा विदुष एव ब्राह्मणत्वेऽन्येषां ब्राह्मणत्वमेव न स्यात्कुतोऽन्ये ब्राह्मणा इत्यविदुषां ब्राह्मणत्वमुक्तम्? तस्मादविदुषामपि ब्राह्मणत्वं स्यादेव।

एवमेव 'यत्र ब्रह्म च क्षत्रञ्च सम्यञ्चौचरतः सह। तत्पुण्यं लोकं प्रज्ञेषम्। यत्र देवाः सहाग्निना॥' (शु० य० वाजसनेय सं० २०।२५) यत्र ब्राह्मणक्षत्रिययोः समीचीनत्वं तस्य पुण्यदेशत्वमुक्तम्। तेन तयोरसमीचीनत्वेऽपि संभवत्येव जन्मना ब्राह्मणत्वादिकम्। कर्मणा वर्णपक्षे तु ब्राह्मणस्यासमीचीनत्वं न संभवत्येव। 'चत्वारि वाक्यपरिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः'

(ऋ० सं० १।१५४।४५) अत्र मनीषीति ब्राह्मणविशेषणं व्यर्थमेव त्वन्मते मनीषिण एव ब्राह्मणत्वात् । 'वेदतत्त्वार्थविदुषे ब्राह्मणायोपपादयेत ।' (मनु ३।९६) इत्यनेनापि वेदतत्त्वार्थाविदुषोऽपि ब्राह्मणत्वं सिद्ध्यति । 'विद्यातपःसमृद्धेषु हुतं विप्रमुखाग्निषु ।' (मनु० ३।९८) इति विद्यातपःसमृद्धिरहितेष्वपि विशेषणसार्थक्याय ब्राह्मणत्वं सिद्धयति, अन्यथा विशेषणानर्थक्यमेव । जन्मना ब्राह्मणत्वेनैव विद्यादिराहित्ये ब्राह्मणस्याधमत्वं विद्यादिसाहित्येनोत्तमत्वं सिद्धयति । महाभाष्येऽपि तपः श्रुताभ्यां हीनस्य ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातस्य जातिब्राह्मणत्वमेवोक्तं न शूद्रत्वम् । तत्र तपःश्रुतयोः क्षत्रियेष्वपि संभवात् योनेरेव ब्राह्मण्ये मुख्यं कारणत्वम् । योनेरब्राह्मणेष्वसंभवात् । तेन तपःश्रुतयोः ब्राह्मणस्यालङ्कारत्वमेव । तयोरुत्कर्षमात्राधायकत्वं न स्वरूपाधायकत्वम् । 'विद्यातपोभ्यां भूतात्मा शुद्ध्यती'ति (५।१०९) मनूक्तलक्षणे च स्वरूपस्यैव निर्देशोनोत्कर्षापकर्षयोः । यथा रत्नलक्षणो कीटानुवेधादिरहितत्वमनादेयं तद्वत् । अत एव—

"त्रीणि यस्यावदातानि विद्यायोनिश्च कर्म च ।
एतद् विद्वन् विजानीहि ब्राह्मणाग्र्यस्य लक्षणम् ।"

(४।१।४८)

महाभाष्ये योन्या ब्राह्मणत्वं विद्याकर्मभ्यां ब्राह्मणाग्र्यत्वमुक्तम् । तेन वेदादिषु ब्राह्मणशब्दो जन्मना ब्राह्मणजातिपर एव । तत एव तस्य ब्रह्मवर्च आदि प्रार्थना संगच्छते, अप्राप्तस्यैव प्रार्थनीयत्वात् । तत एव 'ब्रह्म (ब्राह्मणः) असृज्यत' (सृष्टः) (यजु० वा० स० १४।२८) 'क्षत्रमसृज्यत' (१४।२९) 'शूद्रार्य्यौ असृज्येयाताम्' (१४।३० वा० सं० सं०) अत्र शूद्रश्च अर्यो वैश्यश्चेति समासः 'अर्यःस्वामिवैश्ययोरिति पाणिनिस्मरणात् । ब्राह्मणक्षत्रियशूद्रवैश्यानामुत्पत्तय उक्ता । न तूत्पन्नानां विद्यादिभिर्ब्राह्मणत्वादिकमुक्तम् । यथा घटः सृज्यते इति जन्मनैव घटत्वं तथैव जन्मनैव ब्राह्मणत्वादिकमिति ब्रह्मासृज्यत इत्युक्तम् । एवमेव—

'गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।
आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ।'

(मनु० ८।३५०)

इत्यत्र बहुश्रुतविशेषणेनाल्पश्रुतोऽपि ब्राह्मणो भवतीति ज्ञायते। आततायी क्रूरकर्माऽपि ब्राह्मणो भवतीत्यपि ज्ञायते। कर्मणा तत्त्वे क्रूरकर्मणः कुतो ब्राह्मणत्वम् ?

'नाब्राह्मणे गुरौ शिष्यो वासमात्यन्तिकं वसेत्।
ब्राह्मणे चाननूचाने काङ्क्षन् गतिमनुत्तमाम् ॥'

(मनु० स्मृ० २।२४२)

अत्र वेदज्ञो गुरुर्योग्योऽपि अब्राह्मणो भवति तत्र शिष्यस्यात्यन्तिकवासो निषिद्धः। अननूचानस्यापि वेदानभिज्ञस्यापि ब्राह्मणत्वमुक्तम् (गौ० द० १।२।१३) व्रात्यस्यापि (उपनयनवेदाध्ययनरहितस्यापि) ब्राह्मणत्वमुक्तम्।

'न जातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्वपि स्थितम्।
राष्ट्रादेनं बहिष्कुर्य्यात् समग्रधनमक्षतम् ॥'

(मनु० ८।३८०)

अत्र सर्वपापलिप्तस्यापि ब्राह्मणत्वमुक्तम्। तेन गुणकर्मभिर्वर्णवादः सर्वथा खण्डितः। अयं श्लोको मृच्छकटिकेऽपि समुद्धृतः शब्दान्तरेण।

'अयं हि पातकी विप्रो न वध्यो मनुरब्रवीत्।
राष्ट्रादस्मात्तु निर्वास्यो विभवैरक्षतैः सह ॥'

(९।३९)

'न ब्राह्मणो हिंसितव्यः' (अथर्व ५।१८।६) हिंसार्हस्याततायिन एवात्र वधनिषेधः, प्राप्तौ सत्यां निषेधस्य सार्थक्यात्। 'ब्राह्मणमद्य विदेयं पितृमन्तं पैतृमत्यम्' (यजु० वा० सं० ७।४६) अत्र प्रशस्तपितृमद् ब्राह्मणप्राप्तिप्रार्थना गुणकर्ममूलकत्वे तु पितृप्राशस्त्यमनपेक्षमेव स्यात्।

'अश्रोत्रियः पिता यस्य पुत्रः स्याद्वेदपारगः।
अश्रोत्रियो वा पुत्रः स्यात् पितास्याद्वेदपारगः ॥'

(३।१३६ मनुस्मृ०)

ज्यायांसमनयोर्विद्याद् यस्य स्यात् श्रोत्रियः पिता।
मन्त्रसंपूजनार्थं तु संस्कारमितरोऽर्हति ॥

(३।१३७)

एतैरपि जन्मनैव ब्राह्मणाद् ब्राह्मण्यादिषु जातानामेव ब्राह्मणत्वादिकम् ।

'यथेमां वाचं कल्याणीमावदानि जनेभ्यः ब्रह्म राजन्याभ्यां शूद्राय चार्य्याय च' (शुय० २६।२) इहापि जन्मना ब्राह्मणादय उक्ताः। कर्मणा वर्णपक्षे तु यः पूर्णज्ञानवान् स एव ब्राह्मणो यश्च सर्वथा मूर्खः स शूद्रः तन्मतेनात्र मन्त्रे परमात्मा ब्राह्मणादिभ्यो वेदमुपदिशति तथान्यांश्चोपदेष्टुमादिशति, तच्च नोपपद्यते, पूर्णज्ञानिने वेदोपदेशवैयर्थ्यात् । सर्वथा मूर्खाय शूद्रायापि तदुपदेशो व्यर्थस्तस्य ग्रहणसामर्थ्याभावात् । किञ्च यदि सर्वेभ्यो वेद उपदिष्टस्तर्हि सर्वै-र्ब्राह्मणैर्भवितव्यम् । यद्युपदेशे समेऽपि कैश्चिदवगतं कैश्चिन्नावगतं तर्हि परमात्मोपदेशे त्रुटिः कल्प्या । न च तद्युक्तं परमात्मनः सर्वदोषगन्धशून्यत्वात् किन्तु जन्मनैव ब्राह्मणादिषु वैलक्षण्यमासीत्, तेन सर्वेषां न समं फलम् ।

वस्तुतस्त्वत्र यजमानो यागेषु पीयतां भुज्यताम् दीयतामिति सूनृता कल्याणी वाणी सर्वेभ्यो वदति तथैव वक्तुं स्वानुपदिशति । ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदिति परमात्मना सृष्ट्यादौ स्वमुखादिभ्यो ब्राह्मणादय उत्पादिता तेन जन्मनैव वर्णव्यवस्था ।

यदुक्तं 'मुखादिशब्दाः प्रथमान्ता न पञ्चम्यन्ता तस्मान्नात्र मुखादिभ्य ब्राह्मणाद्युत्पत्तिरुक्ता प्रश्नोपक्रमविरोधाच्च । मुखं किमस्यासीत् किं बाहू किमूरु इति प्रश्नस्योत्तरे ब्राह्मणो मुखं, राजन्यो बाहू इत्यादिकमेव युक्तम् । तस्मादस्य समष्टिविश्वरूपस्य विराजो ब्राह्मणो मुखरूपो राजन्यो बाहुरूप-इत्येवार्थः श्लिष्यते' इति तन्न, संदिग्धार्थनिरूपणाधिकरणन्यायेन पद्भ्यां शूद्रोऽजायतेत्युपसंहारवाक्यानुरोधेन मुखादिभ्यो ब्राह्मणाद्युत्पत्त्यङ्गीकारे-णैव ब्राह्मणादीनां मुखजत्वादिभिर्मुखादिरूपताङ्गीकारे दोषाभावात् । 'चन्द्रमा मनसो जातः चक्षोः सूर्य्योऽजायत । श्रोत्राद्वायुश्च प्राणश्च मुखादग्निरजायत ।' (मनु० ३१।१२)

'नाभ्या आसीदन्तरिक्षं शीर्ष्णो द्यौः समवर्त्तत । पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तथा लोकां अकल्पयन् । (शु० य० ३१।१३) इति । बहुपञ्चम्यन्तानु-रोधेन मुखबाहूरुशब्दानामपि पञ्चम्यन्तविपरिणमनस्य युक्तत्वात् । नचाकल्पयत इति ब्राह्मणादिकल्पनैवोक्तेति वाच्यम् । 'सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्प-यत् ।' (ऋ० सं०) 'लोकान् अकल्पयन्नि' त्यत्रेवात्राप्युत्पत्तिरेव मन्तव्या ।

तस्मात् 'समवर्त्तत' 'अकल्पयन्' 'आसीत्' 'अजायत' इत्यादि क्रिया

पदानि समानार्थकान्येव 'इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्। बिभेत्यल्प-श्रुताद्वेदो मामयं प्रहरिष्यति ॥' (म० भा० आ० १।२६७) इतिरीत्या स्मृतिपुराणेतिहासानुरोधेनैव श्रुत्यर्थो निर्णेतव्यः, मन्त्रस्यास्य पुरुष-सूक्तस्थत्वात्। पुरुषसूक्ते च सहस्रशीर्षेति पुरुषस्य परमात्मन एव प्रकृतत्वात्, तस्यैव पुरुष एवेदं सर्वम्' इत्यनेन सर्वव्यापकत्वमुक्तम्, तस्यैव च 'अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुल' मिति सृष्टिप्रपञ्चादपि महत्तरत्वमुक्तम्। ततः 'ततो विराडजायते'ति तस्मादेव ब्रह्माण्डात्मकस्य विराज उत्पत्तिरुक्ता। एवं ब्राह्मणोऽस्येति मन्त्रात्पूर्वं सृष्टिप्रसङ्ग एव प्रकृतः, परस्तादपि 'चन्द्रमा मनसो जात' इत्यादिभिश्चन्द्रसूर्य्यवायुप्राणाग्न्यन्तरिक्षद्युभूम्याद्युत्पत्तिरुक्ता। वन्यग्राम्यापशुनरमृगादिवेदानामुत्पत्तिः, 'अश्वाद्युत्पत्तिः, 'जातः' 'अजायत' 'जज्ञिरे' इत्यादिना प्रतिपादिता।

नह्यत्र वेददेवादिसृष्टयो मानवकृताः। पुरुषशब्दोऽपि न मानवपर किन्तु परमात्मपर एव तेन यथा तस्मात्परमात्मन एव वेददेवादिसृष्टिस्तथैव तस्मादेव ब्राह्मणादिसृष्टिः। मनुष्यादयः ईश्वरकृताः। मनुष्येषु ब्राह्मण क्षत्रियवैश्यशूद्रान्त्यजादिजातिभेदा ईश्वरकृताः। 'मनुष्येषु ब्राह्मणादयो न सामान्यजातिषु किन्तु सामान्यविशेषात्मिका जातयः' इति सत्यार्थप्रकाशे ११ समुल्लास २४१-४२ पृष्ठे।

नच मुखादिति पञ्चम्या अभावे कथं मुखस्य कारणत्वमिति वाच्यम् आयुर्घृतमित्यायुषो घृतजन्यत्वेनाभेदोपचारवत् ब्राह्मणस्य मुखजन्यत्वेनाभेदोपचारात्प्रथमोपपत्तेः।

एवमेव 'आत्मा वै पुत्र नामासि' (शत० १४।९।४।२६) यथात्र पुत्रस्यात्मजन्यत्वेऽपि सामानाधिकरण्यव्यपदेशस्तद्वदेव मुखजन्यत्वेऽपि मुखं ब्राह्मण इति सामानाधिकरण्यव्यपदेशः। एवमेव मृद् घट इत्यत्रापि जन्यजनकाभेदव्यवहारः।

श्रीमाध्वकृतभाष्योद्धृतबृहत्संहितायाम्—

'यथाहि पौरुषं सूक्तं विष्णोरेवाभिधायकम्।
यस्माद्यज्जायते चाङ्गाल्लोकवेदादिकं हरेः।
तन्नामवाच्यमङ्गं तद् यथा ब्रह्मादिकं मुखम्॥

नारदीयवचनान्नाभेदोक्तिविरोधः १।२।२६ इति विष्णुपरत्वं पुरुष सूक्तस्य तस्माज्जातत्वेन चाभेदोक्तिसमर्थनञ्चोक्तम्।

पुरुषस्य मुखं ब्रह्मक्षत्रमेतस्य बाहवः।
ऊर्वो वैश्यो भगवतः पद्भ्यां शूद्रोभ्यजायत॥'
(भा० २।५।३७)

'ब्राह्मणो मुखमिति कार्य्यकारणयोरभेदविवक्षया उक्तम्' श्रीधरी। अत एव ब्राह्मणः अस्य परमात्मनो मुखं मुखात् आसीत् उत्पन्न इत्यर्थः। मुखाद् इति स्थाने मुखं तु 'सुपां सुलुक्' (पा० ७।१।३९) इति ङसेः स्थाने सुः नपुंसकलिङ्गत्वात् सु इत्यस्य स्थानेऽमि मुखमिति निष्पन्नम्।

मुखं किमस्यासीदिति प्रश्नेऽपि मुखजत्वाद् ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदित्येवोत्तरम्। यतो ब्राह्मणो जातस्तन्मुखं, यतो राजन्यो जातस्तद् बाहू इति, कार्य्येण कारणपरिचय इत्यपि संभवति। अस्य विराट्पुरुषस्य बाहू बाहुभ्यां किं जातम्। अत्रापि भ्यामिति स्थाने सु इत्यादेशः 'सुपां सुलु' गित्यनेन। उत्तरेऽपि बाहूभ्यां राजन्यः ऊरूभ्यां वैश्यः कृतः। लिङ्ग, वचनादीनामविवक्षितत्वाज्जातिशब्दत्वात् ब्राह्मण्यादीनामपि मुखादुत्पत्तिर्ज्ञेया।

अतएव पुराणेषु तत्र तत्र ब्राह्मणादियुगलानामुत्पत्तिः वर्णिता। ततस्तत्पुत्रादीनामपि सकृदाख्यातनिर्ग्राह्यत्वाद् ब्राह्मणत्वजातिर्ज्ञेया। एकस्मात्परमात्मनः समुत्पन्नत्वेऽपि स्वस्वकर्मवशात्तत्तदङ्गशक्तिजातत्वेन ब्राह्मण क्षत्रियादिजातिभेदः। तेनैव चोत्कर्षापकर्षावपि जन्मनैव। तदुक्तं मनुनाऽपि—

'ऊर्ध्वं नाभेर्मध्यतरः पुरुषः परिकीर्तितः।
तस्मान्मेध्यतमं त्वस्य मुखमुक्तं स्वयंभुवा॥ (१।९२)

मुखजत्वाज्ज्येष्ठत्वाच्च ब्राह्मणस्य मेध्यतमत्वम्, क्षत्रियस्य मेध्यतरत्वम्। 'तदस्य यद्वैश्यः' (अथर्व १९।६।६) मध्योत्पन्नत्वात् वैश्यो मध्यः। शूद्रोऽवरजत्वादपकृष्टः।

'उत्तमाङ्गोद्भवाज्ज्यैष्ठ्यात् ब्रह्मणश्चैव धारणात्।
सर्वस्यैवास्य सर्गस्य धर्मतो ब्राह्मणः प्रभुः॥ इत्यपि मनुः (१।९६)

अथवा सृष्टेः प्रकरणत्वात् अस्य मुखं मुखात् किमासीत् किमुत्पन्नम्? 'सुपां सुलुक्' इति पञ्चम्या लुक् तथा बाहू बाहुभ्यां किमुत्पन्नम्? ऊरू ऊरूभ्यां किमुत्पन्नम्? पादौ पादाभ्याञ्च किमुत्पन्नम्? सृष्टिप्रकरणत्वात्तदनुरोधेन विभक्तिव्यत्यासो न दोषाय। अन्यथा 'पद्भ्यामजायत' 'मनसो जातः' 'चक्षोरजायत' श्रोत्राद्, मुखाद्, इत्यत्र पञ्चमीस्थाने प्रथमा व्यत्ययः कर्तव्यः स्यात्। अथवा अभेदोपचारेण मुखं किं मुखस्य कार्यं किं? बाहू किं बाह्वोः कार्य्यं किमित्यादि प्रश्नाः। एवञ्च सति बाहू

राजन्यः कृतः 'अस्य' इत्यस्यानुवृत्तिः। अस्य विराट्पुरुषस्य बाहू बाहुभ्यां भ्यामिति स्थाने सुपां सुलुगति सुः। अथवा भ्यामिति स्थाने पूर्वसवर्ण-दीर्घः। (पा० सू० ७।१।३९) धीती मती सुष्टुती इतिवद् बाहू। अथवा आयुर्घृतमितिवदभेदोपचारात् बाहू राजन्यः कृतः उत्पन्नः। अस्य ऊरुभ्यां वैश्यः कृतः, जनितः। कृत इत्यनुवृत्तिः। 'व्यत्ययो-बहुलम्' (पा० ३।२।१८५) इति विभक्तिव्यत्ययः। उपसंहारस्य 'पद्भ्या'मित्यनुरोधात् पूर्वपदेष्वपि पञ्चमी युक्तैव उपसंहारवचनेन वक्तुरभिप्रायावगमात्।

सिद्धान्तशिरोमणेर्गोलाध्याये प्रलयवर्णनप्रसङ्ग उक्तम्। 'बाह्यं लयं ब्रह्मदिनान्तकाले भूतानि यद् ब्रह्मतनुं विशन्ति।' तत्र तदीयमेव भाष्यम् तत्र (ब्राह्मे लये) अक्षीणपुण्यपापा एव लोकाः कालवशेन ब्रह्मशरीरं प्रविशन्ति। तत्र मुखं—ब्राह्मणाः प्रविशन्ति। बाह्वन्तरं क्षत्रियाः। ऊरुद्वयं वैश्याः, पादद्वयं शूद्राः। ततो निशावसाने पुनर्ब्रह्मणः सृष्टिं चिन्तयतो मुखादिस्थानेभ्यः कर्मपुटान्तरत्वात् ब्राह्मणादयस्तत एव निःसरन्ति। अत्र स्पष्टं ब्राह्मणादयः प्रलयकाले ब्रह्मणो मुखादीन्यङ्गानि प्रविशन्ति, सृष्टि-समये च तत एव निःसरन्तीत्युक्तम्।

प्रशस्तपादीये भाष्ये—'स च महेश्वरेण विनियुक्तो ब्रह्मा मुखबाहूरुपादतः चतुरो (ब्राह्मणादीन्) वर्णान् अन्यानि उच्चावचानि भूतानि सृष्ट्वा' इत्युक्तम्। शिरोमणिप्रशस्तपादभाष्ययोः प्रामाण्यं श्रीदयानन्दोऽप्यङ्गीकरोति। कृष्णयजुर्वेदेऽपि 'प्रजापतिरकामयत प्रजायेय' इति। 'स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत···ब्राह्मणो मनुष्याणां····तस्मात्ते मुख्याः। मुखतो हि असृज्यन्त। अश्वश्च शूद्रश्च। तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः। नहि देवता अन्वसृज्यत। तस्मात् पादावुपजीवतः पत्तो हि असृज्येताम्' (तै० सं० ७।१।४।१) मीमांसाभाष्ये १।४।२४ श्रुतिरियमुद्धृता।

एतेन पञ्चम्यर्थः सुस्फुटः। 'स मुखतस्त्रिवृतमसृजत। तं गायत्री छन्दोऽन्वसृज्यत। अग्निर्देवता ब्राह्मणो मनुष्यः तस्मान्मुखं ब्राह्मणो मनुष्याणां गायत्रीच्छन्दसाम्। अग्निर्देवतानाम् तस्माद् ब्राह्मणो मुखेन वीर्य्यं करोति मुखतो हि सृष्टः' (ताण्ड्य ब्रा० ६।१।७६) 'स उरस्त एव बाहूभ्यां पञ्चदशमसृजत राजन्यो मनुष्यः इन्द्रो देवता तस्माद् बाहुवीर्य्यः बाहुभ्यां हि सृष्टः' (ताण्ड्य ब्रा० ६।१।८) समध्यत एव प्रजननात् सप्तदशमसृजत्। वैश्यो

मनुष्यः। विश्वेदेवा देवताः। तस्माद्वैश्योऽद्यमानो न क्षीयते। प्रजननाद्धि-सृष्टः तस्माद् ब्राह्मणस्य राजन्यस्य च आद्योधरः सृष्टः' (ताण्ड्य ब्रा० ६।१।९) यस्मात् अधरः पश्चाद्भावी निसृष्टस्तस्मात् इति सायणः।

'स पत्त एव (पादात्) प्रतिष्ठाया एव विशमसृजत। न काचन-देवता। शूद्रो मनुष्यः। तस्मात् शूद्रोऽयज्ञियः विदेवो हि। नहि तं काचन देवतान्वसृज्यत। तस्मात्पादावनेज्यान्नातिवर्धत। पत्तो हि सृष्टः।' (६।१।१० ताण्ड्य) 'ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रा मुखबाहूरुपादेषु जाताश्चत्वारो वर्णाः। यस्माद् 'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्' इति श्रुतिः (वैखानससूत्रम् १।१।२) एभिरनेकैर्वचनैः पञ्चम्यर्थोऽतीव स्पष्टः। मनुना तु स्पष्टमुक्तम्—

'लोकानान्तु विवृद्ध्यर्थं मुखबाहूरुपादतः।
ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रञ्च निरवर्त्तयत ॥' (१।३१)

'यद्वै मनुरवदत्तद् भेषजं भेषजतायाः' (शतपथ)। ननु न कश्चन ब्राह्मणो मुखाज्जातः स्मृतः, नारदादीनामङ्गुष्ठादिभ्योऽन्याङ्गेभ्य एवोत्पत्ति-स्मरणात् इति चेदत्रैव श्लोके टीकाकाराः कारणात्कार्य्यं निष्कृष्यते इति अपाये (विश्लेषे) सति अपादानत्वम्। 'आद्यं कञ्चित् ब्राह्मणं स्वमुखा-वयवेभ्यो दैव्या शक्त्या निर्मितवान्' मेधातिथिः। 'दैव्या शक्त्या मुखादिभ्यो ब्राह्मणादिनिर्माणं ब्रह्मणो न विशङ्कनीयम्' कुल्लूकः। 'तं हि स्वयम्भूः स्वादास्याद् तपस्तप्त्वादितोऽसृजत।' (मनु० १।९४) आस्यात् आदित इति ज्यैष्ठ्यं श्रैष्ठ्यञ्चोक्तम्।

'सर्वस्यैवास्य सर्गस्य धर्मतो ब्राह्मणः प्रभुः।' (मनु० १।९३)

यथा कथमप्युत्पत्तिर्योनिशक्त्यैव भवति तथैव ब्राह्मणस्योत्पत्तिर्यतो-ऽप्यङ्गाद्भवेन्मुखशक्तेरेव तन्मन्तव्यम्। मुखबाहूरुपज्जानामिति (१।८७) मनुवचनेऽपि मुखादिभ्यः स्पष्टमुत्पत्तिरुक्ता। स्वामिदयानन्देन सत्यार्थप्रकाशे ११ समुल्लासे मनुस्मृतेः सृष्ट्यादिनिर्मितत्वमुक्तम्।

'यज्ञसिद्ध्यर्थमनघान् ब्राह्मणान् मुखतोऽसृजत्।
असृजत् क्षत्रियान् बाह्वोर्वैश्यानप्यूरुदेशतः।
शूद्रांश्च पादयोः सृष्ट्वा तेषाञ्चैवानुपूर्वशः ॥'
(हारीतस्मृतौ १।१२-१३)

मुखादिभ्यो ब्राह्मणादीनामुत्पत्तयः उक्ताः। 'जानिकर्त्तुः प्रकृतिः'

(पा० १।४।३०) इति जनिधातोर्योगे पञ्चमी प्रसिद्धा। 'सप्तम्यां जनेर्डः' इति सप्तमी च। अतएव हारीतवचने पञ्चमी सप्तमी च दृश्यते।

'सहस्रात्मामयो यो व आदिदेव उदाहृतः।
मुखबाहूरुपज्जाः स्युस्तस्य वर्णा यथाक्रमम् ॥'

प्रायश्चित्ताध्याय १२६ यतिधर्मप्रकरणे याज्ञ्यवल्क्यस्मृतौ। अत्र सहस्रात्मा सहस्रशीर्षा पुरुष उक्तस्तस्य मुखादिभ्यो ब्राह्मणादयो जाता इत्युक्तम्।

पृथिवी पादतस्तस्य शिरसो द्यौरजायत।
नस्तः प्राणा दिशः श्रोत्रात्स्पर्शाद्वायुर्मुखाच्छिखी।
मनसश्चन्द्रमाजातश्चक्षुषश्च दिवाकरः ॥
(प्रा० अ० १२७)

इति पुरुषसूक्तार्थ एवोक्तः। बृहत्पाराशरस्मृतौ—

'ब्रह्मा वै ब्राह्मणानस्याः प्रभूनसृजदास्यतः।
तद्रक्षणाय बाहुभ्यामसृजत् क्षत्रियानपि ॥' (३।१४९)
'पशुपाल्याशनोत्पत्त्यै ऊरूभ्याञ्च तथा विशः।
द्विजदास्याय पण्याय पद्भ्यां शूद्रमकल्पयत् ॥' (१५०)

वाल्मीकिरामायणेऽपि—

'मुखतो ब्राह्मणा जाता उरसः क्षत्रियास्तथा।
ऊरुभ्यां जज्ञिरे वैश्याः पद्भ्यां शूद्रा इति श्रुतिः ॥
(अरण्य १४।३०)

अत्र महर्षिणा पुरुषसूक्तमन्त्रार्थ एवोक्तः। 'उरस इत्यस्य मध्यतः इत्येवार्थः। महाभारतेऽपि—

'मुखतः सोसृजत् विप्रान् बाहूभ्यां क्षत्रियांस्तथा।
वैश्यांश्चाप्यूरुतो राजन् शूद्रान्वै पादतस्तथा ॥'
(भीष्मपर्व ६७।१८-१९)

'ब्राह्मणो मुखतः सृष्टो ब्रह्मणो राजसत्तम।
बाहूभ्यां क्षत्रियः सृष्टः ऊरुभ्यां वैश्य एव च।
वर्णश्चतुर्थः संभूतः पद्भ्यां शूद्रो विनिर्मितः ॥'
(शान्ति १२।४-५

'बाहुभ्यां क्षत्रियशतम् वैश्यानामूरुतः शतम्।

पद्भ्यां शूद्रशतं चैव केशवो भरतर्षभ ॥' (३२)

बृहदारण्यके 'अथ अभ्यमन्यत स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां चाग्निमसृजत।' इत्यत्र शाङ्करभाष्ये 'समुखं हस्ताभ्यां मथित्वा मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां च योनिभ्यामपि ब्राह्मणजातेरनुग्रहकर्तारमग्निमसृजत् सृष्टवान्। तथा ब्राह्मणोऽपि मुखादेव जज्ञे प्रजापतेः। तस्मादेकयोनित्वाज्ज्येष्ठेनैवानुजोऽनुगृह्यते अग्निना ब्राह्मणः तस्माद् ब्राह्मणो अग्निदैवत्यो मुखवीर्य्यश्च' इति स्मृतिसिद्धम्। तथा बलाश्रयाभ्यां बाहुभ्यां बलभिदादिकं क्षत्रियजातिनियन्तारं क्षत्रियञ्च तस्मादैन्द्रं क्षत्रं बाहुवीर्य्यञ्च। ऊरुत ईहा चेष्टा तदाश्रयत्वात् वस्वादिलक्षणं विशो नियन्तारं विशं च तस्मात्कृष्यादिपरो वस्वादिदैवत्यश्च वैश्यः। तथा पूषणं पृथ्वीदैवतं शूद्रञ्च पद्भ्यां परिचरणमसृजत इति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धेः।'

वायुपुराणे—

'वक्राद्यस्य ब्राह्मणाः संप्रसूतास्तद्वक्षस्तः क्षत्रियाः पूर्वभागः।
वैश्याश्चोर्वोर्यस्य पद्भ्यां च शूद्राः सर्वे वर्णाः गात्रतः सम्प्रसूताः ॥'
(६।७७)

श्रीभागवते—

'मुखतोऽवर्तत ब्रह्म पुरुषस्य कुरूद्वह।
बाहुभ्योऽवर्त्तत क्षत्रं क्षत्रियस्तदनुव्रतः।
विशो वर्त्तन्त तस्योर्वोर्लोकवृत्तिकरीर्विभोः ॥
पद्भ्यां भगवतो जज्ञे शुश्रूषाकर्मसिद्धये।
ताभ्यां जातः पुरा शूद्रो ॥
(३।६।३०-३३)

'मिथुनानां सहस्रं तु सोऽसृजद्वै मुखात्तदा।
सहस्रमन्यद्वक्षस्तो मिथुनानां ससर्ज ह ॥
सृष्ट्वा सहस्रमन्यत्तु (वैश्यानां) द्वन्द्वमूरुतः पुनः।
पद्भ्यां सहस्रमन्यत्तु (शूद्रान्) मिथुनानां ससर्ज ह ॥
(८।३०।४०)

'मुखबाहूरूपादेभ्यः पुरुषस्याश्रमैः सह।
चत्वारो जज्ञिरे वर्णा गुणैर्विप्रादयः पृथक् ॥ ११।५।२

'विप्रक्षत्रियविट्शूद्रा मुखबाहूरुपादतः ।'
(भागवत ११।१७।१३)

'बभूवुर्ब्रह्मणो वक्त्रादन्या ब्राह्मणजातयः ।'
ब्रह्मवैवर्त्ते (१०।१४)

'ब्राह्मणो बाहुदेशाच्चैवान्याः क्षत्रियजातयः' ।

'ऊरुदेशाच्च वैश्याश्च पादतः शूद्रजातयः ।
तासां संकरजातेन बभूवुर्वर्णसंकराः ॥'
(वे० ब्र० ख० १०।१६)

भविष्येऽपि—

'लोकस्येह विवृद्धयर्थं मुखबाहूरुपादतः ।
ब्रह्मक्षत्रं तथा चोभौ वैश्यशूद्रौ नृपोत्तम ॥' (२।५२)

'तस्मान्मुखाद् द्विजो जात इतीयं वैदिकी श्रुतिः' २।१२६

अनेन ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदित्यत्र पञ्चमी विवक्षिता । सूतसंहितायामपि-'शिरोभागाद् ब्राह्मणब्राह्मण्योः, बाहुतः क्षत्रियाक्षत्रिययोः, वैश्यशूद्रावपि वैश्याशूद्राभ्यां सहैव ऊरुपद्भ्याम् ।' अत्र पूर्ववचनेषु मिथुनानामुत्पत्तय उक्ताः । विष्णुपुराणे प्रथमांशे—

'सत्याभिधायिनः पूर्वं सिसृक्षोर्ब्रह्मणो जगत् ।
अजायन्त द्विजश्रेष्ठ सत्त्वोद्रिक्ता मुखात्प्रजाः ।
ब्राह्मणाः वक्षसो रजसोद्रिक्ता (क्षत्रियाः) स्तथान्या ब्रह्मणोऽभवन् ।
रजसा तमसा चैव समुद्रिक्तास्तथोरुतः (वैश्याः) ।
पद्भ्यामन्याः प्रजाः (शूद्रान्) ब्रह्मा ससर्ज द्विजसत्तम ।
तमःप्रधानास्ताः सर्वाश्चातुर्वर्ण्यमिदं ततः ।'

एतदनुरोधेनैव शाङ्करभाष्ये सत्त्वादिगुणप्राधान्याप्राधान्यभेदेन चातुर्वर्ण्यसृष्टिरुक्ता । सत्त्वाद्युद्रेके जन्मान्तरीयकर्माण्यपि हेतुत्वेनोपयुज्यन्ते ।

'विप्रो मुखं ब्रह्म च यस्य गुह्यं राजन्य आसीत् भुजयोर्बलञ्च ।
ऊर्वोर्विरोजोऽङ्घ्रिरवेदशूद्रौ प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥'
(भागवते ८।५।४१)

'मनूनां सर्गमकरोन्मुखबाहूरुपादतः ।
चतुर्णां ब्राह्मणादीनां सर्गद्वारं जगत्पतिः ॥
द्विजयुग्मं क्षत्रयुग्मं वैश्ययुग्मं तथैव च ।

मिथुनञ्च चतुर्थस्य एतन्मनुचतुष्टयम् ॥'

(तत्त्वत्रयोद्धृता विष्वक्सेनसंहिता)

मिथुनानां सहस्रं तु मुखात् सोऽथासृजन्मुने ।
जातास्ते ह्युपपद्यन्ते सत्त्वोद्रिक्ताः सचेतसः ॥'

(मार्कण्डेयपुराण ४९।३)

'सहस्रमन्यद्वक्षस्तो मिथुनानां ससर्ज ह ।
ते सर्वे रजसोद्रिक्ता शुष्मिणश्चाप्यमर्षिणः ॥
ससर्जान्यत्सहस्रं तु द्वन्द्वानामूरुतः पृथक् ।
रजस्तमोभ्यामुद्रिक्ता ईहाशीलास्तु ते स्मृताः ॥
पद्भ्यां सहस्रमन्यत्तु मिथुनानां ससर्ज ह ।
उद्रिक्तास्तमसा सर्वे निःश्रीका ह्यल्पचेतसः ॥ (४९।६)

एवमेव पुराणेतिहासतन्त्रागमादिष्वेतदाशयानि बहूनि वचनानि सन्ति । एतैः स्पष्टं मुखादिभ्यो गुणकर्मानुरोधात् ब्राह्मणादीनामुत्पत्तय उक्ताः ।

यदुक्तं 'मुखादिभ्यः सृष्टिरसम्मता' इति तत्तुच्छम्, सृष्ट्यारम्भकाले प्रायेण सर्वैरप्यमैथुन्याः सृष्टेरभ्युपगमात् । अङ्गेभ्यो मृत्तिकायाः सङ्कल्पाद्वा वचनाद्वा सृष्टेरुपगमात् ।

एतेन जन्ममूलिकैव वर्णव्यवस्था प्रलयकाले गुणकर्मवासनाभिः सार्द्धं सर्वेऽपि प्राणिनो ब्रह्मणि लीना भवन्ति । तासामेव गुणकर्मवासनानामनुरोधात् प्रजापतिना मुखादिभ्यो ब्राह्मणादिजातय उत्पाद्यन्ते । नतूत्पत्त्यनन्तरं गुणकर्मानुसारेण जातिनिर्णयः ।

वेदभाष्यकारैरप्ययमर्थो निरूपितः । ब्राह्मणजातिविशिष्टः अस्य मुखादुत्पन्न इत्यर्थः । मध्यभागाद् वैश्य इत्यर्थः । पद्भ्याम् पादाभ्यां शूद्रो अजायत उत्पन्न इत्यर्थः । (अथर्व सं०) सायणभाष्ये 'मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत' (कृष्णयजुः तैत्तरीया शाखा) (९९।३।३) 'तदस्योत्पन्नत्वा'दिति उव्वटः । 'ब्राह्मणो ब्रह्मत्वजातिविशिष्टः, पुरुषोऽस्य प्रजापतेः मुखमासीत् । मुखादुत्पन्नः इत्यर्थः' महीधरः । तैत्तरीयारण्यके सायणः—'यत्पुरुषं व्यदधुः' इति प्रश्नोत्तररूपेण ब्राह्मणादिसृष्टिं वक्तुमत्र ब्रह्मवादिनां प्रश्ना उच्यन्ते' (३।५२।५) "ब्राह्मणोऽस्य योऽयं ब्राह्मणत्वजातिविशिष्टः पुरुषः सोऽयमस्य प्रजापतेः मुखमासीन् मुखादुत्पन्न इत्यर्थः । योऽयं राजन्यः क्षत्रियजातिः स बाहुत्वेन निष्पादितः

बाहुभ्यामुत्पादित इत्यर्थः । ततस्तदानीं यो प्रजापतेस्तम तद्रूपो वैश्य सम्पन्नः, ऊरुभ्यां वैश्य उत्पन्न इत्यर्थः । तथा पद्भ्यां शूद्र उत्पन्नः । इयं च मुखादिभ्यो ब्राह्मणादीनामुत्पत्तिः सप्तमकाण्डे स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत इत्यादौ विस्पष्टमाम्नाता । अतः प्रश्नोत्तरे उभेऽपि तत्परत्वेनैव योजनीये । चन्द्रमा मनसो यथादध्याज्यादिद्रव्याणि गवादिपशवश्च ऋगादिवेदा ब्राह्मणादि मनुष्याश्च तस्मादुत्पन्नाः । नाभ्या आसीत् यथा देवास्तस्मादुत्पन्ना तथा लोकानपि अन्तरिक्षादीन् प्रजापतेः नाभ्याद्यवयवेभ्योऽकल्पयन् उत्पादितवन्तः ।"

स्वामीदयानन्देनापि मुखमिति पञ्चमी स्वीकृता । आसीदित्यस्योत्पत्तिरर्थोऽङ्गीकृतः । यथा 'मुखं अस्य पुरुषस्य मुखं मुख्यगुणेभ्यः किमुत्पन्नमासीत्, किं बाहू बलवीर्यादिगुणैः किमुत्पन्नमासीत्—किमूरुव्यापारादिगुणैः किमुत्पन्नमासीत् । पादा उच्येते अर्थान्मूर्खत्वादि नीचगुणैः किमुत्पन्नं वर्त्तते ।' ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका पृ० २२६ ।

एवमुत्तरमन्त्रेऽपि ब्राह्मणोऽस्य पुरुषस्य मुखं ये विद्यादयो मुख्यगुणास्तेभ्यो ब्राह्मण उत्पन्नो भवति । बाहू क्षत्रियस्तेन कृतः उत्पन्नो भवति । ऊरु तेभ्यो वणिग्जनः उत्पन्नः । पद्भ्यां जडबुद्धित्वादिगुणेभ्यो—शूद्र अजायत जायते इति वेद्यम्' १२७ । मुखादिशब्दानां मुख्यार्थतामपहाय गौणार्थता तेनाङ्गीकृतेत्यन्यदेतत् । नहि विद्यादिगुणैर्द्रव्योत्पत्तिःसंभवति । ब्राह्मणादयो द्रव्यं विद्यादयस्तु गुणा एव । गुणैर्द्रव्यं नोत्पद्यते नहि रूपैरग्नी रसैर्वा जलमुत्पद्यते । शब्दादितन्मात्राभ्य आकाशादीनामुत्पत्तयस्तु शब्दादीनां गुणत्वमनभ्युपगम्यैव ।

यत्तु 'केनचित् पदभ्यामिति चतुर्थी स्वीक्रियते' तत्तुच्छम् । 'जनि कर्त्तुः प्रकृति'रिति जनियोगे पञ्चमी विधानविरोधात् । पुष्पेभ्यो यातीत्यत्र तु जनियोगाभावादेव चतुर्थी । एतेन 'चन्द्रमा मनसो जातः' इत्यत्र षष्ठी स्वीकृतिरपि निरस्ता ।

मुखादिजब्राह्मणादिपुत्रा अपि सकृदाख्यातनिर्ग्राह्यत्वाद् ब्राह्मणादय एव । एकैकस्य मुखबाहूरुपादोत्पन्नत्वेन ब्राह्मणादित्वे उपदिष्टे तदपत्यसहोदरादिषु तदुपदेशं विनाऽपि ब्राह्मणत्वादिसुग्रहात् । 'आत्मा वै पुत्र नामासि' ।

'सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु ।

आनुलोम्येन संभूता जात्या ज्ञेयास्त एव ते ॥' (मनु० १०।५) इति ब्राह्मणात्मजानां ब्राह्मणत्वस्योक्तेः। वैखानसधर्मप्रश्नेऽपि 'ब्रह्मणो मुखादुद्भूता ब्राह्मणा ब्राह्मण्यश्च तेषां गोत्रोत्पन्नत्वात्। ब्राह्मण्यामसगोत्रायां विधिना समन्त्रकं गृहीतायां जातो ब्राह्मणः शुद्धो भवति' (३।१।३) 'तस्मादधो बाहुभ्यामुत्पन्नत्वात् क्षत्रियाच्छत्रियायां विधिवज्जातः शुद्धः क्षत्रियः। अधस्तात् ऊरुभ्यामुत्पन्नत्वात् वैश्याद्वैश्यायां शुद्धो वैश्यः। पद्भ्यामुत्पन्नाद् शूद्रात् जातः शुद्धः शूद्रस्तेषामेव संकरेण उत्पन्नाः सर्वेऽनुलोमाद्याः।'

एतेन यदुक्तं 'ये मुखादुत्पन्ना त एव ब्राह्मणा भवन्तु। भवन्तस्तु गर्भाशयात् शुक्रादिजन्यत्वात् कथं ब्राह्मणा' इत्यप्यपास्तम्। मुखाद्युत्पन्नानां ब्राह्मणादीनां सकृदाख्यातनिर्ग्राह्यत्वेन तत्सन्तानादिषु ब्राह्मणत्वाद्यनपायात्।

प्रथमपक्षोऽपि युक्त एव। 'यस्य ब्रह्म (ब्राह्मणं) मुखमाहुः' (अथर्व १०।७।१९)। अत्र ब्राह्मणस्य ब्रह्ममुखत्वमुक्तमेव। अयमेव न्यायो राजन्यादिष्वपि योज्यः (अस्मिन्पक्षेऽपि जन्मनैवं वर्णव्यवस्था।) यथा न मुखस्य बाहुत्वं बाह्वोर्न मुखत्वं न वा तयोः पादत्वं तथैव ब्राह्मणस्य न क्षत्रियत्वं वैश्यत्वं नवेतरेषां शूद्रत्वादिकमिति। समाजस्य विराट्पुरुषत्वे ब्राह्मणस्तस्य मुखं, क्षत्रियो बाहू, वैश्यस्य मध्याङ्गत्वं, शूद्रस्य पादस्थानीयत्वमेव।

समष्टिवद्व्यष्टावपि जाताविव व्यक्तावपि दृश्यते। यद् ब्रह्माण्डे तत्पिण्डे। चक्षुःश्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियाणामधिष्ठातृत्वं निर्लोभत्वञ्च मुखस्य प्रसिद्धम्। मुखं निर्लोभं सत् भुक्तपीतमुदरे प्रेषयति। उदरं च परिपाच्यरससारं निर्माय सर्वाङ्गेभ्यः विपाकादिजनितं रसं वीर्य्यं शक्तिञ्च वितरति। यदि लोभवशान्मुखं स्वयमेव संग्रहि भवेत्तदा मुखस्य सर्वाङ्गाणाञ्च विनाश एव स्यात्। तथैव समाजस्य मुखस्थानीयो ब्राह्मणो निर्लोभः सन् सर्वोपकारक एव स्यात्। इतरेषामङ्गानां भूषणवसनसापेक्षता च दृश्यते। शरीरोपयोगिभोजनप्राप्तिर्मुखेनैव भवति तथापि तेन यथायोग्यं सर्वस्यैव शरीरस्य पालनं भवति। स्वस्मिन्न किमपि रक्षति। दन्तादिलग्नमपि गण्डूषादिभिर्निस्सारयति। तथैव समाजहितार्थमेव ब्राह्मणो गृह्णाति, स्वार्थं न किमपि संगृह्णीयात्। मुखभाग एव नेत्रश्रोत्रघ्राणरसनामस्तिष्कादि ज्ञानसाधनानि भवन्ति। पठनपाठनविचारादिकं सर्वमपि मुखायत्तम्। कदाचिन्नेत्रादिनाशे-

ज्ञानविज्ञानादिह्रासेऽपि मुखं मुखमेव भवति। एवमेव कदाचिद्विज्ञानाद्य-भावेऽपि ब्राह्मणो ब्राह्मण एव भवतीति जन्मनैव वर्णव्यवस्था युक्ता।

समाजे राज्यशक्तिरिव शरीरे बाहू भवतः। राज्यशक्तेः क्षत्रियस्येव बाह्वोः सर्वाङ्गरक्षकत्वमेव। शिरोरक्षणार्थं—पादलग्नकण्टकादिनिःसारणार्थञ्च बाह्वोः प्रवृत्तिर्भवति। नहि मुखोरुपादादिभिः शत्रुनिरसनं संभवति। व्यायामादिभिर्बाहूनां प्राबल्येनैवाङ्गरक्षणं भवति, न दौर्बल्येन। एवमेव धन-संग्राहकवैश्यवर्गवदुदरं देहे भवति। भुजैरुपार्जितस्य नेत्रादिभिर्दृष्टस्य मुखा-दिभिश्चर्वितस्य भोजनादेः संग्रह उदर एव भवति। उदरस्यान्नराहित्ये—मुखादिकं सर्वं व्याकुलं भवति। बाहुशक्तिरपि शैथिल्यमुपयाति। पादावपि निश्चलौ भवतः। ततोऽनेकैरुपायैरुदरपूर्तये सर्वैर्यतते। उदरमपि सर्वं संस्कृत्य रसवीर्य्यादिकं सर्वाङ्गेभ्यो वितरति। तस्यापि सर्वथा संग्रहशीलत्वे बद्ध-कोष्ठतादिरोगैः सर्वाङ्गं रुग्णं भवति। तथैव वैश्यस्य धनसंग्रहोऽपि समाज-रक्षणार्थमेव भवति, न स्वार्थम्। व्यष्टिरूपत्वे वैश्यस्य यथा तद्दौर्बल्ये शरीरोत्थानमशक्यं भवति तथैव वैश्यस्य धनहीनत्वे समाजोत्थानमशक्यं भवति। मुखस्यावरणराहित्यमिव कटेरावरणसाहित्यमेव शोभते तथैव ब्राह्मणस्य धनलोभादिराहित्यमिव वैश्यस्य तत्साहित्यं शोभते।

एवमेव शूद्रस्थानीययोः पादयोः सर्वाङ्गधारकत्वमिव शूद्रस्यापि सेवासमाजधारकत्वम्। पादयोरदृढत्वे शरीरस्य पतनमेव भवति। पादयो-रपि साहाय्यं नेत्रैर्मार्गदर्शनेन भुजैः कण्टकशीतातपापसारणादिभिः क्रियते एव। पादयोः ज्ञानाभावान्न स्वेच्छया प्रवृत्तिर्भवति किन्तु मस्तिष्कादि-निर्दिष्टरीत्यैव भवति मुखबाहूरूपादानां गुणवत्त्वे महांल्लाभः प्रशंसा च भवति। गुणहीनत्वे दूषणवत्त्वे च निन्दितत्वं भवति। तथापि जन्मनैव मुखादित्वं परस्परसापेक्षत्वञ्च भवति। तद्वदेव ब्राह्मणादीनां जन्मनैव ब्राह्मणत्वादिकं पारस्परसापेक्षता च। न ह्येकस्य कार्य्यमन्येन सम्पद्यते। तेनैव ब्राह्मणस्य शूद्रत्वं शूद्रस्य ब्राह्मणत्वमस्वाभाविकमेव। स्वस्थानस्थितानामेव सर्वेषां माहात्म्यम्। यथैव मुखादीन्यङ्गानि पूर्वजन्मकर्मवशोत्पत्तिमूलकान्येव भवन्ति, न तात्कालिककर्ममूलकानि। तात्कालिकैस्तु कर्मभिस्तेषां पुष्टिस्तु भवति नोत्पत्तिः। अङ्गानां कर्माणि यद्यपि नियतानि तथापि प्रमादवशात् वैपरीत्य-मपि भवति। तथात्वे तेषां निन्दितत्वेऽपि नान्यरूपता भवति। मुखस्य बाहुत्वं

बाह्वोर्वा मुखत्वं पादत्वं वा ज्ञानभागमुखरूपत्वेन ब्राह्मणस्योत्कर्षोऽपि भवत्येव। वैपरीत्ये हानिरेव जायते सेवकपादरूपत्वेन मुखाद्यपेक्षया शूद्रस्यापकर्षेऽपि स्वधर्मस्थत्वेनोत्कर्ष एव। शिरस ऊर्ध्वत्वे अन्याङ्गानां जलनिमग्नत्वेऽपि न हानिः। पादयोरूर्ध्वत्वे शिरसो जलनिमग्नत्वे तु प्राणबाधैव-भवति। शयनसमये शिरस उपधानं दीयते। तदभावे बाहूपधानेनापि तस्योत्कर्षो रक्ष्यते। एकदेहस्याङ्गत्वेऽपि सर्वेषामनेकविधानि कार्य्याणि। स्वस्वकार्य्यनिष्ठानां प्रतिष्ठैव वर्धते न निन्दा। मुखस्य सौन्दर्यासौन्दर्य्ये अपि भवतः। मस्तिष्कमपि निर्बलं प्रबलञ्चापि भवति। बाहुरपि कार्श्यं प्राबल्यञ्च भजते। एवमेव कटिपादयोरपि शैथिल्याशैथिल्ये भवतः। तथापि स्वरूपं संज्ञा चापरिवर्त्तितमेव भवतः। यथा शरीरे विविधान्यप्यङ्गानि भवन्ति तथैव विराट्पुरुषदेहेऽन्या अपि जातयो भवन्ति। अतएव तासां वर्णनम् त्रिंशेऽध्याये शुक्लयजुर्वेदीये दृश्यते।

यथैकस्मिन्नेव शरीरेऽङ्गानि भिन्नानि भवन्ति, तेषां मर्य्यादा अधिकाराश्च नियता भवन्ति, नचैकस्य कार्यमन्यैः क्रियते, नवान्यस्याऽन्यरूपता संभवति। विकारे जरायां वा तेषां तेषामङ्गानां स्वस्वकार्य्याक्षमत्वेऽपि स्वरूपसंज्ञादिपरिवर्त्तनं न भवति यथा तथैव जन्मना नियता वर्णव्यवस्था परिवर्त्तनं नार्हति। यथा बाल्ये जरायां वा कार्य्याक्षमत्वेऽपि तेषामङ्गानां रक्षणं भवत्येव तथैव निरक्षराणामपि विप्राणां श्राद्धादिष्वग्राह्यत्वेऽपि रक्षणमावश्यकमेव। पूर्वजन्मकर्मणां सम्मानमेव तत्। अतएव नैर्बल्येऽपि मुखनेत्रादिप्रक्षालनं क्रियते। अतएव 'स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः।' इत्युक्तम्। (गी०)

यथा शरीरस्य ज्ञानवीर्य्यसंग्रहसेवाङ्गानां स्वस्वनियतकर्मनिष्ठता सहयोगोऽप्रतिस्पर्धा च दृश्यते तथैव समाजे विप्रक्षत्रविट्शूद्राणां स्वस्वधर्मनिष्ठता सहयोगादिकमपेक्षितम्। मुखं भुजकार्य्याय, भुजौ च मुखकार्य्याय न प्रयतन्ते। सत्यामावश्यकतायामेव मुखहस्तादिपादादिकं स्पृश्यते, स्पर्शे च जलादिना क्षालनं न पादाद्यवमानजनकम्, तथैवास्पृश्यस्पर्शनादिकमपि सति प्रयोजने भवति शुद्धिश्चापि क्रियते।

यदुक्तम् 'मुखजानां केषाञ्चिद् ब्राह्मणत्वेऽपि तत्सन्तानस्य कुतो ब्राह्मणत्वम् तस्मात् शास्त्रार्थे वाक्शक्तेः प्रभावाद् ब्राह्मण्याभिव्यक्तिरेव मुखाद् ब्राह्मणस्य

प्रादुर्भावः। युद्धे बाहुप्राबल्येन क्षत्रियत्वं व्यज्यते तदेव बाहुभ्यां राजन्योत्पत्तिरिति तत्तुच्छम्, 'ब्रह्म हि ब्राह्मणः क्षत्र राजन्यः' (शतपथ ५।१।१।११) ब्राह्मणः (ब्राह्मणस्य) अपत्यं ब्राह्मण इति व्युत्पत्या ब्राह्मणसन्तानस्यापि ब्राह्मणत्वसिद्धेः।

एवमेव राज्ञो (क्षत्रियस्य) अपत्यस्य राजन्यत्वेऽपि बाधाभावः। 'राजश्वसुराद्यत्' (पा० ४।१।१३७) 'राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणं कर्तव्यम्' (म० भा०) राजन्यस्यापत्यं राजन्यः। तस्यापत्यम् (पा० ४।१।९२) इत्यण्प्रत्ययेऽपि सिद्ध्यति। नच तत्र जातिर्नास्तीति वाच्यम्। 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् (पा० ४।१।६३) इत्यत्र 'सकृदाख्यातनिगर्ह्या' इति ब्राह्मण जातिलक्षणसमन्वयवत् तत्रापि जातिव्यवहारे बाधाभावात्। एवं क्षत्रस्यापत्यं क्षत्रियः इति रीत्या प्रथमबाहुजस्य क्षत्रियस्यापत्यमपि क्षत्रियो भवत्येव।

वाक्शक्तिस्तु न केवलं ब्राह्मणानामेव शास्त्रज्ञाने क्षत्रियविशोरप्यधिकारसत्त्वेन ब्राह्मणस्येव तयोरपि वावदूकत्वसंभवात्। जनकाजातशत्रुप्रभृतीनां वावदूकत्वश्रवणात्। एवमेव बलवत्त्वं ब्राह्मणस्यापि संभवत्येव। तेन ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदिति न गौणार्थकं वचनम्। मुख्यार्थत्वसंभवे तदसंभवात्। उपनिषद्भिस्तूपदेष्टणामपि जनकाजातशत्रुप्रभृतीनां क्षत्रियत्वमुक्तमनभिज्ञानामपि गार्ग्यादीनां ब्राह्मणत्वमेवोक्तम्।

किञ्च गालिप्रदानमपि मुखेनैव भवति तथा च गालिप्रदायकस्यापि मुखेनैवाभिव्यक्तेर्ब्राह्मणत्वं स्यात्। तूष्णींभूतस्य ब्रह्मविदोऽप्यब्राह्मणत्वापत्तेश्च। तथात्वे च वाचालस्य पितुर्ब्राह्मणत्वे मौनस्वभावाद्यप्रगल्भाया मातुः शूद्रत्वेन तयोः संसर्गे संकरोत्पत्तिश्च स्यात्। ब्राह्मणस्यापिभोगजः पुत्रोऽमुखजत्वाच्छूद्रः स्यादेवमेव युधिष्ठिरस्यानेकधा कर्णप्रतिभटे पराजितस्याक्षत्रियत्वापत्तिः।

वस्तुतस्तु न भीरुर्मूर्खो वा कश्चिद्वर्णः। किञ्चैकस्यैव वावदूकत्वे वीरत्वे च वर्णसंकरत्वापत्तिः स्यात्। स्त्रीणाञ्चाबलात्वेनाक्षत्रियत्वापत्तिः स्यादथवा मुखे गालिप्रदानदक्षात्वेन स्त्रीणां ब्राह्मणीत्वे पुरुषस्य बलवत्त्वेन क्षत्रियत्वे तदुत्पन्नसन्तानस्य प्रतिलोमसंकरत्वापत्तिश्च स्यात्।

मनुषस्य शूद्रकर्म करणाच्छूद्रत्वञ्चेत्तदा तस्य यज्ञानुष्ठानवेदाध्ययनाधिकारोऽस्ति न? वा यज्ञाद्यनुष्ठानेन स ब्राह्मणो भवति शूद्र एव वा तिष्ठति। यदि ब्राह्मण एव शूद्रस्तदा कर्मणा शूद्रो भवतीति न सिद्ध्यति। ब्राह्मणत्वे तु

यागाधिकारो ब्राह्मणस्यैव न शूद्रस्य (मी० द० ६।१।२५)। शूद्रस्य यज्ञाधिकारनिषेधश्च समन्वितो भवति। सेवाशिल्पादि स्वधर्मत्यागमन्तरा नाध्ययनयज्ञादि संभवति। किञ्च सामाजिकानां मते मूर्ख एव शूद्रो भवति, तेन सामर्थ्याभावादेव तस्य वेदानधिकारः सिद्ध्यति। तथात्वे 'यथेमां वाच' मिति मन्त्रेण कथं वेदाधिकारसमर्थनम्? यदि शिल्पसेवादिकं त्यक्त्वा वेदाध्ययनाद्यर्थं सर्वे प्रवृत्ता भवेयुस्तदा लोकव्यतिकरोऽपि स्यात्। शूद्रो वैश्यकर्मकरणाद्वैश्यो ब्राह्मणकर्मकरणाद्ब्राह्मणो भवेत्तदाऽव्यवस्थैव स्यात्। जन्मना व्यवस्थायामेव सर्वसामञ्जस्यम्, अन्यथा सर्वस्यैव ब्राह्मणत्वप्राप्त्यौ ब्राह्मणकर्मकरणप्रवृत्तौ युद्धव्यापारशिल्पादिनाशाल्लोकनाश एव स्यात्। कर्मणा वर्णव्यवस्थायां न कस्याप्युत्तरदायित्वं भवति।

गीतायां तु—'श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात्।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः॥'
ये व्यपेताः स्वधर्माच्च परधर्मे व्यवस्थिताः।
तेषां शास्तिकरो राजा स्वर्गे लोके महीयते॥'
(अत्रिस्मृति १७)

तस्माज्जन्मना वर्णपक्ष एव संघर्षमन्तरा लोकव्यवस्थोपपद्यते। ईश्वरीयनियमेन जन्मना वर्णविभागे सेवार्थमेको विभागो भवति। तस्य तत्र जन्मसिद्धोऽधिकारः। समाजप्रतिष्ठाहेतुत्वात्तस्य समूहस्यैव विराट् पादस्थानीयत्वेन शूद्रत्वं सेवाध्यक्षत्वमुच्यते। निर्मितवस्तूनां वाणिज्येन वितरणार्थमपरः समूहः वाणिज्ये तस्य जन्मसिद्धोऽधिकारः। स एव गमनसाधनत्वादूरुस्थानीयः धनाध्यक्षश्च। दुष्टापचारात्तद्रक्षणार्थं विराट्पुरुषस्य भुजस्थानीयः क्षत्रियो राजा भवति। सत्त्वस्य निष्क्रियत्वात् तमसश्चालस्यप्रमादादिमत्त्वेन च ब्राह्मणशूद्रयोर्न शासनाधिकारः। वैश्यस्यापि क्रियामूलकतमउपसर्जन रजोगुणवत्त्वेन न तत्राधिकारः। किन्तु क्रियाशक्तिमूलकसत्त्वोपसर्जनरजोवत्त्वेन क्षत्रियस्यैव तत्राधिकारः। क्रियाशक्त्यैव शत्रुदमनायैतत्प्रवृत्तिः। सत्त्वेन च धर्माभिमुख्यञ्च। तेनैव धर्मनियन्त्रितं शासनं भवति। ज्ञानविज्ञानयुक्तस्य दूरदर्शिनो ब्राह्मणास्योपर्येव धर्मतन्त्रस्याधिकारः। स उपदेशेन धर्माभिमुख्यापादनेन वर्णत्रयस्याप्युपकरोति। एवं वर्णव्यवस्थाया जन्मसिद्धत्वेनैवोत्तरदायित्वं भवति, न कर्मणा वर्णपक्षे, सर्वस्य वर्णन्तरापत्तौ प्रयत्नशीलत्वेन

पूर्वकर्मपरित्यागसंभवात्। हस्ताङ्गुलिष्विव ब्राह्मणादिषु वैषम्यमुत्कर्षापकर्षौ च न दूषणम्। नैसर्गिकवैषम्यस्यादूषणत्वादुपकारकत्वाच्च। यथाङ्गुलिषु वैषम्यमेव हितकरं सौन्दर्य्यापादकं च भवति न साम्यं तद्वत् प्रकृतेऽपि।

यद्यप्याऽधुनिका सुधारका अपि परवञ्चनाय मनुस्मृतिं महाभारतं गीतां वेदानुपनिषदश्च प्रमाणयन्ति, तत्र तत्र स्वादरमप्यभिव्यञ्जयन्ति, रामचरितमानसवचनञ्चोद्धरन्ति तथापि स्वविरुद्धवचनानि वैदिकान्यप्युपेक्षन्ते। 'ब्राह्मणो नावमन्तव्यः सदसद्वा समाचरन्।' (९।२९०।५३ भारते)

'न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम्।' (मनु० ८।३८०)

'त्रिंशद्वर्षो वहेत्कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम्।' त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा' (९।९४ मनुः) सुधारको भगवान्दासस्तु 'द्विर्दशवार्षिकीम्' इति पाठं कल्पयति। 'हृद्यां विंशतिवार्षिकीमि'ति कुतो नोक्तम्। 'अष्टवर्षा'मिति स्थाने अष्टिवर्षामिति २६ वर्षीयामिति। अत्र अप्रतीतदोषोऽत्र नानुसंहितः।

महाभारते—गरुडं प्रति कश्यपेनोक्तम्—निषादेषु निषादाचारोऽपि ब्राह्मणो न हन्तव्यः। कथं तज्ज्ञानं स्यादिति प्रश्ने तेनैव प्रोक्तम्—

'यस्ते कण्ठमनुप्राप्तो निगीर्णं बडिशं यथा।
दहेदङ्गारवत्पुत्र तं विद्याद् ब्राह्मणर्षभम्॥
विप्रस्त्वया न हन्तव्यः संक्रुद्धेनापि सर्वदा।'
(म० भा० २।२८।२२)

'तस्य कण्ठमनुप्राप्तो ब्राह्मणः सहभार्य्यया।
दहन् दीप्त इवाङ्गारः ···· ···· ···· ···· ····॥
·······द्विजोत्तम विनिर्गच्छ ···· ···· ···· ···· ····।'

'नहि मे ब्राह्मणो वध्यः पापेष्वपि रतः सदा'। (२।२९।२)

किमत्र जन्मना वर्णव्यवस्था न सिद्धयति? यदि कर्मणा ब्राह्मण्यं तर्हि कथं न निषादाचाराणां निषादत्वमेव। एवमेव—

'उद्वहेत द्विजो भार्य्यां सवर्णां लक्षणान्विताम्' इति (मनु० ३।४) सवर्णाया विवाह उक्तः। गुणकर्मभ्यां वर्णव्यवस्थायां कथं तयोः सावर्ण्यम्?

तद्रीत्यापि पुरुषेण २०, स्त्रिया २६ वर्षाणि पठनीयानि। तथा च कुतो न विद्यावैषम्येण वर्णवैषम्यम्। 'आज' पत्रे मार्गशीर्ष १९९६ भगवद्दासः

वदति 'मनुस्मृतौ प्रक्षिप्तांशाः परिवर्त्तितांशा लुप्तांशाश्च सन्ति'। नच तत्र किमपि प्रमाणमुपन्यस्यति। वस्तुतस्तु स्वविरुद्धांशानां प्रक्षिप्ततामेव निश्चिनोति।

यदि नाम भवत्पक्षविरोधिवचनानां प्रक्षिप्तता तदास्मत्पक्षविरोधिवचनानां कुतो न प्रक्षिप्तता ? महाभारते युधिष्ठिरभीष्मादयः क्षत्रिया एव घोषिताः। द्रोणाश्वत्थामादयो गुणेन क्षत्रिया अपि ब्राह्मणा एव व्यपदिश्यन्ते।

युधिष्ठिरेणोक्तम्—

'ब्राह्मणेन तपः कार्य्यं दानमध्ययनं तथा।
क्षत्रियेण धनुर्नाम्यं स भवान् ब्राह्मणब्रुवः॥'

(कर्णपर्व ५५।३३)

तेनाप्युक्तम्—

'सोऽस्मि जातः कुले श्रेष्ठे ब्राह्मणानां सुपूजिते।
मन्दभाग्यतथाऽस्म्येतं क्षत्रधर्ममनुष्ठितः॥'

(सौप्तिकपर्व ३।२१)

'क्षत्रधर्मं विदित्वाहं यदि ब्राह्मण्यमाश्रितः।
प्रकुर्य्यां सुमहत्कर्म न मे तत्साधुसम्मतम्॥' २२

व्यासेनोक्तं—

'ब्राह्मणस्य सतश्चैव यस्मात्ते वृत्तमीदृशम्।
असंशयस्ते तद्भावि क्षत्रधर्मस्त्वया श्रितः॥' (६।१७-१८)

'गुणकर्मालोचनयात्युग्रकर्मकरत्वान्न ब्राह्मणत्वं संभवति दुरात्मनः' (१२।७) 'सतां मार्गे जातु न स्थाता' (१२।९) 'दुष्टात्मा संरम्भी दुरात्मा चपलः' (१२।४१) क्रोधी 'कृतं पापमिदं ब्रह्मन् रोषाविष्टेन चेतसा (१५।१८) 'त्वां तु कापुरुषं पापं विदुः सर्वे मनीषिणः। असकृत्पापकर्माणं बालजीवितघातकम्।' (१६।९) श्री कृष्णेन— 'यस्मादनादृत्य कृत्यं त्वयास्मान् कर्मदारुणम्। ब्राह्मणस्य सतश्चैव यस्मात्ते वृत्तमीदृशम्। (१६।१०) 'क्षत्रधर्मस्त्वयाश्रितः' (१६।१८) एवं ब्राह्मण गुणकर्मरहितस्यापि द्रौणेः पुनः पुनर्ब्राह्मण्यमुक्तम्। ब्राह्मणत्वादेव तद्वधो न कृतः किन्तु 'राष्ट्रादेनं बहिष्कुर्य्यात् (मनु० ८।३८०) तथा च कर्मणा वर्णव्यवस्था पूर्व पक्ष एवं। सिद्धान्तस्तु जन्मना वर्णव्यवस्था।

युधिष्ठिरस्तु शमदमादि सम्पन्न एवासीत्तथापि न ब्राह्मणः किन्तु क्षत्रिय एव व्यपदिष्टः। 'घृणी ब्राह्मण रूपोऽसि कथं क्षत्रेषु जायथाः।' इति भीमः (वनपर्व ३५।२०) 'ब्रह्मवर्चसी पाण्डवनन्दनः।' (उद्योग ५३।८) भीमस्य भीमकर्मत्वं प्रसिद्धमेव तथापि तयोरुभयोरपि जन्मना क्षत्रियत्वमेव गुणकर्मणो-र्वर्णनिर्णायकत्वे तयोर्वर्णभेदेन भाव्यम्। 'युद्धे चाप्यपलायनं' (गी०) क्षत्रस्य धर्मः। युधिष्ठिरस्तु कर्णस्य प्रतिभटे स्थातुमशक्तः पलायितवान्।

'एवं पार्थोऽभ्युपायात् स निहतः पार्ष्णिसारथिः।

अशक्नुवन् प्रमुखतः स्थातुं कर्णस्य दुर्मनाः।' (कर्ण पर्व ४९।५०)।

कर्णेनोक्तं 'कथं नाम कुले जातः क्षत्रधर्मे व्यवस्थितः।

प्रजह्यात्समरं भीतः प्राणान् रक्षन्महाहवे॥'

स भवान्क्षत्रधर्मेषु 'ब्राह्मे बले भवान्युक्तःस्वाध्याये यज्ञकर्मणि। मास्म-युद्धस्व कौन्तेय मास्म वीरान् समासदः॥ ४९।६०।५५।५६। ततोऽपायाद् द्रुतं राजन् व्रीडन्निव नरेश्वरः। (४९।६० कर्णपर्व) तथापि युधिष्ठिरः क्षत्रिय एवासीत्, न ब्राह्मणः, नवा तेन ब्राह्मणकन्योद्वोढा। कर्णेन तस्य ब्राह्मण्ये प्रोक्ते तेन व्रीडैवानुभूता। एवमेव सञ्छाद्यमानस्तु तदा द्रोणपुत्रेण-मारिष। पार्थोऽपयातः शीघ्रं वै विहाय महतीं चमूम्॥' (कर्ण ५५।३७) अश्वत्थाम्नोऽपि युद्धे युधिष्ठिरः पलायितः। श्रीकृष्णो महाभारतदृष्ट्या परमाराध्योऽपि गीतोपदेष्टापि क्षत्रियत्वेनैव व्यपदिष्टो न ब्राह्मणत्वेन। रथचालनेनापि कृष्णस्य न सूतत्वव्यपदेशः। गीतयाऽपि कृष्णो न सूतो न वा ब्राह्मणो व्यपदिष्टः। किन्तु 'वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि' इति क्षत्रियत्वमेवो-क्तम्। धर्मव्याधो ब्राह्मणोचितगुणोऽपि न ब्राह्मणः। कर्णस्य क्षत्रियकर्मत्वे-ऽपि पितुः सूतत्वेन प्रसिद्धिः।

भारते जन्मनैव वर्णव्यवस्था गुणकर्मभिस्तु स्तुतिनिन्दे भवतः।

'प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा कर्म तासु विधाय च।
वर्णे वर्णे समाधत्ते ह्येकैकं गुणभाग्गुणम्॥' (सौप्तिक ३।१८)

'ब्राह्मणो वेदमग्र्यन्तु क्षत्रिये तेज उत्तमम्।
दाक्ष्यं वैश्ये च शूद्रे च सर्ववर्णानुकूलताम्॥' (३।१९)

'अदान्तो ब्राह्मणोऽसाधुर्निस्तेजाः क्षत्रियोऽधमः।
अदक्षो निन्द्यते वैश्यः शूद्रश्च प्रतिकूलवान्॥' (३।२०)

एतेन प्रजापतिः पूर्वं वर्णान् निर्माय तेषु गुणकर्माणि ददाति। तत्सत्त्वे प्रशंसा तदभावे निन्दा भवति तेषाम्। जन्मना वर्णव्यवस्थाऽसत्त्वे युद्धादुपरतं ब्राह्मणधर्मे प्रवर्त्तमानमर्जुनं भगवान् पापं मत्वा निषिषेध। 'ततः स्वधर्मं कीर्तिञ्च हित्वा पापमवाप्स्यसि।' तदस्थाने स्यात् कर्मणा तत्त्वे यावद्युद्धरतस्तावत्क्षत्रियो भवेत् तदुपरतौ ब्राह्मधर्मेरतस्य ब्राह्मण्यं स्यात्तथा सति निषेधस्य कोऽवकाशः? जन्मना वर्णत्वे तु वर्णानुसारवृत्तिविधानात्तदतिक्रमे पातकं प्रसज्यते। तदैव 'स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः।' 'श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात्।' 'सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत्।' इत्यादि वाक्यानि संगच्छन्ते। अन्यत्र स्वधर्मपरधर्मव्यवस्थैव न स्यात्, कर्मानुसारिवर्णत्वे सर्वकर्मणां स्वधर्मत्वसम्भवात्।

किञ्च कस्मिंश्चित्सर्वसम्मत्या ब्राह्मणगुणा क्षत्रियगुणा वा न निर्णेतुं शक्यन्ते। बहुमतेन निर्णये तत्रापि कदाचित्कस्यचिद् बहुमतेन साधुत्वनिर्णयेन निर्वाचनं भवति। कदाचित्तु तदसाधुत्वनिर्णयेन तदुपेक्षणमन्यनिर्वाचनञ्च। गुणानां कर्मणाञ्च परिवर्त्तनमपि भवत्येव। कदाचिच्चौरः कालान्तरे साधुर्भवति। तथात्वे एकजीवनेऽनेकधा ब्राह्मण्यं क्षत्रियत्वञ्च। प्रतिदिनमपि वर्णपरिवर्तनं संभाव्यते। गृहमार्जनादौ प्रवृत्त्या शूद्रत्वं, शाकादिक्रयणप्रवृत्तौ वैश्यत्वं, श्वादिनिवारणे दण्डोद्यमने क्षत्रियत्वं, पूजापाठादौ प्रवृत्त्या ब्राह्मण्यं स्यात्। प्रतिक्षणं कर्मानुसारिवर्णपरिवर्त्तने पितुस्तामसत्वेन शूद्रत्वे मातुश्च सात्त्विकत्वेन ब्राह्मणत्वे तत्संसर्गजस्य पुत्रस्य ब्राह्मणत्वे पितुश्च शूद्रत्वे पित्रा पुत्रो वन्दनीयः स्यात्। नहि कश्चित् शूद्रत्वं कामयिष्यते।

ननु—'ब्राह्मणो नावमन्तव्यः सदसद्वा समाचरन्।' (१।१९० भारते) 'न जातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्ववस्थितम्' (मनु० ८।३८) इति रीत्या कदाचारस्यैव जन्मना वर्णाभ्युपगमे समर्थनं भवतीति चेन्न वचनस्य ब्राह्मणत्वापादकजन्मान्तरीयसत्कर्मसम्मानपरत्वेन कदाचारविधाने तात्पर्य्याभावात्। तदनुरोधेनैव दण्डविधानेऽपि तारतम्यं भवति। यथाऽद्यत्वे राष्ट्रियसत्कर्मकरणाद् वीरगतिप्राप्तौ तत्पुत्रभार्य्याद्यनुग्रहोऽपि भवति तथैव महर्षीणां विश्वहितविशेषकरणात्तद्वंशजानामपि विशेषानुग्रहो युक्त एव।

नित्यत्वादात्मनः जन्मान्तरीयब्राह्मणत्वापादकशुभकर्मणामपि माहात्म्यात् समुचितगुणाभावेऽपि पूज्यता न विरुद्ध्यते।

'दुर्बला अपि विप्रा हि बलीयांसः स्वतेजसा।' (१९०।२३ आदिपर्व)

'दुर्वेदा वा सुवेदा वा प्राकृताः संस्कृतास्तथा।
ब्राह्मणा नावमन्तव्या भस्मच्छन्ना इवाग्नयः॥' (वनपर्व २००।८८)

'यथा श्मशाने दीप्तौजाः पावको नैव दुष्यति।
एवं विद्वानविद्वान् वा ब्राह्मणो दैवतं महत्॥' (८०)

'अविद्वान् ब्राह्मणो देवः पात्रं वै पावकं महत्।
विद्वान्भूयस्तरो देवः पूर्णसागरसन्निभः॥' (अनु० २५२।२०)

एवमादिभिर्जन्मनैव वर्णव्यवस्था दृश्यते। नच प्रक्षिप्तत्वं तेषाम्, भवदुदाहृतवचनानामपि तथात्वापत्तेः। मनुवचनेनापि सर्वपापलिप्तस्यापि ब्राह्मणस्यावध्यत्वमुक्तम्। 'राष्ट्रादेनं वहिष्कुर्यात्समग्रधनमक्षतम्' (मनु ८।३८०) सत्यपराधे राजा राष्ट्रादेनं समग्रधनमक्षतं निष्कासयेत्। अथर्ववेदेऽपि 'न ब्राह्मणो हिंसितव्यः' (५।२८।६)

'तद् वै राष्ट्रमास्रवति नावं भिन्नामिवोदकम्।
ब्रह्माणं यत्र हिंसन्ति तद्राष्ट्रं हन्ति दुच्छुना॥' (५।३९।८) इति

तस्य हिंसा निषिद्धा। तावतापि वर्णो जन्मनैव सिद्ध्यति।

'सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु।
आनुलोम्येन संभूता जात्या ज्ञेयास्त एव ते॥'

इति, जन्मना वर्णव्यवस्थोक्ता। सैव भारतेन समर्थिता।

'एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्त्तन्ते सर्वकर्मसु।
सर्वथा ब्राह्मणा पूज्याः परमं दैवतं हि तत्॥' (९।३०० मनु०)

किञ्च मन्वादयो ब्राह्मणक्षत्रियविशां दानाध्ययनयज्ञान् समानरूपेण विधाय वृत्तिभेदं वर्णयन्ति। यदि कर्मणा वर्णः स्यात्तर्हि समानकर्मणां त्रयाणां वर्णविभागं कथं विदधीरन्? पूर्वं जन्मना वर्णं निरूप्य पश्चात्कर्म वर्णयन्ति। यदि कर्मणा स्यात्तदा तु कर्माणि विधाय वर्णविभागमुपदिशेयुः। सर्वत्रैव वेदेषु वर्णान् सिद्धान् मत्वा तानुद्दिश्य कर्मणां विधानं। नच कर्माण्युद्दिश्य वर्णविधानम्। य एवं कुर्य्यात्स विप्रः, य एवं कुर्यात्स क्षत्रिय इति। यत्र

कर्मणा वर्णव्यवस्था प्रतीयते तत्रापि जन्मान्तरीयजन्मभिरेव जन्मद्वारैव वर्ण-व्यवस्था ।

यदुक्तं 'सदसद्वा समाचरन्' इत्यादिवचनानि दण्डमोक्षायैव कल्पितानी'ति तन्न, राष्ट्रनिष्कासनरूपदण्डस्य तत्रापि विधानात् । दण्डतारतम्यन्तु लोकेऽपि दृश्यते । पित्रा समानेऽपि पुत्राणामपराधे यथायोग्यं बालकाय चपेटिकार्पणम् । तदुत्कृष्टस्य कर्णमर्दनं कस्यचित्तर्जनमन्यस्यावगूरणमेव क्रियते । राजभिरपि समेऽप्यपराधेऽपराधिनां स्तरभेदेन दण्डभेदः क्रियत एव । मन्वादिभिः व्यवहारालये व्यवहारेष्वपि तारतम्यमुच्यते ।

ब्रूहिति ब्राह्मणं पृच्छेत् सत्यं ब्रूहीति पार्थिवम् ।
गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥' (मनु ८।८८)

ब्रूहीत्युक्त्वा ब्राह्मणं पृच्छेत्, सत्यं ब्रूहीति पार्थिवम्, गोबीजकाञ्चनशपथैर्ब्रूहीति वैश्यम्, मिथ्याभाषणे सर्वाणि पातकानि भविष्यन्तीत्युक्त्वा शूद्रं पृच्छेत् ।

'शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति ।
वैश्योऽप्यर्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥'
(मनु० ८।२६७)

पञ्चाशद् ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने ।
वैश्ये स्यादर्धपञ्चाशत् शूद्रे द्वादशको दमः ॥ (८।२६८)

वेदेष्वपि—एष वोऽमी राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा (शु० य० ८।४०) इति रीत्या ब्राह्मणस्य राजशासनाविषयता । गौतमधर्मसूत्रेऽपि 'राजा सर्वस्य ईष्टे ब्राह्मणवर्जम्' (१।२।९।११।१)

यदि च सद्गुणैरेव ब्राह्मण्यं तदा तु तद्रहितेषु ब्राह्मण्यमेव न स्यात्तथा च व्यभिचारासंभवात् । सद्ब्राह्मण-इत्यत्र सद्विशेषणवैयर्थ्यमेव । असद्ब्राह्मण इत्यपि विशेषणमसंभवि, असतोऽविदुषोऽब्राह्मणत्वात् ।

एवमेव शूद्रेण सार्द्धमपि सदसद्विशेषणं निरर्थक एव । 'हैतुकान् वकवृत्तींश्च' (४।३०)

'न वार्यपि प्रयच्छेत्तु वैडालव्रतिके द्विजे ।
वकव्रतिके विप्रे नावेदविदि धर्मवित् ॥' (४।१९२)

'धर्मनिष्ठान् श्रुतवतो वेदव्रतसमाहितान् ।
अर्चयित्वा यजेथास्त्वं गृहे गुणवतो द्विजान् ॥' (शान्ति ७१।३)

कुब्राह्मणः सुब्राह्मणः दुर्वृषलः सुवृषलः (महाभाष्ये २।२।१८) इत्यादि-शब्दैः जन्मनैव वर्णव्यवस्था सिद्धयति ।

सद्गुणैः प्रशंसा दुर्गुणैश्च निन्दा भवति । कर्मणा तत्त्वे तु विशेषणानि व्यर्थान्येव स्युः । क्षत्रियवैश्या अपि तत्रैवान्तर्भवितुं शक्यन्ते । कर्मणा वर्णप्रत्यायकानि वचनानि तु कर्मप्रशंसार्थं तद्रहितानां निन्दार्थमेव चेति मन्तव्यम् । अन्यथा—

'योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् ।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमासु गच्छति सान्वयः ॥'
(म० स्मृ० २।१६८)

अत्रैकस्य वेदविमुखत्वे तद्वंशजानां कुतः । शूद्रत्वं स्यात् ? मानवमात्रस्य कर्मणा वर्णत्वे तदन्वमानां कथं शूद्रत्वनिर्णयः । अत्र शूद्रशब्दस्य विद्याराहित्येन शूद्रसदृश इत्येवार्थः ।

'न तिष्ठति तु यः पूर्वां नोपास्ते यश्च पश्चिमाम् ।
स शूद्रवद्बहिष्कार्य्यः सर्वस्माद् द्विजकर्मणः ॥' (मनु० २।१०३)

एतेन—

'नैतद् घोरतमं पापं वेदानध्ययनं तु यत् ।
सर्वपापसमं नापि सन्ध्योपासनवर्जनम् ॥
शूद्रत्वाप्तिस्तु तत्रापि दण्डो हि मनुना धृतः ।
ब्राह्मण्यमवशिष्येत सर्वपापस्थितौ कथम् ॥'

मानवधर्मसारे पृ० ४६ इत्यपि खण्डितम् । तत्र शूद्रसदृशत्वप्राप्तिरेवेत्यर्थ-स्योक्तत्वात् । 'न तिष्ठती' त्यस्य सन्ध्याऽननुष्ठाननिन्दार्थवादत्वात् । 'ये बक-व्रतिनो विप्रा' इत्यादि वचनान्यपि निन्दार्थवादत्वेन गौणार्थकान्येव । अतएव विद्यादिसम्पन्नयोरपि क्षत्रियवैश्ययोः प्रतिग्रहः आचार्य्यरूपेणाध्यापनादिकञ्च निषिद्धम् । तदुक्तम्—

'त्रयो धर्मा निवर्त्तन्ते ब्राह्मणत्क्षत्रियं प्रति ।
अध्यापनं याजनं च तृतीयं च प्रतिग्रहः ॥' (१०।७७ मनु०)

वैश्यं प्रति तथैवेते निवर्त्तेरन्निति स्थितिः ।
न तौ प्रतिहितान् धर्मान् मनुराह प्रजापतिः ॥' (१०।७८)

अन्यथा विद्यादिसम्पन्नतायामेवाध्यापनादिसामर्थ्यं भवति, सति सामर्थ्ये च ब्राह्मण्यमेव, तर्हि क्व निषेधावसरः ? क्षत्रियादिभ्यो ब्राह्मणानामध्ययनन्त्वापत्काल एव। 'अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते।' (मनु० २।२४१) अत एव क्षत्रियैरनुपनीयैव क्वचिद् ब्राह्मणा अध्यापिताः, आचार्य्यत्वेन तदध्यापननिषेधात्। तेन ब्राह्मणादयो न केवलं जन्मना किन्तु गर्भादेव तेषामाचार्य्यकरण (उपनयन) कालोऽपि भिद्यते। शूद्रस्य तद्राहित्येन एकजातित्वमवर्णानमन्त्यजानामपात्रत्वञ्च निश्चितम्।

'जप्येनैव तु संसिद्ध्येद् ब्राह्मणो नात्र संशयः।
कुर्य्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते॥' (२।८७ म०)
'सावित्रीमात्रसारोऽपि वरं विप्रो नियन्त्रितः।
नायन्त्रितस्त्रिवेदोऽपि सर्वाशी सर्वविक्रयी॥'
(२।११८ मनु)

मित्रमेव मैत्रः मित्रः सूर्य्यस्तदेवताको वा ब्राह्मणो गायत्रीजपेनापि सिद्ध्यति।

यत्तूक्तम्—ब्राह्मणानामदण्ड्यत्वोक्त्या पापप्रोत्साहनमेव भवतीति तन्न देशनिष्काशनादि दण्डस्य तेषामपि विधानात्। ब्राह्मणत्वप्रापकपूर्वजन्मार्जितानां कर्मणां संमानार्थमेतदित्युक्तमेव। 'यद्वै मनुरवदत्तद् भेषजम्' इति श्रुत्यनुरोधान् मनूक्तीनां प्रामाण्यम्। तत एव।

'अंग्रेजो नावमन्तव्यः सदसद्वा समाचरन्।
न जातु हन्यादंग्रेजं सर्वपापेष्ववस्थितम्॥
प्रत्यक्षं श्वेतवर्णोऽयं सर्ववर्णोत्तमोत्तमः।
सर्वेषामेव वर्णानामंग्रेजो न्यायतः प्रभुः॥
महती देवता ह्येषा नररूपेणत ष्ठिति।'

इत्याद्यपास्तम्। मनुवचनवत्तेषां वचनानामप्रामाण्यात्। दानविक्रयादिपत्रेष्वपि प्रामाणिकाप्रामाणिकभेददर्शनात्। येषां मन्वादिष्वाप्तबुद्धिर्नास्ति तेषां कृते मनुवचनानामप्रामाण्यम् भवत्येव।

नच तादृग्वचनानां प्रक्षिप्तत्वमेव, 'राज्ञः सम्बन्धेऽपि महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठती'ति दर्शनात्। नच तस्यापि प्रक्षिप्तत्वम्, 'नराणाञ्च नराधिप'मिति गीतायामपि तस्य परमेश्वररूपत्वोक्तेः। वेदेऽपि 'राज्ञो विश्वजनीनस्य यो देवो मर्त्त्यां अति।' (अथर्व शौ० २०।१२७।७) ब्राह्मणसंबंधेऽपि 'न ब्राह्मणो हिंसितव्यः' (अ० ५।१८।६)

एतेन हिंसार्हस्यापि ब्राह्मणस्य हिंसानिषेधेन जन्मनैव वर्णव्यवस्था सिध्यति। अन्यत्रापि मनुना प्रोक्तम्।

'न ब्राह्मणवधाद्भूयानधर्मो विद्यते भुवि।
तस्मादस्य वधं राजा मनसाऽपि न चिन्तयेत्॥' (८।३८१)

ब्रह्महा च एते पतन्ति' (छान्दोग्य ५।१०।९९)

वृश्च प्रवृश्च संवृश्च दह प्रदह संदह॥ ६२॥ ब्रह्मज्यं देव्यघ्न्य आमूलादनुसंदह॥ ६३॥ यथायाद्य मासादन्यद् पापलोकान् परावतः॥ ६४॥ (अथर्व १२।५।६२।६३।५४) निकृत्तय निकृत्य पातय तिलशः कर्त्तय दह प्रदह संदह्य भस्मीकुरु ब्राह्मणं संतापिनम्। हे अघ्न्ये देवि यमसदनादपि दूरवर्तिनो लोकान् यातु तदेषाभ्युक्ता ये अर्वाङ्उत वा पुराणैवेदं विद्वांसमभितो वदन्त्यादित्यमेव ते परिवदन्ति सर्वे अग्निं द्वितीयं च हंसामिति। यावतीर्बैदेवताः ताः सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वदन्ति। तस्माद् ब्राह्मणेभ्यो वेदविद्भ्यो दिवे दिवे नमस्कुर्यात् नाश्लीलं कीर्तयेत्। एता एव देवताः प्रीणाति' (तै० आ० २।१५) नतु तस्मिन् विद्यमानमपि दोषं कीर्तयेत् इति ऋग्वेदीयोद्धाते सायणः। ब्राह्मणसम्बन्धीन्यपि मन्वादिवचनानि वेदमूलकान्येव। पतनमूलं तु शास्त्रोपेक्षणमेव न शास्त्राज्ञापरिपालनम्। एतेन—

'गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम्।
आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयम्॥' (मनु ८।३५०)

इत्यादि वचनन्तूत्सर्गभूतमर्थशास्त्रपरञ्च अपवादवचनं धर्मपरवचनञ्च ततो बलीयः। 'प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते' इति (महाभाष्य पा० १।२।१२४) न्यायेन 'अर्थशास्त्रात्तु बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थिति' रिति स्मृत्या च ब्राह्मणातिरिक्तविषय उत्सर्गवचनप्रवृत्तेः।

यद्वा 'न जातु ब्राह्मणं हन्या'दित्युत्सर्गः, आततायिनमायान्तमित्यपवादः आततायिब्राह्मणवधेऽपि न शारीरदण्डविधानेन, किन्तु देशनिष्काशनादिना।

'ब्रह्मबन्धुर्न हन्तव्यः आततायी वधार्हणः।'
'वपनं द्रविणदानं स्थानान्निर्यापणं तथा।
एष हि ब्रह्मबन्धूनां वधो नान्योऽस्ति दैहिकः॥'

(श्रीभागवत् १।७।३३-५७)

इत्याद्युक्तेः 'जित्वा मुक्तो निहतौ ब्राह्मण्याद्गौरवेण च। यशोऽस्य पतितं देवि शरीरं त्ववशेषितम्।' (सौप्तिक पर्व १६।३२) एभिर्वचनैराततायिनोऽप्यश्वत्थाम्नः शारीरदण्डो वर्जितः।

'यथाश्मशाने दीप्तौजाः पावको नैव शाम्यति।
एवं विद्वानविद्वान्वा ब्राह्मणो दैवतं महत्॥' (वन०२०।८९)
'सापराधानपि हितान् विषयान्ते समुत्सृजेत्' (शान्ति ५६।३१)
विधीयते न शारीरं दण्डमेषां कदाचन।
क्षत्रियेण हि कृन्तव्यः क्षत्रियो लोभमास्थितः।
अक्षत्रियो वा दाशार्ह स्वधर्ममनुतिष्ठता॥
अन्यत्र ब्राह्मणत्तात सर्वपापेष्ववस्थितात्।
गुरुर्हि सर्ववर्णानां ब्राह्मणः प्रसृताग्रभुक्॥' (उ०८२।१६)
'मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते।
इतरेषान्तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत्॥'

(मनु० ८।३७९)

'वधार्हे दण्डे प्राप्ते मौण्ड्यमेव न वधः, इतरेषां वध एवे'ति टीकाकाराः। अतएव राजा ब्राह्मणातिरिक्तानामेव शासकः।

'ब्राह्मणेभ्यो नमेन्नित्यं धर्मायैव च सञ्जय।'
'नियच्छन्नितरान् वर्णान् विनिघ्नन् सर्वदुष्कृतः॥'

(१३४।४०।४१)

यदुक्तम्—'अष्टापाद्यं तु शूद्रस्य' (म० ८।३३७) ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः।' (मनु ८।३३८) इत्यादि श्लोकैर्ब्राह्मणस्य' दण्डविधानदर्शनेन

तद्विरुद्धत्वात्। 'सदसद्वा समाचार'न्निति प्रक्षिप्तवचनमिति, तन्न, तेषां वचनानां चौर्य्यादिकृत्यपरिणामप्रदर्शनपरत्वात् 'स्तेये भवति किल्विषम्' इत्युक्तत्वात्। शूद्रस्याष्टगुणितं, वैश्यस्य षोडशगुणितम्, क्षत्रस्य द्वात्रिंशद्गुणितम्, ब्राह्मणस्य तु चतुःषष्टिगुणितं शतं वा किल्विषमुक्तम्। ब्राह्मणस्य तद्दोषगुणवित्त्वात् 'तद्दोषगुण विद्धि सः।' इत्युक्तेः। इह लोके तस्यादण्ड्यत्वेऽपि परलोके तस्यापि पापकर्मफलभागित्वात्। 'कथञ्चिदप्यतिक्रामन् पापः सूकरतां व्रजेत्।' (मनु ३।१९०) इति वचनात्। अथवा गुणदोषविदां समेषामेव द्विगुणम् पापं भवति।

'अष्टापाद्यं तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्विषम्।
षोडशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत् क्षत्रियस्य च ॥ (८।३३७)
ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वापि शतं भवेत्।
द्विगुण्यं वा चतुःषष्टिः तद्दोषगुणविद्धि सः ॥'(८।३३८)

अथवा सर्वपापकृदपि विप्रोऽवध्य इत्येव न जातु ब्राह्मणं हन्यादित्यस्यार्थः। क्वचिदन्यवर्णापेक्षया ब्राह्मणस्याल्पतमो दण्डः। क्वचित्तु शूद्राद्यपेक्षया ब्राह्मणस्याधिको दण्डः। सुरापाने ब्राह्मणस्य मरणान्तं प्रायश्चित्तं प्रसिद्धमेव।

अव्यवस्थितपुरुषचित्तानां गुणानाञ्च परिवर्त्तनशीलत्वेन नित्यं नवनवप्रित्वाच्च स्थैर्य्याभावात् गुणकर्मभिर्वर्णव्यवस्थायामव्यवस्थैव। अनुत्तरदायित्वञ्चाप्यापतति। ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य च स्वधर्मत्यागेन जातायां राष्ट्रक्षतौ न कश्चित्पर्यनुयोज्यः। ब्राह्मणधर्मं परित्यज्य क्षत्रियत्वकाम्यया मया तद्धर्मोऽन्यधर्मोऽनुष्ठीयत इत्युत्तरसंभवात्। किञ्च ऐहिककर्मणां वर्णहेतुत्वे कर्मणां जन्मारभ्य मरणपर्यन्तं सत्त्वात् कैर्वर्णव्यवस्था स्यात्? नहि कर्मणां परीक्षापरिणामो वा समकालो भवति। कर्मणां परिवर्त्तनशालित्वेन वर्णानामपि परिवर्त्तित्त्वं स्यात्। यद्येकवारमेव सभया केनचिद्विशिष्टेन वा निधारितो वर्णो यावज्जीवनमेव स्थायी भवेत्तदा तु परमेश्वरनिर्धारितजन्ममूलिकैव वर्णव्यवस्था युक्ता। मनुष्याणां भ्रमप्रमादवत्त्वेन तन्निर्धारणस्य सदोषत्वात्। तदपेक्षया सर्वज्ञपरमेश्वरदत्तजन्मानुसारिवर्णस्वीकृतिरेव ज्यायसी।

यदप्युक्तम्—

'न विशेषोऽस्ति वर्णानां सर्वं ब्राह्ममिदं जगत्।
ब्रह्मणा पूर्वसृष्टं हि कर्मणा वर्णतां गतम्॥'
(म० भा० शा० ११८।१०)

इत्यादिवचनैः कर्मणैव वर्णव्यवस्था ज्ञायते इति, तन्न, मतङ्गाद्युपाख्यानानुरोधेन तेषामपि जन्मान्तरीयकर्मानुसारि वर्णव्यवस्था बोधने तात्पर्य्यावगमात्।

श्लोकार्थस्तु—वर्णानां विशेषो नास्ति आकारादिभेदो नास्ति। सर्वमिदं ब्राह्मं ब्रह्मणा हि सृष्टम्। अपत्यार्थकोऽयं प्रत्ययस्तेनैव ब्राह्ममित्युक्तम्। जातिविवक्षायान्तु ब्राह्मण इति स्यात्। 'ब्राह्मोऽजातौ' (पा० ६।४।१७१) हि शब्देन हेतुर्विवक्षितः। ब्रह्मणा सृष्टत्वात्सर्वमिदं ब्राह्मम्। अन्योशेन तु जन्मना वर्णव्यवस्थैव बोध्यते। नात्र कर्मणा वर्णव्यवस्थासत्त्वे प्रमापकं किञ्चित्। जन्मान्तरीयकर्मभिरेव ब्राह्मणादिवर्णभेदः। कर्मणा वर्णत्वे ब्रह्मणा सृष्टत्वात् सर्वमिदं ब्राह्मं ब्राह्मण इत्यर्थस्त्वसंगत एव, त्वद्रीत्या वर्णस्य कर्ममूलकत्वं नात्र कर्ममूलकत्वमुक्तम्, किन्तु ब्रह्मकर्तृकसृष्टिमूलकत्वमेवोक्तम्। नहि जन्मसमकालिकं कर्म संभवति। नहि वालो जन्मसमकालमेव कर्म करोति येन तस्य ब्राह्मणत्वं स्यात्। अतएव श्वेतरक्तपीतकृष्णवर्णत्वमुपपद्यते। न ह्येकस्मिन् जन्मनि कर्मभेदेन श्वेतपीतादिरक्तभेदो दृश्यते। जन्मसिद्धवर्णरङ्गस्यैव यावज्जीवं दर्शनात्। जन्मान्तरे तु प्राक्तनकर्मभेदेन रङ्गभेदो भवत्येव। तदुक्तं न्यायभाष्येऽपि—'अथापि धर्माधर्मलक्षणमदृष्टमुपादीयते तथापि पूर्वशरीरयोगोऽप्रत्याख्येयः। तत्र हि पूर्वजन्मशरीरे तस्य (धर्माधर्मलक्षणादृष्टस्य) निर्वृत्तिः नास्मिन्जन्मनि (पूर्वजन्मकर्मणामेवात्र भोगस्वीकारात्) कर्म खलु जातिविशेषानिवर्त्तकम्' (न्या० द० ३।१।२७) तत एवात्रापि—

'असृजद् ब्राह्मणानेव पूर्वं ब्रह्मा प्रजापतीन्।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च द्विजसत्तम॥'
'ये चान्ये भूतसङ्घानां वर्णांस्तांश्चापि निर्ममे।'
(शा० प० ११८।१-४)

इति वर्णभेदः कर्मभेदमूलक एव। कर्माणि च जन्मान्तरीयाण्येव।

यदुक्तं 'वर्णाश्रमव्यवस्थाश्च न तदासन् न संकरः ।' इति वायुपुराणीय-श्लोकेन कृतयुगे वर्णव्यवस्थाभावात् पश्चात् कर्माणि वर्णसाधन'मिति तत्तुच्छम् । प्रवाहरूपेण वर्णव्यवस्थाया अनादित्वेऽपि प्रतिकल्पं प्रादुर्भावक्रमे वाय्वाद्युत्पत्ति-पूर्वकाले वायवाद्यसत्वमिव वर्णव्यवस्थाप्रादुर्भावात् प्राक् तदसत्त्वस्य स्वा-भाविकत्वात् । उक्तश्लोकैः कर्महेतुकत्वमेव बोध्यते । तथाहि तत्र कृतयुगे ब्राह्मणादय आसन्न वा ? यद्यासंस्तदा जन्मनैव मन्तव्याः । यदि नासंस्तदाऽपि किं तदानीं कर्माण्येवासन्न वा ? प्रथमे कुतो न कर्मानुसारिणी वर्णव्यवस्था जाता ? द्वितीये 'नहि कश्चित्क्षणमपि जातुतिष्ठत्यकर्मकृ'दिति विरोधात् । 'न संकर' इत्युक्त्या तु स्पष्टं विज्ञायते यत् वर्णेषु सत्स्वेव विरुद्धविवाहाद्यभावात्-साङ्कर्य्यं नासीत् । प्राप्तौ सत्यामेव निषेधसंभवात् ।

किञ्च यदि वादिनः पुराणप्रामाण्यं नाङ्गीकुर्वन्ति तत्र प्रक्षेपं वाङ्गी-कुर्वन्ति तदा कथं तैरेतैः श्लोकैः वर्णव्यवस्थाऽभावः कर्मणा वा तद्भावःसाधयितुं शक्यः ?किञ्च वेदस्यानादित्वे 'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासी'दिति वर्णव्यवस्थानादित्व-मेव सिद्ध्यति ।

किञ्च सत्ययुगे—ब्रह्मचर्य्यगृहस्थवानप्रस्थसंन्यासाश्रमाश्चेन्नासंस्तदा कथमुत्पत्तयो जनानां भवन्ति स्म ? तस्मान्न तत्र वर्णाश्रमनिषेधः किन्तु वर्णाश्रमव्यवस्थानिषेध एव । सर्वेषां वर्णानां स्वधर्मनिष्ठत्वेन कुमार्गगामित्वा-भावेन व्यवस्थाया नियन्त्रणस्याभावात् व्यवस्थाभावो युज्यते । यथा मात्स्य-न्यायेन शोषणाभावाद्राज्यव्यवस्थाभावस्तथैव प्रकृतेऽपि ज्ञेयम् । वर्णसाङ्कर्या-श्रमसाङ्कर्य्यापनोदनायैव व्यवस्थाया अपेक्षितत्वेन कुमार्गगामित्वाभावेन साङ्कर्य्यासंभवेन तदनुपपत्तेः । स्वभावनियतानां कर्मणां त्यागप्रसङ्गे तदपेक्षा सत्त्वात् । तत एव तेषां सिद्धत्वात् संकल्पादेव प्रजोत्पत्तिः । 'तासां विशुद्धात्-संकल्पाज्जायन्ते मिथुनाः प्रजाः ।' (वायु० पु० ८।१५८) किं सुधारकाः मैथुनमन्तरा संकल्पादेव प्रजोत्पत्तिमभ्युपगन्तुं शक्नुवन्ति ?

यदुक्तम्, 'भविष्ये कर्मणा वर्णव्यवस्थोक्ता' तदपि तुच्छम्, तत्र कर्महेतुकत्वस्यापि खण्डनात् । 'तस्माद् देहात्मके नैतद् ब्राह्मण्यं नापि कर्मजम् ।' (ब्राह्मपर्व ४१।५७) तस्मात्तत्र जन्मकर्मसमुच्चये तात्पर्य्यं मन्तव्यम्, श्रुति-स्मृत्यनुरोधेनैव पुराणानां नेयत्वात् । लोकव्यवहारव्यवस्थापनस्य धर्मशास्त्र-

विषयत्वात्। 'लोकवृत्तं पुराणस्य विषयः' इति रीत्या पुराणस्य लोकवृत्तबोधपरत्वोक्तेः। 'यथाविषयमेतानि प्रमाणानीन्द्रियव'दिति (न्याय द ४।१।६२)।

यदुक्तम् 'धर्मशास्त्रेष्वपि कर्मणैव वर्णव्यवस्थोक्ता धर्मचर्य्यया जघन्यो जघन्यो वर्णः पूर्वं पूर्वं वर्णमापद्यते जातिपरिवृत्तौ' (आ० धर्मसूत्र) विद्याऽविद्योपासनसमुच्चयविधानायैकैकस्य निन्दनमिव वर्णव्यवस्थापनाय जातिकर्मसमुच्चयविधानायैकैकनिन्दनमिह वर्णितम्। भविष्यपुराणे चत्वारिंशोऽध्याये। कार्तिकेयवर्णने विप्रादिजातिवर्णनम् प्रकृत्य शतानीक उवाच—

अहो बत महत्कष्टं संशयो हृदि वर्त्तते।
कार्तिकेयस्य माहात्म्यं श्रुत्वा जन्म तथा द्विज ॥ १ ॥
अनेकजनितस्येह कार्तिकेयस्य सुव्रत।
माहात्म्यं सुमहद्विप्र कथमेतद्विभाव्यते ॥ २ ॥
जातिः श्रेष्ठा भवेद्विप्र उत कर्मभवेद्वरम्।
संशयस्तु महानत्र दृष्ट्वा मे कृत्तिकासुतम् ॥ ३ ॥
एतद्वद विनिश्चित्य न यथा संशयो भवेत्।
जन्मतः कर्मणश्चैव यज्ज्यास्तद् ब्रवीहि मे ॥ ४ ॥

सुमन्तुरुवाच—

इममर्थं पुरा पृष्टो ब्रह्मा शिष्यैर्मनीषिभिः।
यदुक्तं तेन तेषां च तत्ते वच्मि निबोध मे ॥
सुरज्येष्ठं सुखासीनमभिगम्य महर्षयः।
प्रणम्य च महाबाहो विश्वामित्रस्य विप्रताम् ॥
दृष्ट्वा विस्मयमागत्य कौतूहलसमन्विताः।
भक्ति श्रद्धां पुरोधाय प्रणम्यानतकन्धराः ॥

ऋषय ऊचुः

भो ब्रह्मनादिकल्पे हि ब्राह्मण्यं ब्रूहि किं भवेत्।
जात्यध्ययनदेहात्मसंस्काराचारकर्मणाम् ॥
बाह्याभ्यन्तरसामान्यविशेषा यदि कृत्रिमाः।
मनोवाक्कर्मशारीरजातिद्रव्यगुणात्मकाः ॥

संत्यक्तव्याः प्रसिद्धा ये जातिभेदविधायिनः।
वस्तुभूताः परोक्षैर्वा प्रमाणैर्न विनिश्चिताः॥
अव्यक्तागमसिद्धश्चेज्जातिभेदविधिर्नृणाम् ।
विकल्पोऽयं न पुष्णाति भवतः शेमुषीबलम्॥

ब्रह्मोवाच

एवमेतन्न संदेहो यथा यूयं वदन्ति ह।
शृणुध्वं योगिनो वाक्यं सतर्कं शिष्यश्रेयसे॥ १२

योगेश्वर उवाच

प्रमाणे हि प्रसिद्धे तु भिन्नार्थविषये यतः।
स्पष्टयोगार्थविषयं प्रत्यक्षं तावदीक्षते॥ १३
सामान्यातीन्द्रियग्राही सिद्धान्तोऽभ्युपगम्यते।
स एव भगवानेकं प्रमाणमिति चेन्न तत्॥ १४
यस्माद्द्विविधमेतत्ते संकटं भद्र वर्त्तते।
वेदस्य पौरुषेयत्वं नित्यजातिसमर्थकम्॥ १५
कार्य्या विशेषा वेदोक्ता न युक्तमकृतं वचः।
ताल्वादिकरणानाञ्च व्यापारानन्तरं श्रुतेः॥
व्यापारात्परतस्तस्य प्रागभाव विशेषतः।
तद्भावानुविधायित्वमन्वयव्यतिरेकतः ॥
तस्मात् धूमाग्निवद्वार्थफलभावोऽवतिष्ठते।
नच व्यापारवचसोरन्यथानुपपत्तितः॥
पुरुषानुगता जातिर्ब्राह्मणत्वादिकास्ति चेत्।
द्विवर्णजातिभेदेन प्रत्यक्षार्थोपलक्षणात्॥
गोवर्णमध्यं च गतो यथाश्वो निर्धार्यते ज्ञैः सुविचक्षणत्वात्।
मनुष्यभावादिविशिष्यमाणास्तद्वद्द्विजः शूद्रगणान्न भिन्नः॥
मनुष्यजातेर्न परो विशेषो यः कल्प्यते सर्वनरानुयायी।
संस्कारयुक्ता हि क्रिया विशिष्टा द्विजन्मनां शूद्रविवेकहेतुः॥

जीवोऽपि ब्राह्मणः प्रोक्तो यैरतत्त्वज्ञमानवैः
प्रभ्रष्टब्राह्मणात्वास्ते जायन्ते विप्रसंगतः ॥
जराजन्मान्तरक्लेशदुष्टग्राहकुलाकुलम् ।
नरतिर्यगसच्छूद्रयोनिदुःखोर्मिसंकटम् ।
दौःस्थित्यरोगशोकार्ति जनावर्तसमन्वितम् ।
श्वानशूकरचाण्डालकृमिकूर्मादिकायकम् ॥
संसारसागरं घोरं मग्नः खलु परिप्लवन् ।
भूरिपापभराक्रान्तः स जीवो ब्राह्मणः कथम् ॥

ब्रह्मोवाच—

सप्तव्याधकथा विप्रा मनुना परिकीर्तिता ।
तां निशम्य यदुश्रेष्ठ नित्यं जातिपदं त्यजेत् ॥
सप्तव्याधा दशार्णेषु मृगाः कालञ्जरे गिरौ ॥
चक्रवाकाः मरिद्द्वीपे हंसाः सरसि मानसे ॥
तेऽपि जाताः कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
प्रस्थिता दीर्घमध्वानं यूयं किमवसीदथ ॥
तस्मान्न जीवे ब्राह्मण्यं पश्यामो हि कथञ्चन ।

शखादिमद्भार्गवजाति युक्तो गजाश्वगोजोष्ट्रखरादिकानाम् ।
शक्त्या कृतो ह्यंगजवर्णधर्मैर्भेदः स्फुटं लक्षणतोऽत्र यद्वत् ॥
तदुत्तरानैव विकर्त्तनीया ब्राह्मण्य जातिर्नप नास्ति काचित् ॥
नित्याकृतिर्मानुषभेदरूपा यथाहि भेदः परमोऽत्र सिद्ध्येत् ॥
सिताद्यसाधारणतुल्यरूपाः सनातनोंगेषु न वर्णभेदः ॥

ब्राह्मण्यमध्रुवमिदं किल कृत्रिमत्वाकृत्रिमं भवति सामयिकत्वयोगात् ।
सांकेतिकं सुकृतलेशविषलब्धं वाणिज्यभेषजकृतामिव जातिभेदाः ॥

किं ब्राह्मणा ये सुकृतं त्यजन्ति किं क्षत्रिया लोकमपालयन्तः ॥
स्वधर्महीना हि तथैव वैश्याः शूद्राः स्वमुख्यक्रियया विहीनाः ॥
तस्मान्न गोश्ववत्कश्चित् जातिभेदोऽस्ति देहिनाम् ।
कार्यशक्तिनिमित्तस्तु संकेतः कृत्रिमो भवेत् ॥

एवं प्रमाणैः प्रतिषिध्यमानां सांकेतिकीं याति नरो व्यवस्थाम् ।
स्वकीयसिद्धां स्वमतैर्निषिद्धां न बुद्ध्यते मूढमना वराकः ॥

गोमहिष्यजवाज्युष्ट्रवानेयाविगजाधिपाः ।
प्रेष्यवार्धुषिकाकार्यकरणोद्यतमानसाः ॥
वणिक्कारुक्रियाविष्टादिव्यास्तेऽपि च ये द्विजाः ।
विनष्टास्ते तु विज्ञेयाः क्रव्यादाश्च कुशीलवाः ॥
पलाण्डुलशुनादाश्च मृग्युष्ट्रीक्षीरपायिणः ।
मांससर्वरसक्षीरक्रयविक्रयकारिणः ॥
पुनर्भू वृषली वेश्या चांडालस्त्रीनिषेविणः ।
शूद्रान्नरसपुष्टाङ्गाः प्रेतवस्त्रान्नभोजनाः ॥
मृतसूतकलब्धान्नपानाद्यभ्यवहारिणः ।
ब्रह्मदेवपितृभूतमनुष्येषु बहिष्कृताः ॥
मात्सर्यमदविद्वेषतृष्णाकामतमोमयाः ।
हीनाचारा हि ये केचिदपरे पिशुना द्विजाः ॥
प्रकारैर्बहुभिः सर्वे ते प्रणश्यन्ति नान्यथा ।
एवं शास्त्रोदितन्यायमार्गभ्रष्टास्तु ये नराः ।
विशिष्टगोत्रसंस्कारकलापसकलात्मकाः ॥
वेदानध्यापयन्तोऽपि तेऽधीयानाः श्रुतिक्रमात् ।
ब्राह्मणत्वाद्विहीयन्ते दुराचारविधायिनः ॥
तस्मान्न जातिरेकत्र भूतात्मास्त्यनपायिनी ।
नाशित्वादत्र च श्लोकान्मानवाः समधीयते ॥
सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च ।
त्र्यहेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयी ॥
गोरक्षकान्वाणिजिकांस्तथा कारुकुशीलवान् ।
प्रेष्यान्वार्धुषिकांश्चैव शूद्रास्तान् मनुरब्रवीत् ॥
शूद्रो ब्रह्मणतामेति ब्राह्मणश्चैति शूद्रताम् ।
क्षत्रियो याति विप्रत्वं विद्याद्वैश्यं तथैव च ॥

इति श्रीभविष्यपुराणे शतार्धसाहस्र्यांसंहितायां। ब्राह्मे पर्वणि षष्ठीकल्पे कार्तिकेयवर्णने जातिवर्णनं नाम चत्वारिंशोऽध्यायः॥

॥ भविष्यपुराणे—एकचत्वारिंशोऽध्यायः॥

ब्रह्मोवाच

वेदाध्ययनमप्येतद् ब्राह्मण्यं प्रतिपद्यते।
विप्रो वैश्यराजन्यौ राक्षसा रावणादयः॥
श्वादचाण्डालदासाश्च लुब्धकाभीरधीवराः।
येऽन्येऽपि वृषलाः केचित्तेऽपि वेदानधीयते॥
शूद्रा देशान्तरं गत्वा ब्राह्मण्यं क्षत्रियं श्रिताः।
व्यापाराकरभाषाद्यैर्विप्रतुल्यैः प्रकल्पितैः॥
वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम्।
प्रोद्वहन्ति शुभां कन्यां शुद्धब्राह्मणजां नराः॥
अथवाधीत्य वेदांस्तु क्षत्रवैश्यैस्तु वा नराः।
गौडपूर्वाकृतामीयुर्जातिं वा दाक्षिणात्यजाम्॥
अपरिज्ञातशूद्रत्वाद् ब्राह्मण्यं यान्ति कामतः।
तस्मान्न ज्ञायते भेदो वेदाध्यायक्रियाकृतः॥
शास्त्रकारैस्तथा चोक्तं न्याममार्गानुसारिभिः।
ते साधुमतमाकर्ण्य सन्तः सन्ति विमत्सराः॥
आचारहीनान्न पुनन्ति वेदाः यद्यप्यधीताः सह षड्भिरङ्गैः।
शिल्पं हि वेदाध्ययनं द्विजानां वृत्तं स्मृतं ब्राह्मणलक्षणन्तु॥
अधीत्य चतुरो वेदान् यदि वृत्ते न तिष्ठति।
न तेन क्रियते कार्यं स्त्रीरत्नेनेव षंढकः॥
शिखाप्रणवसंस्कारसन्ध्योपासनमेखलाः।
दण्डाजिनपवित्राद्याः शूद्रेष्वपि निरङ्कुशाः॥
प्रसङ्गोऽपि हि शूद्रायां न शक्यो विनिवारितुम्।
देवोत्तमत्रयेणापि निवर्त्तन्ते नराः स्वयम्॥
तस्मान्नैतेऽपि लक्ष्यन्ते विलक्षणतया नृणाम्।
यज्ञोपवीतसंस्कारमेखलाचूलिकादयः॥

आभिचारिकमन्त्राद्यैर्दुर्लभत्वादिभाषणैः ।
ब्राह्मणस्यैव शक्तिश्चेत् केनास्य विनिहन्यते ॥

तपःसत्यादिमाहात्म्याद्देवतासमयस्मृतिः ।
मन्त्रशक्तिर्नृणामेषां सर्वेषामपि विद्यते ॥

वचनं दुर्वचस्यापि क्रियते सर्वमानवैः ।
शूद्रब्राह्मणयोस्तस्मान्नास्ति भेदः कथञ्चन ॥

शापानुग्रहकारित्वं शक्तिभेदो न विद्यते ।
चौरचाटादिराजन्यदुर्जनाभिहते नृणाम् ॥

आत्मदुःखोदयापायं स्वेषु जन्तुषु रक्षणम् ।
कर्तुं न प्रभवेच्छूद्रो ब्राह्मणस्तद्वदेव हि ॥

मा भूद्युगे कलावेतद्देशे चाकार्यकृद्विजे ।
स्यादन्यदेशकालादौ द्विजानामतिशायिनाम् ॥

शापानुग्रहसामर्थ्यमन्यद्वाध्यात्मगोचरम् ।
ब्रह्मसाधनमेतद्धि लिङ्गं केचित्प्रचक्षते ॥

संसारारक्तचेतस्का मोहान्धतमसावृताः ।
पतन्त्युन्मार्गगर्तेषु प्रत्यग्नि शलभा यथा ॥

जातिधर्मः स्वयं किञ्चिद्विशेषः श्रुतिसंगमात् ।
असिद्धः शूद्रजातीनां प्रसिद्धो विप्रजातिषु ॥

संस्कारो योनिसाध्यो वा सामग्रीप्रभवोऽथवा ।
शूद्रेभ्योऽतिशयं धत्ते यः साधारणातागुणः ॥

विप्राणां पञ्चधा भेदः कल्पनीयस्तु पण्डितैः ।
न जातिजस्त्रयीजो वा विशेषो युक्तिबाधकात् ।
क्रमाक्रमक्रियाः सन्ति न सनातनवस्तुनः ॥

नित्यो न हेतुर्विगतक्रियत्वाद्धेतुर्भवेद्भेदविशेषतः सः ।
स तत्समस्तत्प्रतिसन्निधानात्कालात्ययेक्षित्वमयुक्तमेव ॥

स्वान्तःशरीरवृत्तिस्थः श्रुतियोगादुदेति यः ।
सोऽनन्यवेदविज्ञातस्वभावोऽन्यैर्न गम्यते ॥

विशिष्टाधीतिधर्मत्वे कृत्रिमा ब्रह्मसंगतिः ।
यस्यास्त्यतिशतस्तस्य नान्योनाश्रयते यदि ॥

दृश्यस्वभावं किमभीष्टमेतद् ब्राह्मण्यमाहोस्विददृष्टरूपम् ।
सर्वैःप्रतीयेत हि दृश्यरूपं ततोऽन्यथावद् गतिरेव न स्यात् ॥
सामग्र्यभावात्परमं विशेषं भूदेवगात्रस्थमभूमिदेवाः ॥
स्मरन्ति तेनात्मनि पुण्यपापं यथातथेत्येतदयुक्तमुक्तम् ।
सामग्र्यनुष्ठानगुणैः समग्राः शूद्रा यतः सन्ति समा द्विजानाम् ॥
तस्माद्विशेषो द्विजशूद्रनाम्नोर्नाध्यात्मिको बाह्यनिमित्तको वा ।
संस्कारतः सोऽतिशयो यदि स्यात्सर्वस्य पुंसोस्त्यतिसंस्कृतस्य ।
यः संस्कृतो विप्रगणप्रधानो व्यासादिकैस्तेन न तस्य साम्यम् ॥
हेतुत्वं घटते नैषां जात्यादीनामसंभवात् ।
जातेरकृतकत्वाच्च अधीते न विशेषतः ॥
संस्कारातिशयाभावादंतरस्यागते परैः ।
भौतिकत्वात् शरीरस्य समस्तानामसंहृतेः ।
किं चान्यनास्तिकम्लेच्छयवनादिजनेष्वलम् ।
वेदोदितबहिर्दुष्टचरितेषु दुरात्मसु ॥
धर्मादतिशयो दृष्टः क्रूरसाहसकादिषु ।
तस्माद्विप्रेषु जात्यादिसामग्रीप्रभवो न सः ॥
तस्मान्न च विभेदोऽस्ति न बहिर्नान्तरात्मनि ।
न सुखादौ न चैश्वर्य्ये नाज्ञायां नामयेष्वपि ॥
न वीर्य्ये नाकृतौ नाक्षे न व्यापारे न चायुषि ।
नाङ्गे पुष्टे न दौर्बल्ये न स्थैर्ये नापि चापले ॥
न प्रज्ञायां न वैराज्ये न धर्मे न पराक्रमे ।
न त्रिवर्गे न नैपुण्ये न रूपादौ न भेषजे ॥
न स्त्रीगर्भे न गमने न देहमलसम्प्लवे ।
नास्थिरन्ध्रे न च प्रेम्णि न प्रमाणो न लोमसु ॥
शूद्रब्राह्मणयोर्भेदो मृग्यमाणोऽपि यत्नतः ।
नेक्ष्यते सर्वधर्मेषु संहतौ त्रिदशैरपि ॥
उक्तमात्रा विसम्भूर्तिविचारक्रमकारिभिः ।
वृद्धवृन्दारकाधीशैरप्रधृष्यमिदं वचः ॥

न ब्राह्मणाश्चन्द्रमरीचिशुभ्रः न क्षत्रियाः किंशुकपुष्पवर्णाः ।
न चेह वैश्या हरितालतुल्याः शूद्रा नचाङ्गारसमानवर्णाः ।
पादप्रचारैस्तनुवर्णकेशैः सुखेन दुःखेन च शोणितेन ।
त्वङ्मांसमेदोस्थिरसैः समानाश्चतुष्प्रभेदा हि कथं भवन्ति ॥
वर्णप्रमाणाकृतिगर्भवासवाग्बुद्धिकर्मेन्द्रियजीवितेषु ।
वलत्रिवर्गामयभेषजेषु न विद्यते जातिकृतो विशेषः ॥
स एक एवात्र पतिः प्रजानां कथं पुनर्जातिकृतः प्रभेदः ।
प्रमाणदृष्टान्तनयप्रवादैः परीक्ष्यमाणे विघटत्वमेति ॥
चत्वार एकस्य पितुः सुताश्च तेषां सुतानां खलु जातिरेका ।
एवं प्रजानां हि पितैक एव पित्रैकभावान्न च जातिभेदः ।
फलान्यथोदुम्बरवृक्षजातेर्यथाग्रमध्यान्तभवानि यानि ।
वर्णाकृतिस्पर्शरसैः समानि तथैकतो जातिरतिप्रचिन्त्या ॥
ये कौशिकाःकाश्यपगौतमाश्चकौण्डिन्यमाण्डव्यवशिष्ठगोत्राः ।
आत्रेयकौत्सांगिरसः सगर्गामौद्गल्यकात्यायनभार्गवाश्च ॥
गोत्राणि नानाविधजातयश्च भ्रातृस्नुषामैथुनपुत्रभावाः ।
वैवाहिकं कर्म न वर्णभेदाः सर्वाणि शिल्पानि भवन्ति तेषाम् ॥

ये चान्ये पण्डिताः प्राहुर्देहब्राह्मणतां नराः ।
तेषां दुर्दृषि तिमिरमपनीयानुकम्प्य च ॥
न्यायाञ्जनौषधैर्दिव्यैः परिणामसुखावहैः ।
उपनीतैः प्रयत्नेन सुदृष्टिं संविदध्महे ॥
मूर्तिमत्वाच्च नाशित्वं नाशित्वाच्छेषभूतवत् ।
वेदाधारनिविष्टानां ब्राह्मण्यं न प्रकल्पते ॥
एकैकोवयवस्तेषां न ब्राह्मण्यं समश्नुते ।
नचानेकसमूहेऽपि सर्वथातिप्रसङ्गतः ॥
पृथिव्युदकवाय्वग्निपरिणामा विशेषतः ।
देहतः सर्वभूतानां ब्राह्मणत्वप्रसङ्गतः ॥
देहस्य ब्राह्मणत्वं यैरतत्त्वज्ञैः प्रकल्प्यते ।
संस्कर्तॄणां शरीरस्य तेषां न ब्रह्मता भवेत् ॥

मृग्यमाणे प्रयत्नेन देहे तन्नोपलभ्यते।
तस्मान्न देहे ब्राह्मण्यं नापि देहात्मकं भवेत् ॥
वर्णापसदचाण्डालश्वादादीनां प्रसज्यते।
यदि देहस्य विप्रत्वं भवद्भिरुपगम्यते ॥
देहशक्तिगुणैः क्षीणैः कायभस्मादिरूपवत्।
तस्माद्देहात्मके नैतद् ब्राह्मण्यं नापि कर्मजम् ॥

॥ द्वाचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

॥ ब्राह्मणसंस्कारविवेकवर्णनम् ॥

जात्यभिमानत्यागाय जातिखण्डनम्, न वस्तुस्थितिमनुरुध्य। तदुक्तम्—जातिकुलरूपवयोवर्णानेकश्रुतमदान्धा क्लीबाः परत्र चेह च हितमप्यर्थं न पश्यन्ति। ज्ञात्वा भवपरिवर्त्ते जातीनां कोटिशतसहस्रेषु हीनोत्तममध्यमत्वं को जातिमदं बुधः कुर्य्यात्। यथा संस्काराणां वेदेषु विधानान्न तेषामपलापः। किन्तु ज्ञानाध्ययनमीमांसानियमेन्द्रियनिग्रहैर्विना संस्कारयोगेऽपि शूद्रान्न पुंसः भिन्नता भवति। संस्कारः क्रियमाणश्च न शूद्रे च प्रवर्त्तते। एतेनापि जन्मनैव शूद्रः। तत एव शूद्रे संस्कारो न प्रवर्त्तत इत्युक्तम्।

आधुनिकास्तु—न जन्मना कस्यापि संस्कारा न हेतुत्वमुपगच्छन्ति।

'संस्कृताङ्गश्च पापेभ्यो न पश्यति निवर्तते'
विलासिनी भुजङ्गादिजनवन्मदविह्वलाः ॥
व्यामुह्यन्ति सदाचाराद् ब्राह्मणत्वात् पतन्ति च।
संस्कृतोऽपि दुराचारो नरकं याति मानवः ॥
निःसंस्कारः सदाचारो भवेद्विप्रोत्तमः सदा।

एवमेव ४३ अध्याये संस्कारस्याकारणत्वमुक्तम्। संस्कारे कस्य विशेषः—

'किं देहस्योत येनासौ निसर्गमलिनः स्थितः'
शुक्रशोणितसंभूतः शमलोद्भवकीटवत् ॥

निषेकादिश्मशानान्तैर्विविधैर्विधिविस्तरैः ।
देहिनोऽतिशयं केचिदुपगच्छन्ति मानवाः ॥
वैदिकाखिलसंस्कारसारभूता द्विजातयः ।
सर्वकार्यकरान् सर्वान् वृषलानतिशेरते ॥
चण्डकर्मा विकर्मस्थो ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।
स्तेनो गोघ्नो सुरापाणः परस्त्रीरमणप्रियः ॥
मिथ्यावादी मदोन्मत्तो नास्तिको वेदनिन्दकः ।
वाङ्मनःकायजैर्दुष्टैर्हता ये ब्राह्मणाधमाः ॥
तेन शुद्धि व्रजन्तीह अपि यज्ञशतैरपि ।
सर्वधर्मसमानत्वात् संस्कारादिनिरर्थकम् ॥

अथ तत्रैव चतुश्चात्वारिंशेऽध्याये—

वर्णधर्मविभागव्यवस्थावर्णनम् ।

ब्रह्मोवाच—

हेयोपादेयतत्त्वज्ञास्त्यक्तान्यायपथागमाः ।
जितेन्द्रियमनोवाचः सदाचारपरायणाः ॥
नियमाचारवृत्तस्था हितान्वेषणतत्पराः ।
संसाररक्षणोपायक्रियायुक्तमनोरथाः ॥
सम्यग्दर्शनसम्पन्नाः समाधिस्था हतक्रुधः ।
स्वाध्यायसक्तहृदयास्त्यक्तसंगा विमत्सराः ॥
विशोका विमदाः शान्ताः सर्वप्रणिहितैषिणः ।
सुखदुःखसमालोका विविक्तस्थानवासिनः ॥
व्रतोपयुक्तसर्वाङ्गा धार्मिकाः पापभीरवः ।
निर्ममा निरहंकारा दानशूरा दयापराः ॥
सत्यब्रह्मविदः शान्ताः सर्वशास्त्रेषु निष्ठिताः ।
सर्वलोकहितोपायप्रवृत्तेन स्वयम्भुवा ॥
वागीश्वरेण देवेन नाभेयेन भवच्छिदा ।
ब्रह्मणा कृतमर्य्यादास्त एव ब्राह्मणाः स्मृताः ॥

महातपोधनैरार्यैः सर्वसत्त्वाभयप्रदैः ।
सर्वलोकहितार्थाय निपुणं सुप्रतिष्ठितम् ॥
ब्रह्मत्वाद्भगवान्ब्रह्मा नाभेयस्तस्य ये जनाः ।
भक्त्यासक्ताः प्रपन्नाश्च ब्राह्मणास्ते प्रकीर्तिताः ॥
क्षत्रियास्तु क्षतत्राणाद्वैश्या वार्ता प्रवेशनात् ।
ये तु श्रुतेर्द्रुति प्राप्ताः शूद्रास्तेनेह कीर्तिताः ॥
ये चाचाररताः प्राहुर्ब्राह्मण्यं ब्रह्मवादिनः ।
ते तु फलं प्रशंसन्ति यत्सदा मनसेप्सितम् ।
क्षमा दमो दया दानं सत्यं शौचं धृतिर्घृणा ॥
मार्दवार्जवसंतोषानहंकारतपःशमाः ॥
धर्मो ज्ञानमपैशुन्यं ब्रह्मचर्यममूढता ।
ध्यानमास्तिक्यमद्वेषो वैराग्यञ्च शमात्मता ॥
पापभीरुत्वमस्तेयममात्सर्यमतृष्णता ।
नैःसंग्यं गुरुशुश्रुषा मनोवाक्कायसंयमः ॥
य एवंभूतमाचारमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।
ब्राह्मण्यं पुष्कलं तेषां नित्यमेव प्रवर्धते ॥
ते स्वमतास्वादलब्धवर्णाचारा महौजसः ।
सर्वशास्त्राविरोधेन पवित्रीकृतमानसाः ॥
सज्जनाभिमताः प्राज्ञाः पुराणागमपंडिताः ।
गीतगीतागमाचाराः स्मृतिकाराः पठन्ति च ॥

मन्वन्तरेषु सर्वेषु चतुर्युगविभागशः ।
वर्णाश्रमाचारहृतं कर्मसिद्ध्यनुत्तमम् ॥
संसिद्धायां तु वार्तायां ततस्तेषां स्वयं प्रभुः ।
मर्य्यादां स्थापमामास यथारब्धां परस्परम् ॥
ये वै परिगृहीतारस्तेषां सत्त्वबलाधिकाः ।
इतरेषां क्षतत्राणात् स्थापयामास क्षत्रियान् ॥
उपतिष्ठन्ति ये तान् वै याचंतो नर्मदाः सदा ।
सत्यब्रह्म सदाभूतं वदंतो ब्राह्मणास्तु ते ॥

ये चान्येऽप्यबलास्तेषां वैश्यकर्मणि संस्थिताः ।
कीलानि नाशयन्तिस्म पृथिव्यां प्रागतंद्रिताः ॥
वैश्यानेव तु तानाह कीनाशान् वृत्तिमाश्रितान् ।
शोचंतश्च द्रवंतश्च परिचर्यासु ये नराः ॥
निस्तेजसोऽल्पवीर्य्याश्च शद्रास्तानब्रवीत्तु सः ।
ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परस्परम् ॥
कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ।

शमस्तपो दमः शौचं क्षन्तिरार्जवमेव च ।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्मस्वभावजम् ॥
शौर्य्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।
दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वाभावजम् ॥
कृषिगोरक्षवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।
परिचर्य्यात्मिकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥
योगस्तपो दया दानं सत्यं धर्मः श्रुतिर्घृणा ।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यमेतद् ब्राह्मणलक्षणम् ॥
शिखा ज्ञानमयी यस्य पवित्रं च तपोमयम् ।
ब्राह्मण्यं पुष्कलं यस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥
यत्र वा तत्र वा वर्णो उत्तमाधममध्यमः ।
निवृत्तः पापकर्मभ्यो ब्राह्मणः स विधीयते ॥
शूद्रोऽपि शीलसम्पन्नो ब्राह्मणादधिको भवेत् ।
ब्राह्मणो विगताचारः शूद्राद्धीनतरो भवेत् ॥
सुरां संधयेद्यस्तु आपणेषु गृहेषु च ।
न विक्रीणाति च तथा सच्छूद्रो हि स उच्यते ॥
यद्येका स्फुटमेव जातिरपरा कृत्यात्परं भेदिनी ।
यद्वा व्याहृतिरेकतामधिगता यच्चान्यधर्मं ययौ ॥
एकैकाखिलभावभेदनिधनोत्पत्तिस्थितिव्यापिनी ।
किं नासौ प्रतिपत्तिगोचरपथं यायाद्विभक्त्या नृणाम् ॥

अतएव शोचन्तश्च द्रवन्तश्चेति शूद्रलक्षणमुक्तम्। नहि शोको द्रवणं वा विधीयते, तस्यानिष्टत्वादपुरुषार्थत्वाच्च। एवमेव निस्तेजस्त्वमल्पवीर्य्यत्वञ्चापि जन्मान्तरीयकर्मप्रभावादेव भवति। अत एवोक्तम्—

कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः।'

स्वभावोऽत्र फलोन्मुखं जन्मान्तरीयं कर्मैव। शमादयो गुणाः स्पृहणीयत्वाद्विधीयन्तेऽपि जन्मना वर्णत्वे सत्येव वर्णेषूत्तममध्यमाधमत्वं संभवतीत्युक्तमेव। यथा निम्बाम्राहङ्कोला-दीनां स्वाभाविका गुणा वर्ण्यन्ते। एवमेवेह ब्राह्मणादिगुणा वर्ण्यन्ते। यथा—निम्बाम्रदीनां जन्मजा एव गुणा एते भवन्ति न प्रयत्नसाध्याः, एवमेव ब्राह्मणादीनां जन्मजा एव ते गुणा न कृत्रिमाः प्रयत्नसाध्याः, किन्तु जन्मान्तरीयकर्मसाध्याः। तेषु केचिच्छमादयो गुणाः प्रयत्नेनान्येनापि साध्या भवन्ति। तैर्जन्मान्तरेषु जातिलाभोऽपि संभवत्येव। सर्पादिष्वप्युत्प्रेक्षिता वर्णव्यवस्था जन्मनैव। तथाहि—

'सर्पा ज्ञेयास्तु चत्वारः पञ्चमो नोपलभ्यते।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्राश्चैव चतुर्थकः॥
ब्राह्मणो मधुरं दद्यात् तिक्तं दद्यात्तथोत्तरे।
वैश्ये कर्षफलं दद्यात् शूद्रे त्रिस्थूलमेव च॥
ब्राह्मणेन तु दंष्टस्य दाहो गात्रेषु जायते।
मूर्छा तु प्रबला स्याद्वै नात्मानमभिजानते॥
श्यामवर्णमुखञ्च स्यान्मज्जास्तंभश्च जायते।
क्षत्रियेण तु दंष्टस्य कम्पो गात्रेषु जायते॥
मूर्छामोहस्तथा स्याद्वैनात्मानमभिवेत्ति सः।
जायते वेदाना तस्य ऊर्ध्वञ्चैव निरीक्षते॥
वैश्येनापि हि दंष्टस्य शृणु रूपाणि यानि तु।
श्लेष्मप्रकोपो लाला च नचोद्वहति चेतनाम्।
मूर्च्छा च प्रबला यस्य आत्मानं मभिनन्दति॥
शूद्रेणापि हि दंष्टस्य शृणु तत्त्वेन गौतम।
कुथ्यते वेपते चैव ज्वरः शीतञ्च जायते॥

अङ्गानि चुलुचुलायन्ते शूद्रदष्टस्य लक्षणम् ।
पूर्वाह्ने चरते विप्रो मध्याह्ने क्षत्रियश्चरेत् ॥
अपराह्ण चरेद्वैश्यः शूद्रः सन्ध्याचरो भवेत् ।
आहारो वायुपुष्पाणि ब्राह्मणानां विदुर्बुधा ॥
मूषिकाः क्षत्रियाणाञ्च आहारो द्विजसत्तम ।
वैश्या मण्डूकमक्षाश्च शूद्राः सर्वाशिनस्तथा ।
अग्रतो दशते विप्रः क्षत्रियो दक्षिणेन तु ॥
वामपार्श्वे सदा वैश्यः पश्चाद्धै शूद्र आदशेत् ।
पुष्पगन्धाः स्मृता विप्राः क्षत्रियाश्चन्दनावहाः ॥
वैश्याश्च घृतगन्धा वै शूद्रास्युर्मत्स्यगन्धिनः ।
वापीकूपतड़ागेषु गिरिप्रसवणेषु च ।
वसन्ति ब्राह्मणः सर्पा ग्रामद्वारे चतुष्पथे ॥
आरामेषु पवित्रेषु शुचिष्वायतनेषु च ।
वसन्ति क्षत्रिया नित्यं तोरणेषु सरस्सु च ॥
श्मशाने भस्मशालासु पलालेषु तटेषु च ।
गोष्ठेषु पथिवृक्षेषु विप्रवर्णा वसन्ति हि ॥
अविविक्तेषु स्थानेषु निर्जनेषु वनेषु च ।
शून्यागारे श्मशाने च शूद्रा विप्रा वसन्ति हि ॥

श्वेताश्च कपिलाश्चैव ये सर्पास्त्वनलप्रभाः ।
मनस्विनः सात्त्विकाश्च ब्राह्मणास्ते बुधैः स्मृताः ॥
रक्तवर्णाः सुवर्णाभाः प्रवालमणिसन्निभाः ।
सूर्य्यप्रभास्तथा विप्रा क्षत्रियास्ते भुजङ्गमाः ॥
नानाविचित्रराजोभिरतसीवर्णसन्निभाः ।
बाणपुष्पसवर्णाभा वैश्या ते वै भुजङ्गमाः ॥
काकोदरनिभाः केचिद् ये च अञ्जनसन्निभाः ।
काकवर्णा धूम्रवर्णास्ते शूद्राः परिकीर्तिताः ॥

भविष्ये ब्रह्मपर्वणि ३६ अध्याये

शूद्रां प्ररोचते विप्रो रागिणीं मैथुनं प्रति ।
सा कामदुःखविगमे गर्भं धत्ते समागमे ॥

कामं कामातुराभ्यस्तु रोचन्ते शूद्रमानवाः।
मैथुनं प्रति ब्राह्मण्ये तेऽपि तासां सुखावहाः॥
ये तु जात्यादिभिर्भिन्ना गवाश्वोष्ट्रमतङ्गजाः।
ते विजातिषु नो गर्भं कुर्वतेऽपि सुखार्थिनः॥

अनड्वानेव गोरेव कामं पुष्णाति संगमे।
घोटकाश्च रतिं सम्यक्कुर्वते वडवासु च॥
पतिं करभमेवाप्य करभी रमते मुदा।
गजमेव पतिं लब्ध्वा सुखं तिष्ठति हस्तिनी॥
तिर्य्यग्जातिस्त्रिया सार्कं कुर्वाणाऽपि हि मैथुनम्।
न तस्याः कुरुते गर्भं नरो नाऽपि सुखासिकाम्॥
तिरश्चा सह कुर्वाणा मैथुनं मनुजाङ्गना।
नाधत्ते तत्कृतं गर्भं न युक्तं मैथुनं तयोः॥
नैवं कश्चिद्विभागोऽस्ति मैथुने स्त्रीमनुष्ययोः।
येन संक्षीयते भेदः प्रस्फुटं द्विजशूद्रयोः॥

(भ० पु० अ० १।४३)

'तस्मान्मनुष्यभेदोऽयं संकेतवलनिर्मितः'। ४३।५०)
'व्यलीककल्पनैवैषा तस्याज्जात्यादिकल्पना'। १।४३।५२।

इति तदपि पूर्वोक्तरीत्या जन्मकर्मणोः समुच्चयार्थं जातिनिन्दार्थवादो न स्वार्थपर्य्यवसायी प्रमाणान्तरविरुद्धत्वात्।

किञ्चास्मिन्नेव पुराणे शुकी मण्डूकी हरिणी प्रभृतिविजातीतास्वपि स्त्रीषु शुकमाण्डूकऋष्यशृङ्गादिमहर्षीणामुत्पत्तय उक्ताः। इदानीमपि वैज्ञानिकैः अजेन मृग्यां मृगेणाजायां सन्तानोत्पत्तयः समर्थ्यन्ते। तथा समुच्चिचीषयैव गुणकर्मजन्मादीनामिह निन्दनमपलापश्च, परलोकसंदेहोक्तिर्यथा, यथा वा विद्यया घोरान्धतमः प्राप्तिरुक्ता। अर्थवादत्वादेव समेषामेतेषां वचसां स्ववाक्यार्थे तात्पर्य्याभावात् विधिस्तुतिरेव तेषामर्थः। सर्वथाऽपि समान-प्रसवात्मिका जातिरित्यस्य समानबुद्धिप्रसवहेतुत्वेन सर्वत्र जातिः सिद्ध्यति।

यदप्युक्तम्— ब्राह्मणशूद्रादिषु दुष्टेषु पापेषु न ब्राह्मणस्य श्रेष्ठत्वादिकम्।

'वैदिकाखिलसंस्कारसारभूता द्विजातयः ।
सर्वकार्य्यकरान् सर्वान् वृषलानतिशेरते ॥
चण्डकर्मा विकर्मस्थो ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।
स्तेनो गोघ्नः सुरापाणः परस्त्रीलम्पटस्तुयः ॥
मिथ्यावादी मदोन्मत्तो नास्तिको वेदनिन्दकः ।
कैवर्तो नटः पापी सर्वाशी सर्वविक्रयो ॥
वाङ्मनः कायजैर्दोषैः वर्जितः ब्राह्मणाधमाः ।
तेन शुद्धि व्रजन्तीह अपि पञ्चशतैरपि ॥
शूद्राणां यान्यनिष्टानि सम्पद्यते स्वभावतः ।
क्रोधादाभ्यन्तरान् दोषान् तयादुष्टमनोरथान् ।
अत्यजन्तो विशिष्टानां श्रेष्ठास्ते कुचमर्दिनः ॥
नोपादेयानि वस्त्राणि नित्यमाददते द्विजाः ।
ह्रापयन्ति न हेयानि कथं ते गुरवः क्षितौ ॥
सख्यान् श्रद्धामयान् नम्रान् चण्डाश्चण्डालचेष्टिताः ।
वैतण्डिकास्ते निघ्नन्ति यथा सिंहो मृगान् पशून् ॥

(भ० पु० १।४३।३१—३५)

तदपि निःसारम्, उक्तवाक्यानां दोषत्यागविधाने तात्पर्य्येण स्वाभाविकवर्णोत्कर्षनिषेधे तात्पर्य्याभावात् । यथा कलौ गवां विड्भक्षण-प्रवृत्तावपि जातिनिबन्धनतदुत्कर्षनिषेधो न भवति । देव-पित्रादिकार्य्येषु गवामेव दानादिविधानात् । दुष्प्रवृत्तीनामपि गवामेव गोमूत्रगोमयादिशुद्धि-राद्रियते न साधीयसीनामपि गर्दभीनाम् ।

तदुक्तं महर्षिणाऽत्रिणा स्मृतौ—

'दुःशीलोऽपि द्विजः पूज्यः न शूद्रो विजितेन्द्रियः ।
कः परित्यज्य गां दुष्टां दुहेच्छीलवतीं खरीम् ॥

यदुक्तं–दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यम् गोखर्योविजातीयत्वात् तत्तुच्छम्। द्विजशूद्रयोरपि विजातीयत्वाविशेषात्। छान्दोग्योपनिषदि रमणीयचरणानां ब्राह्मणयोनिप्राप्तिरुक्ता। कपूयचरणानां श्वसूकरचाण्डालादियोनिप्राप्तिरुक्ता तर्हि कथं नैतयोर्वैषम्यमत एव 'ब्रह्मवन्धुर्न हन्तव्यः' (श्री०भा० १।६।५३) इत्यादिषु भागवतादौ ब्रह्मवन्धोरपि वधो निषिद्धः। 'ब्राह्मणो न मुनयः' इत्यादौ जातिनिबन्धन एव ब्राह्मणो गृह्यते। आत्रेयीवधप्रायश्चित्तप्रसङ्गे गर्भस्थस्यापि हनने प्रायश्चित्तमुक्तम्। किञ्च भविष्यपुराणोक्तं जातिखण्डनम् अभ्युपगमसिद्धान्तेन। 'अपरीक्षिताभ्युपगमात्तद्विशेषपरीक्षणमभ्युपगम सिद्धान्तः' (गो० सू० १।३१) इत्यत्र तल्लक्षणम्। 'शृणुध्वं योगिनो वाक्यं सत्तर्कं शिष्यश्रेयसे' १२ इति तर्कमाश्रित्य जातिखण्डनं तस्याः शास्त्रैकगम्यतां बोधयति न केवलं जन्मना किन्तु गुणकर्मसंस्काराध्ययनादिभिरपि जातिर्न सिद्ध्यतीत्यप्युक्तम्।

यत्तु—पराशरवशिष्ठमन्दपालव्यासादीनां जातिपरिवर्त्तनमुक्तं तत्तु अभ्युपगमसिद्धान्तेनापरीक्षितमेव। तद्विशेषखण्डनायाभ्युपेतम्। तत्तत्कथा परीक्षणेन तु जन्मनैव जातिः सिद्ध्यति। न च संस्कारादिना तत्परिवर्त्तनं संभवति अविचारितरमणीयाभिरेव कथाभिर्यावत्परीक्षणं न स्यात्तावदेव निम्नजात्युत्पन्नानां संस्कारादिभिर्जातिपरिवर्त्तनं प्रतीयते।

'मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः।
भृगुर्वशिष्ठो दक्षश्च दशमस्तत्र नारदः'॥

(भागवत स्कंध ३।१२।२२)

वशिष्ठस्य ब्रह्मणो मानसपुत्रत्वे नायोनिजत्वमेव सिद्ध्यति। निमि शापात्तद्देहत्यागे उर्वस्या दिव्याप्सरसो दर्शनमात्रेण क्षुब्धघटनिक्षिप्तमित्रावरुण शुक्रेण वशिष्ठस्य देहान्तरलाभः। 'विद्युन्नयापतन्तीदविद्योद्भरन्ती मे अप्या-

काम्यानि जनिष्ठो अपो नर्य्यः सुजातः प्रोर्वशी तिरत दीर्घमायुः ॥ ऋग्वेद सं० १०।९५।१०)।

यास्काचार्यदृष्टयाऽस्य मन्त्रस्य प्रतिपाद्या विद्युद्रूपादेवता सैवोर्वशी।

'उतासि मैत्रावरुणो वशिष्ठोर्वश्या ब्रह्मन् मनसोऽधि जातः।
द्रप्सं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन विश्वे देवाः पुष्करे त्वाददन्त ॥
(ऋ० सं० ७।३३।११)

ब्रह्मन् वशिष्ठ त्वं मित्रावरुणः मनसा ममायंपुत्रः स्यादिति सङ्कल्पात् उर्वस्या अधि जातः। विश्वे देवा द्रप्सं स्कन्नं दैव्येन ब्रह्मणा पुष्करे त्वां अददन्त। तदेव पुराणे स्पष्टम्—

निमिः प्रति ददौ शापं गुरवेऽधर्मवर्तिने।
तवापि पततादेहो लोभाद्धर्ममजानतः ॥
इत्युत्ससर्ज स्वं देहं निमिरध्यात्मकोविदः।
मित्रावरुणयोर्जज्ञे उर्वश्यां प्रपितामहः ॥
(श्री भा० स्क० ९ अ० १३)

नहि दिव्याप्सरसो वेश्यात्वं तस्या अलौकिसामर्थ्यत्वात्। सापि शुक्र-क्षोभकमिति घटस्यैव तत्क्षेत्रत्वेन तस्या अतथत्वात्तथा च वसिष्ठस्य वेश्या पुत्रत्वम्।

उपरिचर वसोः शुक्रादद्रिजायां मत्स्यां मत्स्यो राजा मत्स्यगन्धिनी कन्या च जाता।

तयोः पुमांसं जग्राह राजोपरिचरस्तदा।
स मात्स्यो नाम राजासीद्धार्मिकः सत्यसंगरः ॥
सा कन्या दुहिता तस्या मत्स्या मत्स्यसगन्धिनी।
राज्ञा दत्ता च दाशाय कन्येयं हे भविष्यति ॥
(म० भा० आ० प० अध्याय ६३)

तथा च सत्यवती क्षत्रियकन्यात्वात् क्षत्रियैवासीत्। अतो व्यासस्यानिषादीपुत्रत्वमसिद्धं क्षत्रियकन्यापुत्रत्वात्। पराशरस्य श्वपाकी पुत्रत्वमपि निर्मूलमपरीक्षितमेवाभ्युपगमसिद्धान्तेनोक्तम्। महर्षेः शक्तेर्वीर्य्या-ददृश्यन्त्यां जातः पराशरः।

'परासुः समतस्तेन वशिष्ठः स्थापितो मुनिः।
गर्भस्थेन ततो लोके पराशर इति स्मृतः' ॥
(म० भा० आदि पर्व अ० १७८)

आश्रमस्था ततः पुत्रमदृश्यन्ती व्यजायत।
शक्तेः कुलकरं राजन् द्वितीयमिव शक्तिनम्' ॥
(म० भा० आ० प० १७८।१)

जातिकर्मादिकास्तस्य क्रियाः स मुनिसत्तमः।
पौत्रस्य भरतश्रेष्ठ चकार भगवान् स्वयम् ॥
(म० भा० आदिपर्व अ० १७८)

पुराणेषु रामायणेषु महाभारते च अदृश्यन्त्याः स्वपाकीत्वं न कोऽपि दर्शयितुं शक्नोति। तेनापरीक्षितत्वमेवादृश्यन्त्याः श्वपाकीत्वम्। ऋषिपत्नीत्वात् ब्राह्मणीत्वं तु धर्मशास्त्रानुरोधेन सिद्धमेव। एवमेव मन्दपालोऽपि न कैवर्त्तीपुत्रः।

धर्मज्ञानां मुख्यतमस्तपस्वी संशितव्रतः।
आसीन्महर्षिः श्रुतवान् मन्दपाल इति श्रुतः ॥
(५ म० भा० आदि पर्व २२९)

तथा चाभ्युपगमसिद्धान्ते नापरीक्षितमेव निम्नयोनिजत्वम् अङ्गीकृत्य संस्कारादिभिर्जातिर्भवति न वेति तद्विशेषपरीक्षणं कृतम्।

ऋष्यश्रृङ्गस्य हरिणीगर्भसंभूतत्वं, कमादस्योल्कीगर्भसंभूतत्वं, शुकीगर्भसंभूतत्वं शुकस्य, मण्डूकीगर्भसंभूतत्वं माण्डव्यस्यासंभावनापराहतमाहुः केचित् तच्च यद्यपीदानीं शक्तिहीनत्वादसंभाव्यमेव तथापि तपोधनानामचिन्त्यशक्तीनां नासंभाव्यमित्राहात्रिः—

तपोज्ञानसमायुक्ताः कृतत्रेतायुगे नराः।
द्वापरे च कलौ नृपां शक्तिहानिर्हि निर्मिता ॥
अनेकधा कृताः पुत्राः ऋषिभिश्च पुरातनैः।
न शक्यन्तेऽधुना कर्त्तुं शक्तिहीनैरिदन्तनैः ॥
(अत्रिः भविष्य पु० ब्रा० अ० ४४)

'ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणाञ्च परस्परम्।
कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैरि'त्यादिभिस्तत्रैव।
शमो दमः तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च।
ज्ञानविज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्मस्वभावजम् ॥
वीर्य्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम्।

कषिगोरक्षवाणिज्य इत्यादिभिः शमदमादिभिः ब्राह्मण्यादिपरिचय उक्तः। प्राक्तनकर्मभिस्तत्रैव शुक्रशोणितसंयोगे देहं गृह्णाति यत्र शमदमादियोग्यता भवति। तदनुगुणसंसर्गवातावरणसहकारे ते गुणा विकासमायान्ति। अन्यथा योग्यतायां सत्यामपि न विकसन्ति।

अन्ते च तत्रैव

'संसिद्धिं यान्ति मनुजा जातिकर्मसमुच्चयात्।
एवं संसिद्धिमायाति पुरुषो जातिकर्मणोः॥

(भविष्य ब्रा० अ० ४५)

तदेव—

'तपः श्रुतञ्च योनिश्चेत्येतद् ब्राह्मणकारकम्।
तपःश्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः॥

महाभाष्यकारैरप्युक्तम्।

किञ्च हरिणी मण्डूकी शुकी प्रभृतिषु मनुष्यजन्मासंभवस्तदा त्वसंभाव्यवस्तुप्रतिपादकत्वे सुधारकाणां रीत्या भविष्यपुराणस्य प्रामाण्यमेव न सिद्ध्यति। कुतस्तरां तदाश्रयेण जन्मना वर्णव्यवस्थाखण्डनं संभवति? यदि च ब्रह्मखण्डोक्तरीत्या जन्मविद्याशरीरात्मसंस्कारकर्मभिरन्यतमेनापि जातिर्न सिद्ध्यति तर्हि गुणकर्मादिभिर्वर्णव्यवस्था साधनमपि कथं सिद्ध्यति?

अधर्मचर्य्यया पूर्वःपूर्वं वर्णो जघन्यं जघन्यं वर्णमापद्यते जातिपरिवृत्तौ'

(अपस्तंम्भ २। ११।१—११)

अत्र स्पष्टं धर्माधर्माचरणभेदेन जातिपरिवर्तनमुक्तमिति तत्तुच्छम्, भावानवबोधात्। तत्र हि जातिशब्देन जन्म विवक्षितम्। तथा च जन्मपरिवर्तने सति धर्मचर्यया जघन्यो वर्ण उत्कृष्टं वर्णमापद्यते। अधर्मचर्य्ययोत्कृष्टो वर्णो जघन्यं वर्णतामापद्यत इत्येवार्थः।

अन्यस्यामपि जातौ मा वेश्या भूस्त्वं हि सुन्दरि।
चारित्र्यगुणसम्पन्ने जायेथा विमले कुले॥'

(इति मृच्छकटिके ८।४३)

जन्मार्थे जातिशब्दप्रयोगदर्शनात् 'जातिः सामान्यजन्मनोः' (३।३।६८) इत्यमरकोषाच्च। अत एव व्याख्याकारो हरदत्तः प्राह—धर्मचर्य्यया

स्वधर्मानुष्ठानेन जघन्यो वर्णः शूद्रादिः पूर्वपूर्ववर्णं वैश्यादिकं प्राप्नोति जातिपरिवृत्तौ जन्मनः परिवर्त्तने शूद्रो वैश्यो जायते, तत्रापि स्वधर्मनिष्ठः क्षत्रियो जायते, तत्रापि स्वधर्मपरो ब्राह्मणः। एवं क्षत्रियवैश्ययोरपि द्रष्टव्यम्। मरणानन्तरमेव जन्मपरिवर्त्तनमित्युत्सर्गः। ब्राह्मणश्च स्वधर्मभ्रष्टः मरणानन्तरं जन्मान्तरे शूद्रादित्वं प्राप्नोति जन्मनैवात्र वर्णः सिद्धयति।

अत एव 'चत्वारो वर्णाः ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रास्तेषां पूर्वः पूर्वो जन्मतः श्रेयान्' (आप० ध० सूत्र १।१।४—५) इति जन्मनैव पूर्वपूर्वश्रेष्ठ्यमुक्तम्। ब्राह्मणमात्रं च हत्वा 'ब्राह्मघ्नो भवति' (आ० ध० सू०)। मात्रग्रहणेन नाभिजनविद्यासंस्कारापेक्षा भवती'ति हरदत्तः। 'गर्भञ्च तस्य विज्ञातं आत्रेयीञ्च स्त्रियम्' (आ० ध० सू० १।२४।९) ब्राह्मणीगर्भहननादपि ब्राह्महत्योक्ता। तेन जन्मना गर्भेण च ब्राह्मण्यं सिद्धयति, न च गर्भे कर्म संभवति।

अत एव छान्दोग्येऽपि रमणीयचरणानां ब्राह्मणादियोनिप्राप्तिरुक्ता। कपूयचरणानां श्वादियोनिप्राप्तिरुक्ता। 'अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं सूकरयोनिं चण्डालयोनिं वा' (छान्दग्ये ५।१०।७) नहि तात्कालिकैस्तज्जन्मभवैः कुत्सितैरपि कर्मभिः श्वसूकरयोनिप्राप्तिर्दृश्यते। तस्मात् कर्मभिर्जन्मान्तर एव वर्णान्तरप्राप्तिर्युक्ता। किन्तु 'कथञ्चिदप्यतिक्रामन् पापःसूरकतां व्रजेत्' (मनु० ३।१९०) इत्यादावपि जन्मान्तर एव सूकरताप्राप्तिरुक्ता। अन्यथा तस्मिन्नेव जन्मनि नियन्त्रणातिक्रमणे ब्राह्मणस्य सूकरताप्राप्तिः स्यात्। नच तथा संभवति, दृश्यते वा। जन्मना वर्णव्यवस्थानभ्युपगम एव वृत्तिसाङ्कर्य्यम्। ब्राह्मणादयश्च लोभाभिभूताः 'स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः' इति वचनान्यतिक्रम्य यथेष्टचेष्टाः पतन्ति। कर्मणा वर्णव्यवस्थायां पूर्वकर्मत्यागेऽभिनवकर्मस्वीकारे दोषो नोक्तः। जन्मना वर्णत्वे तूभयत्र दोष उक्तः। यत्र क्वापि सर्वभक्षी च गौः श्रेष्ठः सर्वत्यागी निर्दुग्धापि च गौः पूज्या, न तु दुग्धवत्यपि खरी (सत्यार्थप्रकाश ऊद्धतः)

'दुःशीलोऽपि द्विजः पूज्यः नतु शूद्रो जितेन्द्रियः।
कः परित्यज्य गां दुष्टां दुहेच्छीलवतीं खरीम्॥
(पराशरः ८।३३)

इत्यादिभिः कर्महीनप्रशंसाप्यर्थवाद एव न कर्मत्यागप्रोत्साहनम्, स्वधर्म भ्राष्टानां दुर्गतिस्मरणात्। जन्मान्तरीयदुष्कृतैः शूद्रजन्मनां पूर्वकर्मानुरोधेनैव

अपूज्यता यथा तथैव जन्मान्तरीयसुकृतानुरोधेनैव ब्राह्मणानां पूज्यतापि। जन्मान्तरवादानभ्युपगन्तारस्तु शास्त्रबहिर्भूता एव। तदभ्युपगमे तु जन्मान्तरीयकर्मानुरोधेनैव शुभाशुभजन्मानि तदनुरोधिनी च वर्णव्यवस्था युज्यत एव।

किञ्च यद्यैहिककर्मणामिहैव फलं स्यात्तदा हेत्वन्तराभावजन्मान्तराभावाज्जन्मान्तराभावापत्तिः स्यात् तस्मादैहिककर्मणां जन्मान्तरे फलमित्युत्सर्गः, तीव्रपुण्यपापैः क्वचिदिहापीत्यपवादः। लौकिकं सम्मानन्तु सत्कर्मभिः शूद्राणामपि विदुरप्रभृतीनां भवत्येव।

यदुक्तं 'शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चैति शूद्रताम्।
(मनु० १०।६५)

इतिवर्णपरिवर्त्तनमुक्तमिति, तदपि न, विकल्पासहत्वात्। तथाहि—तत्र शूद्रब्राह्मणशब्दौ गुणकर्मानुरोधेन प्रवृत्तौ जन्ममूलकवर्णानुरोधेन वा? नान्त्यः जन्मनैव वर्णव्यवस्थापत्तेः। नाद्यस्तत्र गुणकर्मानुरोधिनः शूद्रस्य गुणकर्मानुरोधेन ब्राह्मणत्वासंभवात्।

वस्तुतस्तु

'शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः श्रेयसा चेत् प्रजायते।
अश्रेयान् श्रेयसीं जातिं गच्छत्यासप्तमाद्युगात्॥
(मनुः १०।६४)

'शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चैति शूद्रताम्।
क्षत्रियाज्जातमेवं तु विद्याद् वैश्यात्तथैव च॥ (१०।६५)

एवं पदेनोभयोः श्लोकयोः सम्बन्धो ज्ञायते। अत्र पारशवस्य सप्तजन्मभिर्ब्राह्मणत्वप्राप्तिरुक्ता। ब्राह्मणाच्छूद्रायां जातः पारशव उच्यते। अत्र रक्तापेक्षया वीर्य्यस्य प्राधान्यमुक्तम्। पारशवकन्याया पुनरपि ब्राह्मणात्कन्यैव चेदुत्पन्ना स्यात्सापि ब्राह्मणेनैव विन्ना स्यात्ततोऽपि ब्राह्मणादेवोत्पन्नायामेवं षष्ठे युगे सा कन्या ब्राह्मणी भवति। तस्माद् ब्राह्मणेनोत्पन्नो बालकः ब्राह्मणो भवति। अतोऽनेन गुणकर्मानुरोधेन वर्णपरिवर्तनपक्षो न सिद्ध्यति।

एवमेव शूद्राद् ब्राह्मण्यां कन्योत्पद्येत सापि शूद्रेण विन्ना स्यातस्यामपि शूद्रेण कन्यैवोत्पद्येत सा च शूद्रेणैव च परिणीता स्यात् एवं सप्तमी कन्या शूद्रा भवेत्, तस्यां शूद्राज्जातो बालक शुद्धः शूद्रो भवति। एवमेव वैश्यक्षत्रिययोरपि सप्तमे युगे वर्णपरिवर्त्तनं भवति।

लोकेऽपि हरिणेनाजायामुत्पन्ना स्त्री सन्ततिरुभयोर्गुणसांकर्येणोत्पद्यते। तस्यामपि चेद्धरिणेनैव स्त्रीसन्ततिरेव स्यात् तस्यामपि तथैव भवेत्तदा सप्तमे पर्य्याये तथैवाजेन मृग्यां स्त्रीसन्ततिः स्यात्तदपि तथैव सप्तमे पर्य्याये शुद्धोऽजो जायते। एकतः षष्ठपर्य्यायं यावत्साङ्कर्य्यमनुवर्तते, सप्तमे तन्निवर्त्तते।

एवमेव शूकरमेषसंसर्गेऽपि ।

एवमेव विभिन्नजातीयेभ्यः आम्रेभ्यः साङ्कर्य्येण सप्तमे पर्य्याये बिभिन्नजातीयत्वप्राप्तिः । एवमेव आङ्गलेन केनचित् विजातीयायां कन्यायां जातायां कन्यकायामुभयो रूपरङ्गसाङ्कर्य्यं भवति, तथैव सापि यदाङ्गलेनैवोढा स्यात्तदा तस्याश्च पुनः कन्यकैव स्यात्सापि शुद्धेनाङ्गलेनैवोढा स्यादेवं सप्तमे पर्य्याये शुद्ध आङ्गलो भवति । अत्र वीर्य्यस्य प्राधान्यं क्षेत्रस्य तत्पोषकत्वमात्रञ्चोक्तम्। संकरे क्षेत्रस्याल्पांशा भवन्ति बीजस्याधिकांशा भवन्ति । नियमेन सप्तसु पर्य्यायेषु बीजस्य शुद्धतायां क्षेत्रांशाः सर्वथा निवर्त्तन्ते।

'संस्कारतः सोऽतिशयो यदि स्यात्,
सर्वस्य पुंसोऽस्त्यतिसंस्कृतस्य ।
यः संस्कृतो विप्रगणप्रधानो
व्यासादिकस्तेन न तस्य साम्यम्,॥ भविष्य ४१।१०)

यदि पुराणप्रामाण्यं तदा संस्कारेण ये सुधारका ब्राह्मणादिकं मन्यन्ते तेषामपि मतं खण्डितमेव।

'वेदाध्ययनमप्येतद् ब्राह्मण्यं प्रतिपद्यते।
विप्रवद्वैश्यराजन्यौ राक्षसा रावणादयः॥' (भवि ४१।१)

वेदविद्यया ब्राह्मण्यमित्यपि खण्डितम्। एवमेव—

'जातिधर्मः स्वयं किञ्चिद् विशेषः श्रुतिसंगमात्।
असिद्धः शूद्रजातीनां प्रसिद्धो विप्रजातिषु ॥'

अत्र ब्राह्मणजात्याचारेण ब्राह्मण्यं प्रजायते इति पक्षोऽपि खण्डितः। वेदे विप्राणामेवाचारा विहिता न शूद्राणाम्। ततो वेदविरुद्धाचारेण कथं शूद्रस्य ब्राह्मण्यम्।

'देहशक्तिगुणैः क्षीणैः कायभस्मादिरूपवत्।

तस्माद् देहात्मके नैतद् ब्राह्मण्यं नापि कर्मजम् ॥' (भविष्य ४१।५७)

अत्र शरीरेण कर्मणा वा जातिवादः खण्डितः । तत्कर्मणा वर्णवादोऽपि निरस्तः ।

वस्तुतस्तु आकाङ्क्षायोग्यतासत्तिनैरपेक्ष्येण वाक्यार्थकरणे वाक्यानर्थक्यापत्या तदनुरोधेनैव वाक्यार्थो युक्तः, प्रकरणविरुद्धार्थकल्पनया वाक्यानर्थक्यापत्तेः । अत एव 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थ' इति रीत्या प्रकरणतात्पर्य्याद्यनुरोधेनैव वाक्यार्थलापनं युक्तम् । 'आज्यैः स्तुवते' 'आकाशादेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादि घृतभूताकाशादिप्रतीतावपि विचारे क्रियमाणे सामपरमात्मादिबोधो भवति । तत्र भविष्यपुराणे ब्रह्मपर्वणि चत्वारिंशदध्याये प्रश्नः—

'जातिः श्रेष्ठा भवेद्वीर उत कर्म भवेद्वरम् । (१।४०।१)
एतद्वद विनिश्चित्य न यथा संशयो भवेत् ॥
जन्मतः कर्मणश्चैव यज्ज्यायांस्तदवेहि मे । २,

इति सुमन्तुं प्रति शतानीकस्य प्रश्न :—

'भो ब्रह्मन्नादिकल्पे हि ब्राह्मण्यं ब्रूहि किं भवेद् ।
जात्यध्ययनदेहात्मसंस्काराचारकर्मणाम् ॥ ४० । ८
बाह्याभ्यन्तरसामान्या विशेषा यदि कृत्रिमाः ।
संत्यक्तव्याः प्रसिद्धा ये जातिभेदविधायिनः ॥
अत्यक्तागमसिद्धश्चेद् जातिभेदविधिर्नृणाम् ।
विकल्पोऽयं न पुष्णाति भवतः शेमुषीवलम् ॥

इति ब्राह्मण्यं प्रति ऋषीणां प्रश्नः । तत्र (४१।४२।४३।४४) अध्यायेषु पूर्वपक्ष एव महता समारोहेणोपस्थापितः । ४५ अध्याये ब्रह्मोवाच इत्यादिनोत्तरपक्षः ।

'इदं शृणु मयाख्यातं तर्कपूर्वमिदं वचः ।
युष्माकं संशये जाते कृते वै जातिकर्मणः ॥ (४५।१)
इति पृष्ठः पुरा ब्रह्मा ऋषीन् प्रोवाच भारत ।
सवितर्कमिदं वाक्यं विप्रर्षे जातिकर्मणोः ॥ (४५।५)
पुनर्वच्मि निबोधध्वं समासान्नतु विस्तरात् ।

संसिद्धिं यान्ति मनुजा जातिकर्मसमुच्चयात् ॥ (१४५।२)
एवं संसिद्धिमाप्नोति पुरुषो जातिकर्मणोः ॥' (४५।३)

यथा न केवलेन दैवेन, न वा केवलेन पुरुषकारेण कार्य्यं सिद्ध्यति, किन्तूभयसमुच्चयेनैव कार्य्यं सिद्ध्यति तथैव न केवलेन कर्मणा। न वा केवलेन जन्मना किन्तूभयसमुच्चयेनैव कार्यसिद्धिर्भवति। अत एव महाभाष्येऽप्युक्तम्—

'विद्या तपश्च योनिश्च त्रयं ब्राह्मण्यकारकम्।
विद्यातपोभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः ॥'

'नहि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्त्तते किन्तु विधेयं स्तोतु' मिति न्यायेन एकैकनिराकरणमुभयसमुच्चिचीषयैवेति मन्तव्यम्। यथा शु० यजुःवाजसनेयिसंहितायां विद्याविद्योपासनयोः समुच्चयप्रशंसनायैवैकैकस्य निन्दा प्रोक्ता।

'अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते।
ततो भूय इव तमो यऽविद्यायां रताः।'

अत एव—

'विद्याञ्चाविद्याञ्च यस्तद्वेदोभयं सह।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते ॥'

इति विद्याऽविद्योपासनसमुच्चयविधानम्। विद्ययाऽविद्योपासनया कर्मानुष्ठानेन मृत्युतरणस्य स्वाभाविककामकर्मातिक्रमणस्य विद्योपासनया च हिरण्यगर्भप्राप्तिलक्षणस्यामृतत्वस्य प्राप्तिरुक्ता यथा तथैवेहापि जातिकर्मणोः समुच्चिचीषयैकैकनिन्दा युक्ता, निन्दायां तात्पर्याभावात्। तत्रापि जातिकर्मणोरिति जातिशब्दस्य पूर्वप्रयोगादभ्यर्हितत्वं जन्मन उक्तम्। यथा तत्र पृथक् पृथग्विद्याविद्ययोर्विधानात्। 'कर्मणा पितृलोकः विद्यया देवलोकः' इति फलविधानान्न निन्दायां तात्पर्यं संभवति। उपनयनवेदाध्ययनाग्निहोत्रादिकर्मसु ब्राह्मणादिजातिसम्बन्धविधानं स्पष्टमेव।

एवमेव वज्रसूचिकोपनिषदोऽपि ब्रह्मविल्लक्षणब्राह्मण्यप्रशंसार्थमेव जीवदेहजातिज्ञानकर्मधार्मिकादि ब्राह्मण्यखण्डनम्। तत्रापि यथा जातेर्ब्राह्मणत्वं खण्डितम् तथैव ज्ञानस्यापि ब्राह्मण्यं खण्डितम्। तेन गुणकर्मादिभिः ब्राह्मण्यमिति पक्षोऽपि खण्डितः।

यथा कर्मादीनां ब्राह्मण्ये खण्डितेऽपि कर्मादीनां स्वरूपं न प्रत्याख्यातुं शक्यम्, शास्त्रोक्तत्वात्। तथैव जातेर्ब्रह्मज्ञानित्वलक्षणे ब्राह्मण्ये खण्डितेऽपि जातिर्न खण्डयितुं शक्या शास्त्रोक्तत्वादेव। यदपि

'गोवर्गमध्यञ्च गतो यथाऽश्वो।
निर्धार्य्यते ज्ञैः सुविचक्षणत्वात्।
मनुष्यभावादविशिष्यमाणः ।
तद्वद् द्विजः शूद्रगणान्न भिद्यते॥' (४। २०)
तस्मान्न गोऽश्ववत् कश्चिज्जातिभेदोऽस्ति देहिनाम्।
कार्य्यशक्तिनिमित्तस्तु संकेतः कृत्रिमो भवेत्॥ २४॥

अत्र शूद्रब्राह्मणादिषु आकृतिभेदाभावादाकृतिभेदाज्जातिभेदः खण्डितः। वैदिकैरपि तत्राकृतिग्रहणाजातिर्नाभ्युपेयते किन्तु 'सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या' जातिरुपेयते।

यद्यपि हिन्दू चीनी जापानौ फ्रैञ्चांग्रेजादिषु आकृतिभेदोऽपि दृश्यते। तेनाङ्गलादिमध्यगतो हिन्दुर्ज्ञातुं शक्यत एव, तस्माद् गवाश्वादिवन्मनुष्येष्वपि जातिभेदः सिद्ध्यत्येव तथापि हिन्दुषु शूद्रवैश्यादिभेदस्तथा नोपलभ्यते। कार्य्यशक्तिभेदस्तेष्वस्ति तेनैव तत्र जातिभेदः संकेतितः सकृदुपदेशेन ज्ञातुं शक्यः। वादिनां रीत्या वेदाध्ययनादिगुणैर्ब्राह्मण्यं भवति तदपि खण्डितम्।

वेदाध्ययनमप्येतद् ब्राह्मण्यं प्रतिपद्यते।
विप्रवद्वैश्यराजन्यौ राक्षसा रावणादयः॥ ४१।१॥
श्वादचण्डालदासाश्च लुब्धकाभीरधीवराः।
येऽन्येऽपि वृषला केचित्तेऽपि वेदानधीयते॥'

ब्राह्मणेतरे देशान्तरं गत्वा वेदान् वेदं वेदौ वाधीत्य ब्राह्मणाचारा भूत्वा ब्राह्मणकन्या अपि छद्मनोद्वहन्ति तस्माद्वेदाध्ययनमपि ब्राह्मण्यप्रयोजकं न भवति।

यज्ञोपवीतादिचिह्नानामपि ब्राह्मण्यप्रयोजकत्वं खण्डितम्।

शिखा प्रणवसंस्कारसन्ध्योपासनमेखलाः ।
दण्डाजिनपवित्राद्या शूद्रेष्वपि निरङ्कुशाः॥
तस्मान्न तेऽपि लक्ष्यन्ते विलक्षणतया नृणाम्।
यज्ञोपवीतसंस्कारमेखलाचूलिकादयः ॥'

संस्कृतस्यापि विप्रगणस्य व्यासादिभिः साम्यं न संभवति, तेन संस्कारस्यापि ब्राह्मण्यहेतुत्वं न संभवति।

'तस्मान्नच विभेदोऽस्ति न बहिर्नोन्तरात्मनि।
न सुखादौ न चैश्वर्य्ये नाज्ञायां नामयेष्वपि॥
न वीर्य्ये नाकृतौ नाक्षे न व्यापारे न चायुषि।
नाङ्गे पुष्टे न दौर्बल्ये न स्थैर्य्ये नापि चापले॥
न प्रज्ञायां न वैराग्ये न धर्मे न पराक्रमे।
न त्रिवर्गे न नैपुण्ये न रूपादौ न भेषजे॥
न स्त्रीगर्भे न गमने न देहमलसम्प्लवे।
नास्थिरन्ध्रे नच प्रेम्णि न प्रमाणे न लोमसु॥
शूद्रब्राह्मणयोर्भेदो मृग्यमाणो हि यत्नतः।
नेक्ष्यते सर्वधर्मेषु संहतैस्त्रिदशैरपि॥' ३५।३९॥

तदपि वैदिकानामिष्टमेव, स्थूलभेदस्यासत्वात्।

'न ब्राह्मणाश्चन्द्रमरीचिशुभ्रा न क्षत्रिया किंशुकपुष्पवर्णाः।
नचेह वैश्या हरितालतुल्याः शूद्रा नचाङ्गारसमानवर्णाः॥'

इति रङ्गभेदेन जातिभेदो वारितः, तदपीष्टमेव। यदपि क्वचिच्छुक्लरक्तादिवर्णा ब्राह्मणादीनां प्रोक्तास्तत्तु सत्त्वादिगुणाभिप्रायेणैव, तत्तद्गुणकर्मानुरोधेन ब्राह्मणादियोनिजन्माभ्युपगमात्।

'पादप्रचारैस्तनुवर्णकेशैः सुखेन दुःखेन च शोणितेन।
त्वङ्मासभेदोऽस्थिरसैः समानाश्चतुःप्रभेदा हि कथं भवन्ति॥
वर्णप्रमाणाकृतिगर्भवासवाग्बुद्धिकर्मेन्द्रियजीवितेषु।
वलत्रिवर्गामयभेषजेषु न विद्यते जातिकृतो विशेषः॥
चत्वार एकस्य पितुः सुताश्च तेषां सुतानां खलु जातिरेका।
एवं प्रजानां हि पितैक एव पित्रेकभावान्नच जातिभेदः॥
एकैकोऽवयवस्तेषां न ब्राह्मण्यं समश्नुते।
न चानेकसमूहेऽपि सर्वथातिप्रसङ्गतः॥ (भविष्य ४१।५३)
मृग्यमाणे प्रयत्नेन देहे तन्नोपलभ्यते।
तस्मान्न देहे ब्राह्मण्यं नापि देहात्मकं भवेत्।
तस्माद्देहात्मकेनैतद् ब्राह्मण्यं नापि कर्मजम्'॥ (४१।५७)

इति देहावयववादीनामपि न ब्राह्मण्यम्, अतिप्रङ्गात् । तदपीष्टमेव संस्कारस्यापि तदप्रयोजकत्वम् ।

'आचारमनुतिष्ठन्तो व्यासादिमुनिसत्तमाः ।
गर्भाधानादिसंस्कारकलापरहिताः स्फुटम् ॥ ४२।२९ ॥
विप्रोत्तमाः श्रियं प्राप्ताः सर्वलोकनमस्कृताः ।
बहवः कथ्यमाना ये कतिचित्तान् निबोधत ॥ २१ ॥
जातो व्यासस्तु कैवर्त्यां स्वपाक्याश्च पराशरः ।
शुक्याःशुकः कणादाख्यस्तथोलुक्याः सुतोऽभवत् ॥
मृगीजो ऋषिश्रृङ्गोऽपि वसिष्ठो गणिकात्मजः ।
मन्दपालो मुनिश्रेष्ठो नाविकापत्यमुच्यते ॥
माण्डव्यो मुनिराजस्तु मण्डूकीगर्वसंभवः ।
बहवोऽन्येऽपि विप्रत्वं प्राप्ता ये पूर्ववद् द्विजाः ॥

इत्यादिवचनैरपि समुच्चयबुबोधयिषयैव जन्मनोऽपि केवलस्य तदहेतुत्वमुच्यते । लोकप्रसिद्ध्यनुरोधेन निन्दार्थम्, न वस्तुस्थितिमनुरुध्य । न तु वस्तुतस्तदहेतुत्वम् वचनान्तरविरोधात्, वस्तुस्थितिविरोधाच्च । प्रसिद्धिस्तु श्रीसीतापवादवन्निर्मूलाऽपि भवति । यथाहि व्यासो लोकप्रसिद्ध्यनुरोधेनेव कैवर्त्तीसुतः ।

वस्तुतस्तु—महाभारतरीत्या वनस्थितेनोरिचरेण वसुना स्वपत्नीमृतुमतीं स्मृत्वा स्कन्नं तेजोमयं शुक्रं द्रोणे निधाय श्येनेन स्वपत्न्यर्थं प्रेषितम् । मार्गे श्येनान्तरेण युद्धं प्रवृत्तम् । युद्धव्यग्रात्तस्मान्निपतितं शुक्रं मत्स्या उदरे गतं तेनेव मत्स्या उदरात् सत्यवती समुत्पन्ना । सा च सर्वथा दिव्या क्षत्रियकन्यैव । बीजप्राधान्यात् पराशरात्तस्यां जातो व्यासो ब्राह्मण एव । कैवर्त्तैर्मत्स्यजीविभिः पालितत्वात् कर्णस्य सूतपुत्रत्ववत् सत्यवत्याः कैवर्त्तकन्यात्वं प्रसिद्धम् ।

वसिष्ठस्य गणिकासुतत्वमपि वस्तुस्थितिविरुद्धमेव । वसिष्ठागस्त्ययोर्मित्रावरुणयोस्तेजसा वसतीवरीकुम्भादुत्पत्तिः । स्वर्गीयाया उर्वश्या अप्सरसस्तयोः क्षोभनिमित्तत्वात्तु पूर्वपक्षतया वसिष्ठे गणिकापुत्रत्वारोपः । तस्यादिव्यत्वात्तदुदरासंबन्धाच्च । पराशरस्य श्वपाकीसुतत्वमपि निर्मूलमेव । नचेदं वचनमेव तन्मूलं, तस्य पूर्वपक्षस्थत्वेनाप्रमाणत्वात् । तन्मातुरदृस्यन्त्याः

प्रमाणान्तरेणेतिहासेन वा श्वपाकीत्वासिद्धेः। अभ्युपगमसिद्धान्तेनाप्रामाणिकमप्यभ्युपगम्य समाधानमुक्तम्। 'अपरीक्षिताभ्युपगमात् तद्विशेषपरीक्षणमभ्युपगमसिद्धान्तः' (न्या० द९ १।१।३१)। यथा न्यायमतेन शब्दस्य गुणत्वेन द्रव्यत्वानभ्युपगमेऽपि तदभ्युपगम्य तन्नित्यत्वानित्यत्वपरीक्षणमभ्युपगमसिद्धान्तेन क्रियते तथैव श्वपाकीगर्भसंभूतत्वस्यापरोक्षितत्वेऽपि दुर्जनतोषन्यायेन तदभ्युपगम्यापि तद्ब्राह्मण्यादिपरीक्षणम्। नानेन श्वपाकीगर्भसंभूतत्वं सिद्धयति पराशरस्य। गर्भे वीजस्यैव प्राधान्यप्रदर्शनायापि तादृश्य उक्तयो भवन्ति। यथा शुक्यां हरिण्यां माण्डूक्याञ्च मनुष्यभिन्नास्वपि महर्षीणां तपःप्रभावात्तासु ब्राह्मणानामुत्पत्तयस्तथैवबीजप्राधान्याच्छ्वपाक्यामपि संभूतस्य पराशरस्य ब्राह्मण्यम्, पश्वाद्यपेक्षया मनुष्यस्य श्वपाकस्याप्युत्कर्षाभ्युपगमात्। अत एव स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि। (मनुः ५।२३८) इत्यादिकमुक्तम्।

यदा महर्षीणां तपःप्रभावान्मनुष्येतरासु पश्वादिस्त्रीषु ब्राह्मणोत्पत्तिः संभवति तदा मानुषीषु निम्नजातीयासु ब्राह्मणोत्पत्तिःकैमुतिकन्यायेन सिद्धयति। योन्यपेक्षया बीजस्य प्राधान्यमुक्तमेव। 'तस्माद्बीजं प्रशस्यते' (मनुः १०।७२)।

यदि तु मनुष्येतरासु शुक्यादिषु मनुष्योत्पत्त्यसंभवात् शुक्यादिशब्दैस्तत्तद्गुणयुक्तास्तत्तन्नाम्न्यो मानुष्य एव शुक्यादिशब्दाभिधेयास्तदा तु श्वपाकीशब्देनापि ब्राह्मणी एव गुणयोगात् गौण्या वृत्या ब्राह्मण्येव वक्तुं शक्यते। ब्राह्मणेष्वपि चण्डालो भवति।

'देवो मुनिर्द्विजो राजा वैश्यः शूद्रो निषादकः।
पशुर्म्लेच्छोऽपि चण्डालो विप्रा दशविधाः स्मृताः॥
(अत्रिस्मृति ३७१)

इति रीत्या देवादयो दशविधा ब्राह्मणा भवन्ति।

'क्रियाहीनश्च मूर्खश्च सर्वधर्मविवर्जितः।
निर्दयः सर्वभूतेषु विप्रः चाण्डाल उच्यते'॥ ६८॥

इति पारिभाषिकः श्वपाको ब्राह्मण एव भवति। यदि तु स्वपक्षरक्षार्थं प्रतिपक्षिणः शुक्यादिषु मनुष्येतरासु मनुष्योत्पत्तिमभ्युपगच्छेरंस्तदा कथमिदानीं तथा न भवतीति ते प्रष्टव्याः। यदि तु कलौ शक्तिह्रासात्तथा भवतीति ते ब्रूयुस्तदाऽत्रापि तथैव समाधानं संभवति। यदि संस्कारेभ्यो विशिष्टतपोभ्यश्चा-

पकृष्टयोनिजानामपि ब्राह्मण्यमिष्यते—तदपि नोपपद्यत, संस्काराणां तपसाञ्च त्रैवर्णिकेभ्य इतरेषां निषेधात् । पूर्वविशिष्टशक्तिमन्तो महर्षयः पश्वादिष्विव श्वपाक्यादिष्वप्यमोघवीर्य्यत्वाद् ब्राह्मणानुत्पादयितुं समर्था आसन्नैदानींतना ब्राह्मणाः । यदि तु शुक्यादिषु मनुष्योत्पत्तिर्नाभ्युपगम्येत तदा प्रदर्शित वचनानामप्रामाण्यात् श्वपाक्यादिष्वपि ब्राह्मणोत्पत्तिः प्रमाणशून्यैव । सामान्यशास्त्रानुसारेण मन्वादिरीत्या सवर्णासु सवर्णेभ्य एव तज्जातीया जायन्त' इत्युत्सर्गः । क्वचिदसवर्णास्वपि—महर्षीणां तपःप्रभावाद् ब्राह्मणा भवन्तीत्यपवाद एव । तदुक्तम्—

"तपोज्ञानसमायुक्ताः कृतत्रेतायुगे नराः ।
द्वापरे च कलौ नृणां शक्तिहानिर्हि निर्मिता ॥
अनेकधा कृताः पुत्रा ऋषिभिश्च पुरातनैः ।
न शक्यन्तेऽधुना कर्त्तुं शक्तिहीनैरिदन्तनैः ॥"

(बृहस्पतिस्मृतिः)

ऋषीणाममोघवीर्य्यत्वादेव पशुपक्षिस्त्रीष्वपि ब्राह्मणा एव जाताः ।
विशिष्टं कुत्रचिद् बीजं स्त्रीयोनिष्वेव कुत्रचित् ॥ मनुः (९।३४)

बीजप्राधान्याद्विश्वामित्रव्यासादीनां निम्नजातीयास्वपि योषित्सु जातत्वेऽपि ब्राह्मण्यम्, योनिप्राधान्याच्च अम्बाम्बालिकादिषु व्यासेनोत्पादितानामपि पाण्डुधृतराष्ट्रादीनां क्षत्रियत्वम् । 'तयोरुत्पाद्यापत्यमनुरूपं कुलस्य च' (महाभारते (१।१०५।६४।९।६४) मनुपद्येन । बीजस्य वैशिष्ट्यं व्यासश्रृङ्ग्यादीनां महर्षीणां दृष्टम् । 'स्त्रीयोनिष्वेव क्षेत्रजादिपुत्रेषु धृतराष्ट्रादिषु विशिष्टा ते ब्रह्मणाज्जाता अपि मातृजातयः क्षत्रियाः' इति मेधातिथिः ।

'क्षेत्रभूता स्मृता नारी बीजभूतः स्मृतः पुमान् ।
क्षेत्रबीजसमायोगात् संभवः सर्वदेहिनाम् ॥' ९।३३ मनुः ॥
'बीजस्य चैव योन्याश्च बीजमुत्कृष्टमुच्यते ।
सर्वभूतप्रसूतिर्हि बीजलक्षणलक्षिता ॥' ९।३५ ॥
यादृशं तूप्यते बीजं क्षेत्रे कालोपपादिते ।
तादृग्रोहति तत्तस्मिन् बीजं स्वैर्व्यञ्जितैर्गुणैः ॥ ९।३६ ॥

इयं भूमिर्हि भूतानां शाश्वती योनिरुच्यते ।
न च योनिगुणान् कांश्चिद्बीजं पुष्यति पुष्टिषु ॥ ९।३७ ॥
'अन्यदुप्तं जातमन्यदित्येतन्नोपपद्यते ।
उप्यते यद्धि यद्बीजं तत्तदेव प्ररोहति ॥' ९।३७ ॥

बीजस्योत्कर्षादेवामोघवीर्य्याणां महर्षीणां वीर्य्यात् यत्र क्वापि जातानां क्षेत्रदोषपरिहारेण ब्राह्मण्यमेव सम्पन्नम् ।

'यस्माद्बीजप्रभावेण तिर्यग्जा ऋषयोऽभवन् ।
पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद्बीजं प्रशस्यते ॥' (१०।७२मनुः)

अत्रापि जन्मनैव वर्णव्यवस्था सिद्ध्यति न कर्मणा गुणेन वा ।

'शूद्राणां यान्यनिष्टानि सम्पद्यन्ते स्वभावतः ।
विप्राणामपि तान्येव निर्विघ्नानि भवन्ति च ॥' (४०।१०मनुः)
'तस्मान्मन्त्रोऽग्निहोत्रं वा वेद्यां पशुवधोऽपि वा ।
हेतवो नहि विप्रत्वे शूद्रैः शक्या क्रिया यथा ॥
शूद्रविप्रादयो योनौ न भिद्यन्ते परस्परम् ।
सर्वधर्मसमानत्वात् संस्कारादि निरर्थकम् ॥' ११।१२ ॥

इत्यादिष्वपि पूर्वपक्षरूपेणैव संस्कारादीनां नैरर्थक्यमुक्तम्, संस्कारविधानविरोधात् । तथैव च—

'दौःशील्यदौर्मनस्याद्यैस्तुल्यजातीयबन्धनात् ।
शूद्रां प्ररोचते विप्रो रागिणी मैथुनं प्रति ॥' (४३।३२)
'सा कामदुःखविगमे गर्भं धत्ते समागमे ।
कामं कामातुराभ्यस्तु रोचन्ते शूद्रमानवाः ॥ ३९ ॥
मैथुनं प्रति ब्राह्मण्ये तेऽपि तस्य सुखावहाः ।
ये तु जात्यादिभिर्भिन्नाः गवाश्वोष्ट्रमतङ्गजाः ॥
ते विजातिषु नो गर्भं कुर्वतेऽपि सुखार्थिनः ।
अनड्वानेव गौरेव कामं पुष्णाति सङ्गमे ॥
घोटकाश्च रतिं सम्यक् कुर्वते बडवासु च ।
पतिं करभमेवाप्य करभी रमते मुदा ॥
गजमेव पतिं लब्ध्वा सुखं तिष्ठति हस्तिनी ।

तिर्यग्जातिस्त्रिया साकं कुर्वाणो हि च मैथुनम् ।
न तस्याः कुरुते गर्भं नरो नापि सुखासिकाम् ।
तिरश्चां सह कुर्वाणा मैथुनं मनुजाङ्गना ॥
नाधत्ते तत्कृतं गर्भं न युक्तं मैथुनं तयोः ।
नैव कश्चिद्विभागोऽस्ति मैथुनं स्त्रीमनुष्ययोः ॥
येन संक्षीयते भेदः प्रस्फुटं द्विजशूद्रयोः ।
तस्मान्मनुष्यभेदोऽयं संकेतबलनिर्वृतः ॥'

इत्येवमादिभिश्च वचनैःपूर्वपक्षरूपेणैव जातिभेदः खण्डितः। तच्च खण्डनम् समुच्चयपक्षसाधनायैव विद्याविद्योपासनाखण्डनवदेव वेदितव्यम् । छान्दोग्ये-रमणीयचरणानां ब्राह्मणादिषु योनिषु कपूयचरणानां श्वसूकरचण्डालादियोनिषु जन्मवर्णनश्रवणात् । निन्दार्थवादत्वादेवोक्तवचनानां न स्वार्थे तात्पर्यं किन्तु योनिकर्मसंस्कारादिसमुच्चये जातिव्यस्थाप्रतिपादन एव तात्पर्य्यम् । तत एव परस्परविरुद्धान्यप्युक्तानि वाक्यानि । पूर्वं तु हरिणी-मण्डूकी-शुकी-उलूकी-प्रभृतिपशुस्त्रीषु मैथुनादृषीणामुत्पत्तय उक्ताः । अत्र तु तदसंभवोऽप्युक्तः । तस्माद् गोश्वादिवद् ब्राह्मणक्षत्रियादिषु स्थूलो भेदो नास्ति । तेनैव तत्राकृति-ग्रहणाजातिर्नास्ति किन्तु सूक्ष्मभेदात् सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या जातिरभ्युपेता शास्त्रज्ञैः ।

मनुष्येष्वपि देशाकृतिरङ्गभेदेन चीनी जापानी आङ्गलफ्रेञ्चअफ्रीकीप्रभृतिषु भेदो दृश्यत एव । गोष्वपि देशगुणादिभेदेन भेदः प्रसिद्धः । अश्वेषु हयाश्वादि-भेदो बृहदारण्यके प्रसिद्धः । आम्रेषु रसरूपगन्धभेदेन सूक्ष्मो जातिभेदः स्फुटः । शालिष्वपि वर्णाकृतिरसगन्धास्वादादिभेदेन यथा सूक्ष्मो भेदस्तथैव ब्राह्मण-क्षत्रियेषु सूक्ष्मो भेदः । अस्थित्वेन तुल्यत्वेऽपि यथा शंखमनुष्यास्थिषु पावित्र्या-पावित्र्यभेदोभ्युपेयते, मूत्रत्वेन तुल्यत्वेऽपि गोमूत्रमनुष्यमूत्रेषु महान् भेदाः, चर्मत्वेनावैशेष्येऽपि व्याघ्रगर्दभचर्मयोः पावित्र्यादिभेदः, जलत्वेन तुल्यत्वेऽपि गङ्गाजलस्यान्यजलापेक्षा वैशिष्ट्यमभ्युपेयत एव । यथान्यशब्दापेक्षया भगवन्नाममन्त्रादिशब्दवैशिष्ट्यं तथैव ब्राह्मणक्षत्रियादिवैशिष्ट्यमपि मन्तव्यम् । सामान्यजनदृष्ट्या वज्रादिमणीनामवैशेष्येऽपि रात्निकानां तद्वैशेष्यं स्पष्टमेव । कश्यपेन प्रोक्तं गरुडेन चानुभूतमेव निषादाचारो निषादीरक्ते दुर्वृत्तेऽपि ब्राह्मणे

निषादापेक्षया वैशिष्ट्यम् । निषादभक्षणे गले दाहो न जातः, तादृशस्यैव-ब्राह्मणस्य भक्षणे तु गले दाहो जातः । तस्मान्नात्र जातिभेदखण्डने तात्पर्य्यम् ।

तत एव

'वागीश्वरेण देवेन नाभेयेन भवच्छिदा ।
पुरुषा कृतमर्य्यादास्त एव ब्राह्मणाः स्मृताः ॥' ४४.७ भ०॥
'शूद्रोऽपि शीलसम्पन्नो ब्राह्मणादधिको भवेत् ।
ब्राह्मणो विगताचारः शूद्राद्धीनतरो भवेत् ।' (भविष्य ४४-३१)

इत्यादि जन्मनैव ब्राह्मणशूद्रादिभेदमभ्युपगम्यैवोक्तम् । कर्मणा गुणेन महत्त्वमुक्तम् भविष्ये ४५ अध्याये। जातिकर्मसमुच्चय उत्तरपक्ष उक्तः । यथावा विभावानुभावसञ्चारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरभ्युपेयते । समवायाभावे स्वातन्त्र्येण रसनिष्पत्तिरनैकान्तिका एव । यथा जात्याकृतिव्यक्तयः समुदिता एव पदार्था भवन्ति तथैव जन्मकर्मणोः समुदितयोरेव ब्राह्मणत्वादिकारणत्वम् । अध्ययन-संस्कारादयः कर्मण्येवान्तर्भवन्ति । तत्रापि जन्मनो वर्णव्यवस्थापकत्वं गुण-कर्मादीनामुत्कर्षाधायकत्वम् । तत एव 'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्' श्रुतौ—

'लोकानान्तु विवृद्धयर्थं मुखबाहूरूपादतः ।
ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रञ्च निरवर्तयत् ॥' (म० १।३१)

मन्वादिधर्मशास्त्रेषु च स्पष्टम् ।

'इमे ये नार्वाङ् न परश्चरन्ति न ब्राह्मणासो न सुतेकरासः ।
त एते वाचमभिपद्य पापया सिरीस्तन्त्रं तन्वते अप्रजज्ञयः ॥'
(ऋ. सं. १०।७१।९)

इमे ये अविद्वांसः अर्वाक् अधोभाविन्यस्मिँल्लोके ब्राह्मणैः सह न चरन्ति । परः परस्तात् देवैः सह (ये) न चरन्ति ते । ब्राह्मणास वेदार्थतत्परा ब्राह्मणाः न भवन्ति । तथा सुतेकरा सः सोमं सुतं कुर्वन्तीति सुतेकरा ऋत्विजः तेऽपि न भवन्ति । अप्रजज्ञयः अविद्वाँसः । त एते मनुष्याः वाचं लौकिकीम् । अभि पद्य प्राप्य तथा पापया वाचा युक्तास्ते सिरीः सीरिणो भूत्वा । तन्त्रं कार्यलक्षणं तन्वते विस्तारयन्ति । इत्यस्मिन् मन्त्रे वेदार्थानभिज्ञस्य ब्रह्मकर्मरहितस्य कृषिपरायणस्यापि जन्मना ब्राह्मणस्य ब्राह्मण्यं सङ्गच्छते ।

'उद्गातेव शकुने साम गायसि ब्रह्मपुत्र इव सवनेषु शंससि ।
वृषेव वाजी शिशुमतीरपीत्या सर्वतो नः शकुने भद्रमा वद ।
विश्वतो नः शकुने पुण्यमा वद ॥ ७ ॥ २ ॥

(ऋक् सं० २।४३।२)

शकुने हे कपिञ्जल ! उद्गातेव यथा उद्गाता साम गायति यथा त्वं साम गायसि गानस्वरं करोषि । ब्रह्मपुत्र इव ब्राह्मणपुत्रः ब्राह्मणाच्छंसी ऋत्विग्विशेषो यथा । सवनेषु शस्त्राणि शंसति । यथा त्वं कालेषु शंससि श्रौतस्वरं करोषि । वृषेव सेचनसमर्थो यथा वाजी अश्वः । शिशुमतीः बडवाः । अपीत्य अभिगत्य यथा शब्दं करोति यथा त्वमपि वद ।

एतेन ब्राह्मणपुत्रस्यैव यज्ञ आर्त्विज्यं सिद्ध्यति ।

यदुक्तम् "भृगोर्वचनमात्रेण स च ब्रह्मर्षितां गतः ॥ ५७ ॥
वीतहव्यो महाराज ब्रह्मवादित्वमेव च ।
तस्य गृत्समदः पुत्रो रूपेणेन्द्र इवापरः ॥ ५८ ॥
ऋग्वेदे वर्त्तते साग्र्या श्रुतिर्यस्य महात्मनः ॥ ५९ ॥
यत्र गृत्समदो राजन् ब्राह्मणैः स महीयते ॥ ६० ॥

(महाभारते अनुशासने ३०।५७-६० ।)

एवं विप्रत्वमगमद्वीतहव्यो नराधिपः ।
भृगोः प्रसादाद्राजेन्द्र क्षत्रियः क्षत्रियर्षभ ॥ ६६ ॥

(म भा. अ. ३०)

अत्र क्षत्रियस्य ब्राह्मणत्वं जातमिति ज्ञायते" इति, तन्न, भावानवबोधात् ।

तथाहि—'अन्य एवैकदेशेन शास्त्रस्यार्थः प्रतीयते ।
अन्यस्तु परिपूर्णेन समस्ताङ्गोपसहृतौ' ॥

एवञ्च–'श्रुतिस्मृतिपुराणानां विरोधो यत्र दृश्यते ।
तत्र श्रौतं प्रमाणन्तु तयोर्द्वैधे स्मृतिर्वरा' (व्यास स्मृ. १।४)

इति व्यासस्मृत्यनुरोधेनैव—

व्यासोक्तपुराणानां श्रुतिस्मृत्यनुसारेणैव व्यवस्था युक्ता । श्रुतौ स्मृतौ च जन्मनैव वर्णव्यवस्थोक्ता । पुराणेषु कर्मादिप्रशंसार्थमेव क्वचिद् गुणकर्मादिभिर्वर्णपरिवर्त्तनमुक्तम् । श्रुतिस्मृत्योः संविधानरूपत्वेन तयोरेव व्यवहारे

प्रामाण्यम् नेतिवृत्तस्य। तत्र प्रतिकूला अनुकूलाश्च घटना घटन्त एव। अनुकरणीया अननुकरणीयाः, आदरणीया अनादरणीयाः साधीयस्योऽसाधीयस्यो वा विविधा घटना वर्ण्यन्त एवेतिहासे। तासु साधीयस्यो ग्राह्या अग्राह्याश्चान्याः। तत एवोक्तं रामादिवद्वर्तितव्यं न रावणादिवत्। अनुशासनपर्वणि—

'क्षत्रियो यदि वा वैश्यः शूद्रो वा राजसत्तम।
ब्राह्मण्यं प्राप्नुयाद्येन तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ २७।३ ॥
तपसा वा सुहमता कर्मणा वा श्रुतेन वा।
ब्राह्मण्यमथ चेदिच्छेत् तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ४ ॥

इति युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मेणोक्तम्—

ब्राह्मण्यं तात दुष्प्राप्यं वर्णैः क्षत्रादिभिस्त्रिभिः।
परं हि सर्वभूतानां स्थानमेतद् युधिष्ठिर ॥ २७।५॥
बह्वीस्तु संसरन्योनीर्जायमानः पुनः पुनः।
पर्य्यायै तात कस्मिश्चिद् ब्राह्मणो नाम जायते ॥

अयमेव सिद्धान्तपक्षः। तद्विरुद्धवचनानां कर्मप्रशंसायामेव तात्पर्यम् न तद्विरुद्धकर्मादिभिर्वर्णपरिवर्त्तने तात्पर्यम्। ब्राह्मणानां शूद्रत्वकथनं निन्दार्थवादः। क्षत्रियादीनां ब्राह्मणत्वकथनं प्रशंसार्थवादः।

तदुक्तम्—'प्रधानशब्दानुपपत्तेर्गुणशब्देन अनुवादः निन्दाप्रशंसोपपत्तेः' (न्याय द० ४।१।६०)

वात्स्यायनस्तत्राह—'प्रयुक्तोपमं चैतदग्निर्माणवकः। अत्र तेजस्वित्वादिगुणेनैव माणवकेऽग्निशब्दः प्रयुज्यते। यथा नरोऽनाचारात् पशुत्वं यातीत्युच्यते तथैव ब्राह्मणोऽनाचारच्छूद्रत्वं याति। यथा पशुत्वं न तत्र तात्त्विकं तथैव प्रकृतेऽपि ज्ञेयम्। अत एव—पृषध्रस्य गोहननेन शूद्रत्वप्राप्तिः शूद्रसादृश्यप्राप्तिरेव, शूद्रस्यापि हिंसादिनिषेधात्। अत एव न हिंसा कर्मणा तस्य शूद्रत्वं वक्तुं युक्तम्।

क्वचित्तु ब्राह्मणक्षत्रिययोर्वैश्यत्वकथनं तत्कर्मप्रावीण्यप्रदर्शनार्थमेव। यथा शुद्धायां लक्षणायां तात्कर्म्यलक्षणः सम्बन्ध उक्तः, यथा अतक्षापि तक्षकर्मप्रावीण्येन तथा प्रोच्यते।

तदुक्तम्–महाभाष्यकारैः–'चतुर्भिः प्रकारैः अतस्मिन् सः इत्येतद्भवति।

तात्स्थ्यात्, ताद्धर्म्यात् तत्सामीप्यात्' तत्साहचर्य्यात्' (पा. सू. ४।१।४८) 'अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते। तद्यथा—एष ब्रह्मदत्तः। अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह। तेन मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं भवतीति (पा. सू. १।२१ महाभा०) तथा (म० अ० २।३।६९) तथैव क्षत्रियो ऽब्राह्मणोऽपि सादृश्यात् ब्राह्मणत्वेन व्यपदिश्यते।

लाक्षणिका अपि शब्दाः प्रयुज्यन्ते। यथा—

'देवो मुनिर्द्विजो राजा वैश्यः शूद्रो निषादकः।
पशुर्म्लेच्छोऽपि चाण्डालो विप्रा दशविधाः स्मृताः॥'

(अत्रिस्मृतिः ६७१)

तत्र लक्षणानि विवक्षितानि भवन्ति। तथा—

'स्नानं सन्ध्यां जपं होमं देवतानित्यपूजनम्।
अतिथिं वैश्यदेवञ्च (कुर्वन्) देवब्राह्मण उच्यते॥'
शाके पत्रे फले मूले वनवासे सदा रतः।
निरतोऽहरहः श्राद्धे स विप्रो मुनिरुच्यते॥,
वेदान्तं पठते नित्यं सर्वसङ्गं परित्यजेत्।
सांख्ययोगविचारस्थः स विप्रो द्विज उच्यते॥
अस्त्राहताश्च धन्वानः संग्रामे सर्वसंमुखे।
आरम्भे निर्जिता येन स विप्रः क्षत्र उच्यते॥
कृषिकर्मरतो यश्च गवाञ्च प्रतिपालकः।
वाणिज्यव्यवसायश्च स विप्रो वैश्य उच्यते॥
लाक्षालवणसंमिश्राः कुसुमक्षीरसर्पिषः।
विक्रेता मधुमांसानां स विप्रः शूद्र उच्यते॥
चौरश्च तस्करश्चैव सूत्रको दर्शकस्तथा।
मत्स्यमांसे सदा लुब्धो निषादो विप्र उच्यते॥
ब्रह्मतत्त्वं न जनाति ब्रह्मसूत्रेण गर्वितः।
तेनैव च 'स पापेन विप्रः पशुरुदाहृतः'॥

सर्वत्रात्र नहि ब्राह्मणा वस्तुतः पश्वादयो भवन्ति, तत्तल्लक्षणैर्युक्तत्वात्तु तैस्तैः शब्दैर्व्यपदिश्यन्ते। एवमेव—

'वापीकूपतडागानामागमस्य सरस्सु च।
निःशंकं रोधको यश्च स विप्रो म्लेच्छ उच्यते॥
क्रियाहीनश्च मूर्खश्च सर्वधर्मविवर्जितः।
निर्दयः सर्वभूतेषु विप्रश्चाण्डाल उच्यते॥

अनयैव दृष्ट्या क्वचिद् ब्राह्मणी सत्यप्यदृश्यन्ती चाण्डाली श्वपाकी वोक्ता। चाणक्यनीतावपि '११।११ ऋषिविप्रः ११।१२ द्विजविप्रः १३ वैश्यविप्रः १४ शूद्रविप्रः १५ मार्जारविप्रः १६ म्लेच्छब्राह्मणः १७ चण्डालविप्रः;। नहि वकविडालादिशब्दैरुच्यमाना ब्राह्मणा वस्तुतो वकादयो भवन्ति। किन्तु वकादिवृत्तिभिस्तु ते ते ब्राह्मणा वकादिशब्दैर्व्यवह्रियन्ते। एवमेव क्षत्रियादयोऽपि।

'अब्राह्मणानां वित्तस्य स्वामी राजेति वैदिकम्।
ब्राह्मणानाञ्च ये केचिद्विकर्मस्था भवन्त्युत (शा० प० १६।१०)
विकर्मस्थाश्च नोपेक्ष्या विप्रा राज्ञा कथञ्चन।
नियम्याः संविभाज्याश्च धर्मानुग्रहकारणात्। (७६।११)

इति शान्तिपर्वणि जन्मना ब्राह्मणानामेव तत्तत्कर्मभिः ब्राह्मसमाः, देवसमाः, 'क्षत्रसमाः वैश्यसमाः, शूद्रसमाः, ब्राह्मणचाण्डालादिभेदा उक्ताः। एतदनुरोधेनैवान्यवचनानां व्यवस्था युक्ता।

एतेन कर्मभिर्ब्राह्मण्यादिकमित्यस्य—

स्वकर्मण्यपरे मुक्तास्तथैवान्ये विकर्मणि।
तेषां विशेषमाचक्ष्व ब्राह्मणानां पितामह॥ (शा० प० ७६।१)
विद्यालक्षणसम्पन्नाः सर्वत्र समदर्शिनः।
एते ब्रह्मसमा राजन् ब्राह्मणाः परिकीर्तिताः॥
ऋग्यजुः सामसम्पन्ना स्वेषु कर्मस्ववस्थिताः।
एते देवसमा राजन् ब्राह्मणानां भवन्त्युत॥
जन्मकर्मविहिना ये कदर्य्या ब्राह्मबन्धवः।
एते शूद्रसमा राजन् ब्राह्मणानां भवन्त्युतः॥
आह्वायका देवलका नाक्षत्रा ग्रामयाजकाः।
एते ब्राह्मण-चाण्डाला महापथिकपञ्चमाः॥
ऋत्विक् पुरोहितो मन्त्री दूतो वार्तानुकर्षकः।
एते क्षत्रसमा राजन् ब्राह्मणानां भवन्त्युत॥

इत्यादिभिर्वचनैः जन्मना ब्राह्मण एव सन्तः तैस्तैः कर्मभिर्ब्रह्मक्षत्रवैश्य-शूद्रादिसमा ब्राह्मणा भवन्तीति प्रतिपादितम्। त एव तत्तत्सादृश्यात्तत्तच्छब्दैरपि व्यपदिश्यन्ते। किञ्च यथा ज्यौतिषशास्त्रे पुष्यश्लेषानुराधाज्येष्ठोत्तरभाद्रपदारेवत्यादिनक्षत्रोत्पन्नानां सर्ववर्णबालकानां ब्राह्मणत्वमुच्यते। आर्द्रा-पुनर्वसु स्वातीविशाखाशतभिषादि नक्षत्रोत्पन्नानां शूद्रत्वं भवति। यथा च तत्रैव नक्षत्रानुसारेण कस्यचिन्मनुष्यस्यैव वानरयोनित्वं, कस्यचिद्व्याघ्रयोनित्वम्, कस्यचित्सिंहराशित्वं, कस्यचित्कन्याराशित्वं, कस्याचिन्मूषकवर्गत्वं, कस्यचिन्मृगवर्गत्वं, व्यपदिश्यते। नात्र वस्तुतो ब्राह्मणमूषकसिंहादित्वम्। तथैव पुराणेषु ब्राह्मणेषु क्षत्रियत्ववैश्यत्वादिकं क्षत्रियादिषु ब्राह्मणत्वादिकञ्च लाक्षणिकं पारिभाषिकमेव वा मन्तव्यम्। वर्णो जातिर्वा तेषां पित्रोरेव। अन्यवर्णानां वृत्त्या गुणेन वा गौणमेव। तेन नाभागो वैश्यतामगमत्। (विष्णु पु. ४ १।१६) वैश्यकर्मनिपुणो जातो वैश्यवृत्तिर्वा जात इत्येवार्थः, नतु वस्तुतो वैश्यवर्णो वैश्यजातीयो वा जात इति तदर्थः।

येस्तु गुणाकर्मानुसारेण वर्णव्यवस्था अङ्गीक्रियते तैर्वीतहव्यः क्षत्रियश्चेद् गुणकर्मानुसारेणासीत् स कथं भृगोर्वचनमात्रेण ब्राह्मणगुणकर्माभावाद् ब्राह्मणो जातः।

यदि तु दिव्यशक्तिसम्पन्नस्य तपस्विनो वचने तादृक्सामर्थ्यविशेषोऽभ्युपेयते तदा तु यथा वरशापादिभिः स्त्रीणां पुरुषत्वं पुरुषस्य च स्त्रीत्वं संपद्यते तथैव वरशापादिभिः क्षत्रियादिषु ब्राह्मणत्वादिकं ब्राह्मणेषु शूद्रत्वादिकञ्च संभाव्यत एव। तदुक्तम्—

'यद् दुस्तरं यद् दुरापं यद् दुर्गं यच्च दुष्करम्।
तत्सर्वं तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम्॥' (म०११।२६८)

इति रीत्या भृगोर्वचनमात्रेण तपःप्रभावाद्वीतहव्यस्य ब्रह्मणत्वं संगच्छते। यस्तु मूषकदेहस्य मार्जाररूपेणापि परिवर्त्तनं न कर्त्तुं शक्नोति स शूद्रस्य ब्राह्मणत्वसम्पादनं कुर्यादित्यसंगतमेव। अपवादभूता तथाविधा घटना भवति नोत्सर्गः। व्यवहारस्तूत्सर्गेणैव भवति। पुराणेतिहासेषु सिद्धान्तरूपेण तु जन्मनैव वर्णव्यवस्थोक्ता। यथा महादेवं प्रति भगवत्याः प्रश्नः—

'चातुर्वर्ण्यं भगवता पूर्वं सृष्टं स्वयम्भुवा ।
केन कर्मविपाकेन वैश्यो गच्छति शूद्रताम् ॥
वैश्यो वा क्षत्रियः केन द्विजो वा क्षत्रियो भवेत् ।
केन वा कर्मणा विप्रः शूद्रयोनौ प्रजायते ॥
क्षत्रियः शूद्रतामेति केन वा कर्मणा विभो ॥'

महाभारते अनुशासनपर्वणि १४३ । २·······४

महादेवस्य चोत्तरम्—

ब्राह्मण्यं देवि दुष्प्रापं निसर्गाद् ब्राह्मणः शुभे ।
क्षत्रियो वैश्यशूद्रौ वा निसर्गादिति मे मतिः ॥
(म० भा० अनु० १४३।६)

'स्थितो ब्राह्मणधर्मेण ब्राह्मण्यमुपजीवति ।
क्षत्रियो वाथ वैश्यो वा ब्रह्मभूयं स गच्छति ॥
यस्तु विप्रत्वमुत्सृज्य क्षात्रधर्मं निषेवते ।
ब्राह्मण्यात्स परिभ्रष्टः क्षत्रयोनौ प्रजायते ॥

अत्र प्रसङ्गेषु ब्राह्मण्यादिकं नैसर्गिकमेवोक्तम् । स्वधर्माद् भ्रष्टानामेव जन्मान्तरेषु योन्यन्तरेषु जन्म चोक्तम् । सर्वमेतज्जन्मना वर्णपक्षे घटते ।

'वैश्यकर्म च यो विप्रो लोभमोहव्यपाश्रयः ।
ब्राह्मण्यं दुर्लभं प्राप्य करोत्यल्पमतिः सदा ॥
स द्विजो वैश्यतामेति वैश्यो वा शूद्रतामियात् ।
स्वधर्मात् प्रच्युतो विप्रस्ततः शूद्रत्वमाप्नुते ॥
तत्रासौ निरयं प्राप्तो वर्णभ्रष्टो बहिष्कृतः ।
ब्रह्मलोकात् परिभ्रष्टः शूद्रः समुपजायते ॥
'यस्यान्नेनावशेषेण जठरे यो म्रियेद् द्विजः ।
तां तां योनिं व्रजेद्विप्रो यस्यान्नमुपजीवति ॥
'विहीनसेवी विप्रो हि पतति ब्रह्मयोनितः ॥
गुरुतल्पी गुरुद्रोही गुरुकुत्सारतिश्च यः ।
ब्रह्मविच्चापि पतति ब्राह्मणो ब्रह्मयोनितः ॥
एभिस्तु कर्मभिर्देवि शुभैराचरितैस्तथा ।
शूद्रो ब्रह्मणतां याति वैश्यः क्षत्रियतां व्रजेत् ॥

'स वैश्यः क्षत्रियकुले शुचौ महति जायते ।
एते योनिफला देवि स्थानभागनिदर्शकाः ॥ ३५ ॥'

इत्यादिभिर्वचनैः शुभाशुभकर्मभिरेव ब्रह्मणादियोनिप्राप्तौ ब्राह्मण्यादिकं स्पष्टमुक्तम् । नास्मिन्नेव जन्मनि वर्णपरिवर्त्तनं कर्मभिः संभवति । पुराणेषु तु क्वचित्तथा वर्णनं तद्धर्मत्वात्तद्वृत्तित्वात्तत्सदृशत्वाच्च सङ्गमनीयम् ।

यत्रैकस्यैव महर्षेः विभिन्नवर्णाः सन्ततय उक्तास्तत्र क्षेत्रप्राधान्याद्वेदितव्याः । ब्राह्मणस्य 'ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या शूद्रा चाप्यग्रजन्मनः ।' (मनु०-३।१३) इतिरीत्या चतस्रः भार्य्याः संभवन्ति । तासूत्पन्नाः सन्ततयो बीजप्राधान्याद् ब्राह्मणवर्णेन व्यपदिश्यन्ते, क्षेत्रप्राधान्यात्तु मातृवर्णेन व्यवह्रियन्ते । क्वचिच्च मैथुनसम्बन्धमन्तराऽपि तपोबलेन--सङ्कल्पभेदेन चत्वारो वर्णा उत्पादिताः । न तेन जन्मना वर्णव्यवस्थाभङ्गः । क्वचित्तु 'ब्राह्मणतां गताः' इत्यस्य ब्रह्मभूयं गता इत्येवार्थः । 'ब्रह्म हि ब्राह्मणाः' (शतपथ ५।१।१।१२) इति श्रुतेः ।

यत्र तु राज्ञश्चातुर्वर्ण्यप्रवृत्तिरित्युक्तम् । तत्र विशृङ्खलतानिवृत्तिपूर्वकं स्वस्वधर्मव्यवस्थापनमेवार्थः, चातुर्वर्ण्यस्य ब्रह्मणैव प्रवर्त्तितत्वात् ।

किञ्च यथा परमेश्वरो वर्णरहितोऽपि स्वसंकल्पेन मुखादिद्वारा चातुर्वर्ण्यं रचयति तथैव क्वचिदृषयोऽपि तपोबलान्मानस्या सृष्ट्या चातुर्वर्ण्यं रचितवन्तः । ऋचीको महर्षिर्गाधिपत्न्यां क्षत्रियायां चरुद्वारा विश्वामित्रं ब्राह्मणमारचितवान् । पूर्वं मनसि वाचि दृष्टौ च सृष्टिशक्तिरासीत् । कालक्रमेण क्षीणायां शक्तौ मैथुनी सृष्टिः प्रवृत्ता । साङ्कल्पिक्यां सृष्ट्यामन्ये नियमाः, मैथुन्यां सृष्टावन्ये नियमाः ।

यत्र तु 'क्षत्रोपेता द्विजातयः' इत्यादिवर्णनम्, तत्र तु परशुराम द्रोणाचार्यादिवद् ब्राह्मणाः सन्तोऽपि वलवन्तो धनुर्विद्यानिष्णाता भवन्ति इत्येवार्थः । यत्र क्षत्रियादिषु 'ब्रह्मण्यः' इतिशब्दः प्रयुज्यते तत्र ब्रह्मसु ब्राह्मणेषु साधुः ब्रह्मण्यः ब्राह्मणभक्त इत्येवार्थः । अथवा ब्रह्मसु वेदोक्तकर्मसु साधुः वैदिककर्मकलापनिरत इति वार्थः । ब्रह्मलग्नो ब्रह्मविद्यानिष्णातः इति वार्थः । न तत्र ब्राह्मणो ब्राह्मणजातीयो ब्राह्मणवर्णो वा जात इत्यर्थः ।

यत्र तु 'ब्रह्मभूयं गतः क्षितौ' इत्युक्तम्, तत्र तु भूमौ ब्रह्मभावं गतः जनकादिवज्जीवन्मुक्तपदं गत इत्येवार्थः । यत्र तु 'कर्मणा ब्रह्मतां गता' इति

दृश्यते तत्रापि मुक्तिं गता इत्यर्थः । यथा 'महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ।, (मनुः २।२८) इत्यत्र ब्रह्मप्राप्तियोग्यतनुप्राप्तिरुक्ता । क्वचित् ब्रह्मज्ञत्वादपि क्षत्रियो ब्राह्मण उच्यते लक्षणया ।

यदुक्तम्—'जन्मना ब्राह्मणे ब्राह्मण्यप्राप्त्यर्थं प्रयत्नाभाव' इति तदपि तुच्छम् ।

नश्यन्ति हव्यकव्यानि नराणामविजानताम् ।
भस्मीभूतेषु विप्रेषु मोहाद् दत्तानि दातृभिः ॥' (मनु० ३।९७)

इत्यादिभिर्ज्ञानविज्ञानशून्यस्य ब्राह्मणस्य निन्दादर्शनात् ।

विद्यातपःसमृद्धेषु हुतं विप्रमुखाग्निषु ।
निस्तारयति दुर्गाच्च महतश्चैव किल्विषात् ॥' (३।९८ म०)

इति विद्यातपः समृद्धस्य ब्राह्मणस्य प्रशंसादर्शनाच्च ।

एवमेव गोपथेऽपि 'तस्य ब्राह्मणस्यानग्निकस्य नैव दैवं दद्यात्, न पित्र्यम्, नचास्य स्वाम्यायाशिषौ न यज्ञे आशिष स्वर्गंगमा भवन्ति' (१।२।१३)। अतएवोत्तमैः कर्मभिरुत्कर्षोपकर्षश्च । हीनकर्मभिर्व्यवस्था तु जन्मनैव स्वधर्मस्था एवोत्कृष्टैर्गुणैः पूज्यते । गुणेन विशिष्टा वीणादिगतास्तन्तवः सौवर्णतन्त्वपेक्षयापि बहुमूल्याः पूज्याश्च भवन्ति । मर्य्यादाहीनस्य ब्राह्मणपुत्रस्य प्रयत्नेन ब्राह्मण्यसम्पादनं सुकरम् । तत्त्यागेन शूद्रपुत्रग्रहणेन तद्ब्राह्मण्यसम्पादनं न सुकरम् । तत एवोक्तम् 'श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् ।'

यद्यपि वेदादिशास्त्ररहस्यज्ञा जन्मना ब्राह्मणेष्वेव लभ्यन्ते, न कर्मणा वर्णव्यवस्थासिद्धान्ते । यथा मनुष्यत्वे सत्यपि केचिदेव विद्वांसः सुकर्माणश्च, अन्ये मूर्खा विपरीतकर्माणश्च भवन्ति । तथैव ब्राह्मणत्वे सत्यपि केचिद्विद्वांसः केचिदविद्वांसो भवन्ति । एतेन जन्मना वर्णव्यवस्थायामपि स्वधर्मानुष्ठानपरधर्मवर्जनयोः माहात्म्यातिशयः स्पष्टः ।

इदमपि जन्मनैव ब्राह्मणत्वाभ्युपगमे संगच्छते । अन्यथोत्पत्तिकाले सर्वस्यैव शूद्रत्वब्राह्मणत्वादिकेऽभ्युपगम्यमाने श्रैष्ठ्योक्तिरयुक्तैव स्यात् ।

उत्तमाङ्गोद्भवाज्ज्यैष्ठ्याद् ब्रह्मणश्चैव धारणात् ।
सर्वस्यैवास्य सर्गस्य धर्मतो ब्राह्मणः प्रभुः' ॥ मा० स्मृ १।९३)

अत्र उत्तमाङ्गोद्भवादित्यनेन 'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदिति' मुखजत्वेन श्रेष्ठ्योक्तिः संगता ।

'ब्राह्मणः संभवेच्चैव देवनामपि दैवतम् ।
प्रत्यक्षं चैव लोकस्य ब्रह्मतेजो हि कारणम् ॥'

(व्यासस्मृतिः अ० ४)

इत्यादि सङ्गच्छते। अतएव 'जायमानो ह वै ब्राह्मण, इति ब्राह्मणपदं वर्णचतुष्टयस्याप्युपलक्षणमित्यपास्तम् ।

ननु 'स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैः 'इति मनूक्तवचनानुरोधेन ब्राह्मणो यदि स्वाध्यायादिकमनुतिष्ठेत्तदा ब्राह्मण्यं लभते इतिवद् ब्राह्मणः क्षत्रियकर्मणा क्षत्रियत्वं, वैश्यकर्मणा वैश्यत्वं, शूद्रकर्मणा शूद्रत्वञ्च लभते। एवमेव क्षत्रियो ब्राह्मणकर्मणा ब्राह्मणत्वञ्च लभते। शूद्रश्च ब्राह्मणकर्मणा ब्राह्मण्यं प्राप्नोति। अत एव

'न विशेषोऽस्ति वर्णानां सर्वं' ब्राह्ममिदं जगत् ।
ब्रह्मणा पूर्वसृष्टं हि कर्मणा वर्णतां गतम् ॥
शूद्रोऽप्यागमसंपन्नो द्विजो भवति संस्कृतः ।
ब्राह्मणो वाप्यसद्वृत्तः सर्वसंकरभोजनः ।
ब्राह्मण्य स समुत्सृज्य शूद्रो भवति तादृशः ॥

(अ० प० १४३)

इति चेन्न, यतः कर्मब्राह्मण्यबोधकवचनानामुपनयनादिसम्पादितद्वितीय-ब्रह्मण्यपरतयैव योजनमुचितम् । अतएवानुशासनपर्वणि ३३ अध्याये—

'शकायवनकाम्बोजास्तास्ताः क्षत्रियजातयः ।
वृषलत्वं परिगता ब्राह्मणानामदर्शनात् ॥
द्राविडाश्च कलिङ्गाश्च पुलिन्दाश्चाप्युशीनराः ।
कोलिसर्पा महिषकास्तास्ताः क्षत्रियजातयः ।
वृषलत्वं परिगता ब्राह्मणानामदर्शनात् ॥

—तथा अनुशासनपर्वणि ३५ अध्याये—

'मेकला द्राविडा लाटाः पौण्ड्राः कन्वशिरास्तथा ।
शौण्डिका दरदा दार्वाश्चौराश्शबरवर्बराः ॥
किराता यवनाश्चैव तास्ता क्षत्रियजातयः ।
वृषलत्वमनुप्राप्ता ब्राह्मणानाममर्षणात् ॥

अत्र ब्राह्मणसंसर्गाभावे शास्त्रीयधर्मसम्बन्धविच्छेदात् वृषलत्वं गताः। कर्मणा ब्राह्मण्ये तेष्वेव सत्यादिसम्पन्नानां ब्राह्मणत्वं स्यादिति कथं ब्राह्मणादर्शनमुपपद्यते। तथा च जातिकृतं ब्राह्मण्यमङ्गीकार्यमेव। अतएवानुशासने ३४ अध्याये—

'ब्राह्मणं जातिसम्पन्नं धर्मज्ञं संशितव्रतम्।
वासयेत गृहे राजन्न तस्मात् परमस्ति वै॥
'ब्राह्मणं जातिसम्पन्नं धर्मज्ञं संशितं शुचिम्।
अपरेषां परेषाञ्च परेभ्यश्चैव ये परे॥

अत्र पूज्यतायां जातियोगोऽपि स्पष्टः। जातिब्राह्मण्याभावेनेमौ श्लोकौ न सगच्छेते। अनु० ३५ अध्याये भीष्मः—

'जन्मनैव महाभागो ब्राह्मणो नाम जायते।
नमस्यः सर्वभूतानामतिथिः प्रसृताग्रभुक्॥

अत्र जन्मनैव ब्राह्मणस्य पूज्यत्वमुक्तम्। तथैव ३५ अ०

सृष्ट्वा द्विजातीन् धाता हि यथा पूर्वं समादधत्।
न चान्यदिह कर्तव्यं किञ्चिदूर्ध्वं यथाविधि॥

अत्र सृष्टिकाल एव द्विजातिसृष्टिरुक्ता। इयाँस्तु भेदःयत् प्रथमसृष्टिसमये अदृष्टविशेषारब्धशरीरविशेषमात्रं ब्राह्मणत्वादिकम्। अनन्तरन्तु ब्राह्मणमातापितृकत्वेनैव। जातिब्राह्मणनामपि उपनयनात्पूर्वं शूद्रसमत्वं शास्त्रोक्तमादायैवादावेकवर्णत्वव्यवहारः, न जातिकृतविभागाभावाभिप्रायेण। यत्र ब्राह्मणस्य शूद्रत्वमुक्तं तदपि ब्राह्मश्रीविनाशाभिप्रायेण ज्ञातव्यम्। (अनुशासने ३५ अ०)

'शौद्रं हि कुर्वतः कर्म धर्मः समुपरुध्यते।
श्रीश्च बुद्धिश्च तेजश्च विभूतिश्च प्रतापिनी॥

इत्युक्तत्वात्। तत्रैव १४१ अध्याये

अविद्वान् ब्राह्मणो देवः पात्रं वै पावनं महत्।
विद्वान् भूयस्तरो देवः पूर्णसागरसन्निभः॥
अविद्वांश्चैव विद्वांश्च ब्राह्मणो दैवतं महत्।
प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाग्निर्दैवतं महत्॥

श्मशाने ह्यपि तेजस्वी पावको नैव दुष्यति।
हविर्यज्ञे च विधिवद् गृह एवातिशोभते॥
एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्तते सर्वकर्मसु।
सर्वथा ब्राह्मणो मान्यो दैवतं विहितं परम्॥

एतेन जातिकृतमेव ब्राह्मण्यं न कर्मकृतम्। अतएव तत्रैवानुशासनपर्वणि २०८ अध्याये स्वाभाविकमेव चातुवर्ण्यमुक्तम्। तदनुरोधीन्येव कर्माणि—

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चेति चतुर्विधम्।
ब्राह्मणा विहिताः पूर्वं लोकतन्त्रमभीप्सता॥
कर्माणि च तदर्हाणि शास्त्रेषु विहितानि च।
यदीदमेकवर्णं स्यात् जगत्सर्वं विनश्यति॥
सहैव देवि वर्णानि चत्वारि विहितान्यतः।
मुखतो ब्राह्मणाः सृष्टास्तस्मात्ते वाग्विशारदाः।
बाहुभ्यां क्षत्रिया सृष्टास्तस्मात्ते बाहुगर्विताः॥
ऊरुभ्यामुद्गता वैश्यास्तस्माद्वार्तोपजीविनः।
शूद्राश्च पादतः सृष्टास्तस्मात्ते परिचारकाः॥

अत्र मुखादिभ्यो जातत्वात् वाग्विशारदत्वादयो गुणा उक्ता न गुणानुसारेण तेषां मुखादिरूपतोक्तेत्यपि विभावनीयम्। जन्मकृतमेव ब्राह्मण्यादिकं न कर्मकृतं कदापीति।

यदुक्तं-'कृतयुगे चातुर्वर्ण्यं नासी'त्तदपि निर्मूलं भारतविरुद्धञ्च—

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या शूद्राश्च कृतलक्षणाः।
कृते युगे समभवन् स्वकर्मनिरताः प्रजाः॥

(वनपर्व १५१ अध्याये)

जातिब्राह्मण्यस्य जातकर्मादिसंस्कारसापेक्षं मुख्यं ब्राह्मण्यं भवति। तस्यैव ब्राह्मणाधिकारिकेषु कर्मस्वधिकारः। तथा च ज्ञानविज्ञानास्तिक्यादिस्वभावत्वे सति यथावद् वृत्तसम्पन्नत्वे सति जातिब्राह्मणत्वं मुख्यं ब्राह्मणत्वम्। यदि च जातिब्राह्मणस्य ब्राह्मणवृत्तं न स्यात्तदापि केनचिद् वृत्तेन तस्य क्षत्रियतुल्यत्वम्, केनचन वैश्यतुल्यत्वं, केनचन शूद्रतुल्यत्वं भवति। ये क्षत्रियसमास्तेषां याजनाध्यापनप्रतिग्रहेष्वधिकारो नास्ति। वैश्यसमा अपि तथैव। शूद्रसमानां

तु प्रायश्चित्तमन्त्रषट्कर्मस्वप्यधिकाराभावः। तथा च विद्यातपोयोनित्रितय-वैशिष्ट्यं मुख्यब्राह्मण्ये प्रयोजकम्। अन्यतरैकवैशिष्ट्येन तद्द्वितयवैशिष्ट्येन च गौणब्राह्मण्यादिकम्। मुख्यं ब्राह्मण्यं न केवलजात्या नवा केवलकर्मणा भवतीति ज्ञेयम्।

किञ्च जातिब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तादिना कर्माधिकरिणो मुख्यं ब्राह्मण्यं शक्यसम्पादनम्। कर्ममात्रेण गौणब्राह्मणस्य शूद्रास्ते विज्ञानादिसम्पन्नस्यापि न कथमपि जातिब्राह्मण्यसिद्धिद्वारा मुख्यब्राह्मण्यसिद्धिर्भवति। कर्मब्राह्मण्यं हि कर्मानुष्ठानमात्रेण सिद्ध्यति। तच्चेत् कर्म यदि न निषिद्धं स्वानधिकारिकतयाऽनिर्णीतं वा। जातिब्राह्मण्यं तु केवलजन्माधीनम् जन्मान्तर एव भवति नहि शूद्रोत्पन्नस्य तस्मिन्नेव जन्मनि ब्राह्मणोत्पन्नत्वमपि संभवति।

दत्तकविधानेनापि न शूद्रस्य ब्राह्मणत्वम्। ब्राह्मणेन दत्तकपुत्रत्वेन शूद्रस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात्। यद्यपि द्विविधं जन्म भवति शास्त्रीयं लौकिकञ्च। शास्त्रीयं दत्तकादीनाम्, द्वितीयम् औरसादीनाम्, तथापि शास्त्रीयं जन्म लौकिकजन्माधीनमेव,नतु तन्निरपेक्षम्। तपोविशेषेण मन्त्रशक्तिविशेषेण वा जन्मान्तरएव ब्राह्मणत्वं भवतीति मतङ्गोपाख्याने स्पष्टमेव। तथा च पुराणादिषु यत्र क्षत्रियादीनामपि तपोविशेषेणैव ज्ञातव्यम्। अन्यथा मतङ्गोपाख्यानविरोधात्। वीतहव्यादीनामपि प्रजापालनादिक्षात्रधर्मनिवृत्तिरेव ब्रह्मर्षित्वप्राप्तिः। तत्पुत्रादीनामपि तपोविशेषनिरतानां ब्राह्मणत्वेन व्यवहारोऽपि गौण एव व्यवहारो ज्ञातव्यः। एतेन ब्राह्मणोत्पत्तिमार्तण्डोक्तवचनानामपि समन्वयो ज्ञातव्यः।

आदौ कृतयुगे वर्णो नृणां हंस इतीरितम्।
कृतकृत्याः प्रजा जात्या तस्मात्कृतयुगं विदुः॥

'आचार्य्या, अध्यापकाः, याजका, साधवो, मुनयश्च ब्राह्मणाः' इति सद्धर्मसूत्रे। राजानो राजकर्मचारिणः रक्षकाश्च क्षत्रियाः। वित्तोपार्जककृषि-शिल्पवणिगादयो वैश्याः। सद्धर्मसूत्रे युधिष्ठिरं प्रति वैशम्पायनः--

ब्राह्मण्यादिगुणैर्युक्तस्त्यक्तदण्डो निरामिषः:
नमन्ति सर्वभूतानि प्रथमं ब्रह्मलक्षणम्॥
यदा सर्वं परद्रव्यं पथि वा यदि वा गृहे।
अदत्तं नैव गृह्णाति द्वितीयं ब्रह्मलक्षणम्॥

त्यक्त्वा क्रूरस्वभावन्तु निर्ममो निष्परिग्रहः ।
युक्तश्चरति यो नित्यं तृतीयं ब्रह्मलक्षणम् ॥
देवमानुषनारीणां तिर्यग्योनिगतेष्वपि ।
मैथुनं हि यदा त्यक्तं चतुर्थं ब्रह्मलक्षणम् ॥
सत्यं शौचं दया शौचं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
सर्वभूतदयाशौचं तपःशौचं च पञ्चमम् ॥
पञ्चलक्षणसम्पन्नो दुर्दर्शो यो भवेज्जनः ।
तमहं ब्राह्मणं ब्रूयां शेषाः शूद्रा युधिष्ठिर ॥
न कुलेन न जात्या वा क्रियाभिर्ब्राह्मणो भवेत् ।
चाण्डलोऽपि हि वृत्तस्थो ब्राह्मणः स युधिष्ठर ॥
कर्मक्रियाविशेषेण चातुवर्ण्यं प्रतिष्ठितम् ।
सर्वे हि योनिजा मर्त्याः सर्वे मूत्रपुरीषिणः ॥
एकेन्द्रियेन्द्रियार्थश्च तस्माच्छीलगुणो द्विजः ।
शूद्रोऽपि शीलसम्पन्नो गुणवान् ब्राह्मणो भवेत् ॥
ब्राह्मणोऽपि क्रियाहीनः शूद्रान् प्रत्यवरो भवेत् ।
पञ्चेन्द्रियार्णवं घोरं यदि शूद्रोऽपि तीर्णवान् ॥
तस्मै दानं प्रदातव्यमप्रमेयं युधिष्ठिर ।
न जातिर्दृश्यते राजन् गुणाः कल्याणकारकाः ॥
जीवितं यस्य धर्मार्थं परार्थे यस्य जीवितम् ।
अहोरात्रं चरेत् क्रान्तिं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
परित्यज्य गृहावासं ये स्थिता मोक्षकाङ्क्षिणः ।
कामेष्वसक्ताः कौन्तेय ब्राह्मणास्ते युधिष्ठर ॥
अहिंसा निर्ममत्वञ्च सतः कृत्यस्य वर्त्तनम् ।
रागद्वेषनिवृत्तत्वमेतद् ब्राह्मणलक्षणम् ॥
क्षमा दया दमो दानं सत्यं शौचं स्तुतिर्घृणा ।
विद्याविज्ञानमास्तिक्यमेतद् ब्राह्मणलक्षणम् ॥
यदा न कुरुते पापं सर्वभूतेषु दारुणम् ।
कायेन मनसा बाचा ब्रह्मसम्पद्यते तदा ॥

'वनपर्वणि—

'शूद्रे तु यद्भवेल्लक्ष्म द्विजे तच्च न विद्यते।
न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः॥
यस्य यल्लक्षणं प्रोक्तं पुंसो वर्णाभिव्यञ्जकम्।
यदन्यत्रापि दृश्येत तत्तेनैव विनिर्दिशेत्॥'

भागवते आपस्तम्बधर्मसूत्रे च अधर्मचर्यया पूर्वो वर्णो अघन्यवर्णमापद्यते जातिपरिवृत्तौ………तत्सर्वमपि पूर्वोक्तरीत्या व्याख्येयम्। जातियुक्ते वृत्त-सम्पन्ने मुख्यं ब्राह्मण्यम्, जातिहीने तु गौणमेव ब्राह्मण्यम्, देवदत्तादावपि असिंहेऽपि सिंहशब्दप्रयोगवत्। कृतयुगे सर्वेषां ज्ञानित्वेन क्षीरनीरविवेकिहंस-तुल्यत्वाद्धंसेति नामापि गौणमेव। जातिब्राह्मणादयोऽपि क्षत्रियादिवृत्तैः क्षत्रि-यादिसमा एव, न क्षत्रियादय एव। मोक्षधर्मवचनानि तु वृत्तप्रशंसापराण्येव। अतएव—'ब्राह्मणाज्जातः संस्कृतो ब्राह्मणो भवेत्'। इति देवलः।

'सवर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः।
अनिन्द्येषु विवाहेषु पुत्राः सन्तानवर्धनाः॥',

इति याज्ञवल्क्यरीत्या ब्राह्मणादिभ्यो ब्राह्मण्यादिषु 'विन्नास्वेष विधिः स्मृतः' विन्नास्वेव जाताः सन्तानवर्धनाः मातापितृसमानजातीया ब्राह्मणत्वा-दिजातियोगिनो जायन्ते इति वर्णविवेकः। तदेव

सवर्णेभ्यश्च तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु।
आनुलोम्येन सञ्जाता जात्या ज्ञेयास्त एव हि॥'

मनुनाप्युक्तम्।

सवर्णेति विशेषणेनासवर्णोत्पन्नानां मूर्धावसिक्तादीनां न वर्णत्वम्। सव-र्णोत्पन्नानामपि कुण्डगोलादीनामपि विन्नास्वितिविशेषणान्न वर्णत्वम्। पौनर्भवक्षे-त्रजातानामपि न वर्णत्वम्। अत्र सजातित्वं मातापितृसजातित्वं विशिष्टं लक्ष-यम्। तत्प्रयोजकं तु सवर्णात् सवर्णायां विन्नायां वेतुरुत्पन्नत्वम्। तदभावे तदपायः।

अत्र विशेषणतो विशेष्यतश्च समुदायतश्च विन्नायामप्यसवर्णायामुत्पन्नत्वे मूर्धावसिक्ते सवर्णायामप्यविन्नायामुत्पन्ने गोलकेऽसवर्णायामविन्नायामुत्पन्नायां प्रतिलोमसजातौ न मातापितृसजातीयत्वरूपं ब्राह्मण्यादिकम्, तथा सवर्णा-यामविन्नायामप्युत्पन्ने क्षेत्रजादौ विशिष्टं नेति न साजात्यम्। अत एवोक्त-

प्रयोजकवैकल्ये क्वचिदन्यतरजातीयता। यथा क्षेत्रजे क्षेत्रप्राधान्यात् शिष्टसमाचारात् नियोगस्मरणाच्च स्मरणलक्षणब्राह्मणत्वादिजातिर्गोत्रवत्।

न चैवं मातृजातीयत्वे कथमस्याध्ययनं विरुद्धमिति वक्तव्यम्। तस्योपनयजातीयत्वरूपत्वादिति वक्ष्यमाणत्वात्। नारदवशिष्ठविश्वामित्रादेर्ब्राह्मणत्वेऽपि सवर्णविन्नानुत्पन्नत्वान्नाव्याप्तिः शङ्कनीया। पूर्वोक्तलक्षणेन मातापितृजातीयत्वादिलक्षणस्य अपवादभूतवशिष्ठादिभिन्नब्राह्मणादेरेव लक्ष्यत्वात्। तच्चास्मदादीनां ब्राह्मणत्वादौ पर्य्यवस्यति। तत्प्रयोजकं सवर्णोत्पन्नत्वं वशिष्ठादेः मातापितृजातीयत्वं निवर्त्तयत्येव।

नचैतद्विरुद्धं अयोनिजेषु तदनाश्रयणात्। तेषां ब्राह्मणत्वं तु स्मरणलक्षणम्, ईश्वरानुग्रहप्रयोज्यत्वादाधुनिकविलक्षणमेव, सुवर्णकलशे घटत्वमिव। न चैवं धृतराष्ट्रपाण्डवादीनां क्षत्रियत्वाभावे तद्धर्मानापत्तिः, शंखविष्णुवचनैस्तेषामपि क्षेत्रजातीयधर्मातिदेशात्। विन्नत्वादेर्विशेषणस्य तत्राश्रवणात्। व्यभिचारोत्पन्नास्तु—

'शूद्राणाञ्च सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः।'

इति वचनेन शूद्रधर्माण एव भवन्ति। क्षत्रियत्वप्रसिद्धिस्तु तद्धर्मानुष्ठातृत्वेनैव। अतएव वर्णत्वं ब्राह्मणत्वादिजातिचतुष्टयान्यतमत्वम्, जातिचतुष्कज्ञापकजात्यन्तरं वा। 'चातुर्वर्ण्ये भैक्ष्यमाचरे' दित्यादिप्रयोगात्। ब्राह्मणदित्वादिजातिभेदचतुष्टयभिन्ना क्वचिदीश्वरमुखजन्यतावच्छेदिका सृष्ट्यादौ ब्राह्मणे, कर्मजन्यतावच्छेदिका विश्वामित्रे, ऊढब्राह्मण्यामूढब्राह्मणजन्यतावच्छेदिका सर्वेषु ब्राह्मणेषु, देवरोत्पन्ने तु शास्त्रबोध्या। योगीश्वरस्तु-देवरोत्पन्नेप्यूढायां देवरोत्पन्नत्वमेव ब्राह्मण्यम्। तत्रापि देवरः पुत्रकाम्यया घृताभ्यक्त ऋतावियादित्युक्त्वा—

'यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः।
तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः॥'

इति वाक्येन विन्देतेति पूर्ववाक्योक्तघृताक्तत्वविशिष्टवेदनरूपविलक्षणस्य विवाहस्योक्तत्वात्। एवं तत्रापि विलक्षणविवाहत्वेन चोत्पन्नत्वमव्याहतम्। श्राद्धे कुण्डगोलकनिषेधोऽप्येतद्विषय एव संगच्छते। नात्र कुण्डत्वासंभवः, म्रियेतेत्ययस्य महारोगाद्युपलक्षणत्वात्। कुण्डत्वादिकं तु न जातिः, येन ब्राह्मणत्वादिना संकरः स्यात्, किन्त्वमृतपतिकस्त्रीजारोत्पन्नादिरूपोपाधिरेव। अता-

दृशो देवरोत्पन्ने तु व्यभिचारजन्यत्वेन न ब्राह्मण्यम्। अतएव वाग्दानोत्तर-विवाहस्य युगान्तरविषयत्वाद्देवरोत्पन्नब्राह्मणोऽपि युगान्तरविषय एव। एवं जात्युत्कर्षवति कर्मोत्कर्षवति च ब्राह्मणे ब्राह्मणत्वभेदो बोध्यः।

'जात्युत्कर्षो युगे ज्ञेयः पञ्चमे सप्तमेऽपि वा।
व्यत्यये कर्मणां साम्यं पूर्ववच्चाधरोत्तरम्॥'

इति याज्ञवल्क्यवचनात् क्षत्रियादीनामपि तथैव बोध्यम्। नच--

'स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादितान् सुतान्।
सदृशानेव तानाहु मातृदोषविवर्जितान् ॥'

इति वचने मातृसदृशत्वेन मूर्धावसिक्तादीनां मातृसजातीयत्वबोधनात् कथं तत्र क्षत्रियत्वादिजात्यभाव इति वाच्यम्, मातृधर्मप्राप्तिबोधन एव तद्वचनस्य तात्पर्य्यात्।

'शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणश्च कथञ्चन।
जनयेद् ग्राम्यधर्मेण तस्यां पारशवं सुतम्॥
महाशूद्र इति ख्यातः शूद्रेभ्यः किञ्चिदुत्तमः।'

एतस्यैव संज्ञान्तरं निषादः। अस्य निषादस्थपतिकर्मण्यधिकारः।

'यज्ञियासः पञ्चजनाः मम होत्रं जुषध्वम्।'

इति मन्त्रलिङ्गात्। 'चत्वारो वर्णा पञ्चमो निषाद' इति यास्केन तस्यैव पञ्चमत्वेन गणनात्।

'वैश्यायां क्षत्रियाज्जातो माहिष्यस्त्वनुलोमतः।
वैश्याद्धर्मेण शूद्रायां जातो वै तालिकाभिधः॥
करणोऽसावपि भवेत्सूतो वृषलधर्मतः।
माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायते॥'

रथकारस्यापि 'वर्षासु रथकारो अग्नीनादधीते'ति श्रुत्या अग्न्याधाने तत्साध्यसौधन्वनाख्ययागे अधिकारः। विश्वम्भरवास्तुशास्त्रे प्रतिलोमजानां कर्माणि जीविकाश्च विहितानि। स्त्रीणाञ्च मूर्धावसिक्ता, अम्बष्ठा, निषादी, पारशवा, माहिष्या, उग्रा, करणी, सूता, वैदेही, मागधी, क्षत्ता, आयोगवी इत्यादीनि नामानि। माहिष्यस्य वैश्योचिता व्रतबन्धादिका क्रिया भवन्ति। भोगाष्टके निर्माणे चतुःषष्टिकलायाञ्चाधिकारः।

'सुगन्धं वनिता वस्त्रं गीतं ताम्बूलभोजने ।
शय्या च कुसुमञ्चैव भोगाष्टकमुदाहृतम् ॥'

चतुःषष्टिकला—

'वेदांशागमशास्त्रशिल्पकवितावक्तृत्वतौर्यत्रिकम् ।
द्यूतास्त्राद्भुतवादशिल्परचनाश्चित्रं पणे वैद्यकम् ॥
नानारत्नपुरादिलेखपुरुषस्त्रीधातुजायालिपिः ।
प्रज्ञानाटककेलिदन्तितुरगप्रेक्षा च सामुद्रिकम् ॥
शय्याभोजनयुद्धमर्दनविभूषाबन्धसेवेङ्गितज्ञानम्
राजतरासभारंथकृतिः सौख्येषु भोगेषु धीः ।
त्राणं वारिविषाग्निचारिषु यथा स्त्रीयाङ्गशीर्षेषु च
दुर्गारामकृतिः पशुद्विपचमत्कारः शिवार्चादयः ॥

शूद्रायां क्षत्रियादुग्रो जायते स शस्त्रविद्यायां कुशलः संग्रामकुशलो भवेत् । वैश्याच्छूद्रायां जातः करणः, राज्ञां ब्राह्मणानाञ्च गुणवर्णनं संगीतं कामशास्त्रं चैतस्य जीविका । ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातः सूतः, गजाश्वबन्धनवाहादिकं शस्त्रादिकौशलं तेन संपादनीयम् । धर्मयुद्धवृत्तिं कर्तुं शक्नोति । न वेदाध्ययनाद्यधिकारस्तस्य 'प्रतिलोमो धर्महीन' इति स्मरणात् । ब्राह्मण्यां वैश्याज्जातो वैदेहः । राज्ञां शुद्धान्तःपुररक्षणम् सामान्यवनितापोषणं, चतुःषष्टिकला कामशास्त्रञ्च तस्याजीविका । ब्राह्मण्यां शूद्राज्जातश्चाण्डालः । तस्य स्पर्शे सचैलस्नानम्, वध्यवधादिकं तस्य जीविका । क्षत्रियायां वैश्यान्मागधो जायते । स एव वन्दीजनः ।

कथालङ्कारगद्यादिषड्भाषासु विशारदः ।
गद्यपद्यादिचित्राणि विरुदानि महीभुजाम् ॥ स एव भाटः ॥

क्षत्रिया शूद्रसंयोगात् क्षत्तारं जनयेत्, आरण्यकपशुपक्ष्यादिबन्धनादिकं तज्जीविका । वैश्यस्त्रीशूद्रसंयोगात् आयोगवो जायते, तस्य कुट्टिमादिनिर्माणं जीविका । एवं व्रात्यानां संततयोऽपि ।

'यः संस्कारविहीनश्च व्रात्यतामुपगच्छति ।
ब्राह्मण्यां व्रात्यतः पुत्रो भृजुकण्ठः स हि स्मृतः ॥
ब्राह्मण्यां भृजुकण्ठाच्च सुतस्त्वावर्तको भवेत् ।

ब्राह्मण्यावर्तकाभ्यां यः पुत्रः स कटधानकः।
ब्राह्मण्यां कटधानेन सुतोऽसौ पौष्पशेखरः।
भृजुकण्ठादयः प्रोक्ताश्चत्वारः पूर्वतः क्रमात्॥
वर्ण्यौ हरिहरौ तैश्च गीतगाथाप्रबोधकैः।
चरितैर्देशभाषायां गानं तज्जीविका स्मृता॥
लोकाचाराः स्मृतास्तेषां शूद्राचारा नहि क्वचित्।

एते नानुलोमजा न वा प्रतिलोमजा। अपितु ब्राह्मणा एव मद्यपतितब्राह्मणादिवत्। एवं—

'शुद्धा या क्षत्रिया सूते व्रात्यक्षत्रियमैथुनात्।
पुत्रः स लल्ल इत्युक्तः शूद्रधर्मविधायकः॥
ब्राह्मणी लल्लसंयोगात् जातो मल्लाभिधः परः॥
राज्ञः कौतुकमुत्पाद्य नियुद्धेन धनार्जनम्।
कुर्य्यात् स्ववृत्तिनिरतः शूद्रधर्मानशेषतः॥
क्षत्रिणीमल्लसंयोगाच्छिलीन्ध्र उपजायते।
शिलीन्ध्रः क्षत्रिणीयोगाज्जनयेद् भटसंज्ञकम्॥'
'शूद्रकन्यासमुत्पन्नो ब्राह्मणेन च संस्कृतः।
अपरो नापितः प्रोक्तः शूद्रधर्माधिको हि सः॥'
माहिषस्त्री ब्राह्मणेन संगता जनयेत्सुतम्।
आभीरपल्यामाभीर इति तं विधिरब्रवीत्॥
दुग्धं दधि घृतं तक्रं विक्रीणीते धनाय च।

माहिष्यायां वैश्यक्षत्रियतो जातत्वेनानुलोमत्वात्तस्यां ब्राह्मणादुत्पन्नत्वेनाभीरोऽप्यनुलोम एव।

पद्मपुराणे रेणुकामाहात्म्ये कायस्थास्त्रिविधा :—(१) चित्रगुप्ताः (२) चान्द्रासेनाः (३) संकरजाताश्च।

(१) सागरमन्थनकाले कालीशरीरोत्पन्नश्चित्रगुप्तः। तस्य मनुकन्यायां धर्मगुप्तस्तस्यापि गन्धर्वकन्यायां रुद्रगुप्तः। तस्य पुत्रचतुष्टयमासीत् माथुर-गौड़-नागर-नैगमा' इति।

(२) जामदान्यरामभीत्या चन्द्रस्य राज्ञो भार्य्यायां क्षत्रियत्वत्यागेनोत्पन्नाश्चान्द्रा दक्षिणदेशे प्रभुनाम्ना ख्याताः।

(३) संकरजाताश्चान्ये।

माहिष्यनिषादीसंसर्गेण जातो मालाकारः। अम्बष्ठायां वैदेहाद् वेलो जायते। माहिष्यां मागधेन मर्दनसंज्ञको जायते। गीतवाद्यादिकं तस्य जीविका। अयोगवी सैरन्ध्री कायस्थाद्धीनं सुतं जनयति। अभ्याङ्गानुलेपनादिकं तस्य जीविका। सैरन्ध्री प्रसाधनादिषु चतुरा भवति। वैश्यात् क्षत्रियायां जाता कन्या वन्दिकी। सा द्विजात् मद्गुसंज्ञं पुत्रं जनयति। तस्मात् कुम्भकारपत्न्यां छालभला जायते। स एव ताम्बूलविक्रयी तामोली।

ब्राह्मण्यां वैश्येन जातो वैदेहकः, तस्मात् शूद्रायां जातः धातुसन्धायकः रसविक्रयार्थमन्नानि निर्माति, भटिहारा भड़भूँजादिनामभिः प्रसिद्धः। वटधानमद्गुकन्यायोगेन छागलिको जायते। छागलादिपालनं जीविका (गडेरिया) इति प्रसिद्धिः।

मद्गुसैरन्ध्रीयोगेन शय्यापालकः। स राजशय्याकर्माणि करोति। कर्मचाण्डालवनिता पुष्पशेखरयोगेत मण्डलकोत्पत्तिः, शुनकानां पालनमाखेटश्च जीवनोपायः। वन्दिनी शूद्रयोगेन स्वन्दोलिको जायते। मञ्जिष्ठरङ्गरञ्जनकर्त्तरीसूचिकादिभिर्जीवनं यापयति। निषादीकन्या शूद्रयोगात्क्रोधकः कुक्कुटको वा जायते। उग्रवैदेहिकायोगात् मड्डूषो जायते। स एव रजकः वस्त्रनिर्णेजनं वृतिः। उग्रपारशवाभ्यामौद्लिको जायते। तैलविक्रयादिकं वृतिः। रथकारवनिता आयोगवेन सूत्रधारं जनयति, स एव जायाजीवः शैलूषः। कुक्कुटवनिता कुम्भकारेण संगता कुरुविन्दं जनयति। वेनवनिता वर्त्तकेन शाम्बरकालं जनयति। आभीरकुक्कुटाभ्यां सोशीरो भवति। स वसनानि निर्माति! मार्गानापितयोः सांखिल्यो जायते। केशवपनं जीविका। मैत्रेयशुक्रेण जङ्घिकायां जातो बन्धुलो मैत्रेयो नटः। जङ्घिका भेवड़ा। निषादनार्य्यां मौष्टिकेन पांसुलको जायते। छागलीद्विजसंगात् औरभ्रो जायते। ऊर्णापटनिर्माणवृत्तिः।

'आवर्त्तवनिता सूते क्षेमकादत्रपुत्रकम्।
स महामद्गुकः प्रोक्त उष्ट्रवाहनतत्परः॥

क्षेमको द्वारपालकः। आयोगव्यां पारशवाज्जातः कैवर्त्तकाभिधः।

उपानदङ्गत्राणानि कुर्य्यादश्वस्य पाखरः।

गवानाञ्च महिष्याश्च चर्मणा तस्य जीवनम् ।
आभीरी वेनसंयोगादैष्कलं जनयेत्सुतम् ॥

सुराविक्रयो जीविका ।

कैवर्त्तजाङ्घिकाभ्यां मद्गुरुत्पद्यते । निषादवैदेह्ययोरहितुण्डको जायते । विषधरसर्पैः खेलप्रदर्शनं वृत्तिः । दासवधूः कर्मचाण्डालात् सौनिकं सूते, मेषादिमांसविक्रयो वृत्तिः । व्याधाहितुण्डिकाभ्यां जातः अन्धोधीकः, मूषिकादिवधो वृत्तिः ।

भेदस्य राजवनिता तथा वेनेन संगता ।
सा सूते यवनं पुत्रं तुरुष्कः सम्प्रकीर्तितः ॥

निषादस्त्रियां चण्डालाड्डोमो जायते । श्मशानवासी । भेदजायुवतीसंगाच्चाण्डालेन श्वपचो जायते । मत्स्यधर्ता निषादः प्रतिलोमजो निन्द्यः । ब्राह्मणात्परिणीतायां शूद्रकन्यायां जातः पारशवः । निषादस्तु शूद्रादुत्कृष्टः ।

रजकश्चर्मकारश्च नटो बुरुड एव च ।
कैवर्त्तभेदभिल्लाश्च सप्तैते अन्त्यजाः स्मृता ॥

यद्यपि संसारस्योत्पत्तिमत्वान्नित्यात्मादिवदनादित्वं नास्ति तथापि प्रवाहाविच्छेदाभिप्रायेण कार्याणामप्यनादिता प्रोच्यते । तदुक्तं कल्पतरौ—

'तदाकृत्युपरक्तानां व्यक्तीनामेकया विना ।
अनादिकाला वृत्तिर्या सा कार्यानादिता मता ॥'

तत्रावान्तरप्रलये लोकान्तराणां विद्यमानत्वात् जात्यवच्छिन्नव्यक्तीनां मध्ये एकस्या अपि व्यक्तेः संस्थानसंभवात् प्रवाहस्याविच्छेदः । महाप्रलये तु वासनारूपेणावस्थानं भवत्येव ।

"अनादाविह संसारे दुर्वारे मकरध्वजे ।
कुलेऽत्र कामिनीमूले का जातिपरिकल्पना ॥

किञ्च— विप्रादिषु मनुष्येषु विप्रत्वादेर्न लक्षणम् ।
सास्नादिरिव गोत्वादेर्गवादिषु पशुष्विव" ॥

"गवि यथा गोत्वव्यञ्जकं सास्नादिमत्वं तद्वद् मनुष्यत्वे न ब्राह्मणाऽऽदिष्वविशिष्टेषु व्यञ्जकं किमपि नास्ति" इति तदपि तुच्छम्, प्रत्यक्षजातावेव व्यञ्जकप्रत्यक्षत्वस्यावश्यकत्वात्। अत्र तु ब्राह्मणत्वादिकं शास्त्रगम्यमेव। तदुक्तं—

'भवेदेवं स्थितिर्यत्र लिंगप्रत्यक्षगोचरा।
शब्दैकगम्येष्वर्थेषु प्रमाणं शब्द एव नः॥

शब्दोऽपि श्रुतिस्मृत्यादिः, न लौकिकः। तथा च वेदतन्मूलकः, स्मृत्यादिभिः प्रमाणैर्ब्राह्मणत्वादिजातयः सिद्धयन्त्येव। अथवात्र गवादिवदाकृतिग्रहणाया जातेरभावेपि सकृदाख्यातग्राह्या जातिः प्रत्यक्षैव। 'अयं ब्राह्मणः' इत्युक्तौ तत्पुत्रपौत्रभ्रातृपित्रादिषु 'अयं ब्राह्मणः' इति प्रत्यक्षेणैव ब्राह्मणत्वग्रहणात्। एवं क्षत्रियादिष्वपि ज्ञेयम्। गरुडेन मुखदाहकत्वरूपेण प्रत्यक्षेणैव ब्राह्मण्यं गृहीतम्। ब्रह्मतेजःसद्भावादिकं तु शास्त्रैकगम्यं कदाचित्तपआदिभिर्व्यज्यते।

यच्च कुलञ्च कामिनीमूलमित्यादिकन्तदवैदिकमतानुसारेण ज्ञातव्यम्। अथवा 'अवश्यं व्यभिचारात् स्त्रियो रक्ष्याः' इति बोधन एव तद्वाक्यतात्पर्यम् तदभिप्राणैव व्यासोऽप्याह—

रहो नास्ति क्षणो नास्ति, नास्ति प्रेरयिता जनः।
तेन नारद नारीणां सतीत्वमुपजायते॥

किञ्च प्रकृतिवैचित्र्यं जगति दृश्यते। पाषाणकणभक्षणपरा अपि कपोताः कामिनो भवन्ति। मांसाशिनोऽपि सिंहा कदाचिदेव कामयितारो भवन्ति। केचित्स्त्रीपुरुषाः निर्निमित्तमपि पदे पदे विक्रियन्ते। केचिच्च निमित्तेषु सत्स्वपि न विक्रियन्ते। विशेषतः शास्त्रोक्तबुद्धिकर्मसंस्कारादिसंस्कृताः पवित्रवातावरणपालिता संयमशीला एव भवन्ति। यासां पतिपुत्रभ्रात्रादयः संयमिनो देशधर्मसंस्कृतिरक्षणपरायणाः समरमूर्धसु वीरगतिं गतास्तासां पद्मिनीप्रभृतीनां परःसहस्राणां लोकोत्तरसुन्दरीणामपि भीषणज्वालाजटिलेषु सामूहिकेषु चिताग्निषु पाटलादिपुष्पेभ्योऽपि सुकोमलानि शरीराणि समर्पयित्रीणां महान् त्यागः (जोहरव्रतं) प्रसिद्ध एव।

'सवर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः' इत्यादिबचनैर्ब्राह्मणत्वादिजातयः प्रसिद्धा एव। शब्दैकगम्येषु ब्राह्मणत्वादिषु न व्यञ्जकापेक्षा।

यथा विप्रत्वे समानेऽपि गोत्रभेदो भवति तथैव मनुष्यत्वे समानेऽपि ब्राह्मणक्षत्रियादिभिदा, जलत्वे समानेऽपि गंगाजलं यमुनाजलमिति भेदः। मूत्रत्वेन समानेऽपि गोमूत्रस्य वैलक्षण्यम्। अस्थित्वेन समानेऽपि शंखशुक्त्यादीनां मनुष्याणाञ्चास्थिषु शुद्धयशुद्धयादिषु महदन्तरं तथैव प्रकृतेऽपि ज्ञेयम्।

कल्पसूत्रकारैः पुराणैश्च गोत्रप्रवरवर्णनं कृतम्। मत्स्यपुराणे मनुप्रश्नः—

ऋषीणां नामगोत्राणि वंशावतरणं तथा।
प्रवराणां तथा सौम्य साम्यं विस्तरतो वद ॥

मत्स्य उवाच—

भृगुश्च लोम्नश्च सुतां दिव्यां मायामविन्दत।
तस्यां सप्त सुता जाता देवा द्वादशजातिका ॥
भवनो भावनश्चैव वसुजन्यः सुजनस्तथा।
क्रतुश्च विश्वमूर्धा च रत्नजस्य वसुवश्च हे ॥
प्रभवश्चाप्ययश्चैव दक्षो द्वादशकस्तथा।
इत्येते भृगवो नाम देवा द्वादश कीर्तिता ॥
पौलस्त्योऽजनयद्विप्रं देवानान्तु कनीयसम्।
च्यवनस्तु महाभाग नन्दध्यानं तथाप्यमी ॥

अत्र ब्राह्मणानामेव गोत्रप्रवर्त्तकत्वात् तेषामेव गोत्रप्रवरो यदेव कल्पसूत्रकारादिभिरुपन्यस्तः क्षत्रियवैश्ययोर्यजनादिषु प्रवरानतिदिशतिस्म भगवानाश्वलायनः। पौरोहित्यान् राजविशां प्रवृत्तीन् इति त्रैवर्णिका एव यज्ञसम्बन्धिनः द्विजत्वात्तेषाँ अमुकगोत्रोणाममुकप्रवरा इति गोत्रमुपलक्षणीकृत्य प्रवरा भवन्ति। एवमुपदेशातिदेशाभ्यां शूद्रस्य गोत्रप्रवरसम्बन्धाभावः। अद्विजत्वात्तस्य यज्ञसंयोगाभावश्च। तथापि कमपि मूल-

पुरुषं प्रसिद्धमुपलक्षणीकृत्य तेषामपि तन्नाम्ना गोत्रव्यवहारश्चलति । अथवा परिणीतायां शूद्रायां ये द्विजातिभ्य उत्पन्नास्तेषां यावत्पिण्डनिवृत्तिस्तज्जनकगोत्रेणैव व्यवहारात् तत्परम्परायामपि तद्गोत्रेणैव ते व्यवहरन्ति । अतएव बौधायनः 'चतुर्णामपि वर्णानां पितृणां पितृगोत्रतः' इति ।

इदञ्च ब्राह्मणत्वादिकं प्रत्यक्षमेवेति कुमारिलभट्टपादाः । तद्यथा कथं पुनरयं दृष्टविरोधो यदा समानाकारेषु पिण्डेषु ब्राह्मणादिविभागः शास्त्रेणैव निश्चीयते । नायं शास्त्रविषयः लोकप्रसिद्धत्वाद् वृक्षत्वादिवत् । कथं पुनरिदं लोकस्य प्रसिद्धं, प्रत्यक्षेणेति ब्रूमः । कस्मात्पुनर्मातापितृसम्बन्धानभिज्ञाश्चक्षुःसन्निकृष्टेषु मनुष्येष्वनाख्यातं न प्रतिपद्यन्ते, शक्त्यभावात् ।

यथा वृक्षत्वं प्रागभिधानव्युत्पत्तेः नैतत्तुल्यम् । वृक्षत्वं प्रागभिधानव्यापाराज्जात्यन्तरव्यवच्छिन्नं स्वव्यक्तिष्वनुगतं शाखादिमद्रूपेण दृश्यते, न ब्राह्मणत्वम् । अपि च व्युत्पन्नशब्दोऽपि निमितान्तरादृते नैव प्रतिपद्यते । नचोपवीताध्ययनादिकं निमित्तम्, वर्णत्रयसाधारणत्वात् । अध्ययनाद्यपि भिन्नाचारक्षत्रियादिप्रतियोगित्वात् सन्निवेष्टव्यम् । सर्वत्र द्रष्टशूद्रेषु सम्भाव्यमानत्वादनिश्चितम् । यस्त्वविचारितसिद्धमेव प्रतिपद्यते स शुक्तिकामपि रजतं मन्यमानः क्रीणीयात् । नैष दोषः । क्वचिद्धि काचिज्जातिग्रहण इति कर्तव्यता भवतीति वर्णितमेव । तेन यथैवालोकेन्द्रियानेकपिण्डानुस्यूतिस्मरणव्यक्तिमहत्त्वसन्निकर्षाकारविशेषादयोऽन्यजातिग्रहणे कारणम् । तथैवात्रोत्पादकजातिस्मरणम् कारणम् । अयञ्चोत्पाद्योत्पाकसम्बन्धो मातुरेव प्रत्यक्षः । अन्येषां त्वनुमानाप्तोपदेशाद्यवगतः कारणं भवति । नचावश्यं प्रत्यक्षावगतमेव प्रत्यक्षनिमित्तं भवति, चक्षुरादेरनवगतस्यापि निमित्तत्वदर्शनात् । आन्तरालिकस्मृतिव्यवहितमपि चेन्द्रियसम्बन्धानुसारिप्रत्यक्षमित्येतत् साधितम् ।

न च यत्सहसा सर्वस्य प्रत्यक्षं न भवति तन्निपुणतोऽपि पश्यतां न प्रत्यक्षमित्येतदप्युक्तमेव । रत्नयाथात्म्यस्य सहसा सर्वस्यागम्यस्यापि रत्नशास्त्राभ्यासजन्यसंस्कारवता निपुणतः पश्यतां प्रत्यक्षगम्यत्वात् । स्त्र्यपराधात्तु दुर्ज्ञानोऽयं सम्बन्धः इति स्वयमेव वक्ष्यति ।

न च तावन्मात्रेण प्रत्यक्षता हीयते। नहि यद्गिरिशृङ्गमारुह्य गृह्यते तदप्रत्यक्षम्। न च स्त्रीणां क्वचिद् व्यभिचारदर्शनात् सर्वत्रैव तत्कल्पना युक्ता, लोकविरुद्धानुमानासंभवात्। विशिष्टेन हि प्रयत्नेन महाकुलीनाः परिरक्षन्त्यात्मानम्। अनेनैव हेतुना राजभिर्ब्राह्मणैश्च स्वपितृपितामहादिपारम्पर्याविस्मरणार्थं समूहलेख्यानि प्रवर्तितानि। तथा प्रतिकुलं गुणदोषस्मरणात् तदनुरूपाः प्रवृत्तिनिवृत्तयो दृश्यन्ते। न च भर्तृव्यतिरेककृतेन वर्णसंकरोऽपराधेन जायते, दृश्यते ह्यराधिनीनामपि स्वभर्तृनिमित्तः प्रसवः। तदपराधनिमित्तस्तु तासामशुभफलोपयोगो भवेत्, नत्वपत्यानां वर्णसंकरः। नच नियोगतो वर्णान्तरैरेव सह प्रमादः। सवर्णेन चोत्पादितस्य नैव वर्णान्तरत्वप्राप्तिः, संकरजातानामपि पुनरुत्कर्षाकर्षाभ्यां सप्तमे पञ्चमे वान्यतरवर्णोत्पत्तिः स्मर्यते। तत्र त्वेतावन्मात्रमागमिकं प्रत्येतव्यम्। नह्ययं पुरुषेयत्तानियमो लौकिकप्रमाणगम्यः। तस्मात्सत्यपि सारूप्ये यथा केनचिन्निमित्तेन स्त्रीपुंस्कोकिलादिज्ञानं तथैव दर्शनस्मरणपारम्पर्यानुगृहीतप्रत्यक्षगम्यानि ब्राह्मणत्वादीनि इति भवत्यज्ञानवचनस्य प्रत्यक्षविरोधः। येषामप्याचारनिमित्ता ब्राह्मणत्वादयस्तेषामपि दृष्टविरोधस्तावदस्त्येव। न त्वाचारनिमित्तवर्णविभागे प्रमाणं किञ्चित्। सिद्धानां हि ब्राह्मणादीनामाचारा विधीयन्ते। तत्रेतरेतराश्रयता भवेत्। ब्राह्मणादीनामाचारास्तद्वशेन ब्राह्मणादयः इति स एव शुभाचारकाले ब्राह्मणः पुनरशुभाचारकाले शूद्र इत्यनवस्थितत्वम्, तथैकेन प्रयत्नेन परपीडानुग्रहादिकुर्वतां युगपद् ब्राह्मणत्वाब्राह्मणत्वविरोधः। एताभिरुपपत्तिभिस्त्विदं प्रतिपाद्यते यत् न तप आदीनां समुदायो ब्राह्मण्यम्, न तज्जनितः संस्कारः, न तदभिव्यङ्ग्या जातिः। किं तर्हि? माता-पितृ-जातिज्ञानाभिव्यङ्ग्या प्रत्यक्षसमधिगम्या। तस्मात्पूर्वेणैव न्यायेन वर्णविभागे व्यवस्थिते 'मासेन शूद्रो भवति' इत्येवमादीनि कर्मनिन्दावचनान्यथवा वर्णत्रयकर्महानि प्रतिपादनार्थानीति वक्तव्यम्?

उपदेशातिदेशाभ्यां गोत्रप्रवरसम्बन्धरहिता द्विजाः शूद्रसमानधर्माणः। यद्यप्येते द्विजातिभ्य उत्पन्नास्तथापि उपनयनाभावाच्छूद्रेभ्य उत्कृष्टा अपि तत्समानधर्माणः। 'शूद्राणाञ्च सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः।' इति

(मनुः) । अत्रानुलोम्येन शूद्रायामुत्पन्ना अपध्वंसजा गृह्यन्ते । सवर्णविवाहो न्यायः न्यायादनपेतः । शूद्रापरिणयस्तु याज्ञवल्क्येन निषिद्धः । 'नैतन्ममतं यस्यादात्मास्यां जायते स्वयम् ।'

ये पूर्वोक्तरीत्या व्रात्यादुत्पन्नास्तेऽपि शूद्रसदृशाः । ये द्विजातिस्त्रीषु द्विजातिभ्यो व्यभिचाराज्जायन्ते तेऽपि शूद्रसदृशा कुण्डगोलकाः ।

द्वितीयेन तु पित्रा च सवर्णायां प्रजायते ।
असवर्णोढ इति ज्ञेयः शूद्रधर्मा च जातितः ॥

एतच्च शास्त्राभ्यनुज्ञातक्षेत्रजातिव्यतिरिक्तविषयम् ।

संकरे जातयस्त्वेताः पितृमातृप्रदर्शिताः ।
प्रच्छन्ना वा प्रकाशा वा वेदितव्याः स्वकर्मभिः ॥
सुधन्वाचार्यस्त्वपरो भवेद्रुद्रस्य पूजकः ।
तृतीयश्च विजन्माख्यः सूतिकावेश्मनित्यशः ॥
भूतप्रेतपिशाचांश्च पूजयेद्राजशासनात् ।
साध्यानां पूजके भेदश्चैत्यादीनां चतुर्थकः ॥
पञ्चमः सात्वतो नाम विष्णोरायतनान्यपि ।
पूजयेदाज्ञया राज्ञा यदि स्यात्स जितेन्द्रियः ॥

शूद्राद् ब्राह्मण्यां जातः, ब्राह्मणात्प्रव्रजिताद् ब्राह्मण्यां जातः, सगोत्रा विवाहजश्चेति त्रिविधाश्चाण्डाला भवन्ति ।

'चतुर्णामपि वर्णानां जीवतामन्यसंभवः ।
कुण्डस्तु संकरो ज्ञेयः मृतानामथ गोलकः ॥
कुण्डश्च गोलको विप्रः सन्ध्योपासनमात्रवित् ।
स्नानभोजनसन्ध्यासु देवेषु च पठेच्च तत् ॥

अत एव यथार्हमुपनयनमपि विद्यते ।

'वर्णापेतमविज्ञातं नरं कलुषयोनिजम् ।
आर्य्यरूपमिवानार्य्यं कर्मभिः स्वैर्विभावयेत् ॥
अनार्यता निष्ठुरता क्रूरता निष्क्रियात्मता ।
पुरुषं व्यञ्जयन्तीह लोके कलुषयोनिजम् ॥' मनुः

'कुले मुख्येऽपि जातस्य यस्य स्याद् योनिसंकरः।
संश्रयत्येव तच्छीलं नरोऽल्पमपि वा बहु ॥

पुनश्च—जातिसम्बन्धे कन्दलीकारः—

'व्यक्तिग्रहणमिव समयग्रहणमपि तस्य प्रतीतिकारणम्, ब्राह्मणत्वस्यैव। तत्रापि विशुद्धब्राह्मणसन्ततिजायोत्पत्तिमात्रानुबद्धमपि ब्राह्मणत्वमिन्द्रियापातमात्रेण क्षत्रियादिविलक्षणतया न गृह्यते, अत्यन्तं व्यक्तिसादृश्येनानुभूतत्वात्। यदा च मातापित्रोः पूर्वेषाञ्च वृद्धपरम्परायां विशुद्धं ब्राह्मणत्वमवसितं तदा ब्राह्मणोऽयमिति प्रत्येक्षेणैव प्रतीयते। यथा सुविदितरत्नपरीक्षाशास्त्रो रत्नजातिभेदं प्रत्यक्षतः प्रत्येति।'

मिताक्षरारीत्या—

'सवर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः।
अनिन्द्येषु विवाहेषु पुत्राः सन्तानवर्धनाः॥
विन्नास्वेषविधिः स्मृतः··· ··· ··· ··· ··· ।

इत्युपसंहारात् विन्नासु सवर्णासु इति सम्बध्यते। विन्नाशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वात् वेत्तृभ्यः सवर्णेभ्य इति लभ्यते। एकः सवर्णशब्दः स्पष्टार्थः। तेन विधिनोढायां सवर्णायां वोढुः सवर्णादुत्पन्नाः समानजतीयाः कानीनसहोढजादीनामसवर्णत्वमेव।

ननु कुण्डगोलकादीनामब्राह्मणत्वे श्राद्धे प्रतिषेधोऽनुपपन्नः, न्यायविरोधश्च। यथा अश्वाद्वडवायामश्वो जायते, गोर्गवि गौर्जायते तथैव ब्राह्मणाद्ब्राह्मण्यां जातो ब्राह्मण एव स्यात्। तथा च कानीनपौनर्भवादीननुक्रम्य 'सजतीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः, इति याज्ञवल्क्यवचनविरोधश्च' इति चेन्न, यतो ब्राह्मणाद् ब्राह्मण्यां जातस्य ब्राह्मणत्वभ्रमेणैव तत्प्राप्तौ निषेधसार्थक्यम्। यथा वात्यन्तमप्राप्तस्य पतितस्य श्राद्धे प्रतिषेधः तथैवात्रापि ज्ञेयम्। न च न्यायविरोधः, यत्र प्रत्यक्षगम्या जातिर्भवति तत्र तथात्वेऽपि ब्राह्मणत्वादिजातिस्तु स्मृतिलक्षणा तेन न विरुध्यते। यथा स्मरणं भवति यथा समानेऽपि ब्राह्मण्ये कुण्डिनो वशिष्ठोऽत्रिर्गौतमः इति स्मरणलक्षणं गोत्रं तथैव मनुष्यत्वे समानेऽपि ब्राह्मण्यादिजातिः स्मरणलक्षणा। मातापित्रोश्च तदेव जातिलक्षणम्। न चानवस्था अनादित्वात्सं-

सारस्य शब्दार्थव्यवहारवत्' । 'सजातीयेष्वयं प्रोक्तः' इति त्वनुवादत्वाद्यथासम्भवमेव व्याख्येयम् । क्षेत्रजस्तु मातृसमानजातीयो नियोगस्मरणात् शिष्टसमाचाराच्च । अतएव धृतराष्ट्रपाण्डुविदुराः क्षेत्रजाः सन्तो मातृसमानजातीयाः ।

'जात्युत्कर्षो युगे ज्ञेयः सप्तमे पञ्चमेऽपि वा ।
व्यत्यये कर्मणां साम्यं पूर्ववच्चाधरोत्तरम् ॥

अत्रापि शब्दात् षष्ठे इत्यपि बोध्यम् । तेन ब्राह्मणेन शूद्रायामुत्पादिता निषादी सा ब्राह्मणेनोढा दुहितरं काञ्चिज्जनयति । सापि ब्राह्मणेनोढाऽन्यां जनयति अनेन प्रकारेण षष्ठी सप्तमं ब्राह्मणं जनयति । ब्राह्मणेनोढायां वैश्यायामुत्पादिताऽम्बष्ठा । साप्यनेन प्रकारेण पञ्चमी षष्ठं ब्राह्मणं जनयति । मूर्द्धावसिक्ताप्येवं चतुर्थी पञ्चमं ब्राह्मणं जनयति । एवमुग्रा क्षत्रियेणोढा महिष्या च षष्ठं पञ्चमञ्च क्षत्रियं जनयति । तथा करणी वैश्येनोढा पञ्चमम् वैश्यम् । एवमेव कर्मणां व्यत्यये वृत्त्यर्थानां कर्मणां विपर्यासे यथा ब्राह्मणो मुख्यया वृत्त्याऽजीवन् क्षात्रेण कर्मणा जीवेदित्यनुकल्पः । तेनाप्यजीवन् वैश्यवृत्त्या, तयाऽप्यजीवन् शूद्रवृत्त्या । क्षत्रियोऽपि स्ववृत्त्याऽजीवन् वैश्यवृत्त्या, तयाऽप्यजीवन् शूद्रवृत्त्या । एवं वैश्योऽपि स्ववृत्त्याऽजीवन् शूद्रवृत्त्या जीवेदिति कर्मणां व्यत्ययः ।

यदा आपद्विपोक्षोऽपि तां वृत्तिं न परित्यजति तदा सप्तमे षष्ठे पञ्चमे वा जन्मनि यस्य हीनवर्णस्य कर्मणा जीवति तत्समानजातित्वं भवति । तद्यथा ब्राह्मणः शूद्रावृत्त्या जीवस्तामपरित्यजन् यदि पुत्रमुत्पादयति सोपि तथैव वृत्त्या जीवन् पुत्रान्तरमुत्पादयति इत्येवं परम्परया सप्तमे जन्मनि शूद्रमेव जनयति । वैश्यवृत्त्या जीवन् षष्ठं वैश्यम् । क्षत्रियवृत्त्या जीवन् पञ्चमं क्षत्रियं जनयति । क्षत्रियोऽपि शूद्रवृत्त्या जीवन् षष्ठे शूद्रं वैश्यवृत्त्याजीवन् पञ्चमे वैश्यम् । वैश्योऽपि शूद्रवृत्त्या जीवन् पञ्चमे जन्मनि शूद्रं जनयति ।

इदमेव 'पूर्ववच्चाधरोत्तरम्' तदर्थस्तु वर्णसंकरे प्रतिलोमजा अनुलोमजाश्चोक्ताः । संकीर्णसंकरजाताश्च रथकारनिदर्शनेन दर्शिताः । अधरे उत्तरे चाधरोत्तरम् यथा मूर्धावसिक्तायां क्षत्रिय-

वैश्यशूद्रैरुत्पादितास्तथाम्बष्ठायां वैश्यशूद्राभ्यां, निषाद्यां शूद्रेणोपादिता अधरा प्रतिलोमजातास्तथा मूर्धावसिक्ताम्बठानिषादीषु ब्राह्मणेनोत्पादिता महिष्योग्रचौ ब्राह्मणेन क्षत्रियेन वैश्येन चोत्पादिताः उत्तरे अनुलोमजा भवन्तीत्येवमन्यप्यूह्यम्। एतेनापि जातित एव चातुवर्ण्यं सिद्धयति।

अन्यैस्तु कुण्डगोलकादीनां ब्राह्मणत्वादिकमेव। याज्ञवल्क्यवाक्ये 'विन्नासु' 'सवर्णास्विति' सम्बन्धेऽपि स्ववेत्तृभ्य इत्यर्थो लब्धुमशक्यः। तथा सत्येकस्य सवर्णशब्दस्य वैयर्थ्यापत्तेः। अतएवेकः सवर्णशब्दः स्पष्टार्थ इति कण्ठत उक्तः। विन्नाशब्दस्य कन्याव्यावृत्तितात्पर्यकतयाऽपक्षयेण वेत्तृरूपसम्बन्धाक्षेपकत्वाक्षमत्वात्। अतएव भट्टपादः 'सवर्णेनोत्पादितस्य नैव वर्णान्तरत्वापत्तिः' इत्युक्तम्।

भट्टसोमेश्वरेणोक्तं वार्तिकव्याख्यानावसरे "गवादावुत्पादकसजातीयोत्पादकत्वदर्शनेनेहापि तथानुमानान्न वर्णान्तरत्वापत्तिरित्युक्तम्। किञ्च विन्नास्वितिवचनस्य कुण्डगोलकयोः ब्राह्मणत्वेऽपि ब्राह्मणादिविहितकर्मानधिकारप्रतिपादनरूपं कन्याव्यावृत्त्यतिरिक्तमपि प्रयोजनमप्युक्तम्। 'अमृते जारजः कुण्डो मृते भर्तरि गोलकः' इति वचनमनुसन्धाय कुण्डगोलकवचनमपि सत्येव ब्राह्मण्ये अवान्तरसंज्ञाप्रतिपादनपरमित्यपि सोमेश्वरेणोक्तम्। अतएव 'सजातीयेष्वयं प्रोक्तः' इति वचनेनापि कुण्डगोलकादीनां मातापितृसजातीयत्वमेवोक्तं संगच्छते। ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पन्नस्य ब्राह्मणत्वभ्रमोऽपि न युक्तः, तत्प्रत्ययस्य भ्रमत्वे मानाभावात्। अतएव श्राद्धे प्रतिबन्धोऽप्युपपद्यते। पतितब्राह्मणनिषेधोऽपि ब्राह्मणत्वेन तत्प्राप्तावेव सार्थक इति दृष्टान्तानुपपत्तिश्च।

यदुक्तं 'स्मरणलक्षणमेव ब्राह्मण्यादिकं न प्रत्यक्षम्, तदपि न युक्तम् भट्टपादोक्तयुक्त्या तस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्। अन्यथा चार्वाकबौद्धादीनां तादृशपूर्वपक्षे समाधिदुर्भिक्षप्रसङ्गात्। योगीश्वरोक्तसुवर्णपदद्वयमपि कुण्डगोलकादीनां ब्राह्मणादित्वे मानम्।

ननु मूलब्राह्मणक्षत्रियादिषु प्रकृतवार्तिकोक्तस्य मातापितृजातिस्मरणादेरभिव्यञ्जकस्याभावाद् ब्राह्मणत्वादेर्दुर्ग्रहतया तत्पुत्रादावपि तज्जाति-

स्मरणासंभवेन तस्य दुर्ग्रहत्वमेवेत्यद्य यावदपि ब्राह्मणत्वादेः कस्याञ्चिदपि व्यक्तौ ग्रहणं न स्यात्। मूलभूते व्यञ्जकान्तरेण ब्राह्मणत्वादिग्रहाङ्गीकारे तेनैव सर्वासु व्यक्तिषु तद्ग्रहसंभवान्मातापितृजातिस्मरणाय व्यञ्जकत्वाभ्युपगमो व्यर्थ एवेति चेन्न। आदिगवादावपि तुल्यत्वात्।

कथमाद्यगवे गोत्वग्रहो गोत्वव्यवहारो वा? अथ सर्गान्तराय गोत्वग्रहशालिनो हिरण्यगर्भादेरुपदेशात्तद्ग्रहः, गोत्वस्य तत्सम्बन्धस्य च नित्यतया गवान्तरवदादिगवेऽपि तत्सत्त्व निराबाधमेव। अथवा गोपदशक्तिग्रह एव हिरण्यगर्भादेरुपदेशाद्भवति। गोत्वप्रत्यक्षं तु प्रकृतसामग्रीवशादेव।

नचैतन्मूलब्राह्मणादौ संभवति प्रकृतसामग्रीघटकस्य मातापितृजातिस्मरणस्य तत्र दुर्वचत्वादिति चेन्न, यथाहि मातापितृजातिस्मरणं गोत्वादिप्रत्यक्षकारणातिरिक्तमधुनातनीषु ब्राह्मणादिव्यक्तिषु ब्राह्मणत्वादिप्रत्यक्षं प्रति कारणतया फलबलात् कल्प्यते। यथा हि मातापितृजातिस्मरणम् गोत्वादिप्रत्यक्षं प्रति कारणतया फलबलात् कल्प्यते तथा हिरण्यगर्भादीनां मूलब्राह्मणादिकाले ध्रियमाणानामन्येषाञ्च मूलब्राह्मणादिषु ब्राह्मणत्वादि प्रत्यक्षं प्रति मुखादिजन्यत्वज्ञानमेव कारणतयाभ्युपगम्यते, मूलबलात्। तथा च हारीतस्मृतौ—

'पुरा देवो जगत् सृष्ट्वा परमात्मा जलोपरि।
सुष्वाप भोगपर्य्यङ्के शयने तु श्रिया सह॥
तस्य सुप्तस्य नाभौ तु महत्पद्ममभूत् किल।
पद्ममध्येऽभवद् ब्रह्मा वेदवेदाङ्गभूषणः॥
सचोक्तो देवदेवेन जगत् सृज पुनः पुनः।
सोऽपि सृष्ट्वा जगत्सर्वं सदेवासुरमानुषम्॥
यज्ञसिद्ध्यर्थमनघान् ब्राह्मणान् मुखतोऽसृजत्।
असृजत् क्षत्रियान् बाह्वो वैश्यानप्यूरुदेशतः॥
शूद्रांश्च पादयोः सृष्ट्वा तेषाञ्चैवानुपूर्वशः।
यथा प्रोवाच भगवान् ब्रह्मयोनिः पितामहः॥
तद्वचः सम्प्रवक्ष्यामि श्रृणुत द्विजसत्तमाः।
धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं मोक्षफलप्रदम्॥

ब्राह्मण्यां ब्राह्मणेनैवमुत्पन्नो ब्राह्मणः स्मृतः।
तस्य धर्मं प्रवक्ष्यामि तद्योग्यं देशमेव च॥
कृष्णसारो मृगो यत्र स्वभावेन प्रवर्त्तते।
तस्मिन्देशे वसेद्धर्मः सिद्ध्यन्ति द्विजसत्तमाः॥
'ब्राह्मण्यां ब्राह्मणेनोत्पन्नो ब्राह्मणः स्मृतः'।

इति हारीतेनोदितं पितामहवाक्यम्। तत्र एवं शब्दोपादानात् यथा मूलब्राह्मणेषु मन्मुखजत्वज्ञानं ब्राह्मणत्वव्यञ्जकम् तथा ब्राह्मण्यां ब्राह्मणेनोत्पन्नेषु शाखाब्राह्मणेषु मातापितृजातिस्मरणम् ब्राह्मणत्वव्यञ्जकमित्यस्मदुक्तं मूलशाखयोर्ब्राह्मणत्वादिव्यञ्जकद्वयं स्पष्टं विज्ञायते।

उदयानाचार्यैस्तु कुसुमाञ्जलौ द्वितीये स्तबके द्वितीयश्लोकस्य तृतीयपादं 'उद्भिद्वृश्चिकवद्वर्णा' इति व्याचक्षाणैः "वृश्चिकतण्डुलीयकादिवद्वर्णादिव्यवस्थाप्युपपद्यते। यथाहि वृश्चिकपूर्वकत्वेऽपि वृश्चिकस्य गोमयादाद्यः, तण्डुलीयकपूर्वकत्वेऽपि तण्डुलीयकस्य तण्डुकणादाद्यः, वह्निपूर्वकत्वेऽपि वह्नेररणेराद्यः, एवं क्षीरदधिघृततैलकदलीकाण्डादयः। तथा मानुषपशुगोब्राह्मणपूर्वकत्वेऽपि तेषां प्राथमिकस्तत्तत्कर्मोपनद्धभूतहेतुका एव। स एव हेतुः सर्वत्रानुगत इति सर्वेषां तत्सान्तानिकानां समानजातीयत्वम्। गतं तर्हि गोपूर्वकोऽयं गोत्वादित्यादिना, न गतम् योनिजेष्वेव व्यवस्थापनात्, मानसास्त्वन्यथापीति। गोमयवृश्चिकादिवदिदानीमपि किं न स्यादिति चेन्न, कालविशेषनियतत्वात् कार्यविशेषाणाम्। नहि वर्षासु गोमयाच्छालूक इति हेमन्तेऽपि किं न स्या' दित्यप्युक्तम्। क्षीरादक्षीराच्च परमाणोः क्षीरम्, नत्विदानीं ब्राह्मणत्वादिव्यवस्थापकं विशुद्धमातापितृजत्वादिकं सर्गादौ तु कर्मेत्यननुगम इत्यत आह—स एव इदानीमप्यदृष्टविशेषोपगृहीतभूतजनित्वेनैव तद्व्यवस्थेत्यर्थः, इति वर्द्धमानः। अदृष्टविशेषोपगृहीतभूतजनितत्वमेव मूलशाखानुगतमितरव्यावृत्तञ्च ब्राह्मणत्वादिजातिव्यञ्जकम्। व्यञ्जकत्वमात्रं द्विविधं मूलब्राह्मणादिषु तात्कालिकानां सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टदर्शिनामतीन्द्रियापूर्वविशेषघटिततादृशधर्मविषयकं यदलौकिकं प्रत्यक्षं तद्द्वारकमेकं, शाखाब्राह्मणादिषु तु मातापितृजातिस्मरणद्वारकं द्वितीयम्। यथा वा विशिष्टशक्तिमूलकेषु गोधूमादिषु विशिष्ट-

शक्तयोऽनुगतास्तथैव ब्रह्मणो मुखबाह्वादिविशिष्टशक्तयः मूलतूलब्राह्मणेषु अनुवृत्ताः। तद्व्यञ्जकं तु मूले मुखजत्वज्ञानमितरत्र तत्संततिजत्वज्ञानम्। परममूलं ब्राह्मणस्तु भगवान् ब्रह्मैव। तथा च श्रुतिः 'सैषा क्षत्रस्य योनिर्यद् ब्रह्म। (बृ० उ० अ० ३।ब्रा४।११) मनुश्च—

क्षत्रस्यातिप्रवृद्धस्य ब्राह्मणान् प्रति सर्वशः।
ब्रह्मैव संनियन्तृ स्यात् क्षत्रं हि ब्रह्मसंभवम्॥ (मनु ९।३२०)

हिरण्यगर्भस्य ब्राह्मणत्वं स्पष्टं मन्वर्थमुक्तावल्याम्। 'क्षत्रियो ब्राह्मणात्प्रसूतः ब्रह्मणो बाहुप्रसूतत्वात्।

कार्त्तवीर्य्यार्जुनं प्रति देवदूतः—

अथवा ब्राह्मणश्रेष्ठमनुभूतानुपालकम्।
कर्त्तारं जीवलोकस्य कस्माज्जानन् विमुह्यसे॥
तथा प्रजापतिर्ब्रह्मा अव्यक्तः प्रभुरव्ययः।
येनेदं निखिलं विश्वं जनितं स्थावरं चरम्॥

हिरण्यगर्भे अदृष्टविशेषोपगृहीतत्वमेव ब्राह्मणत्वस्य व्यञ्जकमुपेयं गत्यन्तराभावात्। तदेव च मुखजेषु तज्जेष्वपि व्यञ्जकं स्वीकर्तुं युक्तम्।

यदुक्तम् 'ब्राह्मणकर्मणां ब्राह्मणेतरैः क्षत्रियकर्मणां तदितरैश्चानुष्ठाने तेषामपि ब्राह्मणत्वादिकं युक्तमेवेति' तन्न मुखजत्वादीनामेव तत्प्रयोजकत्वात्। भगवतो मुखजत्वेन ब्राह्मणस्य, बाहुजत्वेन क्षत्रियस्योरुजत्वेन वैश्यस्य, पादजत्वेन शूद्रस्य, श्रुतिस्मृतिपुराणेषु प्रतिपादनात्। अन्येन कर्त्तव्यस्य शास्त्रीयस्य कर्मणोऽन्येन कर्त्तुमशक्यत्वाच्च। विध्यभावात्तदप्राप्तावन्यस्य ब्राह्मणत्वादिकं दुर्वचमेव।

सजातीयासूढासु सजातीयाज्जातानामेव ब्राह्मणादित्वम्। ब्राह्मणेनोढायां क्षत्रियायां वैश्यायां शूद्रायाञ्च पितृतो मातृत उत्कृष्टा इति पितृसजातीया मूर्धावसिक्तादयो जायन्ते। तत्र सजातीयोढमातापितृजन्यत्वसजातीयोढमातापितृच्छाविशेषविषयत्वस्याप्युपलक्षणम्। तेन कुन्त्युक्तार्थविषयकपाण्डुसंमत्या मन्त्रबलेन पाण्डोः कुन्तीमाद्र्योरुत्पन्नानां धर्मराजभीमार्जुननकुलसहदेवानां यमानिलेन्द्राश्विजातानामपि क्षत्रियत्वं,

तथा द्रुपदेन कृते यज्ञे देवतानुग्रहेणाग्नावुत्पादितयोः द्रौपदीधृष्टद्युम्नयोरग्निजन्यत्वेऽपि क्षत्रियत्वमेव, सपत्नीकस्य द्रुपदस्य तदर्थं प्रवृत्तेः। तथा दत्तकस्यापि स्वतःसजातीयोढमातापित्र्युत्पादितत्वात् तन्मातापितृसजातीयत्वमेव प्रतिगृहीतसजातीयत्वमातापित्रिच्छाविशेषविषयत्वाच्च।

न च चन्द्राद् बृहस्पतेः पत्न्यामुत्पन्नस्य बुधस्य कथं क्षत्रियत्वम् ? शुक्राचार्य्यपुत्र्यां देवयान्यां क्षत्रियाद् ययातेरुत्पन्नयोर्यदुतुर्वस्वोः कथं क्षत्रियत्वमिति वाच्यम् ? हिरण्यगर्भस्य शुक्रस्य च संकल्पविशेषेण तदुपपत्तेः।

न च ब्रह्मक्षत्रविशो द्विजातयस्तेषां मौञ्जीबन्धनेन द्वितीयं जन्म भवति, शूद्रस्य तदभावादेकजातित्वम्—

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्रयो वर्णा द्विजातयः।
चतुर्थ एक जातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पञ्चमः॥

संकीर्णजातीनां त्वश्वतरवन्मातापितृजातिव्यतिरिक्तजात्यन्तरत्वम् पञ्चमवर्णस्तु नास्त्येव।

उपनयनात्पूर्वं ब्राह्मणे शूद्रव्यपदेशस्तु तत्तुल्यार्थक एव। अतएव मनुना द्वितीयाध्याये उक्तम्।

'नह्यस्मिन् विद्यते कर्म किञ्चिदामौञ्जिबन्धनात्।
नाभिव्याहारयेद् ब्रह्मस्वधा विनयनादृते'॥ ११७

शूद्रेण हि समस्तावद्यावद्वेदे न जायते।
कृतोपनयनस्यास्य व्रतादेशनमिष्यते॥

ब्रह्मणो ग्रहणञ्चैव क्रमेण विधिपूर्वकम्।
यद्यस्य विहितं कर्म यत्सूत्रं या च मेखला॥
यो दण्डो यच्च वसनं तत्तत्तस्य व्रतेष्वपि। १७४

जन्मनैवात्र वस्तुभूतं ब्राह्मण्यम्, तदपि जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणैः ऋणवान् जायते। ब्रह्मचर्य्येणर्षिभ्यः, यज्ञेन देवेभ्यः, स्वधया पितृभ्यः इति—(तै० सं ६–३–१)

'ब्राह्मणो जायमानो वै पृथिव्यामधिजायते।
ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोशस्य गुप्तये॥'

इति मनोश्चोत्पत्तिकलावच्छिन्नब्राह्मणत्वादिकमाश्रित्य तदुद्देश्येन ऋणत्रयापाकरणोक्तिः संगच्छते। अन्यथा जायमानस्य ब्राह्मणत्वायोगात्तदसंगतिरेव स्यात्।

सर्वस्वं ब्राह्मणस्येदं यत्किञ्चिज्जगतीगतम्।
श्रैष्ठ्येनाभिजनेनेदं सर्वं वै ब्राह्मणोऽर्हति॥
स्वमेव ब्राह्मणो भुङ्क्ते स्वं वस्ते स्वं ददाति च।
आनृशंस्याद् ब्राह्मणस्य भुञ्जते हीतरे जनाः॥

—o—

गोत्रप्रवरविमर्शः

'सप्तानामृषीणामगस्त्याष्टमानां यदपत्यं तद्गोत्रमित्याचक्षते'—इत्याश्वलायनसूत्रे।

प्रवरलक्षणन्तु गोत्रवंशप्रवर्त्तकर्षीणां व्यावर्त्तका ऋषिविशेषाः प्रवरा इत्येव संक्षेपतो ज्ञेयम्। समानगोत्रत्वं समानप्रवरत्वं पृथक् पृथक् विवाहप्रतिबन्धकम्।

ब्रह्मवर्षमानेन शतवर्षात्मकं द्विपरार्धमायुः, तदेव महाकल्पः, तदीयमेकदिनं कल्पः। तत्र चतुर्दश मनवो भवन्ति। श्वेतवाराहेऽस्मिन्कल्पे स्वायम्भुवस्वारोचिषोत्तमतामसरैवतचाक्षुषाः षण्मनवो व्यतीताः। सप्तमो वैवस्वतो मनुरिदानीं विद्यते। इन्द्रा अपि कल्पे चतुर्दशैव भवन्ति। तेऽपि षडतीताः पुरन्दराभिधानोऽधुना विद्यते। मन्वन्तरे परिवर्त्तमाने सर्वे पितर ऋषयश्च परिवर्त्तन्ते। अस्मिन्मन्वन्तरे सप्तर्षिपदाधिष्ठिताः सप्त ऋषयोऽगस्तिश्चेत्यष्टौ गोत्रकृतः समाम्नाताः।

वशिष्ठः कश्यपोऽथात्रिर्जमदग्निश्च गौतमः।
विश्वामित्रभरद्वाजौ सप्त सप्तर्षयोऽत्र तु॥
(विष्णुपुराणे ३ अंशे) (भा० ८।१३)

जमदग्निर्भरद्वाजो विश्वामित्रात्रिगौतमाः ।
वशिष्ठः कश्यपोऽगस्त्यो मुनयो गोत्रकारिणः ॥
(स्मृत्यर्थसारे ।)

एतेषामगस्त्याष्टमानां यस्यापत्यमृषित्वं मन्त्रद्रष्टृत्वं भजते तदपत्यं तस्य ऋषेर्गोत्रमिति बोधायनादिभिरभिहितम् ।

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रमिति पाणिनीयसूत्रे त्वन्यद् गोत्रं तद्धितप्रत्ययोपयोगी । अनन्तरापत्ये गोत्रापत्ये युवापत्ये च प्रत्ययविधानात् । गोत्रभिदमित्यत्र तु गोत्रशब्देन पर्वता उच्यन्ते । पर्वतानां पक्षच्छेदकत्वेनेन्द्रस्य गोत्रभेत्तृत्वप्रसिद्धेः । प्रवरसम्बन्धे—

ऋषयो दश तेषां तु संततावृषितां गताः ।
यज्ञे प्रव्रियमाणास्ते प्रवरा इति कीर्तिताः ॥

भृग्वङ्गिरसौ यद्यपि कर्त्तारौ नाभिमतौ, तथापि गोत्रकर्तृवदेतावपि मन्तव्यौ । तेनैव तेषां दश मुनीनां सन्ततिपरम्परायां ये समुत्पन्ना मन्त्रद्रष्टारस्ते च यज्ञे प्रव्रियमाणाः प्रवरा भवन्तीति बोधायनादयः ।

गोत्राणां तु सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
ऊनपञ्चाशदेवैषां प्रवरा ऋषिदर्शनात् ॥

इति रीत्यागोत्रभूतस्य ऋषेः पितापितामहप्रपितामहादयः मन्त्रद्रष्टारः प्रवरा भवन्तीति प्रवरदर्पणकारः ।

यद्यपि गोत्राणि बहूनि भवन्ति तथापि ऊनपञ्चाशदेव बोधायनमते प्रवरा भवन्ति । तथाहि शुद्धभृगवश्चत्वारः, जमदग्नयस्त्रयः, एते सप्तभृगुगणाः । गौतमाः सप्त, भरद्वाजास्त्रयः, शुद्धाङ्गिरसः सप्त, एते सप्तदश अङ्गिरोगणा भवन्ति । अत्रयश्चत्वारः, विश्वामित्रा दश, कश्यपास्त्रयः, वशिष्ठाश्चत्वारः, अगस्तयश्चत्वारः, इत्यूनपञ्चाशत् प्रवरा भवन्ति ।

एकं वृणीते, द्वौ वृणीते, त्रीन् वृणीते न चतुरो न पञ्चापि वृणीते । इति श्रुतिरीत्या प्रवरे एको द्वौ वा त्रयो वा पञ्च वा ऋषयो भवन्ति, न चत्वारो न वा षडाद्याः । भृगुगणे यास्कस्य विदस्य आर्तिषेणस्येति

त्रयाणां पञ्चार्षेयप्रवरः। अङ्गिरोगणे कौमण्डस्य दीर्घतमसः काक्षायणस्य गर्गस्येति चतुर्णां पञ्चार्षेयप्रवरः। गर्गस्य त्र्यार्षेयप्रवरोऽपि भवति। विश्वामित्रगणे पूरणाख्यस्य द्वयार्षेयप्रवरः। शुनकानां वशिष्ठानाञ्च एकार्षेयप्रवरः। इतरेषां त्र्यार्षेयप्रवरः। भृग्वङ्गिरोगणौ विहायेतरप्रवरेषु एकऋषिर्यावद्वर्तते तावत्समानगोत्रत्वम्। जमदग्निरत्रिर्विश्वामित्रो भरद्वाजो गौतमः कश्यपोऽगस्त्यश्चेत्यष्टौ गोत्रकर्त्तारः। भृगुरंगिराश्च गोत्रकर्तृवदभिमतौ। तेन दशैते गोत्रहेतवः। भृग्वगिरोगणयोस्तु एक ऋष्यनुवर्त्तनेऽपि न समानगोत्रत्वम्। यथा जमदग्निप्रवरे भृगुरनुवर्तते तथापि जमदग्नेः शुद्धभृगूणां न समानप्रवरत्वम्, भृगोर्गोत्रकर्तृत्वाभावात्। एवं गौतमप्रवरेषु शुद्धाङ्गिरोगणेषु चाङ्गिरोऽनुवर्तनेऽपि गौतमानां भरद्वाजानाञ्च शुद्धाङ्गिरसाञ्च मिथोविवाहोऽस्त, अङ्गिरसो गोत्रकर्तृत्वाभावात्।

तदुक्तं बोधायनेन—

एक एव ऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्तते।
तावत्समानगोत्रत्वम् ऋते भृग्वङ्गिरो गणात्॥

किञ्च—

पञ्चानां त्रिषु सामान्यादविवाहस्त्रिषु द्वयोः।
भृग्वङ्गिरोगणेष्वेवं शेषे त्वेकोऽपि वारयेत्॥

इति माधवीयोद्धृतस्मृत्युक्तरीत्या भृग्वङ्गिरोगणेषु वधूवरयोः त्र्यार्षेयप्रवरयोर्मध्ये यदि द्वौ ऋषी समानौ स्यातां तदा न विवाहः। पञ्चार्षेयप्रवरयोस्त्र्यार्षसन्निपाते न विवाहः। अर्धाधिकऋषिसाम्ये न विवाहः। तेन त्र्यार्षेयप्रवरसन्निपाते ऋषिद्वयसाम्ये न विवाहः। पञ्चार्षेयसन्निपाते प्रवरस्य ऋषित्रयसाम्येऽपि नोद्वाहः। शेषेषु त्वेकर्षिसाम्येऽपि न विवाहः।

'यास्का मित्रयवो वैन्याः शुनकाः प्रबरैक्यतः।
स्वं स्वं हित्वा गणं सर्वे विवहेयुः परस्परम्॥

समानगोत्रेषु समानप्रवरेषु च समान एव रक्तप्रवाहो विज्ञायते।

'धर्माधिकारः सर्वेषां गोत्रप्रवरहेतुकः।
विवाहश्चेति मन्वानः प्रवरानाह सूत्रकृत्॥

गोत्रप्रवरविज्ञानं स्वधर्मफललिप्सुभिः ।
सम्पाद्यमाहुर्धर्मज्ञाः प्रत्यवायजिघांसया ॥' आपस्तंबः
'आदौ गोत्रविशुद्धिः स्याततः सप्तमपञ्चमम् ।
राशिकूटं ततश्चैव ज्ञेया सम्बन्धलक्षणम् ॥' शातातपः ।

ब्रह्मचारी वेदानधीत्य दक्षिणाम् उपहृत्य गुरोरनुज्ञातः दारान् कुर्वीत असगोत्रान् मातुरसपिण्डान् नग्निका तु श्रेष्ठा ।

नैकगोत्रां वरयेत नैकार्षेयाञ्च भार्गव ।
पितृतः सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पञ्चमात्तथा ॥

विष्णुधर्मोत्तरे सगोत्राविवाहे दोषमाह—

'परिणीय सगोत्रां तु समानप्रवरां तथा ।
कृत्वा तस्याः समुत्सर्गं पालयेज्जननीमिव ॥ शातातपः ।

आश्वलायनः आपस्तम्बः बोधायनः आश्वलायनः लौगाक्षिः सत्याषाढ इति मत्स्योक्ता प्रवरदर्पणकारप्रदर्शिता गोत्रप्रवरर्षयस्तत एव ज्ञातव्याः ।

'समानगोत्रप्रवरां कन्यामूढ्वोपगम्य च ।
तस्यामुत्पाद्य चाण्डालं ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥
कामाद्विवाहमात्रे वा प्रजानुत्पादनेऽपि वा ।
तस्य चाण्डालवासः स्याद् व्रतं प्राणान्तिकं चरेत् ॥' शातातपः ।
'सगोत्रायां प्रजां जातां चाण्डालेषु विनिक्षिपेत् ।
गुरुतल्पव्रतं कृत्वा तां रक्षेज्जननीमिव ॥' मदनपारिजाते ।
'आरुढपतितापत्यं ब्राह्मण्यां यस्तु शूद्रजः ।
सगोत्रोढासुतश्चैव चाण्डालास्त्रय ईरिताः ॥'

पत्नीचयनम्

यदुक्तम् "पत्नीचयने जातिबन्धनमस्वाभाविकम् । प्राचीनकाले विवाहे स्वातन्त्र्यमासीत् । तत एवार्जुनेन नागकन्या उलूपी वृता । चन्द्रगुप्तेन सैल्यूकसस्य हैलनसंज्ञिका कन्योद्वाहिता । सौविध्यमपेक्ष्य परिचितेषु तत्रापि स्वजातीयेषु सा व्यवस्था स्थिरा जाता । वर्णाश्रमव्यवस्थया पतनं जातम् ।

गर्दभाश्ववत् ब्राह्मणशूद्रौ विभिन्नजातीयत्वेन स्वीकृतौ। परन्तु शोधकैस्तु अश्वगर्दभावपि समानजातीयावेव साधितौ। ब्राह्मणशूद्रयोरपि तादृशी गतिः।

इदानीं परस्परविवाहसम्बन्धेनैवोन्नतिर्भविष्यति। जन्तुपोषकानामनुभवेन वर्णसाङ्कर्य्योत्पन्नसन्ततयः पित्र्यपेक्षयाधिकं गुणशालिनो भवन्ति।" इति तत्तुच्छम्, शास्त्रानवबोधात्। वेदादिशास्त्रस्यानादित्वेनानादिकालादेव वर्णव्यवस्थाया विद्यमानत्वात्सर्वदैव विवाहादिव्यवस्था शास्त्रानुसारिणी समासीत्। अपवादभूतस्तु क्वचित्तदतिक्रमः। नागानां दिव्यत्वेन नागकन्योद्वाहो नोक्तव्यवस्था विरोधी। न केवलमश्वगर्दभादिषु किन्तु वाज्यश्वादिवदपि सूक्ष्मभेदवत्त्वेन जातिभेदः। हयो भूत्वा देवानवहत्। बाजी गन्धर्वान्। अश्वो मनुष्यान् (बृ० आ० १।१।२) इति श्रुतेः। गुणिभिस्तज्ज्ञैः जातिभेदनिबन्धनगुणभेदानुगुण्येन मूलभेदस्य चाभ्युपगमात्। आधुनिकानामश्वगर्दभयोरैक्यज्ञानं भ्रम एव। साङ्कर्य्योत्पन्नसन्ततीनां केषुचिदंशेषु गुणवत्त्वेऽपि धर्मांशे दोषावहत्वमेव। साङ्कर्य्योत्पन्नाम्राणां रस गन्धाद्यंशे वैशिष्ट्ये सत्यप्यायुर्वेदादिदृष्ट्या दोषावहत्ववत्। पारम्पर्यरक्षणन्तु तैर्न भवत्येव स्वल्पकालेनैव वंशक्षयदर्शनात्।

येषां पाश्चात्यानामाङ्गलजर्मनानां विवाहेन योग्यसन्तानोत्पत्तिर्दृश्यते, तेषु तु शास्त्रीयजातिभेदो नास्त्येव। प्रायेण भारतीयवर्णाश्रमानुयायिहिन्दूव्यतिरिक्तेषु सर्वत्रैव भोजनविवाहादि नियमाभावात्साङ्कर्यमकिञ्चित्करमेव। तेनैव ह्यूमन स्पिशीज प्रभृतीनामनुभवोऽपि नात्र प्रमाणम्।

अतएव यदुक्तं—"महद्भी रोगैर्हत्याभिरन्याभिश्च विपत्तिभिरन्तराऽन्तर्जातीयविवाहेषु निःसन्तानता न भवत्येवेति" तदपि तुच्छम्, कृत्रिमाश्वतरादिदृष्टान्तेन विरोधात्।

किञ्च गेट्समहाशयरीत्या स्पेनिश-चीनी-फ्रांसीसी-रेड इण्डियन-नाडिक-गङ्गोल-प्रभृतीनां परस्परविवाहस्यानौचित्यमेव। यक-डूगल प्रभृतिविदुषां मतेन योरोपियनरक्तैः नीग्रोजातीयरक्तसम्बन्धेन निकृष्टसन्तानोत्पत्तिर्जायते। डीन इङ्ग कैसन्फ प्रभृतीनामपीदमेव मतम्।

अतएव यदुक्तं 'तुर्क-अफगान-मुगलप्रभृतीनां रक्तमिश्रणेन क्षत्रियाणामुन्नतिर्जायते तदपि निष्प्रमाणकम्। क्षत्रियाणां साङ्कर्य्यसम्बन्धिनो गाथा कपोलकल्पितैव। वर्णाश्रमनियमबद्धानां तेषां तद्विरुद्धप्रवृत्त्यसंभवात्। धर्मध्वंसकमनोवृत्तिभिर्बहुभिर्विरुद्धमिथ्येतिहासकल्पना कृता।

यत्तु भगवतो व्यासस्य संकरत्वोक्तिः, सा तु शास्त्राज्ञानमूलिका। उपस्थिरवसुवीर्य्येण मत्स्यामुत्पन्नाया निषादपालितायाः सत्यवत्या दिव्यत्वेन तत्क्षेत्रे दिव्यशक्तिसम्पन्नात् पराशरान्महर्षेः सकाशाद् व्यासस्योत्पत्तौ साङ्कर्य्याप्रसक्तेः।

किञ्च न केवलं गुणविशेषविकासमूलको जातिभेदः ब्राह्मणेष्विव क्षत्रियादिष्वपि गुणविशेषविकासदर्शनात्। विदुरः शूद्रोऽपि ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो धार्मिक आसीत्।

धर्मव्याधोऽन्त्यजोऽपि स्पृहणीयगुणसम्पन्न आसीत्। स्वस्वधर्मानुसारेण सर्वेऽपि वर्णा उन्नतिपदं लब्धुं शक्नुवन्ति। परधर्मनिष्ठाश्च सर्वे पतनं प्राप्नुवन्ति।

यदुक्तम्—"स्टडी आफ बृटिश जीनियस' रीत्या आयरिश-इङ्गलिश-वेल्जइंगलिम इति रक्तमिश्रणेन कीर्तिमन्तो योग्या जना उत्पद्यन्ते, तथा स्काचइङ्गलिशमिश्रणेन योग्या न भवन्ति, समानत्वादेव" तदपि न भारतीयशास्त्रदृष्ट्यापि यथा सगोत्राणां समानत्वादेव विवाहो निषिध्यते, तथैवातिविषमाणामसवर्णानाञ्च विवाहो निषिध्यते। सवर्णानामसगोत्राणामसमानप्रवराणामसपिण्डानाञ्च विवाह उक्तः। अतएव पाश्चात्त्यानां समेषामपि विचारोऽपूर्णः। ततएव कुलस्य पावित्र्यरक्षणार्थं केचित् समानरक्तानां विवाहं योग्यं मन्यन्ते। केचित्तु विशिष्टगुणसम्पत्तये विषमाणामेव विवाहं योग्यं मन्यन्ते इति परस्परं तेषामपि वैमत्यमेव।

वृत्तिसाङ्कर्य्यमपि निषिद्धमेव। (मनु ३-६४-६५)

सरफ्रांसिसगाल्टनमहाशयो वंशपरम्पराया महत्त्वमभ्युपैति। मेकडूगलरीत्या निम्नजातीयाः सोत्साहा भवन्ति, वैशिष्ट्यञ्च दर्शयन्ति। परन्तु स्वल्पैरेव दिनैस्तेषां वंशपारम्पर्यं नश्यति। वस्तुतस्तु यथा पक्षिणां शावकेषूड्डयनशक्तिः सहजा भवति, मत्स्येषु प्लवनशक्तिः स्वाभाविको तथैव

नाविकबालकेषु नौचालनशक्तिः, वर्धकिपुत्रेषु तक्षणादिशक्तिः, शिल्पिषु शिल्पकलासंस्कारो योधृसन्ततिषु युद्धकर्म, वेदवित्परम्परायां वेदविद्यादिसंस्कारः स्वाभाविकः। तस्माद्यत्रानाद्यविच्छिन्नं वंशपारम्पर्यं नापि भवेत्तत्रापि गुणकर्मानुरोधेन वर्णव्यवस्थां व्यवस्थाप्य तस्याः स्थैर्य्याय जन्मपारम्पर्य्येणैव तद्वृत्तिषु नियमनमाश्यकं भवति।

कश्चिदाह–द्वौ पुरुषौ धनार्जनार्थं यात्रां कृतवन्तौ। क्वचित् धान्यविशेषं सतृणं गृहीतवन्तौ। तत्रैकः किञ्चिद्दूरं गत्वा धान्यमेव दृष्ट्वा सतृणं धान्यं त्यक्त्वा तदेव गृहीतवान्। अन्यस्मै च तदेव कर्तुं परामर्शं दत्तवान्। स चोक्तवान् यदेतावत्कालं समूढं तत्कथं त्याज्यम्। अपरस्तु सुवर्णरत्नादिकमुपलभ्य तदपि त्यक्तवान। गृहप्राप्तौ सुवर्णरत्नवतो गृहसदस्याः सन्तुष्टाः अन्यस्य सतृणधान्यवाहकस्य गृहसदस्याः खिन्ना जाताः। तथैव सनातनधर्मानुयायिनः प्राचीनामेव मान्यतां वहमानाः सीदन्ति। प्रगतिशक्तिनस्तु यथादेशं यथाकालं व्यवहरमाणाः प्रसीदन्ति' इति, तदपि तुच्छम्, भावानवबोधात्। तथाहि--प्रत्यक्षानुमानानधिगतस्य वेदादिशास्त्रैकसमधिगम्यस्यालौकिकाभ्युदयसाध्यसाधनस्यैव धर्मत्वमभ्युपगम्यते। प्रत्यक्षानुमानोपलब्धवस्तुषु तथाविधेषु च गुणदोषेषु सौष्ठवासौष्ठवपरिज्ञाने श्रेष्ठपरिग्रहस्तदितरत्यागः स्वभावसिद्धः। शास्त्रैकसमधिगम्यस्य वस्तुतस्तु श्रैष्ठ्यमश्रैष्ठ्यञ्च शास्त्रैकसमधिगम्यमेव। शास्त्रगम्योत्कर्षापिकर्षज्ञानेऽपि यथाधिकारमुत्कर्षग्रहणेऽपि स्वाभाविकी प्रवृत्तिः। शास्त्रानुसारिणीनां देहेन्द्रियमनोबुद्ध्यहङ्कारादिसमस्तचेष्टानां धर्मत्वं शास्त्रविरुद्धतच्चेष्टानान्त्वमधर्मत्वमिति स्थितिः। शास्त्रमृग्वेदादिसमस्तमपौरुषेयमनादि च। सर्वाणि चान्यानि कुरान-बायबिलादीनि पुस्तकानि पौरुषेयाणि सादीनि च प्रसिद्धान्येव। तेन वेदाद्यनुगुणव्यापाराणां धर्मत्वम् तद्भिन्नमधर्मत्वमिति सुस्थितम्। श्रुत्यविरुद्धान्यन्यानि चार्षाणि पुस्तकानि प्रमाणान्येव। तेनेतिहासपुराणादीनामपि प्रामाण्यमेव। तेनैव केषाञ्चित्पदार्थानां खाद्यत्वमखाद्यत्वञ्चान्येषां युक्तमेव। लौहघृततैलरसविक्रयादिकं निषिद्धत्वादेव ब्राह्मणानामधर्मः। चिकित्सा-कुसीदवृत्तीनाञ्च भोजनं सहभोजनं स्त्रीभिः सह भोजनञ्च लशुनगृञ्जनादिभक्षणं च

निषिद्धत्वादेव त्याज्यम् । मनुस्मृतौ च वृथामांसभक्षणस्य निषेधेऽपि देवपित्रार्थमांसभक्षणम् अनुमतम् । प्रतिषिद्धनिन्दनार्थं मांसभक्षणे प्रशंसनार्थं, तदुपेक्षणे च दोषवर्णनम् । श्राद्धादिसम्बन्धेन मांसादिना पित्रादितृप्तिरपि शास्त्रैकगम्या । स्मृतिविशेषाच्च कलौ तन्निषेधोऽपि । देवपित्रतिथिव्यतिरेकेण सर्वदैव सर्वमांसभक्षणनिषेध एव । परस्परविरोधभानं शास्त्रतात्पर्य्यज्ञानशून्यानामनाघ्रातमीमांसासिद्धान्तानां भवत्येव । तदुक्तमेव–'बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरिष्यति ।'

ये तु वेदकुरानादिविरुद्धधर्मग्रन्थानां विरोधप्रदर्शनेन सुन्दोपसुन्दन्यायेन सर्वबाधं वर्णयति ते श्लाघनीयप्रज्ञाः स्वात्मानमेव बाधन्ते । सिद्धान्ते तु देशकालसम्प्रदायभेदेन सर्वाऽपि व्यवस्थाऽबाधनीया संभवत्येव । यथाप्रवृत्तिमार्गीयाणां स्त्री–स्वर्ण-ताम्बूलादिग्रहणे दोषाभावेऽपि यतीनां तन्निषेधः, कुरानानुयायिनां यद्विधानं गुणाय तदेवान्येषां दोषयाऽपि सम्भवत्येव । दक्षिणोत्तराभिमुखपुरीषोत्सर्गादि कालभेदेन सुसमञ्जसमेव । 'उदिते जुहोति' 'अनुदिते जुहोति' 'समयाध्युषिते जुहोति' इति उदितहोमादि विधानेऽपि स्वसम्प्रदायप्राप्तपक्षे निष्ठादार्ढ्यायेतरेतरपक्षनिन्दनमपि नासमञ्जसम् । 'नहि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्त्तते किन्तु विधेयं स्तोतुम्' इति मीमांसान्यायप्रसिद्धेः ।

यदुक्तम् शाश्वतनियमस्यैव सनातनधर्मपदवाच्यता तदप्यत्र न विरुद्धम् । नियमाश्च यथाऽग्नेरौष्ण्यम्, जलस्य शैत्यं तथैव धूमस्याग्निज्ञापकत्वनियमोऽपि शाश्वतिक एव । तथैवामुकामुकभोजनविवाहेन नरकप्राप्तिनियमोऽपि शाश्वतिक एव । तादृग् विचारस्यातात्त्विकत्वं मातृदुहित्रादिगमनमपि जातित्रोटकसम्प्रदायस्यापतितं भवेत् । तथात्वे पशुसाधारण्यापत्त्यामनुष्यत्वव्याकोपः ।

यदुक्तम् 'प्रकाशौष्ण्यगतेर्गणितज्यौतिषादि वैद्युतादिधर्माणामेव शाश्वतधर्मत्वम्' तन्न, तस्यानुष्ठेयत्वासंभवात् ।

यदुक्तम् 'प्रत्यक्षानुमानाविरुद्धानामाप्तवाक्यानां धर्मस्वरूपे प्रामाण्यन्तत्त्वतीव तुच्छम् । तथात्वे त्वागमस्य प्रत्यक्षानुमानान्तर्भूतत्वेन शब्दस्य पृथक् प्रामाण्यानुपपत्तेः । अज्ञातज्ञापकत्वं प्रमाणानां

प्रामाण्यमितिसिद्धान्तविरोधश्च्च। तस्माद्यथा नेत्रानधिगतस्य शब्दस्य ज्ञापकत्वेनैव श्रोत्रस्य प्रामाण्यम्, श्रोत्रानधिगतस्य रूपस्य ज्ञापकत्वेनैव नेत्रस्य प्रामाण्यम् तथैव प्रत्यक्षानुमानानधिगतार्थज्ञापकत्वेनैव वेदाद्यागमस्य प्रामाण्यम्। नहि धर्म ब्रह्मणोः प्रत्यक्षानुमानाधिगम्यता, तथात्वे घटादिष्विव मतभेदानुपपत्तेः। नहि सूर्यचन्द्रादयोऽनुष्ठेयाः, वस्तुनः पुरुषतन्त्रत्वाभावात्। यदेव हि पुरुष तन्त्रं तदेवानुष्ठीयते। नहि शाश्वतं ब्रह्मानुष्ठेयम् तस्य नित्यनिवृत्तत्वात्। नहि दृढ़लौहजटितपोतानां लौकिकमाहात्म्यं वैदिकैर्नाभ्युपेयते। प्रत्यक्षानुमानादिभिर्वानिरा अपि व्यवहरन्ति न केवलं मानवाः। परन्तु मानवास्तु तदतिरिक्तं शब्दमपि प्रामाणं स्वीकुर्वन्ति।

यदुक्तम्—"वैज्ञानिकेषु शस्त्रास्त्रेषु जलयानेषु च सत्सु वेदप्रामाण्यमपलपन्तो हिन्दूदेवमूर्तीस्त्रोटयन्त, गोमांसादिभक्षयन्तोऽपि विजेतारो भवन्ति, तेष्वसत्सु वैदिकान् मन्त्रानादरेण जयन्तोऽपि पराभवं प्राप्नुवन्ति, तस्माद्विज्ञनासिद्धशक्तय एव शाश्वतधर्मपदवाच्या भवन्ती" ति, तदपि तुच्छम्, लोकसिद्धकार्य्यकारणाभावस्य लोके समादरणीयत्वेऽपि न तस्यैव धर्मब्रह्मरूपत्वम्। स्वविषय इव प्रमाणस्य शूरत्वात्। मन्त्रदेवादीनां शस्त्रास्त्रादिकार्य्यकरत्वमिति को ब्रूते। देवाद्यनुग्रहहेतुकसद्बुद्धयादि साहाय्येनदुःखादितरणप्रसिद्धेः।

'न देवा दण्डमादाय रक्षन्ति पशुपालवत्।
यस्यानुग्रहमिच्छन्ति बुद्धया संयोजयन्तितम्' ॥

इत्युक्तेः न च बुद्धेनैरर्थक्यम्, तस्याः सर्वकल्याणहेतुत्वात्। कर्णस्यामोघशक्तिसंपन्नत्वेऽपि पार्थजिघांसुत्वेऽपि कृष्णार्जुनसन्निधाने तत्प्रयोगस्मृतिसहकाराभावेन तत्प्रयोगाभावेन तम्प्रति वैकल्य दर्शनात्।

यत्तु 'सोमनाथरक्षार्थं विप्राणां जपपाठपरायणतायामपि सोमनाथमन्दिरादिध्वंसनं जातं' तत्तु लौकिकसाधनसंपत्तिप्रमादहेतुकम्, 'मामनुस्मर युद्धच चे'ति देवस्मृत्यादिभिः सार्द्धं युद्धादीनां लौकिकानामपि साधनानामुपयोगावश्यकत्वस्मरणात्। किञ्च यादृग्विघ्नः स्यात्तान्निवारणार्थं तादृक् प्रयत्नस्यावश्यकत्वेन प्रबलविघ्नविध्वंसं प्रति

प्रबलाराधनस्यावश्यकत्वेन तादृक्प्रबलाराधनाभावेन साफल्याभावस्योपपत्तेः।

यत्तूक्तम् विज्ञानमूलकस्य सनातनधर्मस्य सामस्त्येनाद्याप्यज्ञातत्वात् यथाज्ञानं पूर्वपूर्वाज्ञानस्य स्वीकरणमेव भूषणमिति, तदपि न किञ्चित्, प्रमाणसिद्धस्यार्थस्य प्रमाणबाधमन्तरा बाधासंभवात्। भ्रमसिद्धानां बाधस्त्विष्ट एव। तथापि यथा कदाचिदपि रूपं घ्राणस्य न विषयस्तथैवालौकिकसाध्यसाधनभावो न प्रत्यक्षानुमानविषयः। शास्त्रैकगम्यधर्मब्रह्मादेः प्रत्यक्षाद्यविषयत्वेन तत्र तदन्वेषणप्रयत्नस्य वैयर्थ्यात्।

यदुक्तम् "यद्यपि जीवेश्वरजगदादिसम्बन्धे जन्ममृत्युपुनर्जन्मस्वर्गनरकादिसम्बन्धिन्यो निश्चितयोऽपि धर्मपदवाच्यतामर्हन्ति। तासामपि शाश्वतता संभवति जगत्प्रसिद्धेषु ग्रन्थेषु तत्सम्बन्धे विगानदर्शनात्, तत्प्रामाण्यनिकषानुपलम्भात् तथापि कोऽनाप्तः कश्चाप्त इति निर्णयस्तु न संभवति। चित्तशुद्धितारतम्येन ज्ञानयाथार्थ्याभ्युपगमेऽपि कपिलपतञ्जलिगौतमकणादजैमिनिव्यासादिषु शंकररामानुजादिषु च कस्य चित्तशुद्ध्युत्कर्षो वक्तुं शक्यः? सर्वेषामाप्तत्वे समानावस्थायां समानानुभवः स्यात्। परन्तु विरुद्धानुभव एव दृश्यते। कश्चित्प्रकृतिपुरुषादीनां सत्यत्वमुपैत्यन्यः प्रकृतेर्मिथ्यात्वं जीवब्रह्मणोरैक्यमुपैति, पतञ्जलिश्च पुरुषविशेषमीश्वरं मन्यते। वेदोऽपौरुषेयस्तर्हि तौरेत-जबूर-बायबिल-कुरान-अवेस्तादिग्रन्था अपीश्वरप्रत्ता एव सर्वैरभ्युपगम्यन्ते सर्वेपि कथं नापौरुषेयाः? सर्वेषां चैषां मतभेदो जागर्त्येव। वैदिकरीत्या महेन्द्रः स्वर्गस्य राजा। ईशामसीह रीत्या तद्धस्त एव स्वर्गकुञ्चिका। कुरानरीत्या मुहम्मद एव सर्वप्रभोर्देवदूतः। रेडइण्डियनानां स्वर्गे शूकरबाहुल्यम् पूर्णं सान्द्रं वनम्। परन्तु मुस्लिमानां स्वर्गे तादृगशुद्धवस्तुलेशोऽपि नास्ति। ईश्वरेण यथैवोच्यते पैगम्बरैस्तदनुभूय तदेव समागत्योक्तमेव। नरकसम्बन्धेऽपि तादृशी स्थितिः। परस्परव्याघातात्सर्वेषामेवाप्रामाण्यं युक्तम्। स्वतन्त्रप्रामाण्याभावान्न कस्याऽपि प्रामाण्यम्। तथाप्यवतारभूतैर्विविधैर्महापुरुषैः नचिकेतःप्रभृतिभिस्तत्तत्सम्बन्धिन्यः क्लृप्तयः समुद्भाविताः। तासामादरावश्यकत्वेऽपि प्रयोगेण याथार्थ्यनिर्णेतव्यतावशिष्यत एवेति" तदपि तुच्छम्, तथात्वेऽद्ययावद्धर्मब्रह्मादिनिर्णयस्याप्रामाणिकत्वेन नास्तिक्यप्रसरस्यैव संभवात्। पूर्वक्लृप्तीनां भ्रान्तत्वेन

तत्प्रादुर्भावकानां महापुरुषत्वोक्त्यनुपपत्तेश्च। पूर्वेषामिवोत्तरेषामपि भ्रान्तत्वसंभावनयानाश्वासप्रसङ्गाच्च।

किञ्चाद्यापि लोकव्यवहारनिर्वाहाय धर्मेश्वरोपयोगो दृश्यते। शासनाधिकारिणो न्यायमूर्त्तयश्च सशपथं सप्रतिज्ञानं पदानि गृह्णन्ति। यथासंभवं तदनुसारिण्यः कर्त्तव्यनिष्ठा भवन्ति। धर्मेश्वरतत्प्रतिपादकग्रन्थेष्वनाश्वासे शपथप्रतिज्ञयोः सर्वथैव नैरर्थक्यम्। पूर्वजानां विधानेष्वविश्वासोत्पादने नव्यविधानेषु विश्वासोत्पादनमपि न शक्यम्। पूर्वजा असभ्या वानरप्रायाः, वयन्तु सभ्या नागरिका इत्यभिमानोऽपि निःसार एव। तत्संततीनां तज्जातीयत्वदर्शनात्। नहि गर्दभेषु वानरेषु वा सिंहा नरा वा उत्पद्यमाना दृश्यन्ते। डार्विन, स्पेन्सर, हैकलादीनामपि पूर्वजत्वाविशेषात् तत्रापि विश्वासो न संभवत्येव। अहिंसा सत्यास्तेयादिसम्बन्धे देहातिरिक्तात्मवादसम्बन्धे च समेषामैकमत्यञ्च दृश्यते। देशकालपरिस्थित्यादिभेदेन धर्मविशेषेषु मतभेदोऽपि नासंगतः। कपिल-पतञ्जलि-गौतम-कणाद-जैमिनि-व्यासादीनां शङ्कर-रामानुजादीनाञ्च केषुचिदंशेषु मतभेदेऽपि वेदप्रामाण्य-सम्बन्धे समेषामैकमत्यमेव। वर्णाश्रमानुरोधि श्रौतस्मार्तधर्मानुष्ठानेषु च समेषामविगानम्। न च समेषां ग्रन्थानामनादित्वमपौरुषेयत्वञ्च सर्वैरभ्युपेयते। वेदातिरिक्तानां सर्वेषामपि वायविलादीनां कालविशेषकर्तृविशेषसम्बन्धश्रवणात्। सम्प्रदायाविच्छेदे सत्यस्मर्य्यमाणकर्तृत्वकत्वस्य वेदातिरिक्तेषु क्वाप्यसत्त्वात् तेषां तथोक्तयस्तु स्वाभ्युपगमविरुद्धा॥

किञ्च यदा जीवेश्वरादि सत्त्वे प्रमाणं नास्ति तदा तेषामसत्त्वेऽपि न प्रमाणम्। न चानुपलम्भादेव तदसत्त्वम्, सतामप्यतिदूरा ईद्धियति पतत्त्रिणामतिसामीप्यात् नेत्रसंलग्नाञ्जनस्य, सौरीभिर्भाभिरभिभवात् नक्षत्राणां, सौक्ष्म्यात्परमाणूनामनुपलम्भदर्शनात्। एवमिन्द्रियघातमनोऽनवस्थानादिभ्यश्चानेकेषां सतामप्यनुपलब्धिः। अतएव योग्यानुपलब्धेरभावगमकत्वं भवति, नानुपलब्धिमात्रस्य। यो घटं जानाति स एव घटाभावं जानाति। यो देवदत्तं न परिचिनोति स तदभावं कथं ज्ञातुं शक्नुयात्? लोकेऽपि क्वचिदवश्यगन्तव्ये पथि कण्टकसर्पव्याघ्रादिबाहुल्यतत्प्रतीकारपादत्राणभु-

शुण्ड्यादीनामुपदेशं वञ्चकोक्त्याऽनादृत्य यो गच्छति स कण्टकादिसत्त्वेऽनर्थमुपैति। तदसत्त्वे तु स लाभवान् भवति।

तदुक्तम्--'संदिग्धे परलोकेऽपि कर्तव्यः पुण्यसञ्चयः।
नास्ति चेन्नास्ति नो हानिरस्ति चेन्नास्तिको हतः॥'

परलोकसत्त्वे तु पुण्यसञ्चयाभावे महती विनष्टिः। सति पुण्यसञ्चये तु महती समृद्धिः। निश्चितलक्ष्यप्राप्तये मार्गसम्बन्धिमतभेदेऽपि स्वपितृपितामहादिगतमार्गोऽनुसरणीयो न तु लक्ष्यमेवोपेक्षणीयम्।

तदप्युक्तम् -'गतो मार्गोऽनुगम्यते'

'येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः।
तेन यायात्, सतां मार्गस्तेन गच्छन्न रिष्यति॥'

येन विश्वं निर्मीयते तेन तत्सञ्चालनाय व्यवस्थापि विधीयते। तत एव विश्वविधात्रा विश्वक्षेमाय विश्वनिर्माणसमकालादेव वैदिकं विधानमुपदिष्टम्। सर्वज्ञः सर्वशक्तिरनादिश्चेत् परमेश्वरस्तदा तद्विधानेनाप्यनादिनैव भाव्यम्।

त्वमेको ह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयम्भुवः।
अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कार्यतत्त्वार्थवित् प्रभो।।' मनु १।३)
इति मनूक्त्या स्वयम्भूविधानमपि तदेव

मूलमनादिविधानम्। देशकालाधिकारिभेदेन किञ्चिद्रूपान्तरिततत्तद्विधानरूपेण परिणमय्योपदिष्टं महापुरुषैः सर्वथाऽपि नास्तिक्यनिर्धर्मकत्वनिरीश्वरत्वाद्यपेक्षयास्तिक्यमेव पूजनीयम्। धर्मः परमेश्वरश्च शान्तदान्तसर्वभूतहितैषिमहापुरुषपारम्पर्येण समादरणीयौ।

यदुक्तम्—भोजनपानग्राह्याग्राह्यशुद्ध्या शुद्ध्यादिसदाचारस्य नियतरूपमद्यापि निश्चितं नास्ती"ति तदपि तुच्छम्। यतः दृष्टहिताय वैदिकैर्नीतिकारैश्च महर्षिभिः, परलोकहिताय धर्मशास्त्रकारैश्च ते ते व्यवहारा आचाराश्च निश्चिता एव।

केश्चित्तु तत्त्वज्ञानोपासनादिषु बद्धादरैरपि आचारः कर्माणि चोपेक्ष्यन्ते, तदपि न युक्तं, सर्वत्र दर्शनैः सार्द्धमाचारसम्बन्धस्यापरिहार्यत्वात्। यथा विचा

रमन्तराऽऽचारो निर्वीर्य्यस्तथैवाचारमन्तरा विचारस्यापि मनोराज्यपर्य्यवसायित्वं भवति। यद्यपि च संप्रदायदादिभेदेन तेषु तेषु कर्मसु परिवर्तनं भवति, तथापि सनातनशास्त्रानियंत्रितमेव तत्परिवर्तनं, न निरंकुशम्। यथा प्रातःसायमदिभेदेन सन्ध्याभेदस्तद्वत्।

ये तु लौकिकसमाधिगम्या लौकिकाः साध्यसाधनभावास्तेषु लोकानुसारेण परिवर्तनं भवत्येव। यथाकामकाणां शत्रूणां पराभवाय शस्त्रादीनि गमनागमनसाधनानि यानानि तेषु परिवर्तनं यथेष्टं भवत्येव। तत्रापि लोकहितानुरोधानि धर्माविरोधीनि नियन्त्रणानि सौविध्यावहानि। अतएव यद्यपि महायन्त्रनिर्माणमुपयोगि प्रतिभाति तथाप्यार्थिकासंतुलननिवृत्तये निर्जीविकत्वनिरुद्योगित्वनिवृत्तये च तदेवोपयुज्यते।

यद्यप्याधुनिकैरुच्यते वयं प्रगतियुगेस्मिन्नेतावतीं प्रगतिं प्राप्य पश्चाद्गामिनो भवितुं न शक्नुमः। वायुयानसुलभे युगेऽश्वरथेनानुडुद्रथेन वा धावितुं कोऽद्य प्रवर्तेत। परमाण्वस्त्रयुगे पाषाणमयैरस्त्रैः योद्धुं कः समुत्सहेत? परं तदविचारितरमणीयमेव। यतोऽद्यत्वे परमाण्वाद्यस्त्रनिर्माणं महतीं प्रगतिं सम्पाद्यापि तत्प्रतिबन्धाय यतन्ते निर्मातारः। मास्कोनगरे विश्ववारष्ट्रा नेतारस्तत्प्रतिज्ञाबन्धे पत्रे हस्ताक्षरं कृतवन्तः। शान्तिक्षान्ति वैधुर्यादद्य महती शक्तिरनर्थायैव संपत्स्यते। पूर्वयुगेषु तु रथा अप्युदन्वदाकाशमहीधरसञ्चारिण आसन्। पुष्पकादीनि यानानि त्विदानींतनेभ्योऽप्यधिकशक्तिशालीन्यासन्। आग्नेयवारुण्य-ब्रह्मास्त्रादीनि प्रभूतप्रभावाण्यासन्। पार्थस्यनिखिलब्रह्माण्डसंहारकपाशुपतास्त्रसम्पन्नत्वेऽपि महत्यामापद्यपि तत्प्रयोगविचारोऽपि नोत्थितः। एतेन कृष्णार्जुनादीनां धनूंषि शस्त्रास्त्रादीनि च परमाण्वस्त्राद्यपेक्षयाल्पवीर्य्याणीत्युक्तिरपार्थिकैव।

आधुनिकास्तु यथाप्रसङ्गमात्मानं सनातनधर्मानुयायिनमार्य्यसमाजिव घोषयन्तोऽपि वेदादितदुपदिष्टधर्मब्रह्मादिसिद्धान्तश्च प्रयोगावस्थमनिश्चितमेव मन्यन्ते, तत्तु शास्त्राज्ञानमूलकमेव। सुदृढप्रमाणमूलकत्वेन तत्र प्रमाणान्वेषणवैयर्थ्यात्। प्रत्यक्षानुमानानधिगतगन्तृत्वेनैव शास्त्रप्रामाण्यस्योक्तत्वात्।

यत्तु—"प्रगतिशीलेषु देशेषु सर्वत्र वस्तूनामाधुनिकतमत्वं (अप्टुडेट) यथाद्रियते तथैव धर्मब्रह्मादिविचारेष्वप्याधुनिकतमत्वमादरणीयम्। प्रतिक्षणञ्च तादृक् तारतम्यं पुरःसरद्धावति। एकत्रत्य एवाधुनिकः चतसृषु दिक्षु दूरदर्शक-दूरश्रावक-यन्त्र माहात्म्येन क्षणेष्वेव विश्वस्य सुदूरचतुर्दिग्देशवर्तिभिर्जनैः प्रत्यक्षवद् व्यवहरति। ततोऽद्य श्रुतिस्मृतिपुराणादिसिद्धान्ताः पूतिकुष्माण्डायिता एव। ततोऽद्य ये विचाराः प्रथा यन्त्राणि वस्तूनि चाधुनिकतमानि तान्येवादरणीयानि, नतु श्रुत्याद्युक्तानि। सर्वे स्वात्मानं समयोपयोगिनमारचयन्ति। वैदिकास्तु स्वप्राचीनमेव गौरवं मन्यन्ते। श्रुतिस्मृतिपुराणनिष्ठत्वं प्रगतिबाधकमत एव सर्वे देशाः प्रगतिशीलाः प्रवर्धन्ते। स्पर्शभोजनविवाहनिषेधादिभिरेव भारतमेव ह्रसति" तदप्यविचारितरमणीयम्। उत्तमत्वे प्राचीनत्वनवीनत्वयोरतन्त्रत्वात्। नव्यमपि विषूच्यादिकं त्याज्यमेव भवति। प्राच्यमपि सूर्यचन्द्रभूतलादिकमत्याज्यमेव। स्वास्थ्यं प्राच्यमपीष्टमस्वास्थ्यमर्वाचीनमप्यनिष्टमेव। तदुक्तमेव—

"पुराणमित्येव न साधु सर्वं न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम्।
सन्तः परीक्ष्यान्यतरद्भजन्ते मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः॥"

यदुक्तम् "जीवतां भोजनपरिपाकसामर्थ्यमिव, कस्याश्चिज्जीवन्त्या जातेर्विभिन्नजातीयानां स्वात्मसात्करणमेव लक्षणम्, हिन्दुजातौ तदभावात्सा मृतप्रायेति तदपि तुच्छम्, तथात्वे पाटच्चराणां परस्त्रीपरधनपाचनसामर्थ्येन तेषामपि जीवितत्वलक्षणसमन्वयापत्तेः। अपि च यदि प्रमाणसिद्धा काचिज्जातिः स्यात्तदा तत्प्रमाणेनैव जीवनमरणादि लक्षणंनिर्णेयं येषां मते जातिरेव नास्ति तेषां मते तस्या लक्षणमपि किं स्यात्? नच प्रत्यक्षानुमानाभ्यां केवलाभ्यां मनुष्यत्वावान्तरजातिः सिद्ध्यति।

किञ्च शास्त्रप्रामाण्यपारम्पर्याभावे विवादास्पदभूता जातिरेव किमित्याश्रीयते, मानवत्वमाश्रित्यैव किमिति संघटनाय न यत्यते।

अतएव यदुक्तं "सर्वेषु धर्मग्रन्थेषु परलोकस्वरूपमनिश्चितमेव। यथा कसंज्ञको द्वीपो ग्रामो वा वनं वा प्राच्यां प्रतीच्यां वाऽवाच्यामुदीच्यां वा विद्यमानोऽविद्यमानो वा इत्यनिश्चये तत्प्राप्त्यर्थं विधाननिर्माणमकिञ्चि-

त्करमेवेति तदपि तुच्छम् निरस्तसमस्तशङ्काकलङ्कपङ्कस्यापौरुषेयस्य वेदस्याव्याहतप्रामाण्येन परलोकज्ञानस्य सुनिश्चितत्वात्। सच्चिदानन्दलक्षणस्य ब्रह्मण एव परमप्राप्यत्वेन तस्यैव परलोकत्वात्। व्यावहारिकस्य परलोकस्य ब्रह्मस्वर्गादिलोकस्यापि वेदादिप्रमाणकत्वेन तस्यापि सुनिश्चिततत्वात्।

यदुक्तम् —"अदुष्टा सँतताधारा वातोद्धूताश्च रेणवः।
स्त्रियो वृद्धाश्च बालाश्च न दुष्यन्ति कदाचन॥'

इति पराशरस्मृतिरीत्या वृद्धानां बालानां स्त्रीणाञ्च सर्वथाऽदुष्टता, 'यथाभूमिस्तथा नारी तस्मात्तां न तु दूषयेत्' (अत्रि संहिता २०१,२०२) पृथिवीवन्नारी सर्वथा निर्दुष्टा। विधर्मिदूषितापि नारी शुद्धैव, 'ऋतुस्नानेन शुद्ध्यति' इति देवलस्मृति ४७ रीत्या बलात्कारेण नारी न दुष्यति। गर्भधारणेऽपि सा न दुष्यति (४८-४९)। अग्निपुराण वचनेन गौतमचितकारिकयाऽपि च ऋतुस्नानेन नारी शुद्ध्यति। तदेव सिद्ध्यति" इति, तदपि तुच्छम्, युष्माभिः शास्त्रप्रामाण्यानभ्युपगमात्। ये शास्त्रप्रामाण्यमुपयन्ति तेषां रीत्या तद्विरुद्धप्रमाणानां समन्वयावश्यकत्वात्।

किञ्च यथा बलादपि मलिनपदार्थसंसर्गाङ्गीकारेण तत्प्रक्षालनमपेक्षितं भवत्येव तथा बलादपि परपुरुषसंसर्गे तत्क्षालनाय प्रायश्चित्तादिकमावश्यकमेव। पराशरादिप्रोक्तशुद्धेः सत्त्वेऽपि साङ्कर्यपरिहाराय पृथक् श्रेणी स्थापनमुपयुज्यत एव।

यत्तु कालपनिकान् बहून् दृष्टान्तानुपन्यस्य पण्डितानां दौरात्म्येन स्वल्पेऽपि धर्मातिक्रमणे प्रायश्चित्तसंभवेऽपि तदनिर्देशात् जातिनिष्कासनेन धर्मान्तरप्रवेशो जात इति, तदपि तुच्छम्, शास्त्रीयव्यवस्थाया इदानीमिव तदानीमपि सत्त्वेन प्रायश्चित्तानिर्देशासंभवेन तत्कल्पनाया द्वेषमूलकत्वात्।

यत्तु "ब्राह्मणकुमारासक्ताया मुस्लिमकन्याया हिन्दुधर्मप्रवेशाननुमत्या ब्राह्मणकुमारस्य कालापहाड़संज्ञा जाता। तेन मुस्लिमेन सता हिन्दुनामनिष्ठापादनं विहित' मिति प्रतिशोधभावनामूलकमेव। हिन्दूनां स्वधर्मशास्त्रनिष्ठताया भूषणत्वात्। एवमेव कालामिहिरस्यापि कथा समाधेया।

रागरोषाभ्यां जायमानायाः प्रतिक्रियाया भीत्या स्वस्वधर्मोल्लंघनेन धर्मनिष्ठाया दत्तजलाञ्जलिता स्यात्। तन्निरोधार्थमेव 'स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावह' इत्युक्तम्। धर्मान्तरप्रवेशान्दोलनेनैव नानाविधाः सघर्षा जायन्ते। यथाऽद्यत्वे विश्वशान्तये कस्यापि राष्ट्रस्य प्रभुसत्ता नातिक्रमणीयेति नियमश्चलित तथैव प्रलोभनादिभिर्धर्मान्तरापादनमपि न करणीयमिति नियमो युज्यते।

यथायोग्यं हिन्दूधर्मप्रवेशस्तु न वारितः। वेदादिशास्त्रानुसारेण वेदादिशास्त्रोक्तधर्मविश्वासस्यैव हिन्दुत्वप्रयोजकत्वेन हरिभक्तिदयाक्षमादित्रिशल्लक्षणे हिन्दुधर्मे प्राणिमात्रस्य प्रवेशसम्भवात्। ब्राह्मणत्वादिकन्तु जन्मैकलभ्यम्, वर्णव्यवस्थाया जन्ममूलकत्वस्य साधितत्वात्। तेन ये मुस्लिमादयो हिन्दुबुभूषवस्ते हिन्दुशास्त्रानुसारेण हिन्दवो भवन्तु। स्वश्रेणीषु विवाहभोजनादिनिष्ठाः सन्तः स्वधर्मं पालयन्तु। मुस्लिमादयोऽपि स्वधर्मं ग्रन्थानुसारेणैव स्वधर्मं जानन्त पालयन्ति च। तदनङ्गीकारे धर्मस्य जातेश्च व्यवस्थापतेः।

यत्तु "हिन्दूनां स्वधर्मप्रवेशनाक्षमत्वान् मुस्लमानामुत्कर्षः तदक्षमत्वाच्च हिन्दूनामपकर्षः" तत्तुच्छम्, तथात्वे स्वधर्महीनानां पशुप्रायाणामेव सर्वोत्कर्षसिद्धचापत्तेः। आश्चर्यमिद येषां मते परलोक एव सुनिश्चितो नास्ति वेदकुरानवायविलप्रभृतिषु केषुचिदपि ग्रन्थेषु तदुक्तधर्मेषु च विश्वासो नास्ति तैर्हिन्दुत्वरक्षणार्थमेव किमर्थं यत्यते। परलोको नास्ति, धर्मो नास्ति तर्हि हिन्दुत्वमेव किमिति स्वीक्रियते।

यदुक्तम् "पाकिस्ताननिर्माणानन्तरं लक्ष लक्ष संख्याका मुस्लिमा हिन्दवो बुभूषव आसन्। तेषां प्रार्थनयाऽपि तेषां कापट्यशङ्कया तत्प्रत्याख्यानं कृतवन्तः। साम्प्रतम् कथञ्चित् कापट्येऽपि तत्संततयः कालान्तरे शुद्धहिन्दवो भविष्यन्त्येव। हिन्दवस्तु बलादेव मुस्लिमधर्मे प्रवेशितास्तथापि कालान्तरे ते दृढमुसलमाना जाता" इति तदतीव मन्दम्, यतः आर्य्यसमाजिकाः सर्वथैवशुद्धिकार्ये संलग्ना एव सन्ति। श्रेणीविभागेन सनातनधर्मिणोऽपि शुद्धिकार्य्ये सलग्नाः सन्त्येव। ततो मिथ्यैव तत्प्रलपनम्।

यदप्युक्तम् "भोजनविवाहसम्बन्धमन्तरा सवथैव न भवति। रक्तमांसादिष्वैक्यं विवाहादिनैव भवति। यथा नारङ्गफलमुपरिष्टादेकरूपमप्यन्तरता

विभक्तमेव भवति तेनैव पदे पदे तत्पराजयः" इति तदपि तुच्छम्, श्वादिषु तद्वैपरीत्यदर्शनस्यासकृदुक्तत्वात् ।

वस्तुतस्तु मुस्लिमादिजातय एव नारङ्गफलोपमाः, हिन्दुजातिस्तु (खरबूज) फलोपमा । योपरिष्टाद्भिन्नत्वेनप्रतीयमानाप्यन्तरतः संघटित रूपैव । भोजन-विवाहादिव्यवहारभेदेऽपि स्वस्वकर्मभिः सर्वेऽपि भगवन्तमाराध्य संघटिता दिव्यगतिं यान्ति । यथा विविधाङ्गा विविधोपकरणा विविधवाहना विविधा-स्त्रापि सेना विजयोद्देश्येन प्रवर्त्तमाना साफल्यमपि गच्छति तद्वत् ।

यदप्युक्तम् 'तक्षशिलानिवासिनो ग्रीकराज्ञः कनिष्कहुविष्कादीनाञ्च पूर्वं हिन्दुधर्मे प्रवेशः सञ्जातः । शकहूणादयश्च हिन्दुषु विलीना जाताः । इदानीं संकीर्णतावशात् हिन्दुधर्मेऽन्यप्रवेशो वर्जितः" इति तदपि तुच्छम्, श्रेणीभेदे-नान्येषामपि शास्त्रानुसारिप्रवेशे बाधाभावात् । ब्राह्मणादयस्तु जन्मसिद्धा एव साङ्कार्य्यस्य दोषावहत्वात् ।

यदुक्तम् "भोजनविवाहादिसम्बन्धाभावे द्वेषेर्ष्यादि संभवात् सङ्घर्षोऽ-निवार्य्यः" तदप्यविचारितरमणीयम् । भारते ब्राह्मणक्षत्रियेषु विविधभेद-भिन्नेषु ब्राह्मणेष्वपि च भोजनविवाहादिभेदे सत्यपि संघटनदर्शनात् । कलियुग-माहात्म्यात् विविधपातकोपपातकबाहुल्येन पुरुषनिष्ठशुद्ध्यशुद्ध्यादिज्ञाना संभवादपरिचितकुलशीलेषु भोजनविवाहादिसम्बन्धेन वर्णवृत्तिसाङ्कर्य्या-दिभिः पतनमेव संभवि, जातिभेदाभावेऽपि श्वादिषु कलहप्रसरदर्शनाच्च जातिभेदाय प्रयत्नो व्यर्थ एव ।

यदुक्तम् 'समानवंशजानां कलहे जातेऽपि तदुत्तराधिकारिणां तद्विस्मरणं जायते, परन्तु द्विजशूद्रेषु बद्धमूलो द्वेषो विस्मर्तुमशक्य एवे" ति तत्तुच्छम्, द्विजशूद्रेषु पोष्यपोषकसेव्यसेवकभाव दर्शनेन द्वेषासत्त्वाद्, क्वचित्तु दुष्प्रचार-मूलक एव द्वेषः ।

यत्तु स्खलितानां बहिष्करणं विघटनमूलमिति हेतोः सर्वैर्विवाहभोजनादि सम्बन्धेन सर्वसंकलनमावश्यकमिति तदपि तुच्छम् । सर्वसंघटनानां नियमा-नुशासनप्राणत्वात् । नहि सदस्यसंख्यावृद्धिलोभेन नियमोल्लंघनमुपेक्षणीयम्,

तथात्वे संस्थाविलोपप्रसङ्गात्। नियमोल्लङ्घिनः महान्तोऽपि संस्थातोऽवसार्य्यन्ते तदैव संस्थोन्नतिः।

यत्तु 'हिन्दूनां भोजनादिभेदाज्जात्यादिभेदाच्च मुस्लिमादयः स्वसंख्यावृद्धिं कामयन्ते' इति, तदपि तुच्छम्, संख्यावृद्धिप्रयत्नस्य राजनीत्यादिस्वार्थमूलकत्वात्। अतएव येषु भोजनस्पर्शादिभेदो नास्ति ततोऽपि संख्या वृद्धिप्रयत्नश्च भवत्येव।

वस्तुतस्तु शास्त्रतदुक्तधर्मब्रह्मादिज्ञानदारिद्र्यादेव ब्राह्मणा अपि स्वधर्माद् भ्रश्यन्ते, तद्युक्तास्तु शूद्रा अपि स्वधर्मपरिनिष्ठिता भवन्ति, भक्तिज्ञानादिप्राप्तौ तत्र यवनादयोऽपि रज्यन्ते, तत एव रसखानताजप्रभृतयः कृष्णभक्ताः सञ्जाताः।

यत्तूक्तम् "जातिप्रश्नेन निरर्थकं कष्ट भवति" इति, तदपि न, भोजनविवाहादिव्यवहारस्य जातिभेदाश्रितत्वे तदर्थं तत्प्रश्नस्यावश्यकत्वात्।

यत्तु 'छद्मना यज्ञोपवीतादिधारणेनाब्राह्मणस्यापि ब्राह्मणत्वं सिद्ध्यती'ति तदपि न, तदर्थमेव पारम्पर्यज्ञानस्यापेक्षणात्। अतएव परिचितेषु स्वजातीयेषु स्वश्रेणीष्वेव विवाहादिसम्बन्धस्य विधानम्।

यदुक्तम् 'काचिज्जातिः कश्चिद्देशस्तादृशो नास्ति यत्र तज्जातीयतद्देशीयभाषया सार्द्धं तत्परमेश्वरीयसंदेशवाहको दूतः (रसूल) न प्रेषितः। कुरानरीत्या जातिभेदस्य नाशेन तद्देशीयैः सार्द्धं मुसलिमानामपि सौहार्दं सम्पादयितुं शक्यम्, जातिभेदेनैव मुस्लिमैः सार्द्धं हिन्दूनां विरोध इति, तदपि तुच्छम् कुरानवचनेनापि जातिभेदसिद्धेः। तथात्वे जातिभेदहीनेषु चीन जापान जर्मनी इङ्गलेण्डादिदेशेषु मुस्लिममतप्रचारप्रयत्नानापत्तेः। 'हमारा समाज' भारतवर्ष में 'जातिभेद' इत्यादि पुस्तकेषु-अप्रमाणकानि बहून्युपाख्यानानि साङ्कर्य्यसाधकानि कथानकानि चोट्टङ्कितानि, तानि सर्वथा निर्मूला न द्वेषमूलकानि चेत्युपेक्षणीयान्येव।

यदुक्तम् 'नम्बूद्री ब्राह्मणो नायरजातीयां कन्यामुद्वाह्य तस्याः पितृगृहे तत्रत्यप्रथानुसारेण रात्रौ निवसति स्म। परं तद्धस्तस्पृष्टजलभोजनादिकं न गृह्णाति। कदाचिद्रात्रौ पिपासाव्याकुलो भूत्वा 'स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि' स्त्रीमुखं

तु सदा शुचि' इति शास्त्रवचनानुसारेण तामुक्तवान्; त्वया स्वमुखे जलमादाय मन्मुखे देयम् तथा सति धर्मरक्षणं प्राणरक्षणञ्च भविष्यति। तया तथैव कृत' मिति तत्सर्वं निर्मूलम्, द्वेषमूलकञ्च। 'शूद्रां शयनमारोप्य .... वृषलीफेनपानेन ......इति वचनविरोधश्च 'शुद्धसन्तानार्थं सवर्णाविवाहविधानं दृश्यते। स्त्रीमुखशुचित्वबोधकवचनस्य रतावधरोष्ठपाने चरितार्थत्वात्। रतिकाले मुखं स्त्रीणां शुद्धमाखेटके शुनामिति स्मृतेः।

यदप्युक्तम् "जातिभेदादेवोच्चावचकल्पना भवति। तथा च विवाहेबाधा भवति। धनिकानां सन्तानाल्पता दरिद्राणां तदाधिक्यम् परं तेषां विवाहदौर्लभ्यं भवति। मुस्लिमादिषु स्वातन्त्र्येण सर्वत्र विवाहःसंभवति। तत एव तेषां संख्याबाहुल्यम्। जातिभेदादेव विधवाविवाहे बाधा। तत एव मुस्लिमादिशुद्धिरवरुद्धा अतएव स्त्रीसौलभ्याय विचारस्वातन्त्र्याय बहवः प्रगतिशीला मुसलिमादिधर्मे प्रविशन्ति" इति, तदपि तुच्छम्, कुरानादिनियन्त्रणस्य तत्रापि सत्त्वात्। सर्वथा शास्त्रनियन्त्रणाभावे भगिन्यादि विवाहापत्तौ पशुत्वापत्तेश्च। धर्मो हि तेषामधिको विशेषः इति मनुष्यमूलधर्माभावे मनुष्यत्वानापत्तेश्च। लाभलोभादिमूलकधर्मान्तरग्रहणे' क्वाप्यवस्थानानापत्तेश्च।

'अर्थकामेष्वसक्तानां धर्मज्ञानं विधीयते'।

धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः॥

इति रीत्या धर्मप्रधानानां मानवानां शास्त्रनियंत्रणमावश्यकमेव, राजकीयविधानवदीश्वरीयविधानस्यापि सर्वत्रावश्यकत्वात्।

यदप्युक्तम् 'सर्वजातिषु विवाहादिसम्बन्धेन वैश्यब्राह्मणकन्यानां क्षत्रियादिपुत्रैर्विवाहे भीरुतादिनिवृत्तिर्भविष्यती'ति तदपि कुशकाशावलम्बनम्, साङ्कर्य्येण क्षत्रियादिषु शौर्य्यहानेर्ब्राह्मणादिषु ब्रह्मवर्चसनाशप्रसङ्गाच्च।

यदुक्तम् 'कार्यसम्बन्धेनैव स्वभावपरिवर्त्तनं योद्धृणां युद्धाभ्यासः शिल्पिनां शिल्पाभ्यासो, वेदाभ्यासिनां वेदाभ्यासः, अनभ्यस्तकार्यप्रवृत्तिषु सर्वेऽपि बिभ्यति इति तदपि तुच्छम्, साङ्कर्य्येण सर्वं विषयदाढ्यविलोपप्रसङ्गात्। गतचीनयुद्धे बहवः सिड्यूलकाष्टसंज्ञका (हरिजना) सेनासु नियुक्ता युद्धावसरे ते भीता

युद्धं कर्तुमसमर्था भारभूता जातास्ततस्ते सेनातः पृथक्कृताः। सिंहशावकानां करिघटाकुम्भोन्माथिनां साहसं दृष्ट्वा तन्मध्यपालितोऽपि शृगालशावको भीतस्तेषां निन्दनं कृतवान्। तच्छ्रुत्वा सिंह्या सान्त्वितः।

'शूरोऽसि कृतविद्योऽसि दर्शनीयोऽसि पुत्रक।
यस्मिन्कुले त्वमुत्पन्नो गजस्तत्र न हन्यते॥'

यदुक्तम् 'क्षत्रिया यद्यपि वीरा भवन्ति तथापि दूरदर्शिनो ना भवन्ति। वैश्याः चतुरा अपि भीरवो भवन्ति तत एव हिन्दूनां पराजयो भवति। अतएव रणजीतसिंहेन फ्रेञ्चः सेनानायको नियुक्तः' इति तत्तुच्छम् राजनीतिरण-नीतिशास्त्राभ्यासिनां क्षत्रियाणां योग्यसेनानायकत्वे बाधाभावात्, तदनभ्यासे सर्वोऽप्ययोग्यो भवति।

यदुक्तम् 'जातिभेदादेव हीनशक्तिकत्वेन हिन्दवो विधर्मिभ्य पराभूताः। जातिभेदाभावादेव बौद्धस्याशोकस्य पूर्वसमुद्रमारभ्य अफगानिस्तान ईरान पर्यन्त विशालराज्यं वृत्तम्। पुनरपि जातिवादिनां छद्मसाफल्येन जातिवादोन्मेषाद्धिन्दूनां पराभवो जातः। तदानीमेशियामहाद्वीपे मेक्सिकोचीननार्वेपर्यन्तं धर्मप्रचाराय बौद्धा गताः, इति तदपि तुच्छम्, अप्रयोजकत्वात्। जातिभेदस्य संघटनामूलत्वेन शक्तिवृद्धिहेतुत्वमेव भवति। कुटुम्बग्रामनगरप्रान्ताद संघटनानां राष्ट्रियसंघटनमूलत्ववज्जातिसंघटनानामपि महासंघटनहेतुत्वमेव भवति न विघटनहेतुत्वम्।

किञ्च जातिभेदाभावेऽपि धनिकनिर्धनादिभेदेन समूहभेदो भवत्येवं सर्वत्रैव च देशेषु ज्ञानिवर्ग-योद्धृवर्ग-व्यापारिवर्ग-शिल्पिवर्गभेदो भवति, वर्गैरेतैर्विना कार्यनिर्वाहासंभवात्। सर्वत्र तु तत्तत्क्षेत्रप्रवेशाय संघर्षो भवति। भारते तु जन्मना वर्णव्यवस्थानात् संघर्षमन्तरैव तद्विभागः सम्पद्यते। लोभद्वेषेर्ष्यामूलकः सर्वत्र संघर्षो भवति न जातिभेदमूलकः, जातिभेदस्य तदप्रयोजकत्वात्।

यदुक्तम् विधवाविवाहे काशीस्थविदुषां सम्मतिः प्राप्ता, तत्तु मिथ्यैव, विदुषां शास्त्रपारतन्त्र्यात्। विद्वदाभासाः सुधारकास्तु पूर्वमपि सम्भाव्यन्ते इत्यन्यदेतत्।

यदुक्तम् वैश्यः शूद्रोऽन्त्यजो वा यावद्धिन्दुर्भवति तावत्तस्य सम्मानं दुर्लभम्, यवनादिधर्माङ्गीकारेण न हिन्दुष्वेव तत्संमानं वर्धतेऽपितु तच्छासनमपि स्वीकर्त्तुं शक्यते, इति तन्न, तत्र जातिभेदापेक्षयाऽविवेकस्यैवापराधित्वात्। भारते धर्मतत्प्रतिपादकशास्त्रमूलको जातिभेदो न द्वेषघृणादिमूलकः। अत एव प्राचीनकाले तत्त्वज्ञस्य विदुरस्य शूद्रस्यापि, धर्मव्याधस्यान्त्यजस्यापि परमादरो दृष्टः काल्पनिकैर्मिथ्याभूतैरितिहासैः जातिव्यवस्थां प्रति घृणाप्रसारायैव यतितं सुधाकाभासैः इत्यपि न विस्मर्तव्यम्

यदुक्तम् मराठापेशवावीराणां पराक्रमं दृष्ट्वा भीतोऽपि अब्दाली अहमदशाहस्तेषां पृथक्-पृथक भोजननिर्माणादिव्यवस्थामालोक्य विजयाय साहस कृतवान्। मुसलमाना अश्वारूढा एव भुञ्जाना युद्धायोपजग्मुः महाराष्ट्रियास्तु भोजननिर्माणव्यग्रास्तेषां प्रतिभटा न बभूवुः। तेनैव ते पराजिता इति, तदपि तुच्छम्, नियमपालनस्य शक्तिसंवर्द्धनहेतुत्वात् नियमनिष्ठाः कदाचिद् भोजनाद्यलाभेऽपि युद्धतत्परा विजयन्ते। दार्ढ्यमेव विजयमूलमत एव कदाचिद्विपत्तौ भोजनविवेकशून्यानामपि भोजनं नोपलभ्यते तदानीं दार्ढ्यं तेषामप्यपेक्षितमेव तदन्तरा विजयासंभवात्। वर्णव्यवस्थासमर्थकस्य कौटल्यापरनामधेयस्य चाणक्यस्य नेतृत्वे वर्णव्यवस्थानुसारेणैव चन्द्रगुप्तस्य साम्राज्यमतिवृद्धिमुपगतम्। मर्यादानतिक्रमणेऽपि योद्धृणामुत्साहपारम्पर्यपूर्वकं विजयवैजयन्तीप्रस्फुरणदर्शनात्। किञ्च भोसलासिन्धियाप्रभृतीनामब्राह्मणानामपि शासनसम्मानं ब्राह्मणैरङ्गीकृतम्। तेषां भाग्यसूर्य्यावसानसमयेऽपि पेशवाशासकाः ससम्मानमेव तान् पुरोधायैव प्रवर्त्तन्ते स्म। राजसूये क्षत्रियं राजानं सिंहासनारूढं कृत्वा ब्रह्मविद्वरिष्ठा अपि ब्राह्मणास्तान् स्तुवन्ति। एतेन स्वोच्चत्वाभिमानेन ब्राह्मणा इतरानवमन्यन्ते इत्यादि कल्पना पराहता।

यदुक्तम् प्रजातन्त्रे जनतन्त्रे च जनतायाः शासनम्, जनतायै शासनम् जनतया शासनम्, जनतन्त्रशासनम् भवति। यद्यपि क्वचित्स्त्रीणां शूद्राणां जातिविशेषाणाञ्च वर्गविशेषाणाञ्च जनतायामन्तर्भावस्तथापि ये वयस्काः स्वपरार्थं चिन्तयितुं समर्थास्ते सर्वेऽपि जनताशब्दस्यार्थत्वेन गृह्यन्ते। तत्रापि

प्रजातन्त्रपदेन शासनसर्वोच्चसत्ता व्यक्तिषु परिवारेषु दलेषु च न पर्यवस्यति किन्तु समाजे पर्यवस्यति । तथा च समाजस्य तादृशी काचिद् व्यवस्था शासनस्य तादृक् संघटनं सामाजिकसम्बन्धस्य तादृशी पद्धतिः, येन कस्यचित्-क्वचित् सहजातोऽधिकारो न भवति । तेन मनुष्यः स्वस्मिन् पूर्णश्चरमफलरूपः । समाजे वैयक्तिकोन्नतिम्प्रत्यल्पतमोऽवरोधः । तेनैव समेषां साम्यं सिद्धयति । रूसोमहाशयस्य रीत्या विषमता सभ्यतायाः परिणामः, सामाजिकप्रगतिविचारस्याधारः समता ततश्च जातिभेदे सति साम्यदर्शनं दुर्लभमेवेति, तदपि तुच्छम्, भावानवबोधात् । सर्वथा साम्यं नाम गुणवैषम्यमूलके त्रिगुणात्मके संसारे न सम्भवत्येव, त्रिगुणात्मकप्रपञ्चाधिष्ठानभूतं ब्रह्मैव सर्वत्र समम् । तदुक्तं गीतायाम्—

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।
विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥"
'विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥

मृल्लोहसुवर्णमयेषु घटेषु भेदे सत्यपि तत्रत्याकाशस्य सर्वत्र यथाऽभेदस्तथा सर्वाधिष्ठाने विज्ञानमात्रे परस्मिन्नभिन्नेऽपि ब्राह्मणश्वपाकादिहस्तिगवादिभेदास्तु सर्वथानपलपनीया एव । अमृतस्य पुत्रा, इति श्रुतिरीत्या समेऽपि जीवा यद्यपीश्वरपुत्रा एव, तेन समेषां स्वाभाविकं साम्यं भ्रातृत्वं स्वातन्त्र्यञ्च तथाप्यविद्योपस्थापितदेहाद्युपाधिं यावच्छ्वशूकरहस्तिगवादिवत् विप्रश्वपाकादिभेदोऽपि विद्यत एव । व्यावहारिकरीत्याऽपि सर्वेषु प्राणिषु परमेश्वरांशत्वबुद्धयः सर्वत्र सौहार्दहितैषिताऽऽनृशंस्यादिकमादरणीयमेव । तदुक्तं रन्तिदेवेन—

'नत्वहं कामये राज्यं न स्वर्गं नापुनर्भवम् ।
कामये दुःखतप्तानां प्राणिनामार्तिनाशनम् ॥'

मानवत्वेन समेषां यथायोग्यं भोजनाच्छादनावासचिकित्साभ्युदयौपयिक शिक्षादिव्यवस्था भवेदित्यंशे व्यावहारिकमपि साम्यं सम्भवति, न तदर्थं जातिधर्मध्वंसापेक्षा न वा शास्त्रोन्मूलनम् आवश्यकम् ।

यैरप्युच्यते 'अस्मद्देशे चर्मकारोऽपि राष्ट्राध्यक्षस्यासनमारोढुं शक्नोतीति हेतोरुन्नतिमार्गाप्रतिरोधात् सर्वंसाम्यमिति तत्रापि राष्ट्राध्यक्षपदलिप्सोः योग्यत्वं राष्ट्रविश्वासभाजनत्वञ्चेति विशेषणमवश्यं देयमन्यथा समेषां राष्ट्राध्यक्षबुभूषाणां संघर्षः कथमिव परिहर्त्तव्यः ? तदभ्युपगमे तु भारतीयशास्त्रैरेव किमपराद्धम् ? तत्र तु सर्वेऽपि जीवा अमृतस्य पुत्राः सन्ति योग्याः सन्तः सर्वेऽपि न केवलं राष्ट्राध्यक्षतां किन्तु सर्वेश्वरताञ्चाप्यर्हन्ति । ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवती'ति 'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' इति श्रुतिभ्यः । व्यवहारे तु समेषु-स्वपूर्वजानां देशानां कुलानामवस्थानाच्च वैशेष्यमनुवर्त्तत एव । शरीराणां परिमाणबलविज्ञानाद्यगणितशक्तिवैषम्यं सर्वजनीनमेव ।

यदुक्तम् जातिभेदे गालिदाने द्विजस्य साधारणोऽर्थदण्डः शूद्राणामुग्रदण्ड, इति तन्न, क्वचिद्दण्डवैषम्यस्य सर्वैरभ्युपेयत्वात् । क्वचिदेकापराधप्रसक्तेष्वपि दण्डवैषम्यं दृष्टम् । न्यायाधीशेन तस्मिन्नेवापराधे कस्मैचित् भवानेवं संवृत्त इत्युक्तम्, कस्मैचिद्धि वाग्दण्डः, कस्मैचित्कारावासो दत्तः । परिणामवैविध्यं तत्र दृष्टम् । प्रथमस्य तदानीमेव हृदयं पुस्फोट । द्वितीयेनात्मघातः कृतः । तृतीयः कालान्तरे पुनरपि तस्मिन्नेवापराधे निगृहीतः । अपराधिनां स्वभावावस्थादिभेदेनैव कृतेऽधिकदण्डः, त्रेतायामर्थदण्डो द्वापरादौ शरीरदण्डः प्रचलितः । व्यवसायादिभेदोऽपि वर्णभेदेन युक्त एव, वंशानुक्रमेण योग्यतापरिचयसौकर्यात् । अतएव सर्वाण्यपि शासनतन्त्राणि धर्मनियन्त्रितान्येव हितकराणि भवन्ति । धर्मविरुद्धा बहुमतिरपि नियन्तव्यैव. लोकेऽज्ञानविज्ञानबाहुल्याबाहुल्यदर्शनात् । तदुक्तम्—

'एकोऽपि वेदविद्धर्मं यं व्यवस्येद् द्विजोत्तमः ।
स धर्म इति विज्ञेयो नाज्ञानामुदितोऽयुतैः ॥', मनुः

नहि कश्चिदपि लोकतन्त्रप्रियोऽपि मतबाहुल्याश्रयेण स्वशिशोश्चिकित्सां कारयति किन्तु चिकित्साविशेषज्ञसंमत्यैव सर्वोऽपि तत्र प्रवर्त्तते । यन्त्रपरिष्कारे च शिल्पविशेषज्ञसंमत्यैव सर्वत्रादरो न बहुमतेः । न्यायवादिष्वपि विशेषज्ञः पूज्यते न मतबाहुल्यम् । राज्ञां लोकरञ्जनं धर्मः तत्राल्पज्ञोऽपि नावधीरणीयः ।

लोकप्रियेण शासकेन भाव्यमित्येतदर्थं लोकमतमादरणीयम्। तत्रापि न मतबाहुल्यमेव किन्त्वल्पलोकमतमपि नोपेक्षणीयमिति लोकतन्त्ररहस्यम्। तदनुरोधेनैव भगवता राघवेन्द्रेण महाभागा सीताऽपि विवासिता।

'स्नेहं दयाञ्च सौख्यञ्च यदि वा जानकीमपि।
आराधनाय लोकस्य मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा॥'

किञ्च देहातिरिक्तात्मवादिमते यथैतज्जन्मकृतानां कर्मणामन्येन देहेन फलं भुज्यते तथैव जन्मान्तरकृतानामपि कर्मणां फलमन्येन देहेन भुज्यते। जन्मानि चोच्चावचानि तादृक्प्राक्तनकर्ममूलकानि। ये राष्ट्ररक्षणार्थमुत्साहेन प्राणानुत्सृज्य वीरगतिं गच्छन्ति तेषां परिवारा अनुगृह्यन्ते। जीवन्तश्च ते सविशेषमाद्रियन्ते।

तथैव ये शुभकर्मभिः शुभां योनिमाप्नुवन्ति ये चाशुभैरशुभां योनिं निगच्छन्ति तेषु व्यवहारवैषम्यं नासङ्गतम्। श्रुतिश्च रमणीयाचरणैर्ब्राह्मणादि योनिप्राप्तिः, कपूयाचरणैः कपूययोनिप्राप्तिर्भवतीति स्पष्टं वक्ति। तेनैव शिक्षादि वैषम्यम् तदनुरोधेनैव वेदाध्ययनतदर्थानुष्ठानाधिकारानधिकारव्यवस्था यथानेकेषां बहूनां विशेषाणां सत्त्वेऽपि शासनपर्षत्प्रतिनिध्यादि निर्वाचने बाधा नोत्पद्यते तथैव जातिसमुचितधर्मादिविशेषाणां सत्त्वेऽपि न तत्र काचिद्बाधा। नहि सर्वाणि कार्याणि सर्वैः कर्त्तुं शक्यन्ते नवा तत्र सर्वेषां विशेषज्ञता संभवति। साम्प्रतमपि तत्तद्विशेषज्ञतार्जनाय प्रयतमानो दृश्यते।

योग्यता च वंशानुक्रमेण स्पष्टं विज्ञायते। यत्रान्यत्रानुमीयते तत्र भ्रान्तिरपि संभवति। यद्यपि चान्दोलनैः स्वाभाविकं वैशेष्यमतिक्रम्यते तथापि नहि वस्तुशक्तिरान्दोलनेन निवार्यते सिंहत्वादि वैशिष्ट्यं नान्दोलनेन निवार्यते।

भारतीयेतरैश्च सुधारकैः यद्यपि जन्ममूलकं चातुर्वर्ण्यं नाभ्युपगम्यते तथापि गुणमूलकं तदभ्युपेयत एव। शास्त्रविरोधिभिरितरैरुच्छृङ्खलैस्तु सर्वथापि चातुर्वर्ण्यमपनुद्यते। तद्रीत्या ब्राह्मणक्षत्रियादि नाम सोढुं न शक्यते।

अपरैश्च तत्र क्षम्यते, प्लेटोप्रभृतिभिर्विद्वद्भिरपि मनुष्यमात्रे श्रेणीत्रयस्याभ्युपगमात् शास्त्रज्ञैस्तु यत्र जन्मना वर्णव्यवस्था लुप्ता तत्र गुणकर्मभिः सा प्रति-

स्थापनीया। येषामविच्छिन्नपारम्पर्येण वर्णव्यवस्थाऽक्षुण्णा तैस्तु तस्याः प्राणपणेन पालनं कर्तव्यम्। येषां तु ब्राह्मणादिनामतोऽपि घृणा भवति तेषां तु हिन्दुनामतोऽपि न चिराद् घृणोत्पत्स्यते।

यदुक्तम् कदाचिज्जातिप्रथाया लाभदायकत्वेऽप्यद्य तस्या हानिकरत्वेनोन्मूलनमावश्यकम्, स्मृतिपुराणादिभेदेन परिवर्तनसिद्धायास्तस्या अभ्युगमात् धर्मस्य सदैकरूपत्वे स्मृतिभेदानुपपत्तिरिति तन्न भावानवबोधात्।

तथाहि 'धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुति' रिति नीत्या धर्मस्यापौरुषेयवेदमूलकत्वेन 'श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छ, दिति रीत्या स्मृतीनां तन्मूलकत्वेनैव प्रामाण्यम्। वेदानाञ्चानादित्वमपौरुषेयत्वमेकरूपत्वमेव। वेदविरुद्धाश्च स्मृतयस्त्यज्यन्ते।

'या वेदबाह्याः स्मृतयः याश्च काश्च कुदृष्टयः।
सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः॥' इति स्मृतेः।

वेदाविरुद्धा अपि स्मृतयो वेदमूलकत्वानुमानेनैवाद्रियन्ते। विरोधे त्वन-पेक्षं स्याद सति ह्यनुमान' मिति जैमिनीयसूत्रप्रामाण्यत्। अतएव 'औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेति' इति श्रुतिविरोधेन औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्या, इतिकल्प स्मृतेः गौणार्थकताभ्युपेयते। तथा च प्रातरादिभेदेन सन्ध्याभेदवदापत्संपद्भे-देन तद्धर्मभेदवद्युगादिभेदेनापि धर्मभेदोऽनादिवेदमूलक एव। स एव भेदः स्मृतिभिर्बोध्यते। तथा च स्मृतयः सर्वथा वेदमूलिका एव न स्वतन्त्राः। वेदविरुद्धानां त्याज्यत्वोक्तेः। तथा च जातिभेदेन धर्मभेदस्य वेदविहित त्वात्तदपलापोऽसङ्गत एव। धर्मस्य हितकरत्वमधर्मस्य हानिकरत्वमपि शास्त्रैक गम्यमेव। तद्भिन्नप्रमाणकत्वे शास्त्रस्य निष्प्रयोजनत्वापत्तेः।

यदुक्तम् 'देशकालभेदेन शब्दार्थपरिवर्तनं भवति पूर्वमसुरशब्दस्य सुराऽस्वीकारात् श्रेष्ठेऽर्थे प्रवृत्तिरासीत्। परमेश्वरोऽपि महानसुरो महाप्राण त्वात् कुशाग्रबुद्धित्वादुच्यते स्म। परमद्यत्वे निकृष्टेऽर्थे तस्य शब्दस्य प्रवृत्ति-र्जाता। चण्डालशब्दस्य प्रचण्डतेजस्विन्यर्थे प्रवृत्तिरासीदिदानीमन्त्यजे तस्य प्रवृत्तिः। राक्षसशब्दस्य रक्षके प्रवृत्तिः परमिदानीं तेषां स्वसम्बन्धे प्रयोगे क्षोभो जायते।" इति,।

तन्न, व्युत्पत्तिभेदेनार्थभेदस्य शाश्वतिकत्वात्। नहि कालभेदेन शब्दार्थभेदः. शब्दार्थसम्बन्धस्यौत्पत्तिकत्वात्। 'औत्पत्तिकस्तु' इति जैमिनि सूत्रात्। अनेकार्थस्य हरिशब्दस्येव प्रयोक्तृभेदादवसरभेदाच्च नानार्थानां शब्दानां श्लेषालंकारे श्लिष्टभाषणे च विभिन्नेष्वर्थेषु प्रयोगो न विरुध्यते। सुराया अस्वीकारात् असुरः। असु प्राणः; प्राण इति बलं बोध्यते, तस्य प्राणमूलकत्वात्। तथा च

असुषु प्राणेषु तदुपलक्षितेष्वनात्मसु रमणादपि असौ बलवानसुर उच्यते। अशोभने ब्रह्मभिन्ने जगति रमणाच्च असुरशब्दस्य तामसजनेषु प्रवृत्तिर्भवति।

राक्षसशब्दस्य तु न रक्षके प्रवृत्तिः रक्षत्यस्मादिति व्युत्पत्या घातुकेषु यातुधानादिष्वेव शब्दकल्पद्रुमादौ तत्प्रवृत्तिरुक्ता।

यदुक्तम्—यजुर्वेदे त्रिंशदध्याये चण्डालशब्दस्य प्रचण्डतेजस्विन्यर्थे प्रयोगस्तदसत्. 'वायव चण्डालमित्युक्तः, तत्राध्याये ब्राह्मणक्षत्रियादिजातिप्रसङ्गात् सङ्करजातिरेव गृहीता। ब्राह्मणीगर्भाच्छूद्राज्जातः चण्डालः। चडि घातोश्चण्डत्वात् चण्डः परमेश्वरश्चण्डीभवतीति तु यौगिकः। चण्डालस्तु जाति विशेषे रूढः।

यदप्युक्तम् "श्रेणीभेदो यत्र भवति। तत्र जातिनिबन्धना दोषा न भवन्ति। भारते तु जातिमूलक उच्चावचभावो भवति।" इति तन्न, धर्मार्थं वृत्त्यर्थञ्च ब्राह्मणादि जातिप्रयोगावश्यकत्वात्।

वेदादिशास्त्रेषु येषां प्रामाण्यबुद्धिस्तेषां ब्राह्मणादिवर्णव्यवस्थासु परमादरो; येषां तज्ज्ञानं तदादरश्च न स्यात्तेषामेव तदपलापः संभवति। दूर्वाकन्दनिकन्दना वंशाखनन्दना इव शासकाः सुधारकाश्च बहवः समायान्ति यान्ति च; ते दूर्वाकन्दनिकन्दनमिव जातिव्यवस्थोन्मूलनं सुकरं मन्यन्ते। परं तेषां तदभिमानं मिथ्यैव। यथाकालं दूर्वादिलस्येव जातिवादस्य विरूढमूलत्वादुन्मूलनमसंभवमेव।

यदुक्तम् यथा शीतोष्णनिवृत्त्यर्थं अन्धकारनिवृत्त्यर्थञ्च प्रयत्न आस्थीमते तथैव निकृष्टजातिनिवृत्त्यर्थं यत्नः कर्तव्यः।" इति, तन्न, केषाञ्चिद्धातूनां परिवर्तनासंभवात्। नहि प्रयत्नसहस्रेणापि गर्दभोऽश्वः, श्वा वा सिंहः

संपादयितुं शक्यः। तथैव श्वपाको ब्राह्मणः, ब्राह्मणो वा श्वपाको न भवितुं शक्तः। मतङ्गोपाख्यानेन तत्साधितत्वात्। शुभैरशुभैर्वा कर्मभिर्जन्मान्तरेषु तु जातिपरिवर्त्तनं सुशकमेव। जातिवादेन भोजनविवाहादिनियन्त्रणेनोच्छृङ्खलतैव निवार्य्यते। यथेष्टाचरणन्तु न जातिवादस्य फलं, किन्त्वविवेकस्य तत्फलम्।

यद्यपि साम्प्रतं सेक्युलरवादाभ्युपगमात् शासका निर्धर्मकतायां धर्महीनतायां गौरवं मन्यन्ते। ते च जातिभेदं नाङ्गीकुर्वन्ति। स्वाच्छन्द्येन भोजनविवाहादिसमर्थकाः सन्ति। तद्रीत्या सर्वे सर्वाधिकारिणः, सर्वे सैनिकाः सर्वे पुरोहिताश्च भवन्ति।

न्यायालयेषु शिक्षणालयेषु च जात्युल्लेखप्रथा समापिता। जातिभेदाभ्युपगन्तारो व्यवहर्त्तारश्च घृणास्पदतां गताः। भोजनविक्रेतारः सार्वजनिकभोजनालयस्वामिनो जातिभेदव्यवहारिणो दण्ड्यन्ते। जातिभेदमुपमृद्य हरिजनादिषु भोजनविवाहादिव्यवहारिणः पुरस्क्रियन्ते। जातिनिन्दकानि जातिसम्बन्धितघृणोत्पादकानि साहित्यानि पुरस्क्रियन्ते, पाठ्यपुस्तकेषु च निवेश्यन्ते। न्यायवादिचिकित्सकाध्यापकपुरोहितादिपदे शूद्रहरिजनादयः प्रतिष्ठाप्यन्ते। ब्राह्मणक्षत्रियाद्यङ्कितविद्यालयादयः प्रतिबद्ध्यन्ते। शासकीयेषु सूचनाप्रसारकेन्द्रेषु (रेडियो) समाचारपत्रेषु जातिविरुद्धाः प्रचाराः प्रसार्य्यन्ते। शासकीयपत्रेषु पण्डितचतुर्वेदद्विवेदचतुर्धरादिजातिसूचकाश्च शब्दा निष्कास्यन्ते। जात्यादित्रोटका भावाः प्रतिक्षणं प्रसार्य्यन्ते। तथापि शुद्धशास्त्रीयसिद्धान्तप्रसारेण तन्निवारणं संभवत्येव। धियां तत्त्वपक्षपातित्वस्वाभाव्यात्। अविचारितरमणीयैस्तर्काभासैरसद्भिरभिनिवेशैः प्रचारिता विरूढमूला अपि जातिधर्मादिसम्बन्धिन्यो भ्रान्तधारणाः प्रमाणमूलकैर्विचारैः संघर्षे स्थातुं न शक्ष्यन्ति। तथा चाहुर्बाह्या अपि

निरुपद्रवभूतार्थस्वभावस्य विपर्य्ययैः
नबाधो यत्नवत्त्वेऽपि बुद्धेस्तत्पक्षपाततः।'

लोकतन्त्रशासने जनमनोऽनुविधायिनो नियमा भवन्ति। तद्विरुद्धास्तु नियमा लोकतन्त्रविरुद्धा एव। युक्तिशास्त्रविरुद्धानां विचाराणामाचाराणाञ्च शासकीयनियमबलेन जनतायामारोपणम् युक्तिशास्त्रबलरिक्ततामेव द्योतयति। किञ्च मिथ्याप्रचारैरपि युक्तिशास्त्राश्रितमपि सत्यं क्वचिन्मिहिकाभिर्मिहिर

इवाच्छाद्यते। श्रूयते छद्मकुशलैः पाटच्चरैः कस्यचिच्छ्रोत्रियस्याजशावके श्वशावकबुद्धिमुत्पाद्याजशावकस्त्याजितः।

आस्तिकास्तु नित्यनिरस्ताशेषशङ्काकलङ्कपङ्केः पौरुषेयैर्वेदैः अतितन्मूलकान् धर्मानाश्रयन्ते धर्माणां जात्याद्युद्देशेन विधीयमानत्वात्। चित्रमिदं सर्वेषामपि स्वधर्मजातिसंस्कृतिशास्त्रपालनवर्धनादौ प्रवृत्तिर्दृश्यते। भारतीयानां तेषु घृणैव दृश्यते। बद्धमूलाया दासताया परिणतिर्यच्छत्रूणां जात्यादयो रोचन्ते स्वीयाश्च द्विष्यन्ते इदमेव शत्रवः कामयन्ते—

'योऽसत्सेवो वृथावागो न श्रोता सुहृदां सताम्।
परान् वृणीते स्वान् द्वेष्टि तं गौस्त्यजति भारत॥'

विजेतारो विजितान् दासान् कर्तुं प्रवर्त्तन्ते। कूटनीतिज्ञास्तु न केवल राष्ट्रस्य भौतिकं शरीरमेव दासयन्ति किन्तु राष्ट्रस्य मानसमात्मानमपि परतन्त्रयन्ति। यत आयसीभिः शृङ्खलाभिर्निगडितोऽपि जनः तास्त्रोटयितुमुत्सहते। बुद्धिविलुम्पकैर्द्रव्यैर्विकृतमस्तकः पराधीनमानसस्तु स्वात्मानं स्वीयांश्च विगर्हति। विशृङ्खलोऽपि स तृणायते। तत एव पाश्चात्यैर्वञ्चिता भारतीयाः स्वसंस्कृतिं निन्दन्ति। स्वशास्त्राणि स्वधर्मांश्च धिक्कुर्वन्ति। स्वजातिं पूतिकूष्माण्डीकृतां मन्यन्ते। स्वपूर्वजांश्चासभ्यान् मन्यन्ते। स्वभाषा स्वचिकित्सा स्वपद्धतिः स्वजनाश्च तेभ्यो न रोचन्ते। शत्रवो यद्विनाशाय प्रवर्त्तन्ते तन्नाशाय भारतीया एवाहर्निशं प्रयतन्ते। आकाशवाण्यादिसूचनाप्रसारसाधनैर्वृत्तपत्रैः साहित्यैश्च शत्रूणामेव साहाय्यमाचरन्ति।

पाकिस्तानीयाः स्वरेडियोयन्त्रेण भारतीयान् शासकाञ्जनांश्च विधर्मान् नास्तिकान् धर्मनिरपेक्षान् वदन्ति। भारतीयनेतारोऽपि हिन्दुस्थानपाकिस्तानयोर्युद्धं धार्मिकाधार्मिकयोः (मजहबीराज्यगैरमजहबीराज्ययोः) युद्धं घोषयन्ति। स्वात्मनः सेक्युलरवादितां प्रमाणयितुं हिन्दूविश्वविद्यालयस्य हिन्दूनाम निष्कासनाय प्रयतन्ते। तदीयया दृष्ट्या न केवलं ब्राह्मणादिजातयो निन्द्याः किन्तु हिन्दुनामापि निन्दनीयमेव। जातिधर्मविरुद्धाभियाने वरिष्ठा अपि शासकाः आप्राणपातं बद्धपरिकराः तदभिनिवेशादेव जातिभेदान् धर्मभेदांश्चापलपन्ति चार्वाका इव ते सर्वे प्रत्यक्षमेव प्रमाणं प्रधानयन्ति।

वस्तुतस्तु प्रत्यक्षमेव प्रमाणमिति वदनमपि प्रत्यक्षवादिनो नोपपद्यते। तथा हि-प्रत्यक्षमेव प्रमाणमत्युक्तिर्विप्रतिपन्नानज्ञान् संशयालून् विपर्यस्तांश्च प्रति प्रयुज्यते? सर्वान्प्रति वा? नान्त्यः, उन्मादविलसितत्वात् प्रतिपित्सितमथ प्रतिपादयतोऽनवधेयवचनत्वात्। प्रथमे कथमन्यगता प्रतिपित्सा विप्रतिपत्तिर्वाऽयुष्मता प्रतिपन्ना? तयोः रूपादिहीनत्वेन नेत्राद्यगोचरत्वात्। नापि-मनसा तस्य बहिरस्वातन्त्र्यात्। तेषां वाग्विन्यासेनेति चेन्न, शब्दप्रामाण्याभ्युपगमापातात्। नापि मुखाकृत्या तदवगमः, अनुमानप्रामाण्याभ्युपगमापातात्। किञ्च शब्दप्रामाण्यं विना पित्रोः परिज्ञानासंभवेन पितृसम्पत्तौ दायभागित्वानुपपत्तिः। भगिन्यादिज्ञानासंभवेन भगिन्यादिपरिणयापत्त्या पशुप्रायत्वापत्तिश्च भवेताम्।

ननु ब्राह्मणस्य शूद्रस्यान्त्यजस्य यवनस्य वा जन्मनि मरणे च शरीरे रक्तमांसादौ च चक्षुरादिभिर्वैलक्षण्यं नोपलभ्यते इति कुतस्तत्र जातिभेद इति चेन्न, केवलचक्षुराद्यनुपलब्धे हारकादिरत्नवैशेष्ये, षड्जत्वादिस्वरवैशेष्ये च व्यभिचारात्। यथा तत्र रत्नशास्त्राभ्यासजसंस्कारसंस्कृतमनःसचिवेनैव चक्षुषा रत्नादिवैशेष्यमुपलभ्यते, गान्धर्वशास्त्राभ्यासजन्यसंस्कारसहकृतमनःसव्यपेक्षेणैव श्रोत्रेण षड्जत्वादिभेदा ज्ञायते, तथैव धर्मशास्त्राभ्यासजन्यसंस्कारसंस्कृतमनःसव्यपेक्षेण प्रत्यक्षादिनैव जातिवैशेष्योपलम्भः।

किञ्च भवतां बहुमता मुसलमईसाईप्रभृतयोऽपि मातृदुहितृभगिनीभिः परिणयं वर्जयन्ति। जारजांश्च सन्ततीर्निन्दन्ति। न च तत्र वैशेष्यं प्रत्यक्षेणाध्यक्षयितुं शक्यते तथापि तत्र वैशेष्यमभ्युपगम्यैव व्यवहारः क्रियते। तेन भगिन्यः पत्न्यः मातरो दुहितरः सर्वा अपि स्त्रियः समाः, जारजाः कुलजाः सर्वे मानवाः समाः, इति भवतां गुरवः पाश्चात्या अपि नाभ्युपगच्छन्ति। सर्वा स्त्रियः समा इति घोषस्तु शुनामेव शोभते न मनुजानाम्।

'न जारजातस्य ललाटशृङ्गं कुलप्रसूतस्य न पाणिपद्मम्॥"
इत्यप्युक्तम्।

आस्तिकास्तु गङ्गाजलमितरजलविलक्षणमेव, भगवन्नामेतरनामविलक्षणमेव, ब्राह्मणक्षत्रियादिकं मात्रादिकञ्चेतरविलक्षणमेवाभ्युपयन्ति। आम्रेषु शालिषु गवाश्वादिषु च यथा अपरिगणिता जातिभेदा अभ्युपगम्यन्ते। तेषां

साङ्कर्यं परिवर्ज्यते.। नित्यमनेकसमवेतं घटत्वादिकं जातिर्भवति। मनुष्यत्वादिकमिव ब्राह्मणत्वादिकमपि तदुर्यभ्युपगन्तव्यमेव। अनुलोमसाङ्कर्ये प्रातीतिकलाभेऽपि वंशक्षयः, प्रतिलोमसाङ्कर्ये तु सन्ततिह्रासोऽपि। व्यभिचारश्च सर्वैर्दूषणमुपेयते। यदि दूषणं तर्हि तज्जन्या सन्ततिर्दूषितैवेति मन्तव्या। रक्तभेदो रङ्गभेदो रचनाभेदो नासिकाशिर आदिभेदाच्च वैलक्षण्यं मनुष्येषु स्पष्टमुपलभ्यते। मुसलिमा ईसायिनश्च हिन्दूनां स्वधर्मे संग्रहाय हिन्दूधर्मस्य हिन्दूशास्त्रस्य हिन्दूसंस्कृतेश्चापकर्षं वर्णयन्ति। मुस्लिमादिधर्मादीनां महत्त्वञ्चाप्युभये वर्णयन्ति। साधारणा हिन्दवोऽपि स्वेषां परेषाञ्चैकमत्येन हिन्दूधर्मादेरपकर्षं विज्ञाय मुस्लिमादिधर्मादेरुत्कर्षञ्च विज्ञाय हिन्दूधर्माद्विरज्य मुस्लिमादयो भवन्ति।

पाकिस्तानीया अन्ये च सर्वे स्वधर्मग्रन्थानां धर्माणां संस्कृतीनां लोकोत्तरं माहात्म्यं वर्णयन्तस्तत् प्रशसन्ति। भारतीयाश्च स्वशास्त्राणां धर्मसंस्कृतीनाञ्च धिक्कारपूर्वकं निन्दां कुर्वन्ति।

तदुपेक्षणार्थं पुरस्कारं वितरन्ति। यदि सत्यमेव तर्हि ते नेतारो मुस्लिमादिधर्मेषु किमर्थं न प्रविशन्ति।

वस्तुतः हिन्दुधर्मादिनिन्दार्थमेव परधर्मान् प्रशंसन्ति। वस्तुतस्ते नास्तिका सर्वधर्म-सर्वशास्त्र-बहिर्भूताः सर्वानेव तथाभूतांश्चिकीर्षन्ति। अन्येषां स्वधर्मनिष्ठाञ्चालयितुमसमर्था लज्जमानाः हिन्दवो भूत्वा तिष्ठन्ति। केचित्तु अन्तरतो-धर्मनिष्ठा अपि नास्तिकप्रायाणां शासकानां सन्तोषार्थं बहिरेव नास्तिकायन्ते अनर्गलञ्च प्रजल्पन्ति।

क्षितिमोहनसेनादयो यत्र ऋग्वेदस्य दशममण्डले पुरुषसूक्ते ब्राह्मणादिवर्णानामुत्पत्तिस्तस्यार्वाचीनतां मन्यन्ते। तदपि निर्मूलम्। सम्प्रदायाविच्छेदे सत्यस्मर्यमाणकर्तृकत्वेन न केवलं सम्पूर्णस्य ऋग्वेदस्य किन्तु सर्वस्यैव वेदस्यानादित्वापौरुषेयत्वप्रसिद्धेः।

श्रीगांधीमहाशयोऽम्बेडकरश्च जन्ममूलकं चातुर्वर्ण्यं मन्यते। न केवलं चतुर्णामिव वर्णानां किन्तु तेषां साङ्कर्येण तदवान्तरजातीनामपि सिद्धिरस्त्येव।

शुक्लयजुर्वेदस्य त्रिंशदध्याये 'वायवे चण्डालम्' इतिसङ्करजातीनामपि वर्णनदर्शनात् ।

अत एव गृत्समदपुत्राच्छौनकाच्चातुर्वर्ण्यप्रवृत्तिरिति कथनमज्ञानविजृम्भितम्; तस्यानादिवेदसिद्धत्वात् ।

शौनकाद्ब्राह्मणादिकन्यासु चतुर्णां वर्णानामुत्पत्त्या तस्य चातुर्वर्ण्यप्रवर्तकत्वोपचार एव । वेदपुराणादसर्ववचनानां समन्वयसिद्ध एवार्थो ग्राह्यः । न च सर्वज्ञकल्पानां परस्परविरुद्धभाषित्वमाधुनिकानामिव संगच्छते । अतः हरिवंशे —

'पुत्रो गृत्समदस्यापि शुनको यस्य शौनकाः ।
ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्चैव वैश्या शूद्रास्तथैव च ॥

ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् एकमेव तदेकः सन्न व्यभवत् । तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत् क्षत्रम्' इत्यादिना ब्राह्मणादीनामुत्पत्तयः श्रुता उक्ता एव । तत्र यथा आकाशादेः प्रागाकाश एवासीदित्युक्तिस्तथैव क्षत्रियादेः प्राग्ब्राह्मण एवासीदित्युक्तिर्न विरुद्ध्यते । तथापि प्रतिकल्पं यथा वाय्वादीनामुत्पत्तिस्तथैव क्षत्रियादीनामपि प्रतिकल्पमुत्पत्तिर्भवत्येव । तेन न चातुर्वर्ण्यासत्त्वं सिद्ध्यति । यथैकस्मात्-परमात्मन एव विभिन्नवस्तूनामुत्पन्नत्वेऽपि गवाश्वादिजातिभेदस्तथैव, ब्राह्मणोत्पन्नत्वेऽपि क्षत्रियादिजातिभेदो न विरुद्ध्यते । मुखबाहूरुपादीयशक्तिविशेषजत्वेन तद्भेदसंभवात् । ब्राह्मणोत्पन्नत्वेन यज्ञोपकारकत्वेन यज्ञियत्वं सर्वेषामपि । सेवादिना शूद्राणामपि यज्ञोपकारकत्वेन यज्ञियत्वाविशेषात् ।

ब्राह्मणेभ्यश्च शेषा वर्णाः प्रादुर्भूता' (शान्तिपर्व ६०।४६४७) अतएव नीलकण्ठोऽत्र--'यस्मात् त्रपु वर्णेपु ब्राह्मणो यज्ञस्रष्टा तस्मात्सर्वेऽपि वर्णा ऋजवः साधव एव यज्ञसंयोगात् ।' यथा सृष्ट्यादौ ब्रह्मैवासीदिति कथनेऽपि न जात्यपलापस्तथैव—

एक एव पुरा वेदः प्रसवः सर्ववाङ्मयः ।
देवो नारायणो नान्यः एकोऽग्निर्वर्ण एव च ॥
आदौ कृतयुगे वर्णो नृणां हंस इति स्मृतम् ।

अप्रवृत्तिः कृतयुगे कर्मणोः शुभपापयो ।
वर्णाश्रमव्यवस्थाश्च न तदासन्न संकरः ।।'

इति कथनेनापि न वेदविशेषवर्णविशेषाद्यपलापः, सृष्ट्यादौ स्रष्टव्यस्थूलपदार्थासत्त्वस्य स्वाभाविकत्वात्। अन्यथा सृष्टेरेवानुपपत्तेः। बीजरूपेण तु सर्वसत्त्वमेव, सर्वथाऽसतां कारकसहस्रेण व्युत्पत्त्यसंभवात्।

यदुक्तम् 'स्वेदमूत्रपुरीषाणि श्लेष्मपित्तं सशोणितम्।
तनुः क्षरति सर्वेषां कस्माद्वर्णो विभज्यते ।।' 'शान्तिपर्वणि १८८।८

इत्यादिभिः समेषां समश्लेष्मशोणितस्वेद-मूत्र-पुरीषादिमत्त्वेन समक्रोधशोकादिमत्त्वेन च वर्णविलोप एव कृत" इति तन्न, तदपलापस्य वेदविरुद्धत्वेन कर्ममहत्त्ववर्णन एव तद्वचनतात्पर्यात्। अतएव तत्रैवोक्तम्—

न विशेषोऽस्ति वर्णानां सर्वं ब्राह्ममिद जगत्।
ब्रह्मणा पूर्वसृष्टं हि कर्मभिर्वर्णतां गतम् ।।" म०भा०शा०प०१८८ १०)।

वस्तुतस्तु यथा यथा व्रीह्याम्रहयाश्ववाज्यादीनां समानोत्पत्तिविनाशोपयोगादिमत्त्वेन केनचिद्वैधर्म्येण पृथग् जात्यादिमत्त्व तथैव ब्राह्मणक्षत्रियादीनां कैश्चिद्धर्मैः साधर्म्येऽपि मुखबाहूरुजत्वादेर्वैधर्म्येणावान्तरजातिभेदसंभवः साधर्म्यवैधर्म्ययोः सार्वत्रिकत्वात्।

ननु भोजनविवाहादिकर्मणां धर्मेण सार्धं न कोऽपि सम्बन्धः। तस्मात् सुरामांसादिभोजनसर्वस्पृष्टभोजनैर्गम्यागम्यसम्बन्धैः सगोत्रसप्रवरविवाहैरसवर्णविवाहैश्च न धर्महानिर्न वाऽधर्मवृद्धिरिति चेन्न, धर्माधर्मयोर्विधिनिषेधलक्षणत्वेन तद्विरुद्धैराचरणैधर्माधर्मोत्पत्त्यनिवार्यत्वात्। येषां रीत्या धर्मो नापक्वसूत्रमिव स्पर्शविनाशि भोजनविवाहैस्तस्य न विनाशसंभवस्तेषां मते कूटस्थो नित्यो धर्मः कथं तेन पुरुषसम्बन्धोऽपि स्यात्? तेषां धर्मः कृष्णायसवज्रतनुः, न व्यभिचारसहस्रैर्न वा मातृभगिन्यादिगमनैर्वा नश्यति। तस्माद्देहेन्द्रियमनोबुद्ध्यहङ्कारादिचेष्टा एव धर्मोऽधर्मश्च। विहितास्ता धर्मो निषिद्धाश्चाधर्मो भवति। तथा भोजनविवाहादावपि विधिनिषेधानुसारिधर्माधर्मत्वेमस्त्येव। तथा च निषिद्धभोजनविवाहादीनामधर्मत्वमेव। गीतासु चातुर्वर्ण्यं गुणहेतुककर्माश्रितजन्ममूलकम् उक्तम्। अतएव 'मया सृष्ट' मिति भगवत्सृष्टत्वमेव तस्य।

'कामभोगप्रियास्तीक्ष्णाः क्रोधनाः प्रियसाहसाः ।
त्यक्तस्वधर्मा रक्ताङ्गास्ते द्विजाः क्षत्रतां गताः ॥
गोभ्यो वृत्तिं समास्थाय पीताः कृष्युपजीविनः ।
स्वधर्मान्नानुतिष्ठन्ति ते द्विजा वैश्यतां गताः ॥
हिंसानृतप्रिया लुब्धा सर्वकर्मोपजीविनः
कृष्णा शौचपरिभ्रष्टास्ते द्विजाः शूद्रतां गता ॥
इत्येतैः कर्मभिर्व्यस्ता द्विजा वर्णान्तरं गताः ।'

(म भा. शान्तिपर्वणि-१८८-११ ..... १५)

इत्येतैरपि वचनैस्तत्तत्कर्ममूलकैर्जन्मभिरेव वर्णपरिवर्त्तनमुक्तम् एकस्मिन्नेव जन्मनि काकचटकपोतकृष्णवर्णपरिवर्त्तनासंभवात् ।

यदुक्तम् 'धर्मो यज्ञक्रिया तेषां नित्यं न प्रतिषिद्धयते ।
इत्येते चतुरो वर्णा येषां ब्राह्मी सरस्वती ।
विहिता ब्राह्मणाः पूर्वं लोभात्त्वज्ञानतां गताः ॥'

इत्यनेन समेषां शूद्रादीनामपि वेदयज्ञाद्यधिकारः सिद्धयतीति' तन्न, पूर्वोक्त मीमांसाविरोधेनोक्तवचनस्य प्रत्यक्षवेदयज्ञवर्जपुराणानूदितस्वाधिकारानुसारवेदार्थानुष्ठानयाज्ञिकपरिचर्यादिनिर्वर्त्तकत्वेन यज्ञियत्वोक्तेः, अन्यथा तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः, अयज्ञियो हि स इति विरोधः ।

यदुक्तम् 'सर्वभक्षरतिर्नित्यं सर्वकर्मकरोऽशुचिः ।
त्यक्तवेदस्त्वनाचारः स वै शूद्र इति स्मृतः ॥'

इति त्यक्तवेदस्य सर्वकर्मकरस्याशुचेरेव शूद्रत्वमिति, तन्न, तत्र शूद्रशब्दस्य निन्दापरत्वात् । यथा क्वचिद् वृत्तप्रशंसार्थं वृत्तेनाब्राह्मणोऽपि ब्राह्मण उच्यते तथैव क्वचिदनाचारत्वेनाशूद्रोऽपि शूद्र उच्यते ।

'स्वधर्मे संस्थितः सम्यक् शूद्रोऽपि स्वर्गमश्नुते ।'
इत्यादि रीत्या शूद्रस्यापि स्वधर्मनिष्ठतास्मरणात् । विदुरधर्मव्याधादयः स्वाचारसम्पन्नाः शूद्रा अन्त्यजा अपि स्वधर्मनिष्ठा ब्रह्मविदः ब्रह्मविदादृताः स्मर्यन्ते ।

'शूद्रे तु यद्भवेल्लक्ष्म द्विजे तच्च न विद्यते ।
न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः ॥
(म०भा०व०प०१८०।२५)

इत्यादिवचनमपि पूर्वोक्तरीत्या वृत्तप्रशंसापरम् ।

'शौचेन तपसा युक्तः सदाचारसमन्वितः ।
सानुक्रोशश्च भूतेषु तद् द्विजातिषु लक्षणम् ॥
'येन पूर्णमिवाकाशं भवत्येकेन सर्वदा ।
शून्यं येन जनाकीर्णं तं देवाः ब्राह्मणं विदुः ॥'

शान्तिपर्वणि० २४५।११ इत्यादिषु ब्रह्मविदेव ब्राह्मण उक्तः ।

यद्वा-विद्यातपोयोनियुक्ते मुख्ये ब्राह्मणे स्वाभाविकान्येतानि लक्षणानि भवन्ति ।

'न क्रुध्येन्न प्रहृष्येच्च मानितोऽमानितश्च यः ।
सर्वभूतेष्वभयदस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥२४५॥
जीवितं यस्य धर्मार्थं धर्मो हृर्य्यर्थमेव च ।
अहोरात्राश्च पुण्यार्थं तं देवाः ब्राह्मणं विदुः ॥२४५।२३॥
'निराशिषमनारम्भं निर्नमस्कारमस्तुतिम् ।
निर्मुक्तं बन्धनैः सर्वैस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥२४५।२४॥
शा० प० २४५ वृत्तप्रशंसार्थमेव ।

द्विजत्वे तु वृत्तस्यैव कारणत्वमुक्तम् ।

'न योनिर्नापि संस्कारो न श्रुतं न च सन्ततिः ।
कारणानि द्विजत्वेऽस्य वृत्तमेव तु कारणम् ॥५०॥
वृत्ते स्थितस्तु शूद्रोऽपि ब्राह्मणत्वं नियच्छति ॥५१॥
(अनुशासने २४३)

'आर्जवे वर्त्तमानस्य ब्राह्मण्यमभिजायते' ।
(म० भा० वन. प० २१२ । ११)

'एभिस्तु कर्मभिर्देवि शुभैराचरितैस्तथा ।
शूद्रो ब्राह्मणतां याति वैश्यः क्षत्रियतां व्रजेत् ॥,
(अनु० १४३ । २६)

'एतैः कर्मफलैर्देवि न्यूनजातिकुलोद्भवः।
शूद्रोऽप्यागमसम्पन्नो द्विजो भवति संस्कृतः ॥,
(म० म० अ० प० १४३ । ४६)

तत्रैव एभिर्गुणैः सम्पन्नस्य जन्मान्तरे ब्राह्मण्यं जायते इत्येवात्र मतङ्गाख्यानसमन्वितोऽर्थः। अत एव 'न्यूनजातिकुलोद्भवः' इति न्यूनजातिसत्त्वं सूच्यते। तदुद्भवस्य शूद्रत्वेपि शुभैः कर्मभिर्जन्मान्तरे द्विजत्वं जायते इत्यर्थः। अत एव कर्मफलैर्द्विजत्वमुक्तम्—

कर्मफलं तु जन्मान्तरे स्वाभाविकम्। कर्मणां तीव्रसंवेगे च नन्द्यादिवदिहापि जातिपरिवर्त्तनमुक्तमेव। एवमसद्वृत्तैः ब्राह्मणोऽपि जन्मान्तरे शूद्रत्वं याति। अत एव 'शुद्धात्मा जितेन्द्रियः शूद्रोऽपि द्विजवत् सेव्यः' इत्युक्तम्। तत्र वत्कारो भेदं व्यनक्त्येव।

'कर्मभिः शुचिभिर्देवि शुद्धात्मा विजितेन्द्रियः।
शूद्रोऽपि द्विजवत्सेव्य इति ब्रह्माऽब्रवीत्स्वयम्॥'
(म० अनु० प० १४३ । ४८)

अतः ब्राह्मणस्य सतो निन्द्यकर्मनिषेधः। तस्य शूद्रभृत्यत्वं निषिद्धमनापदि।

'ब्राह्मणस्य सदाकालं शूद्रप्रेषणकारिणः।
भूमावन्नं प्रदातव्यं यथा हि श्वा तथैव सः॥ ६। ३५॥

आपस्तम्बसंहितायाम्। अत्र ब्राह्मणस्य श्वतुल्यत्वेऽपि यथा न श्वत्वं तथैव शूद्रसमत्वेऽपि न शूद्रत्वं ब्राह्मणस्य संभवति। यदि शूद्रवैश्यक्षत्रियाणां धर्महीनत्वमेव स्यात्तदा स्वधर्मपालनेन विप्रत्वप्राप्तिरुक्ता विरुद्धयेत। स्मृतिषु गीतासु च चातुर्वर्ण्यधर्मप्रतिपादनञ्च विरुद्धयेत। यदि तादात्विकैः शुभाशुभकर्मभिर्गुणैर्वा तस्मिन्नेव जन्मनि जातिपरिवर्त्तनं विवक्षित स्यात्तदा तथा व्यवहारोऽपि स्यात्, न च तथा व्यवहारो दृश्यते। अतस्तथाभूतेऽर्थेऽननुष्ठापकत्वेनाननुष्ठापकत्वलक्षणमप्रामाण्यमेव तादृगुक्तवचनानाम्। ज्ञापकत्ववदननुष्ठापकत्वस्याप्रामाण्यप्रयोजकत्वात्। अतएव सद्भिराचरितत्वमपि धर्मस्य लक्षणमुक्तम्। राम-

हरिश्चन्द्रभीष्मयुधिष्ठिरादीनां ब्राह्मणगुणसम्पन्नानामपि क्षत्रियत्वव्यवहार एव। परशुरामद्रोणादीनां क्षत्रियधर्मवत्त्वेऽपि ब्राह्मण्यमेव व्यवहृतम्। कर्णस्य क्षत्रियधर्मत्ववेऽपि सूतपुत्रव्यवहारस्तत एव। द्रौपद्या सूतपुत्रमहं न वरिष्यामीत्युक्तम्। तुलाधार-समाधि-विदुर-धर्मव्याधादीनां ब्राह्मणगुणोपेतत्वेऽपि वैश्यादिव्यवहार एव तत्र क्रियते स्म।

इदानीं राजकीयनियमेन धनेन सेनाबलेन शासकैर्जातिप्रथाऽपनोदनाय यत्यते। तेषां शास्त्रयुक्तिबलशैथिल्यमाभाति। अवश्यं घृणामूलिका संकीर्णा संहतिर्निराकरणीया परन्तु प्रमाणसिद्धा धर्मभेदमूलिका जातिपद्धतिस्तु कल्याण्येव।

मनुना दशमाध्याये 'ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामित्यष्टमं श्लोकमारभ्य 'ब्राह्मणानामपि गर्हितम्' इति एकोनचत्वारिंशं श्लोकं यावत् पञ्चाशत् संख्याका जातयो वर्णिताः। ततः परमपि दर्शनेन षष्टिसंख्याका जातयो भवन्ति। तत्राप्यादिशब्देनान्या अपि जातयो ज्ञायन्ते। मागध-वैदेहाभीरावन्त्य-मल्ल-लिच्छवि-खस-द्रविड़-आन्ध्रप्रभृतयश्च देशाद्युपाधिकाः श्रेणयो भवन्ति। क्षत्रियाश्च क्रियालोपाद् व्रात्यत्वमुपगताः। पौण्ड्रकचौण्ड्र-द्रविड-कम्बोज-यवन-शक-पल्हव-चीन-किरात-दरद-खसादयश्च पृथगुक्ताः।

अन्यैस्तु एता न जातयः किन्तु मानवश्रेणयः। तास्वेव शूद्राणामप्यन्तर्भावः।

'शिबयः शूरसेनाश्च शूद्राश्च मलदैः सह' (द्रोण पर्वणि ६।१५) 'शूद्राभीराश्वदरदाः काश्मीराः पशुभिः सह' (भी० म० पर्वणि ६।६७) इत्यादिषु शूद्रा आभीराश्च श्रेणीभेदा एव ज्ञायन्ते। आभीराश्च शूद्रेषु गण्यन्ते। तथापि वेदेषु मन्वादिषु शूद्राभीरादीनां जातित्वेन गणनाच्छ्रेणीभेदेष्वायातानामपि जातित्वेनैव ग्रहणौचित्यात्।

यद्वा यथा शूद्रकशब्दः क्षत्रिये राज्यपि प्रवृत्तस्तथैव क्वचिच्छ्रेणीविशेषे प्रवृत्तावपि शूद्रजात्यपलापासंभवात्। आवृताभीरवाटधानादीनां येषां नामानि वेदेषु नापि भवेयुस्तथापि पुराणेतिहासादिषु वर्णनान्नापलापस्तेषां शक्यः।

क्षितिमोहनसेनेन यदुक्तम्--'सूतजातेर्नाम वेदेषु नास्ति' तदसत्, 'नृत्ताय सूतमिति शुक्ल यजुर्वेदे (३०।६) पाठदर्शनात्। देशकालभेदेन नामभेदेऽपि व्यवहारविशेषात् शास्त्रोक्तजातौ तासामन्तर्भावः शक्यः। यथा डोमादयोऽन्त्यजेषु व्यवहारवशान्निर्णीयन्ते। शास्त्रोक्तजातीयानामप्यर्थस्तु व्यवहारादेव विज्ञायते, शक्तिग्रहे व्यवहारस्यैव प्राधान्यात्। 'हड्डि डोमौ' ब्रह्मवैवर्त्ते (१०।१४५) तत्रैव १०।११८ वागदी—चर्चाऽपि। म्लेच्छेन कुविन्दकन्यासंयोगात् जोला, (जुलाहा) तेन कुविन्दकन्यासंयोगात् शराकस्योत्पत्तिरुक्ता (१०।१२१)। तत्रैव जोगीराजवंशीकपाली माली-लुहार-शंखारी-वढयी-सुनान-पटुवा-राजमिस्त्री-तेली-लेट-मल्ल-भद्र-कोलादीनामुत्पत्तय उक्ताः।

यदुक्तम् 'गङ्गापुत्रस्य लेटजातीयेन धीवरकन्यायामुत्पत्तिस्तथापि ते तीर्थगुरवः सन्तः पूज्यन्ते' इति, तन्न, धीवरेष्वपि गङ्गापुत्रसत्तेति क्षितिसेनेनैवाङ्गीकरणात्। गङ्गापुत्रास्तु पुरोहितब्राह्मणा एव गङ्गायास्तटे दानग्रहणादुच्यन्ते। अतिक्रुष्टाय मागधम् शैलूषं रेभं रथकारं तक्षाणं कौलालं कर्मारं मणिकारं मृगयुं खनिनम् नैषादं पौञ्जिष्ठं पुल्कसं विदलकारीं कण्टकीकारीं परिवित्तं परिविविदानम् पेशस्कारीं गोपालं अविपालम् अजपालं सुराकारं (कलवार) क्षत्तारं दार्वाहारं वासःपल्पूलीं (धोवी) रजयित्रीं अञ्जनीकारीं कोशकारीं धीवरं दाशं विन्दोनिषादापत्यम् पर्णकं भिल्लं किरातं जम्भकं पौल्कसम् हिरण्यकारं गोघातं तनयम् दावयम् वायवे चण्डालं वंशनर्तनम् इत्यादिशब्दैरनेका जातयः शुक्लयजुषि ३० अध्याये वर्णिताः। श्रुति-स्मृति-पुराणोक्तास्तदविरुद्धा अन्याश्च लोकप्रसिद्धा अङ्गीकरणीयाः। शिष्टव्यवहारेणापि जातिज्ञानसंभवात्। आदिमयुगेऽपि जातिव्यवस्थासीदेव। अनुलोमसङ्कराणां प्रतिलोमसंकरापेक्षयाऽद्यापि व्यवहार्य्यातिशयता दृश्यत एव।

क्षितिमोहनसेनरीत्याऽपि सर्वेषु देशेषु निम्नतरवर्णेनोत्कृष्टतरवर्णकन्यायां जातस्य निन्द्यता भवति। तेन कुलभ्रंशो भवति। गीतायां तु साङ्कर्य्येण जातिकुलधर्मोत्सादनमुक्तमेव। 'उत्साद्यन्ते

जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः।' दीर्घतमः कवषजाबालादिकथा-समाधानमिहैवान्यत्रोक्तमेव। विश्वामित्रब्राह्मणकथासमाधानमिहैवान्यत्रोक्तम्।

यदुक्तम् 'वशिष्ठस्य संमत्या सगरः शक-यवन-कम्बोज-पारद पल्हव-ताल-जङ्घादि जातीयान् क्षत्रियान् सगरस्य पितृपितामहादि-राज्यापहारकान् सगरपराक्रमेण पराजितान् वशिष्ठशरणागतान् संस्कृति-हीनान् कृतवान्। यवनान् मुण्डितशिरसः अर्धमुण्डान् शकान् प्रलम्ब-केशान्पारदान् पल्लवांश्च श्मश्रुधरान् निःस्वाध्यायवषट्कारान् एता-नन्यांश्च क्षत्रियांश्चकार। विष्णुपुराणे ४।३।२१। ते च निजधर्मत्यागाद् ब्राह्मणैश्च परित्यक्ता म्लेच्छतां ययुः। तत्रैव स्वीयानां परकीयत्वा-पादनसम्बन्धीदमितिवृत्त' मिति, तन्न, तात्पर्य्यानभिज्ञानात्। धना-द्यपहारवत् संस्कृत्यपहारस्यापि दण्डविधानेऽन्तर्भावोऽनेनैव विज्ञायते। संस्कृतेर्वेषभूषादीनां माहात्म्यमेतेन विज्ञायते।

इदानींतनैस्तु तृणायाऽपि संस्कृत्यादयो नाङ्गीक्रियन्ते। तत्र धनाद्यपेक्ष-याऽपि तेऽधिकमादर्तव्या इति द्योतयितुमेषा कथा। वशिष्ठस्तु महातपाः पूर्णकामो निःस्पृहोऽपि यावत्तपसा ब्राह्मणदेहारम्भकपरमाणुसंघटनेन ब्राह्मण-देहनिर्मितिर्न जाता तावद्विश्वामित्रस्य ब्राह्मण्यं नाङ्गीकृतवान्। तत्सम्पत्तौ तु ब्राह्मण्यमङ्गीकृतमेव तेन।

कैश्चित्तु सहकारासहकारप्रेमद्वेषादिविरुद्धधर्मवत्त्वात् वशिष्ठविश्वा-मित्रनानात्वमभ्युपगम्यते, तत्तुच्छम्, तन्नानात्वे मानाभावात्। परिस्थितिभेदकालभेदादिभिर्व्यक्त्यभेदेऽपि विरुद्धधर्मवत्त्वोपपत्तेः। मन्त्रद्रष्टारस्तु न केवलं क्षत्रिया एव किन्तु सरमा देवशून्यपि मन्त्रद्रष्ट्री जाता। न तावता मन्त्रनिर्मातृत्वप्रसिद्धिः। न वा तावताऽऽ नधिकारिणां वेदाध्ययनाधिकारसिद्धिः। देवतानुग्रहवशात् यथाऽन्याः सिद्धयो लभ्यन्ते तथैव मन्त्रदर्शनमपि। किञ्च सुखावबोधार्थाऽ-ख्यायिका नेतिवृत्तबोधिका तेन नाश्वपत्यादीनामपि उपनिषदादि निर्मातृत्वं सिद्ध्यति।

क्षितिनोहनसेनादिभिर्विश्वामित्रवशिष्ठकथाभिस्तयोः पौरोहित्य-सम्बद्धो रागद्वेषमूलकः संघर्ष उक्त इति तन्न, तत्कल्पनस्यैव द्वेषमूलकत्वात्। मधुच्छन्दःपुरूरवःप्रभृतीनां मन्त्रद्रष्टॄणां कथापि पूर्ववदेव ज्ञातव्या।

आर्ष्टिषेणस्य देवापेर्वा अन्येषां वा तपोभिः विशिष्टैः सिद्धर्षि-संकल्पैश्च पूर्वदेहारम्भकपरमाणुविघटनेन ब्राह्मणदेहारम्भकपरमाणु-संघटनेन ब्राह्मणदेहसंभव उक्त एव। तेन धौम्यादिकृतसम्मानं न विरुद्धयते अत एव।

यत्रार्ष्टिषेण्यः कौरव्यो ब्राह्मण्यं संशितव्रतः।
तपसा महता राजन् प्राप्तवान् ऋषिसत्तम॥
सिन्धुद्वीपश्च राजर्षिर्देवापिश्च महातपाः।
ब्राह्मण्यं लब्धवान् यत्र विश्वामित्रस्तथा मुनिः॥
महातपस्वी भगवानुग्रतेजो—महातपाः॥ (वनपर्व)

तत्रैव, तस्य पुत्रा महात्मानो ब्रह्मवंशविवर्धनाः।
तपस्विनो ब्रह्मविदो गोत्रकर्तार एव च॥

एवमेव मनुनहुषादिपुत्राणामपि ब्राह्मण्यदिकमुग्रैस्तपोभिर्ब्राह्मण्यावाप्ति-स्मरणात्। न साधारणगुणकर्मादिपरिवर्त्तनेन वर्णपरिवर्त्तनं संभवति।

यत्तु वीतहव्यस्य भृगोर्वचनमात्रेण ब्राह्मण्यावाप्तिस्तदपि न विरुद्धयते, सिद्धवचनेन जातिपरिवर्तनस्येष्टत्वात्। यथाऽगस्त्यवचनेन नहुषस्याजगरत्वप्राप्तिस्तथैव भृगोर्वचनेन वीतहव्यस्य क्षत्रियत्व-निवृत्या ब्राह्मण्यप्राप्तौ बाधाभावात्। परन्तु यस्य वचने मूषकस्यापि जातिपरिवर्त्तनशक्तिर्न स्यात् तद्वचनेन जातिपरिवर्तनाशा दुराशैव।

'भृगोर्वचनमात्रेण स च ब्रह्मर्षितां गतः'। (अनु० ३०।५७) गृत्समदरचिता श्रुतिर्वेदे विद्यते इत्युक्तिस्तु मौर्ख्यमूलिकैव, श्रुतेरपौरुषेयत्वात्। द्रष्टृत्वं तु पूर्ववदेव। यत्र तु ब्राह्मण्यावाप्तिविशेष-

हेत्वभावेऽपि ब्राह्मण्यमुक्तं तत्र तु ब्रह्मवित्त्वमेव ब्राह्मण्यमित्यपि साधु। वज्रसूच्यादौ ब्रह्मविद्येव ब्राह्मणपदप्रयोगात्। यथा—

नाभागारिष्टस्य पुत्रौ द्वौ वैश्यौ ब्राह्मणतां गतौ।' (हरिवंश ११।१५८)

'ऋषभस्य पुत्रा एकाशीतिर्ब्राह्मणा बभुवुः'। (श्रा० भा० ५।४।१३)

वीतहव्यस्य ब्राह्मणत्वे तद्वंशीयस्य गृत्समदस्यान्येषाञ्च तद्वंशीयानां ब्राह्मण्यं सिद्धमेवेति वृथैव तत्पिष्टपेषणम्। रथीतरस्याप्रजस्य पत्न्यामङ्गिरसोत्पन्नाः सन्ततयः क्षत्रोपेता द्विजातयः। नियोगविधिनोत्पादिताः सन्ततयः क्षेत्रजातीया इत्युत्सर्गः। ऋषिभिरुत्पादितास्तु तेषां संकल्पवशात् पितृजातीया अपि भवन्ति। भागवते 'दुरितक्षयस्य राज्ञस्त्रय्यारुणिः कविः पुष्करारुणिरिति त्रयः पुत्राः ब्राह्मणत्वं गताः।

क्षत्रियस्य मुद्गलस्य वंशजा मौद्गल्या ब्राह्मणा जाताः'। (९।२१।३३)

'करूषस्य क्षत्रियस्य वंश्या ब्राह्मणत्वं प्राप्ताः'। (९।२।१६)

पारपुत्रो नीपस्तस्य पुत्रशतम्। तेनैव शुककन्यायां कृत्व्यां ब्रह्मदत्तो महायोगी जनितः। वायुपुराणेऽपि 'नहुषपुत्रो ययातिस्तपोबलेन ब्राह्मणो जातः।(९७।१४)। सर्वत्र श्रुतिस्मृत्यनुसारेण केचित्तपोभिः केचित्सिद्धर्षिवचनैर्ब्राह्मणा जाताः। अन्यत्र तु ब्रह्मनिष्ठतैव ब्राह्मणता।

यदुक्तम्—'स्थितो ब्राह्मणधर्मेण ब्राह्मण्यमुपजीवति।

क्षत्रियो वाथ वैश्यो वा ब्रह्मभूयं स गच्छति॥'

(ब्रह्मपुराण २२३।१४)

'एभिस्तु कर्मभिर्देवि शुभैराचरितैस्तथा।

शूद्रो ब्राह्मणतां याति वैश्यः क्षत्रियतां व्रजेत्॥'

(म०भा०अनु०प० १४३।०६)

'शूद्रोऽप्यागमसम्पन्नो द्विजो भवति संस्कृतः'।

(म०भा०अनु०प०१४३४।१)

इति वचनैरब्राह्मणानामपि कर्मभिर्ब्राह्मण्यं स्मर्यते इति, तन्न; वचनान्तरविरोधेन जन्मान्तरेण ब्राह्मण्यं प्राप्यत इति तदर्थत्वात्।

यदुक्तं 'किं ब्राह्मणस्य पितरं किमु पृच्छसि मातरम्।
श्रुतं चेदस्मिन् वेद्यं स पिता स पितामहः ॥'
(काठक संहिता ३०।१)

इत्यनेन श्रुतमेव ब्राह्मण्यस्य कारणम्, तदपि न, भावानवबोधात्। विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावदर्शनेन विशेषणस्यापि विशिष्टहेतुत्वमुपगन्तव्यम्। श्रुतमपि ब्राह्मण्यस्य प्रयोजकं महाभाष्यकारेणोक्तम्।

'विद्या तपश्च योनिश्च त्रयं ब्राह्मणकारणम्।
विद्यातपोभ्यां हीनस्तु जातिब्राह्मण एव सः ॥'

यथा दण्डाभावेऽपि दण्डाभावप्रयुक्तो दण्डित्वाभावो विशेष्यभूतस्य पुरुषस्य सत्त्वेऽपि तथैव जातिब्राह्मणसत्त्वेऽपि श्रुताभावे मुख्यं ब्राह्मण्यं नास्त्येवेति। श्रुतस्य ब्राह्मण्यकारणत्वोक्तिः संगतैव। महाभाष्यटीकादौ चैतत्स्पष्टम्।

यदुक्तम् 'यथा गङ्गा विष्णुपादोद्भवा पतितपावनी तथैव विष्णुपादोद्भवत्वेन शूद्रस्यापि पतितपावनत्वमेव' तत्सत्यम्, विष्णुपादोद्भवत्वस्य पावनत्वाप्रयोजकत्वात्। यथा जलजत्वेऽपि कुमुद कल्हारादिव्यवहारभेदाः, जलजजलूकादिभेदः, समुद्रोद्भूतत्वेऽपि विषामृतादिभेदस्तथैव भगवत्पादोद्भवत्वेऽपि गङ्गया भगवत्स्नानादौ प्रयोगाच्छुद्धत्वं, शूद्रस्य वेदाध्ययनप्रतिषेधात् । यागादावनधिकृतत्वात्तदन्नस्याग्राह्यत्वाच्चाशुद्धिर्विज्ञायते, नहि तर्कमात्रेण धर्मादिज्ञानम्, प्राण्यङ्गत्वाविशेषेऽपि शङ्खशुक्त्यादिशुद्धिर्नरशिरःकपालाद्यशुद्धिश्च मांसाशित्वेऽपि व्याघ्रस्य चर्म शुद्धं घासाशित्वेऽपि गर्दभचर्मणोऽशुद्धिः, मूत्रपुरीषत्वाविशेषेऽपि गोमूत्रादिकं शुद्धं नृमूत्रादिकमशुद्धम् तद्वदेव प्रकृतेऽपि ज्ञेयम्। व्यवहारदृष्ट्येदमुक्तम्।

परमार्थतस्तु 'अमृतस्य पुत्राः' इति श्रुतिरीत्या समेषामेव परमात्मपुत्रत्वेन परमात्मरूपतैव 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे' ति सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वात्। ब्राह्मणानां यद्यपि जन्मनैव पूज्यत्वं तथापि पूजकानामेव कृते तत्, तेषां कल्याणं तु तपोविद्यादिभिरेव, तद्धीनानां

बहुधा निन्दितत्वात् । यथा तुलस्यश्वत्था जड़त्वेऽपि पूज्यन्ते । गवां पशुत्वेऽपि पूज्यता गोलोकादिप्रदत्वं तथापि तुलस्यश्वत्थगवादीनां गोलोकादिप्राप्ति-स्तु बहुकालधर्माधनुष्ठानादि साध्या । तत एव 'ब्राह्मणो जन्मना श्रेयान् सर्वेषां प्राणिनामिह । विद्यया तपसा तुष्ट्या किमु मत्कलया युताः ।' (श्रीभागवते) इत्यादिना तपोहीनानामपि जातिमात्रोपजीविनामपि प्रशंसा ।

"विप्राद् द्विषड्गुणयुतादरविन्दनाभपादारविन्दविमुखाच्छ्वपचं वरिष्ठं । मन्ये तदर्पितमनोवचनेहितार्थप्राण पुनाति सकुलं न तु भूरिमानः । (श्री. भा. ७।९।१०) इति भक्तिहीनानां षड्गुणयुतानामपि विप्राणामपकर्ष उक्तः । वेदविक्रयिणः कुसीदवृत्तेः सदाचारहीनस्य च पतितत्वं शूद्रत्वादिकमुक्तम् । नहि निन्दा निन्द्यं निन्दितुँ प्रवर्त्तते अपि तु विधेयं स्तोतु' मिति रीत्या ब्राह्मणानां कल्याणार्थं स्वधर्मादिषु प्रवृत्त्यर्थ-माचारादिहीनानां निन्दोक्त्या पूजकानां विप्रपूजादौ प्रवृत्त्यर्थं गुणहीना-नाम् जन्ममात्रब्राह्मणनामपि प्रशंसाऽपि तादृशी । शास्त्राणां तादृशं तात्पर्य्यमज्ञात्वैव प्राचीना अर्वाचीनाश्च बहवो ब्राह्मणान् निन्दन्त्येव । बहवश्च ब्राह्मणा आचारहीना अपि जातिमात्रं प्रशंसन्ति । निन्दार्थमेव क्वचित्समेषां शूद्रत्वमुक्तम् ।

कश्चिदाह 'स्त्रीणां शूद्रत्वात्तद्गर्भजाः सर्वेऽपि ब्राह्मणाब्राह्मण-जत्वेऽपि पारशव एव' इति, तत्तुच्छम्, स्त्रीणां शूद्रत्वासिद्धेः ।

यदुक्तम् 'उपनयनाद्यभावात्स्त्रीणां शूद्रत्व' मिति, तदपि तुच्छम्, स्त्रीणामुपनयनविधानाभावात् । विवाहविधेरेव तासामुपनयनसंस्कार-स्थानीयत्वेन विवाहसंस्कृतानां शूद्रत्वासंभवात् । अतएव शूद्रस्त्रीणा-ममन्त्रको विवाहो द्विजस्त्रीणां तु समन्त्रकः । जन्मकालेऽनुपनीतत्वात् समेषां शूद्रत्वमित्यपि न, 'जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेय' इति संस्कारानपेक्ष जन्मनैव विप्रत्वोक्तिविरोधात् । जैना बौद्धास्तु वेदादिहीनत्वाज्जाति-भेदं निन्दन्ति । वैदिका महाभारतपुराणागमादयस्तदनुयायिमहात्मानस्तु सदाचारतपस्यादिषु प्रवृत्त्यर्थमेव जातिमात्राभिमानं शमयितुं तां निन्दन्ति ।

यदुक्तं 'भारते आदि पर्वणि १३७।१३।१४।१५—६१ भीष्मकृते कर्णाधिक्षेपे दुर्योधनेनोक्तं नदीनां शूराणाञ्चोत्पत्तयो दुर्ज्ञेया भवन्ति । जलोत्पन्नेनाप्यग्निना सर्वं व्याप्तम्, दधीचोऽस्थ्नि वज्रमुत्पन्नम् । अश्विनीकृत्तिकागङ्गादिभ्यः कार्त्तिकेयोत्पत्तिः, क्षत्रियोत्पन्नेन विश्वामित्रेण ब्राह्मण्यमुपलब्धम् । कलशोद्भूतत्वेऽपि द्रोणाचार्य्यस्य शस्त्रधारिश्रैष्ठचम् । पाण्डवादिजन्मापि तथाविधमेवे' ति तत्तुच्छम् । दुर्योधनस्य स्वपक्षीयकर्णप्रशंसोद्यतस्योक्तेस्तथ्यहीनत्वात्, भीष्मस्य तदपेक्षया परमाप्तत्वाच्च ।

किञ्च दुर्योधनोक्तावपि न जात्यपलापः किन्तु जातेर्दुर्ज्ञेयतोक्ता । नदीनामुत्पत्तिर्यथा दुर्ज्ञेया तथा शूराणामुत्पत्तिर्दुर्ज्ञेया । तेन कर्णस्य सूतपुत्रत्वमवस्तुभूतं तादृशशूरस्य तत्रोत्पत्त्यसंभवात् । तद्रहस्यमन्यतोऽवगन्तव्यमित्यर्थः । अत एव सूर्य्येण कुन्त्यां जातस्य कर्णस्य क्षत्रियत्वमेवेति सिद्धान्तः ।

तपः संभृतस्य दधीचोऽस्थ्नस्तु पावित्र्यं प्रसिद्धमेव । महाशक्तिशालिनां समस्तदेवास्त्राणां न्यासरूपेण दधीचिसविधे रक्षितानां सुरक्षाबुद्धचा स्वास्थिषु सारसङ्ग्रहात्, ततो वज्रोत्पत्तेरदोषत्वात् ।

कार्त्तिकेयोत्पत्तावपि न काचिदनुपपत्तिः । विश्वामित्रस्य ब्राह्मण्यन्त्वन्यत्र समाहितमेव ।

पाण्डवानां जन्मकथाऽपि भारते विस्तरेणोक्ता । क्षत्रियायां कुन्त्यां माद्रयाञ्च धर्मेन्द्रपवनाश्विभिर्जातत्वेन तेषां सर्वथा निर्दोषत्वात् । सदोषत्वोक्तिस्तु दुर्योधनस्य द्वेषमूलिकैव । एवमेव द्रोणकृपाद्युत्पत्तिरपि दिव्यैव । पञ्चाग्निविद्याक्रमेणोत्पन्नानामेव शास्त्रीयविधिनिषेधविषयत्वात् । स्त्र्यग्निसम्बन्धमन्तरेणैव जातत्वाद् द्रोणकृपादीनां दिव्यता स्पष्टैव । नहि तपोभृतां महर्षीणां शुक्रैः द्रोणात् शरस्तम्बाद्वा जातानामशुद्धिलेशकल्पनापि संभवति, स्त्रीशोणिताद्यपेक्षया द्रोणादीनां शुद्धेरनतिशंकनीयत्वात् ।

प्रायेण प्रतिक्रियावादिन एव जातिद्वेषिणः । 'अशक्तास्तत्पदं गन्तुं ततो निन्दां प्रकुर्वते' इति न्यायात् । वज्रसूच्यादौ तु ब्रह्मविद्रूपब्राह्मणप्रतिपादने तात्पर्यं न जातिब्राह्मणखण्डने । अतएव कः जीवः का जातिः किं ज्ञानं कः धार्मिक इत्यादि विकल्पेषु जातिविकल्पोऽपि विद्यते ।

तेन जातिरूपो ब्राह्मणोऽत्र नापाचिकीर्षितः। यदि जातिर्नाभ्युपगता स्यात्तदा तद्विकल्पावसर एव न स्यात्। यथा जीवोऽस्ति तदैव तद्विकल्पस्तथैव जातिसम्बन्धेऽपि मन्तव्यः। तत्र जीवो न ब्राह्मणस्तस्य सर्वदेहसाधारणत्वात्। एकस्यापि जीवस्यानेकदेहसम्बन्धात् न देहोऽपि ब्राह्मणः। कर्मवशात् आचाण्डालम् मानुषाणां पाञ्चभौतिकत्वेन देहस्यैकरूपत्वात् जरामरणधर्मसाम्यदर्शनात् ब्राह्मणः श्वेतवर्णः, क्षत्रियो रक्तवर्णः, वैश्यः पीतवर्णः, शूद्रः कृष्णवर्णः इति नियमाभावात्। पित्रादिशरीरदाहेन पुत्रादीनां ब्रह्महत्यादिदोषसंभवाच्च, न देहो ब्राह्मणः। एतावता व्यवहारे ब्राह्मणचण्डालादिभेदः प्रसिद्ध एव।

यद्यपि मृतदेहस्य न ब्राह्मण्यं तथापि मुखशक्तिजनितदेहपरम्पराजनितजीवितदेहस्य ब्राह्मणत्वे नानुपपत्तिरन्यथा जीवितदेहस्यापि वधे ब्रह्महत्यानुपपत्तिः स्यात्। प्राणवियोगानुकूलव्यापारस्यैव मरणपदार्थत्वेन मृतदेहे प्राणाभावात्प्राणवियोगानुकूलव्यापारासंभवात् ब्रह्महत्याद्यनुपपत्तिः।

'जातिर्ब्राह्मण इति चेन्न, तत्र जात्यन्तरजन्तुष्वनेकजातिसंभवा महर्षयो बहवः सन्ति।' एतावतापि जातिब्राह्मणसिद्धिः, अन्यजातिसिद्धिश्च। तत्र जातिव्यवस्थायां तत्तज्जातीयमातापितृजनितानामेव तज्जातीयत्वं प्रसिद्धम्। तच्चात्र व्यभिचरति 'ऋष्यशृङ्गो मृग्याः, कौशिकः कुशात्, जम्बूको जम्बुकात्, वाल्मीको वल्मीकात्, व्यासः कैवर्त्तकन्यायाः, शशपृष्ठाद् गोतमः, वशिष्ठ उर्वश्याम्, अगस्त्यः कलशे जात' इति श्रुतत्वात्। एतेषां जात्या विनाऽपि अग्रे ज्ञानप्रतिपादिता ऋषयो भवन्ति। तस्मान्न जातिर्ब्राह्मणः।

यद्यत्रापि शुक्रप्राधान्याद् ब्रह्मण्यमस्त्येव। मृगकुशजम्बुकशशवल्मीकादिषु विरुद्धजात्यभावाच्च ब्राह्मण्यं न विरुद्ध्यते। व्यासमातुश्च कैवर्त्तपालितत्वेन तत्कन्यात्वमौपचारिकमेव। तस्या उपरिचरवसुवीर्येण मत्स्यां जातत्वात्। वशिष्ठस्याप्युर्वशीपुत्रत्वमौपचारिकमेव। तस्याः स्मरक्षोभहेतुत्वेऽपि तदसंसर्गात्। अत एवागस्त्यस्येव वशिष्ठस्यापि कलशोद्भवत्वम्।

किञ्च जात्यभावे कथं कैवर्त्तकन्यात्वस्यापकर्षहेतुत्वम् ? तस्माज्जातिवादमभ्युपगम्यापि निकृष्टजातिसमुद्भवत्वेन ब्राह्मणक्षेत्राजातत्वेऽपि ब्रह्मविद्यानिबन्धनं ब्राह्मणत्वं केषाञ्चनोक्तम्। केषाञ्चित्तु तपस्यया ब्राह्मण्यजातिलाभोऽप्युक्त एव।

'तर्हि ज्ञानं ब्राह्मण इति चेत्तन्न, क्षत्रियादयोऽपि परमार्थदर्शिनोऽभिज्ञा बहवः सन्ति। तस्मान्न ज्ञानं ब्राह्मणः।' अत्रापि क्षत्रियादिजातिमभ्युपगम्यैव केवलं तत्र ज्ञाननिबन्धनं ब्राह्मण्यमाक्षिप्तम्।

कर्मणोऽपि समेषां विद्यमानत्वात्तन्निबन्धनमपि ब्राह्मण्यं न संभवति। यद्यपि याजनादिषट्कर्मवत्त्वं ब्राह्मणत्वमिति संभवति ब्राह्मणजातिलक्षणम्, याजनादिकं तु जन्ममूलकब्राह्मणकर्तृकमेव। तथाप्यत्र ब्रह्मज्ञानमूलकमेव ब्राह्मण्यं विवक्षितम्, तदन्यच्चाक्षिप्तम्। क्षत्रियादीनामपि धार्मिकत्वाद्धार्मिकत्वमपि न ब्राह्मण्यप्रयोजकम्।

'तर्हि को ब्राह्मणो नाम' इत्याक्षिप्य यः कश्चिदात्मानमद्वितीयं जातिगुणक्रियाहीनं सत्यज्ञानानन्दानन्तस्वरूपं साक्षादपरोक्षीकृत्य वर्त्तते स एव ब्राह्मणः इति श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासानामभिप्रायः।' अन्यथा हि ब्राह्मणत्वसिद्धिर्नास्त्येव। पूर्वोक्तं ज्ञानं परमार्थज्ञानमात्रमेवातस् तन्न जातिब्राह्मण्यप्रयोजकमित्युक्तमिह तु अपरोक्षब्रह्मसाक्षात्कार एव ब्राह्मण्यप्रयोजक उक्तः।

कैश्चिदुच्यते 'वज्रसूची' धर्मकीर्तेः कृतिर्बौद्धानां जातिविरोधित्वादिति तन्न, बौद्धानां क्षणिकविज्ञानं शून्यं वा तत्त्वमिति सच्चिदानन्दब्रह्मतत्त्वानभ्युपगमेन ब्रह्मतत्त्वज्ञानप्रतिपादनानुपपत्तेः। नैरात्म्यवादश्च बौद्धानां प्रसिद्ध एव। तस्मादुपनिषदेव वज्रसूची, मौक्तकोपनिषदादौ तदुल्लेखात्। 'पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत्। बाल्यञ्च पाण्डित्यञ्च निर्विद्याथ मुनिर्भवति। मौनञ्चामौनञ्च निर्विद्याथ ब्राह्मणो भवति' इत्यादावद्वितीयब्रह्मात्मन्युपक्रमोपसंहारादितात्पर्य्यनिर्धारकषड्विधलिङ्गै —रुपनिषदां तात्पर्यनिर्धारणलक्षणं पाण्डित्यमुक्त्वा दृढतारूपबलौपयिक-

मननात्मकं बाल्यं प्राप्य निदिध्यासनात्मकं मौनं प्राप्नोति। तदुभयं ज्ञात्वा ब्राह्मण्यं संपद्यते। व्यावहारिकस्य ब्राह्मणस्यापि मुख्यब्राह्मण्यमिदमेव, व्यावहारिकब्राह्मणस्य तत्साध्यसंन्यासस्य तत्रैवोपयुक्तत्वात्। अपेतब्रह्मक्षत्रादिभेदब्रह्मस्वरूपनिरूपणे वचनानां तात्पर्यात्। जातिभेदखण्डनस्य प्रत्यक्षविरुद्धत्वात्। आत्मदृष्ट्या पाञ्चभौतिकत्वदृष्ट्या च समत्वेऽपि यथा पशुपक्ष्यादि जातिभेदः आकृतिभेदगम्यः प्रत्यक्षस्तथैव ब्राह्मणक्षत्रियादिषु सकृदाख्यातग्राह्यो जातिभेदः प्रत्यक्षसिद्धान्तपित्रादि ब्राह्मण्यज्ञाने तत्सम्बन्धिपुत्रभ्रात्रादिषु ब्राह्मण्यस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् मनुष्यत्वाविशेषेऽपि यथा रक्तभेदो विज्ञानसिद्धः, तथैव जातिभेदसिद्धिः।

देशभेदेनाकृतिरङ्गभेदोऽपि प्रत्यक्षसिद्धस्तथैव समानदेशीयेषु समानाकृतिषु समानरङ्गेष्वपि मुखबाहूर्वादिजवंशजन्यशक्तिपरमाण्वादिजन्यजीवितमनुष्यशरीरत्वलक्षणस्य ब्राह्मणादित्वस्य भेदेन जातिभेदसिद्धेः। अतएव ब्राह्मणादिशुक्रशोणितजन्यत्वं प्रायिकं ब्राह्मणत्वादिलक्षणम्। सत्त्वोत्कर्षरजउपसर्जनादि निबन्धनं ब्राह्मणादियोनिजन्मलाभ इत्युक्तमेव।

क्वचित्तपोविशेषैः सिद्धर्षिवरशापादिमयबचनैर्वा अन्यशुक्रशोणितादिजन्यदेहाद्यारम्भकपरमाणुविघटनेन ब्राह्मदेहारम्भकपरमाणुसंघटनस्यापवादत्वेन पूर्वलक्षणस्यौत्सर्गिकत्वात्। एकपितृकत्वेनैकजातित्वमपि प्रत्यक्षविरुद्धम्। सर्वस्यैव जगतः परमेशपितृकत्वेऽपि पशुमनुष्यपक्ष्यादिजातिविशेषोपलम्भात्।

किञ्च यदपलापाय यद्विरोधाय यत्सम्पत्तये च सुधारकैराप्राणपातं प्रयत्यते तदेव ब्राह्मण्यमित्यपि लक्षणं संभवति।

यदुक्तम् "ब्राह्मणैरेव प्राधान्येन जातिविरोधः कृतः, ईश्वरचन्द्रविद्यासागर-राममोहनराय-दयानन्द-रामानन्दादीनां ब्राह्मणत्वात्" इति तदपि तुच्छम्, त्वद्रीत्यैव तेषां जन्मना ब्राह्मणत्वासिद्धेः।

केश्चित्तु श्रेष्ठमस्तिष्कत्वेन सर्वत्रैव ब्राह्मणानामेव नेतृत्वं सम्भवति। तत एव कस्यापि संघटनस्य सम्प्रदायस्य मतस्य येन विनाऽनुपपत्तिस्तस्यैव ब्राह्मणत्वम्।

यदप्युक्तम् "संकीर्णताविशेषात्"—

'समुद्रयातुः स्वीकारः कमण्डलुविधारणम्।
द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपयमस्तथा।
यतेश्च सर्ववर्णेषु भिक्षाचर्य्या विधानतः।
ब्राह्मणादिषु शूद्रस्य पचनादि क्रियापि च॥

(निर्णयसिन्धुः चौखम्बा ४ संस्करण)। १२८७।१३००

'कन्यानामसवर्णानां विवाहश्च द्विजातिभिः।
शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणाम्॥
भोज्यान्नता (पराशरमाधव १ अ. आचारकाण्डे)।

अनेन ज्ञायते-यत् पूर्वं शूद्रादिकन्योद्वाहो ब्राह्मणस्यानिषिद्ध एवासीत्। शूद्रनिर्मितभोजनग्रहणञ्चानुमतमासीत्। संकीर्णता विकासात्तदवरोधः। याज्ञवल्कीये वीरमित्रोदये ब्रह्मचारिप्रकरणे ब्रह्मचारिणः सर्ववर्णान्नग्रहणं व्यासमतेनोक्तम्।" इत्यादि, तदपि तुच्छम्, आपत्सम्पदायत्ततद्देशकालाद्यनुरोधेन क्वचित्कस्यचिच्छास्त्रनिषिद्धस्याचारस्य तु मतत्वेऽपि तदकरणीयताया औत्सर्गिकत्वानपायात्।

तथाहि-श्रीहर्षः—

'निषिद्धमप्याचरणीयमापदि क्रिया सती नावति यत्र सर्वथा।
घनाम्बुना राजपथे हि पिच्छिले क्वचिद् बुधैरप्यपथेन गम्यते॥

अत एव क्वचित् मनस्तापेन तच्छुद्धिः (आपस्तम्बसंहिता ६।२०) इत्येवमादिकानि प्रायश्चित्तानि विहितानि।

माधवरीत्या शूद्रेण सहैकस्मिन् गृहे निवासः, एकयानारोहणञ्च निषिद्धम्।

जातिलक्षणविमर्शः

ते विभक्त्यन्ताः पदम् (गौ० सू० अ० २ आ० २ सू० ५९) विभक्त्यन्तानां वर्णानां पदसंज्ञा प्रोक्ता। तत्र पदस्यार्थः क इति विचारावसरे 'तदर्थे व्यक्त्याकृतिजातिसन्निधावुपचारात् संशयः' (६०) सूत्रेण व्यक्तिराकृतिर्जातिर्वा पदार्थ इति संशयः। तत्र पूर्वपक्षः-व्यक्तिः पदार्थः, व्यक्तौ शब्दप्रभृतीनां प्रयोगात्। या गौस्तिष्ठति या गौर्निषण्णा इति नेदं वाक्यं जातेरभिधायकमभेदात्। भेदात्तु द्रव्याभिधायकम्। गवां समूह इति भेदात् द्रव्याभिधानम्, न जातेरभेदात्। चैद्याय गां ददातीति द्रव्यस्य त्यागः, न जातेरमूर्त्तत्वात्। स्वत्वेनाभिसम्बन्धरूपपरिग्रहोऽपि कौण्डिन्यस्य गौरित्यादिकं जातौ न संगच्छते।

एवं संख्या-दश गावः, वृद्धिः अवर्द्धत गौरिति च जातौ नोपपद्यते। वर्णः-शुक्ला गौरिति द्रव्यस्यैव गुणयोगो न जातेः। गोहितं गोसुखमित्यादिषु सुखादियोगोऽपि द्रव्यस्यैव न जातेः। गौर्गां जनयति इत्यपि व्यक्तौ संभवति न जातौ तस्या अनुत्पत्ति धर्मकत्वात्।

तत्रोत्तरं न व्यक्तिः पदार्थः कस्मात् अनवस्थानात्। व्यक्तीनामानन्त्यात्तत्र शक्तिग्रहासंभवश्च। शब्दप्रभृतिभिर्यो विशेष्यते स गोशब्दार्थो न द्रव्यमात्रं किन्तु जातिविशिष्टमेव। 'यष्टिकान् भोजय' 'मञ्चाः क्रोशन्ति' इत्यादिवदुपचारात् जातिवाचकोऽपि शब्दो व्यक्तौ प्रयुज्यते।

कश्चिदाह 'आकृतिः पदार्थः तदपेक्षत्वात सत्त्वव्यवस्थानसिद्धेः।'६४।। सत्त्वावयवानां तदवयवानाञ्च नियतो व्यूहः संस्थानविशेषो वाऽऽकृतिः। तस्यां गृह्यमाणायां सत्त्वव्यवस्थानं सिद्ध्यति। यस्य ग्रहणात्सत्त्वव्यवस्थानं सिद्ध्यति सोऽवयवानां नियतो व्यूह एव पदार्थः। तदपि न, यतो यस्य जात्या योगस्तज्जातिविशिष्टं पदेनाभिधीयते। न चावयवव्यूहस्य जात्यायोगः किन्तु नियतावयवव्यूहस्य द्रव्यस्य जातिसम्बन्धो भवति। गां प्रोक्षय, गामानय, गां देहि, नैतानि मङ्गवके प्रयुज्यन्ते तत्र

व्यक्त्याकृतयोः सत्त्वेऽपि जातेरभावात्। तस्माज्जातिरेव पदार्थोऽस्तु इति, तदपि न, आकृतिव्यक्त्यपेक्षत्वाज्जात्यभिव्यक्तेः।

व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थः (६५) इति सूत्रे यदाहि भेदविवक्षा विशेषागतिश्च तदा व्यक्तिः प्रधानमङ्गं तु जात्याकृती। यदाभेदोऽविवक्षितः सामान्यगतिश्च तदा जातिः प्रधानम्, अङ्गं तु जात्याकृती। तत्र व्यक्तिगुणविशेषाश्रयो मूर्त्ति (६६) इति यो गुणविशेषाणां स्पर्शान्तानां गुरुत्वघनत्वद्रवत्वसंस्काराणामण्यापिनः परिमाणस्याश्रयो यथासंभवं तद्द्रव्यं मूर्तिर्मूर्च्छितावयवत्वाद्व्यक्तिः।

'आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या'।

यया जातिर्जातिलिङ्गानि च प्रख्यायन्ते सा जात्याकृतिः। शिरसा पादेन गामनुमिन्वन्ति। नियते सत्त्वावयवानां व्यूहे सति गोत्वं प्रख्यायते। जातिपदार्थः क इति जिज्ञासायामाह-समानप्रसवात्मिका जातिः (२।२।६८ गौ. सू.) या समानां बुद्धिं प्रसूते भिन्नेष्वधिकरणेषु यथा च बहूनीतरेतरतो न व्यावर्त्यन्ते योऽर्थोऽनेकत्र प्रत्ययानुवृत्तिनिमित्तं तत्सामान्यं। यच्च केषाञ्चिदभेदं कुतश्चिद्भेदं करोति तत्सामान्यविशेषो जातिः। तेनात्र समानः प्रसवः प्रजननव्यापारः आत्मा स्वरूपं यस्या सेति व्याख्यानं परास्तम्, नित्येष्वात्मादौ तदसिद्ध्यापत्तेः। गोमहिषादौ समानप्रसवत्वेनैकजातित्वापत्तेश्च। येषु स्त्रीपुरुषे च सन्ततयः प्रसूयन्ते तेष्वेकजातित्वमित्यपि न, घटादिषु जात्यसिद्ध्यापत्तेः। श्वशृगालेषु अश्वगर्दभेषु च समानजात्यापत्तेः। न चेष्टापत्तिः संस्थानविशेषव्यङ्ग्यजात्यन्तरस्य तत्र प्रत्यक्षसिद्धत्वात्। संस्थानवैलक्षण्येऽपि जात्यैक्ये चूताशोकादिष्वपि जात्यैक्यापत्तेः। आम्रादिष्ववान्तरजातिलोपापत्तेश्च।

न्यायमञ्जरीकारश्च पूर्वपक्षे—

समानवृत्तिता नाम सामान्यस्य निजं वदुः।
कथं स्पृशति सापेक्षमनपेक्षाक्षजा मतिः॥

समानेष्वाकलितेषु तद्वृत्तिसाधारणरूपमवधार्य सामान्यं गृह्यते इति सापेक्षं तद्रूपं गृह्यते। तत्र बौद्धरीत्या-प्रत्यक्षस्य स्वलक्षण-

मात्रग्राहित्वान्न विकल्पग्राहित्वम्। तत्पृष्ठभाविनो विकल्पास्तु स्वभावत एव वस्तुसंस्पर्शकौशलशून्यात्मान इति विकल्पविषयीकृतस्यापि सामान्यस्य न परमार्थसत्त्वम्। विकल्पविषयत्वेनैवानुमानं शब्दश्च न सामान्यवास्तवत्वव्यवस्थापकौ।

जातिव्यक्तिसम्बन्धानुपपत्त्याऽपि तदसत्त्वम् किं प्रतिपिण्डं कात्स्र्येन वर्तते जातिः, उतैकदेशेन। 'पिण्डे सामान्यमन्यत्र यदि कात्स्र्येन वर्त्तते। तत्रैवास्य समाप्तत्वात् तन्न स्यात् पिण्डान्तरे ग्रहः। ''एकदेशेन वृत्ते तु गोत्वजातिर्न कुत्रचित् समग्रास्तीति गोबुद्धिः प्रतिपिण्डं कथं भवेत् ? निरवयवत्वान्न तस्या एक देशः संभवति।

किञ्च—सर्वसर्वगता वा स्यात् पिण्डसर्वगतापि वा।

सर्वसर्वगतत्वे स्यात् कर्कादावपि गोमतिः॥

अश्वधीः शावलेयादावुष्ट्रबुद्धिर्गजादिषु।

न च कर्कादिपिण्डानां गोत्वव्यञ्जकत्वाभावान्न सांकर्य्यमिति वाच्यम् खण्डादिव्यक्त्यभिव्यक्तगोत्वस्यानंशकत्वात्।

सर्वत्रैव प्रतीयेत नवा सर्वगतं भवेत्।

पिण्डसर्वगतत्वेऽपि नैवाद्यजातायां गवि गोप्रत्ययो भवितुमर्हति।

पिण्डेनासीदसंजाते जातिर्जाते च विद्यते।

संक्रामति न चान्यस्यात् पिण्डादन्यत्र निष्क्रिया॥

आयान्त्यपि न तं पिण्डमपोहति पुरातनम्।

न चांशैर्वर्तते तत्र कष्टा व्यसनसन्ततिः॥

न याति न च तत्रासीन्न चोत्पन्नं न चांशवत्।

जहाति पूर्वं नाधारमहो व्यसनसंततिः॥

इति च।

'सामान्यं विशेष इति बुद्ध्यपेक्षम्' इति कणादसूत्र (१।२।३) सामान्यं लक्षितम्। द्विविधं सामान्यम् परमपरञ्च। परं सत्ता अपरं सत्ताव्याप्यंद्रव्यत्वादि। सामान्यस्य तद्विशेषस्य लक्षणं बुद्धिरेव, अनुवृत्त-बुद्धिः सामान्यस्य, व्यावृत्तबुद्धिर्विशेषस्य, इतिनाद्वयमवच्छिद्य परामृश्यते, तेन बुद्ध्यपेक्षमिति नपुंसकनिर्देशः।

अथवा बुद्धिरपेक्षा, लिङ्गं लक्षणं यस्य तद्बुद्ध्यपेक्षम्। तत्र नित्यमनेकसमवेतमनेकव्यक्तिवृत्ति सामान्यम्, नित्यत्वे सत्यस्वान्योऽन्याभावसमानाधिकरणत्वं वा? परमपरमपि सामान्यं विशेषसंज्ञामपि लभते। यथा द्रव्यमिदं द्रव्यमिदम् इत्यनुवृत्तप्रत्यये सत्येव नायं गुणो नेदं कर्मेति विशेषप्रत्ययो भवति तथा च द्रव्यत्वादीनां सामान्यानामेव विशेषत्वम्। विधिरूपं सामान्यं नास्त्येव अनुगतबुद्धेरतद्व्यावृत्त्यैवोपपत्तेः। गौरयमिति प्रतीतेरगोव्यावृत्तोऽयमित्येवविषयः। जातिवादिनाऽपि गोत्वादिविशिष्टप्रत्ययस्य तद्विषयत्वाभ्युपगमात्। नहि वैशिष्ट्यमतद्व्यावृत्तेरन्यत्, गवादिपदप्रवृत्तिनिमित्तमप्यगोव्यावृत्यादिरेव।

ननु वस्तुबुद्धिर्हि सर्वत्र व्यावृत्त्यनुगमात्मिका जायते। द्वयात्मकत्वेनापि स न सिद्ध्यति। केवलविशेषात्मकपदार्थपक्षे सामान्यप्रतीतेर्नालम्बनत्वम्। सामान्यमात्रवादे विशेषबुद्धेरनुपपत्तिः। न चान्यतराबुद्धिर्भ्रान्तिर्बाधाभावात्।

नहि मरुमरीचिप्रतीतित्वत् सामान्यप्रत्ययोपमर्देन विशेषप्रतीतिः। विशेषोपमर्देन वा सामान्यप्रतीतिः। किन्त्वविरोधेनोभयावभासः इति चेन्न परस्परविरुद्धत्वेन तदयोगात्। नह्येकस्य विरुद्धं नानारूपं संभवति। तदेव सामान्यं तदेव विशेषः, तदेव नित्यम्, तदेवानित्यमिति नोपपद्यते। न च तथादृष्टत्वान्नविरोध इति वाच्यम्, चाक्षुषादिप्रत्यक्षप्रत्ययस्यानुवृत्ताग्राहकत्वात्।

विकल्पविप्रलब्धबुद्धयोऽनेकरूपतां प्रतिपद्यन्ते। तस्मात्स्वलक्षणमेव वस्तुनोरूपमितरस्तु कल्पनामयम्। ननेति प्रत्ययादेव धियां मिथ्यात्वम्, येषु सामान्यमनुगतं तेषु बुद्ध्याननुसन्धीयमानेषु तद्वृत्तिसामान्यं नानुसन्धातुं शक्यते। क्षणिकप्रत्ययेन नानेकव्यक्तिग्रहणसंभवो, नच तदन्तरानुगमप्रत्ययः संभवति।

ननु तर्हि गौ गौरित्यनुगतप्रतीतेः किमालम्बनमिति चेन्न, विकल्पानामर्थशून्यत्वात्। यथा सत्तादिसामान्यानां निःसामान्यत्वेऽपि औपाधिक अनुगत प्रत्ययः, तथैव गवादिष्वपि एकार्थक्रियाकारित्वेनानुगतप्रत्यय उपपद्यते।

'यदेव वाहदोहादि कार्य्यमेकेन जन्यते।
गोपिण्डेन तदेवान्यैरिति तेष्वनुवृत्तधीः' ॥

यद्यपि प्रतिव्यक्तिकार्य्यमपि भिन्नमेव तथापि तत्रैकत्वोपचारो भवत्येव। यथा कर्कादिकार्य्याद् गवादिकार्य्यान्यत्वं न तथा खण्डकार्य्यान्मुण्ड-कार्य्यस्य भिन्नत्वं लोके दृश्यते। यद्यपि कार्य्यं तद्दर्शनञ्च प्रतिव्यक्ति भिन्नं दर्शनञ्चापि भिन्नमेव, तथापि स्वपृष्टभाविप्रत्यवमर्शाख्यकार्य्यैक्यादेक-मित्युच्यते। यथैव शाबलेयादिपिण्डदर्शनेऽपि गौरित्येवावमर्श इति तदेक-त्वमुच्यते।

'एकप्रत्यवमर्शस्य हेतुत्वाद्धीरभेदिनी।
एकधीहेतुभावेन व्यक्तिनामपि भिन्नता' ॥

यद्यपि सामान्येऽनभ्युपगम्यमाने सम्बन्धग्रहणाधीनजन्मनोः शब्दानुमानयोः कथं प्रवृत्तिः। व्यक्तिषु सम्बन्धो न ग्रहीतुं शक्यते, व्यक्तीनामानन्त्यात्।

एकस्यां व्यक्तौ सम्बन्धग्रहे ततोऽन्यत्र शब्दप्रयोगो न स्यात्। तथापि प्रत्यक्षविषये स्वलक्षणे तयोरप्रवृत्तावपि विकल्पविषये तत्प्रवृत्तेः। तदुक्तम्—

विकल्पविषये वृत्तिरिष्टा शब्दानुमानयोः।
'अवस्तु निषयाश्चैते विकल्पा इति वर्णितम्' ॥

विकल्पानां वस्तुविषयत्वाभावेऽपि अपोहविषयत्वमस्त्येव। तदुक्तम्—

'अतद्रूपपरावृत्तिस्वभावमबहिर्गतम्।
बहिस्थमिव सामान्यमालम्बते हि विकल्पः ॥
या च भूमिर्विकल्पानां स एव विषयो गिराम्।
अत एव हि शब्दार्थमन्यापोहं प्रचक्षते' ॥

विकल्पा वस्त्वसंस्पर्शिनः।

'एकस्यार्थस्वभावस्य प्रत्यक्षस्य सतः स्वयम्।
कोऽन्यो न दृष्टो भागः स्याद्यः प्रमाणैः परीक्ष्यते' ॥

यथारूपसाधर्म्यसमारोपितरजताकारनिवारणाय नेदं रजतमिति शुक्तौ प्रमाणान्तरं प्रवर्त्तते तथेहापि भ्रमनिर्मितसमारोपिताकार-निवारणाय शावलेयादि स्वलक्षणे निर्विकल्पेन सर्वात्मना गृहीतेऽपि निमित्तादारोपितमगोरूपमिव निवारयन्ति विकल्पाः, अगौर्न भवतीति। नात्र स्वलक्षणे तेषां व्यापारः, प्रागेव गृहीतत्वात् ।

नन्वनेकविशेषणविशिष्टस्य वस्तुनः विशेषणनिकररूषितस्यापि वस्तुनः किञ्चिद्विशेषणविकल्पैर्गृह्यतामिति चेन्न, विशेषणोपकारशक्ति-व्यतिरिक्तात्मनोऽनुपलम्भादभेदे सति तत्तद्विशेषणोपकार्य्यवस्तु स्वरूप-ग्रहणवेलायामेव ग्रहणेन तदयोगात् ।

मीमांसकास्तु—तन्न क्षमन्ते। यथाहि—अपोहो नाम व्यावृत्तिरभाव-इत्यनर्थान्तरम्। नचाभावः स्वातन्त्र्येणावभासते। घटाभाववद्भूलमिति भूतलाद्याश्रयत्वेनैव तत्प्रतीतेः। बौद्धमतेन तस्याश्रयः संभवति स्वलक्षणस्य नाश्रयत्वम्, तस्य विकल्पभूमित्वाभावात्। नाप्यवान्तरसामान्यं शावले-यत्वादि तदाश्रयः, यतस्तः शावलेयनिवृत्तेराश्रयताम्प्रतिपद्यते, नह्येवमु-पपद्यते अशाबलेयो भवतीति गौः, किन्तु शावलेय इति। शावलेयव्यावृत्ति-र्हि गोष्वपि बाहुलेयादिष्वस्ति।

अथवा शावलेयादि स्वलक्षणसमुदायमगोव्यावृत्तेराश्रयं ब्रूयुः। सोऽप्यघटमान एव। समुदायिव्यतिरेकेण तस्यानुपलम्भात्। समुदायिनां स्वलक्षणानामानत्याद्वर्गीकरणासंभवात्। तस्मात्समुदायोऽपि नाश्रयः। तस्मात्सर्वसाधारणं प्रतिपिण्डं परिसमाप्तं किमपि नतनमगोव्या-वृत्तेरधिकरणमभिधातव्यम्, तच्च गोत्वमेव। किञ्चैवमश्वादयो विधि-रूपतया न गृह्यन्ते ।

किन्त्वन्यव्यवच्छेदेनैवेति तेषामपि व्यवच्छेदग्रहणे सैव वार्त्तेति मेदानीं विकल्पैः क्वचिदपोहो ग्रहीतुं शक्यते। न च विकल्पेन कश्चिद् व्यवहारः संभवति। अपि च यदि गवादि सर्वेऽपि शब्दा अपोहवाचका-स्तर्हि सर्वे पर्य्यायवाचिनो भवेयुः। न चापोहभेदाददोषः, अपोहभेदा-संभवात्। भिद्यमानत्वे वा वस्तुत्वप्रसक्तिः।

न चैवं सामान्यवाचकत्वेऽपि स्वलक्षणवत् सैवाव्यवस्था। सामान्यानां विधिरूपत्वेन परस्परसंरहित(भिन्न)स्वभावतया नानात्वावगमात्। न चैवमभावभेदः संभवति, न च कर्काद्यनुयोगिभेदादपोहभेदः, तेषामाधारत्वस्य निरस्तत्वात्। आधारभेदेन तद्भेदाभ्युपगमे प्रतिस्वलक्षणमपोहतद्भेदप्रसङ्गः। ततश्च सामान्यस्थानापन्नताऽस्य न संभवति। न च प्रतियोगि(अपोह्य)भेदात्तद्भेदः। अपोह्यभेदादपोहभेदस्य गौणत्वेन पर्य्यायत्वानपनोदकत्वात्।

वस्तुतस्तु नापोह्यभेदादपोहभेदो यो हि संभावितसंसर्गैराधारैरपि न भिद्यते स पूर्ववर्त्तिभिरलब्धसम्बन्धैरपि बाह्यैरपोह्यैः काथं भेत्स्यते ?

किञ्च यद्यपोह्यभेदाद्भिन्नत्वमपोहस्य तदाऽपोह्यैक्यात्तदैक्यमपि स्यात्। ततश्च गवाश्वयोरन्यापोहे न व्यवस्थाप्यमानयोरगावोऽनश्वाश्च हस्त्यादयोऽपोह्यास्तुल्या भूयांसो वा भवन्ति।

असाधारणस्तु एको गौरश्वे गवि चाश्वोतिरिच्यते। तन्नेहापोह्यभेदाद् गवाश्वयोर्भेदो भवतु भूयसामपोह्यानामभेदादभेदो भवत्विति विचारणायां विप्रतिषिद्धधर्मस्य समवाये भूयसां स्यात् सधर्मत्वमित्यभेद एव न्यायो भवेत्।

अथ साधारणत्वादश्वापोह्य एव गोऽपोहेन व्यवस्थाप्य इष्यते स तर्हि सिंहादावप्यस्तीति। सोऽपीदानीं गौर्भवेत्। अथाश्वादिविशेषोद्घोषरहितमगोरूपं व्यवच्छेद्यमुच्यते, तत्प्रत्येकं ग्रहीतुमशक्यमानन्त्यात्। वर्गीकरणञ्च किञ्चिन्नास्ति।

नहि सर्वेषामगवामश्वादीनामेकदेशकालत्वं समस्ति। यदि गोप्रतिषेध एव वर्गीकरणहेतुस्तदा गौः पूर्वसिद्धः स्वीकार्य्यः। यत्प्रतिषेधे नागावः प्रतीयेरन्। पूर्वसिद्धे च गवि लब्धे किमगोभिः! किं वा तदपोहेन प्रयोजनम्? न च पूर्वसिद्धं गोस्वलक्षणमस्त्येवेति वाच्यम् तेन व्यवहारासंभवात्। गोसामान्ये तु पूर्वसिद्धे मुधापोहप्रयत्नः।

यदि गोसामान्यमगोप्रतिषेधेन सिद्ध्यति तदाऽन्योऽन्याश्रयता। अगोनिषेधेन गोसिद्धिः, गोसिद्ध्यायागो निषेधसिद्धिः।

किञ्चाश्वादयः सामान्यरूपेणापोह्येरन् विशेषात्मना वा ? नान्त्यः तदनङ्गत्वादशब्दवाच्यत्वाच्च। न प्रथमः, तेषामप्यपोहरूपत्वात्। कथमभावस्यैवाभावः क्रियते ? तथात्वे च प्रतिषेधद्वयसम्बन्धेन विधिरेवावतिष्ठते इति विधिरूपः शब्दार्थः स्यात्। अपोह्यात्मनोऽश्वादेर्योऽपोहः स तस्माद्विलक्षणोऽविलक्षणो वा। प्रथमे-अभावाद्वैलक्षण्य भावात्मतैव स्यात्। अन्त्ये यादृशोऽपोह्यस्तादृश एवापोह इति गौरप्यगौः स्यात्।

किञ्चापोहः शब्दार्थ इति पक्षे नीलमुत्पलमित्यादौ विशेषणविशेष्यसामानाधिकरण्यादिव्यवहारा लुप्येरन्। नह्येकस्मिन्नर्थे द्वयोरपोहयोर्वृत्तिरुपपद्यते। न चैकः कश्चिदर्थोऽस्ति यत्र द्वयोर्वृत्तिः स्यात्। स्वलक्षणस्याशब्दार्थत्वादन्यस्यावस्तुत्वात्। न च वृत्तिरपि काचिदस्ति सज्ज्ञेयादिशब्दानामपोहनिरूपणासंभवान्नापोहवाचित्वम्। नह्यसदज्ञेयं वा किञ्चिदवगतम्, यद् व्यवच्छिद्येत। ज्ञातञ्चेत् सदेव तज्ज्ञेयं चेन्यतः कथं सच्छब्देन सदेवोच्येत ? ज्ञेयशब्देन न ज्ञेयमेवोपोह्यते। अज्ञातन्तु नितरामनपोह्यम्। कल्पितं तु तद्वक्तुमशक्यम् कल्पनयैव सत्त्वाज् ज्ञेयत्वाच्च अपोहशब्दस्य किं वाच्यम् ? अनपोहो न भवतीत्यपोहः कश्चायमपोहः कथं वाऽसौ न भवति ? अभवन् वा किमवशिष्यते ?

'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' (पा. सू. ४ । १ । ६३)
'का जातिर्नाम' आकृतिग्रहणा जातिः। गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणं। आकृतिर्ग्रहणं यस्याः सा अवयवसंनिवेशविशेषव्यङ्ग्या गोत्वादि जातिः। ब्राह्मणक्षत्रियादीनां संस्थानस्य सदृशत्वात्।

ब्राह्मणत्वादिकरनेन न लक्ष्यते इत्याह 'लिङ्गानाञ्च न सर्वभाक्'। लिङ्गानामिति कर्मणि षष्ठी। तेन सर्वाणि लिङ्गानि न भजति यः शब्दः सोऽपि जातिपरः। तथा च असर्वलिङ्गभाक्त्वं जातेर्लक्षणम्। तेन ब्राह्मणत्वादि जातिः सिद्ध्यति। तटादेः सर्वलिङ्गत्वेऽपि आकृतिग्रहणत्वाज्जातिरूपोपपत्तिः। देवदत्तयज्ञदत्तेत्यादीनामसर्वलिङ्गत्वेऽपि न जातिपरत्वम्, सकृदाख्यातग्राह्यत्वाभावात्। यथाऽयं गौः इति सकृदुपदिष्टा जातिः पिण्डान्तरे निश्चेतुं शक्या तथा न देवदत्तादिषु। अयं

ब्राह्मण इति सकृदुपदेशेन तद्भ्रातृपित्रादिरूपपिण्डान्तरे ब्राह्मणत्वं ग्रहीतुं शक्यत इति ब्राह्मणत्वादिजातिः। अत आह 'सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या' इति।

'नाडायनं नपुंसक' मिति दर्शनात् गोत्रस्य सर्वलिङ्गत्वेऽपि गोत्रमपि जातिरिति पृथगुक्तम्। 'गोत्रञ्च चरणैः सह' इति। तथा च प्रवराध्याय-प्रसिद्धगोत्रप्रत्ययान्तमपत्यम्। चरणशब्दोऽध्ययनवचनः। उपचारा-च्चरणशब्देन शाखाध्यायिनः कठादयो गृह्यन्ते।

तत्रैव महाभाष्ये जातेरपरं लक्षणं यथा—

प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्त्वस्य युगपद् गुणैः।
असर्वलिङ्गां बह्वर्थां तां जातिं कवयो विदुः॥

सत्त्वस्य द्रव्यस्य प्रादुर्भावविनाशाभ्यां याऽविर्भावतिरोभावैः प्राप्नोति सा यावद्द्रव्यभाविनी जातिः। या गुणैर्युगपद् द्रव्येण संबद्ध्यते सा जातिः। यथा निर्गुणस्य द्रव्यस्यानुपलम्भस्तथैव जातिरहितस्याप्यनुपलम्भः। बह्वर्थां अत्र अर्थशब्दो विषयवाची। सर्वव्यक्तिव्यापिनीं तां कवयो जातिं वदन्ति।

यदि प्रथमं जातिलक्षणं तदा कुमारवयोविशिष्टा स्त्री कुमारी, कुमारी भार्या यस्यासौ कुमारीभार्य इति प्राप्नोति, तत्राकृतिग्रहणलक्षणाया जातेः सत्त्वेन 'जातेश्च' (पा० सू० ६।३।४१) इति पुँवद्भावप्रतिषेधात्। अथोत्तरं जातिलक्षणम् तर्हि कौमारस्यायावद्द्रव्यभावित्वेन जातित्वाभावात् 'स्त्रियाः पुंवत्' (पा० सू० ६।३।३४) इत्यादिना पुंवद्भावे कुमारभार्य इति प्राप्नोति।

अत्र प्रथममेव लक्षणं महाभाष्यकारस्याभिमतम्। तथाहि 'ङ्याप्' इति सूत्रे 'युवतीतरा' इत्युदाहृतम्। यद्युत्तरं लक्षणमभिमतं स्यात्तर्हि यौवनस्य यावद्द्रव्यभावित्वाभावेन जातित्वाभावात्। जातेश्चेति पुंवद्भाव-प्रतिषेधो न स्यात्।

जननेन या प्राप्यते सा जातिरित्येके। जायेते भिन्नेष्वभिन्नाभिधान-प्रत्ययाविर्त्यन्ये। नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यमित्यपरे।

'क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्म वेदनीय.' पातञ्जले (साधन पादे १२ सू०) माष्ये। तत्र पुण्यापुण्यकर्माशयः, कामलोभमोहक्रोध-प्रसवः, दृष्टजन्मवेदनीयो, अदृष्टजन्मवेदनीयश्च। तीव्रसंवेगेन मन्त्रतपः-समाधिभिर्निर्वर्तित ईश्वरदेवता महर्षि महानुभावानामाराधनाद्वा यः परिनिष्पन्नः स सद्यः परिपच्यते पुण्यकर्माशयः। तथा तीव्रक्लेशेन पीडितव्याधितकृपणेषु विश्वासोपगतेषु वा महानुभावेषु तपस्विषु कृतः पुनः पुनरपकारः। सोऽपि पापकर्माशयः सद्यः परिपच्यते। यथा नन्दीश्वरः कुमारः मनुष्यपरिणामं हित्वा देवत्वेन परिणतः, तथा नहुषोऽपि देवानामिन्द्रः स्वकं परिणामं हित्वा तिर्य्यक्त्वेन परिणतः। नारकाणां दृष्टजन्मवेदनीयः क्षीणक्लेशानामदृष्ट-जन्मवेदनीयश्च कर्माशयो न भवति। 'सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः' १३ सूत्रभाष्येऽपि नन्दीश्वरवन्नहुषवद्वेत्युक्तम्।

त्रिभिर्वर्षैस्त्रिभिर्मासैस्त्रिभिर्पक्षैस्त्रिभिर्दिनैः।
अत्युग्रपुण्यपापानामिहैव फलमश्नुते॥

इति स्मरणाच्च।

तत्रैव कैवल्यपादे 'जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरात्' (२० सूत्रे) कामे-न्द्रियाणामन्यजातीयपरिणतानाम् जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्या पूरादुक्तम्। पूर्वपरिणामाय उत्तरपरिणामोपजनस्तेषामपूर्वावयवानुप्रवेशाद भवति। कामेन्द्रियप्रकृतयः, पृथिव्यादीनि भूतानि, अस्मिता च स्वं-स्वं विकारमनु-गृह्णन्ति, आपूरेण धर्मादिनिमित्तमपेक्षमाणाः। तत्रापि धर्मादिनिमित्तं प्रकृतिकार्यत्वान्न प्रकृतिप्रयोजकं किन्तु ततो वरणभेदप्रतिबन्धनिरसनं भवति।

तदप्युक्तम्। 'निमित्तप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिक-वत्' (१३ सू०) नहि धर्मादिनिमित्तं प्रयोजकं प्रकृतीनां भवति। नहि कार्य्येण कारणं प्रवर्त्स्यते। वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत्। यथा क्षेत्रिकः केदारादपां पूरणात् केदारान्तरं पिप्लावयिषुः समं निम्नं निम्नतरं वा नापः पाणिना अपकर्षति, आवरणन्तु तासां भिनत्ति। तस्मिन् भिन्ने स्वयमेवापः केदारा-न्तरमाप्लावयन्ति। तथा धर्मः प्रकृतीनामावरणमधर्मं भिनत्ति। तस्मिन् भिन्ने स्वयमेव प्रकृतयः स्वं-स्वं विकारमाप्लावयन्ति।

यथावा स एव क्षेत्रिकः तस्मिन्नेव केदारे न प्रभवति औदकान् भौमान् वा रसान् धान्यमूलानि अनुप्रवेशयितुं किं तर्हि मुद्ग गवेधुक श्यामाकादीन् ततोऽपकर्षति अपकृष्टेषु तेषु स्वयमेव रसा धान्यमूलानि अनुप्रविशन्ति। तथा धर्मोऽधर्मस्य निवृत्ति- मात्रे कारणम्, शुद्धयशुद्धयो-रत्यन्तविरोधात्। न तु प्रकृतिप्रवृत्तौ धर्मो हेतुर्भवति। अत एव नन्दीश्वरादय उदाहार्य्याः। विपर्य्ययेणाऽप्यधर्मो धर्मं बाधते। ततश्चा-शुद्धिपरिणाम इति। तत्रापि नहुषाजगरादय उदाहार्य्याः।

'अतिशायने तमविष्ठनौ' (पा० सू० ५।३।५५) यदप्युच्यते जातेर्नेति वक्तव्यमिति। न वक्तव्यम् जननेन या प्राप्यते सा जातिः। न चैतस्यार्थप्र-कर्षापकर्षौ स्तः। एतेन जन्मना या प्राप्यते सा जातिरिति गुणोपष्टम्भादिना जातिरिति सिद्धयति। यथा काकाज्जातमात्रे प्राणिनि काकत्वं, शुकाज्जाते शुकत्वं, मनुष्याज्जातमात्रे च मनुष्यत्वं, शूद्राज्जातमात्रे शूद्रत्वम्, क्षत्रिया-ज्जाते क्षत्रियत्वम्।

कश्चिद्राजगृहे कश्चिद्भिक्षुगृहे जातो न तयोर्गुणातिशयः। एवञ्च ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणो क्षत्रियाज्जातः क्षत्रियः नानयोः कोऽपि दृश्यो विशेषः। केवलजातिभेददर्शनात्तेषां भिन्नाः संस्काराः। यथा काकाज्जाते शिशौ न स्तनपानसंस्कारः काकेन क्रियते, न वा गोवत्से काकवत् मुखेनान्न-रससंस्कारः।

'पुंयोगादाख्यायाम्' (पा० सू० ४।१।४८)

त्रीणि यस्यावदातानि विद्या योनिश्च कर्म च।
एतच्छिवं विजानीहि ब्राह्मणाग्र्यस्य लक्षणम्॥

'अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽञ्' (४।१।१०४) अनृष्यान्तर्य इत्युच्यते। तत्रेदं न सिद्धयति कौशिको विश्वामित्रः इति। किं कारणम्, विश्वामित्र-स्तपस्तेपे नानृषिः स्यामिति। तत्र भवान् ऋषिः सम्पन्नः। स पुनस्तपस्तेपे नानृषेः पुत्रः स्यामिति। तत्र भवान् गाधिरपि ऋषिः सम्पन्नः। स पुनस्त-पस्तेपे नानृषेः पौत्रः स्यामिति। तत्र भवान् कुशिकोऽपि ऋषिः सम्पन्नः।

तदेतद्दृष्ट्यानन्तर्य्यं भवति विरुद्धसंस्कारमात्रेण जातिपरिवर्त्तनं नैव भवतीत्यनेन ज्ञायते । अन्यथा तपश्चरणं व्यर्थमेव स्यात् । तपश्चरणसामर्थ्यञ्च तदानीं विशिष्टमेवासीत् ।

'प्रत्यभिवादेऽशूद्रे । (पा० सू० ८।२।८३) भो राजन्यविशां वेति अभिवादये वक्तव्यम्' इन्द्रवर्माहं भोः । आयुष्मानेधीन्द्रवर्मन् ३ । विश् इन्द्र इन्द्रपालितो हं भोः, आयुष्मानेधीन्द्रपालित ३ इत्यादिना राजन्यवैश्ययोर्विकल्पेन प्लुतविधानम् । शूद्रब्राह्मणयोश्च नित्यं प्लुतं विहितम् भारते-सूतपुत्रकर्णवशिष्ठारुन्धत्याद्युत्पत्तिः ब्राह्मणब्रुवः ।

कौटल्यः—स्वधर्मः स्वर्गायानन्त्याय च । तस्यातिक्रमे लोकः संकरादुच्छिद्येत ।

तस्मात्स्वधर्मं भूतानां राजा न व्यभिचारयेत् ।
स्वधर्मं सन्दधानो हि प्रेत्य चेह च नन्दति ॥
व्यवस्थितार्यमर्य्यादः कृतवर्णाश्रमस्थितिः ।
त्रय्या हि रक्षितो लोकः प्रसीदति न सीदति ॥

पुराणप्रामाण्यम्

यदुक्तं-पुराणानि सर्वथाधुनिकानि तत एव तत्र विकासक्रमेण तेषां सिद्धान्तानां प्रादुर्भावानन्तरं तत्समर्थनाय पुराणानि निर्मितानीति तन्न, मन्त्रब्राह्मणात्मके वेदे पुराणानां चर्चितत्वत्।

'तं गाथया पुराण्या पुनानमभ्यनूषत् (ऋ० ६।६६।४) तं सोमं पूयमान पुराण्या पुराकृतया गाथया स्तुत्या स्तोतारः अभ्यनूषत् अभिष्टुवन्ति।

सना पुराणमध्येम्याराात् (ऋ० १।३४।६) आरात् अधुनाऽहं सना सनातनं पुराणं अध्येमि पठामि !

पुराणमोकः सख्यं शिवं वाम् (ऋ० ३।५८।६) हे अश्विनौ वां युवयोः ओकः स्थानं पुराणेषु युस्मत्स्वरूपमाहात्म्यादि वर्णनात् युष्माकं सख्यञ्च शिवं कल्याणमयम् चाक्लृपे, तेन ऋषयो मनुष्या यज्ञे जाते पितरो नः पुराणे पुराणवर्णितं सृष्टिस्वरूपं यज्ञे जाते निष्पद्यते। तदैव नः पितर ऋषयो मनुष्याश्च चाक्लृपे उत्पन्नाः।

यत्र स्कम्भः प्रजनयन् पुराणं व्यवर्त्तयत्। 'एकं तदङ्गम् स्कम्भस्य पुराणमनुसंविदुः'(अथर्व १।१७ २६) स्कम्भः सर्वाधारः परमेश्वरो व्यासरूपेण पुराणें पुराणसाहित्यं प्रजनयन् नित्यसिद्धगुरुपरम्परा प्राप्तं ग्रन्थरूपेण प्रादुर्भावयत्। तस्य वेदस्यैकमङ्ग स्कम्भस्य परमात्मनोऽनुवर्णनं पुराण संविदुः।

ये अर्वाङ्मध्ये उत वायुपुराणं वेदं विद्वांसमभितो वदन्ति (अ० १०।८।१७) इयं नारी पतिलोकं वृणाना धर्मं पुराणमनुपालयन्ती (१८।३।१)

इतिहासस्य च पुराणस्य गाथानाञ्च नाराशंसीनाञ्च प्रियं धाम भवति य एवं वेद (१५।६।१२) ये त आसीद्भूमिः पूर्वायामद्धातय इदं विदुः यो वैतां विद्यान्नामथा मन्येत पुराणवित् (अ० ११।८।७)

ऋचः सामानि छन्दांसि पुराणं यजुषा सह ।
उच्छिष्टाज्जज्ञिरे सर्वे दिवि देवा दिवि श्रिताः (।।११।१७।२४)
इतिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदम् (छा० ७।१।२)
इतिहासपुराणम् (बृहदा० २।४।११)

एवमिमे सर्वे वेदा निर्मिता सेतिहासा सपुराणाः (गोपथ पू०: ०२।१०)

मध्याहुतयो ह वा एता देवानां यदनुशासनानि विद्यापाको वाक्यमितिहासः पुराणं गाथा नाराशंसो (शत. ११।५।६।८) पञ्चवेदा निरमिमीत सर्पवेदं, पिशाचवेदं, असुरवेदमितिहासवेदं पुराणवेदम् (गोपथ० १।१०) वाकोवाक्यमितिहासपुराणमित्यहरहः स्वाध्यायमधीते (शत० ११५।७।९)

ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासपुराणे विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राणि अनुव्याख्यानानि वाचैव सम्राट् प्रजायन्ते (श० १४।६।१०।६) तान् उपदिशति पुराणं वेदः (श० १३।४।३ १३) ब्राह्मणानि इतिहासपुराणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीरिति (तैत्तरीयारण्यक० २।९) अथ नमसे इति किञ्चित्पुराणमचक्षीत (शतपथे १३।४।३।१।३)

सवृहती दिशमनुव्यचनेन तमितिहासश्च पुराणञ्च गाथाश्च नाराशंसीश्चानुव्यचत् (अ०१५ ६ ११)

मन्त्रा ब्राह्मणानि उपनिषदः अपौरुषेयवेदान्तर्गता एव । तेन तेषां काल-निर्धारणमशुद्धमेव, वाचा विरूपनित्यया इति ऋङ्मन्त्रेणैव तेषां नित्यत्वप्रतिपादनात् । तेषु पुराणनामश्रवणात् । प्रवाहरूपेण पुराणानामपि नित्यत्वमेव । आनुपूर्वीपरिवर्त्तनसंभवेन पुराणानां पौरुषेयत्वं तदभावाद्वेदानामपौरुषेयत्वमिति विवेकः ।

सूत्रेष्वपि-अथ स्वाध्यायमधीयते। ऋचो यजूंषि सामान्यथर्वाङ्गिरसो ब्रह्माणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीतिहासः पुराणानि इति अमृताहुतिभिः (आश्व० गृ०सू० ३।३।१) इतिहासपुराणानि अमृतस्य कुल्याः (आ०गृ०सू० ४।६) आयुष्मतां कथां कीर्तयन्तो माङ्गल्यानीतिहासपुराणानि (आ० गृ० ४।६
पुराणे श्लोकमुदाहरन्ति—

अष्टाशीति सहस्राणि ये प्रजामीषिरर्षयः ।
दक्षिणेनार्य्यमणः पन्था न ते श्मशानानि भेजिरे ॥
अष्टाशीतिसहस्रापि ये प्रजानेषिरर्षयः !
उत्तरेणार्य्यमणः पन्थाः तं तेऽमृतत्वं हि कल्पते । (आ०ध० सू० २।२३।३५)

आभूतसंप्लवास्ते स्वर्गजितः पुनः स्वर्गे बीजार्था भवन्ति इति भविष्यत्पुराणे। (आपस्त० धर्मसूत्र २।२४।५६) ब्रह्माण्डपुराणे अनुसङ्गवादे ५४ अध्याये । १५६।१६६ विष्णुपुराणे । ३।२ मात्स्ये । अ० १२४।१०२ पद्मपुराणे सृष्टिखण्डे श्लोकौ दृश्येते ।

बुलरप्रभृतयः आपस्तम्बसूत्रकालः पाणिनिकालात्पूर्वतन इत्यभ्युपगच्छन्ति। सनातनधर्मदृष्ट्या तु तान्यप्यनादीन्येव पौरुषेयत्वात्परिवर्त्तनमानुपूर्वीणाम् ।

स्मृतिषु च —

'ब्राह्मणक्षत्रियविशस्त्रयो वर्णा द्विजातयः ।
श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तधर्मयोगस्तु नेतरः ॥ (व्यासस्मृतिः १।५)
मीमांसते च यो वेदान् षड्भिरङ्गैः सविस्तरैः ।
इतिहासपुराणानि स भवेद्वेदपारगः ॥ (व्या० ४।४५)
इतिहासपुराणकुशलः । (गौतमस्मृतिः ८।२।)
तस्य व्यवहारो वेदो धर्मशास्त्राण्यङ्गान्युपवेदाः पुराणम् (गो०११ १)
वेदं धर्मपुराणञ्च तथा तत्त्वानि नित्यशः ।
संवत्सरोषिते शिष्ये गुरुर्ज्ञानं विनिर्दिशेत् ॥ (उशनसस्मृति० ३।३४ ।)
पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥ (याज्ञवल्क्ये ३ ।)

ऐतिहासिकानां विचाररीतिर्वस्तूपस्थापन एवोपयुज्यते, न तु तस्य वस्तुतोऽयोग्यता योग्यता विचारे, तत्र तु मीमांसकानां रीतिरेवोपयुज्यते ।

युक्तीनां धर्मे न स्वतः प्रामाण्यम् । युक्तिरनुमानमेव । अदृष्टविशेषसहकृतभूतविशेषारब्धशरीरत्वम् ब्राह्मणत्वादिकम् । ब्राह्मणराजन्ययोः

(का० सू० २१ । १) सर्वस्वं ब्राह्मणस्य (का० श्रौ० सू० २१।१ कण्डिका १४)

अथ यदि ब्राह्मणो यजेत् सर्ववेदसं दद्यात् (श० ब्रा० १६।६।२।६) ब्रह्मणे ब्राह्मणम् इत्यादि (शु० य०) ऊर्ध्वप्रमाणमास्यं ब्रह्मवास्यम्, १२, उरः क्षत्रियस्य १४ ऊर्ध्वं वाहू वा, १४ ऊरू वैश्यस्य ।

शूद्रार्य्यौ चर्मणि परिमण्डले व्यायच्छेते (का० सू० १३ ३।७ ।)

अथ यदि ब्रह्मणो यजेत्, यदि बा राजन्यो यजेत् (श० ब्रा० ५।१।४।२) रथकारः ऐन्द्राः क्षत्रियस्य चक्रदुन्दुभ्याः (१४।३।१३) क्षत्रियः सप्तदशेषु प्रव्याघानस्पति तीर्थादुदीचः (१६ का० सू०) ब्राह्मणा वा श्रुतेः (१५।८।१६ का० सू०) शतं ब्राह्मणाः सोमं भक्षयन्ति श्रुतिः ।

राजयज्ञोऽश्वमेघः सर्वकामस्य (२०।१।१ का० सू०) क्षत्रिययज्ञ उ वा एष यदश्वमेघः (श ब्रा० १३।४।१-२) आयोगवमाह श्वानं चतुरस्त्रमभिहन्यस्वेति (२०।२।३६) वैश्यायां शूद्रेण जातः आयोगव; सिप्राक मुसलेन हन्ति । प्रयाजेषु दक्षिणो ब्राह्मणो यजमानस्य यज्ञदानयुक्ताः स्वयं कृतास्त्रिस्रो गाथा गायति (७ का० सू०) राजन्यो धृतिषु युद्धजययुक्ताः (८)

अग्निहीना श्रोत्रियषण्ढवर्जम् (१-१-५) ब्राह्मणराजन्यवैश्यानां श्रुतेः ६। 'न विधौ परः शब्दार्थः' । रथकारस्याधाने ६ । वर्षासु रथकार आदधीत ।

न च रथक्रियायोगात् त्रैवर्णिकः नियतश्च १० । माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायते । क्षत्रियाज्जातो वैश्यायां माहिष्यः । वैश्येन शूद्रायां जाता करणी । रथकारशब्दश्चात्र रूढः । रूढिश्च योगाद्बलीयसी (का० सू० भाष्ये) निषादस्थपतिर्गवेधुकेऽधिकृतः (१२ का०) यस्य रुद्रः पशून् संज्ञपयेत् स वास्तुमध्ये रौद्रं गावेधुकं चरुं निर्वपेत्, श्रुतां प्रकृत्य एतया निषादस्थपतिं याजयेत । अत्रापि न त्रैवर्णिकः किन्तु निषादश्चासौ स्थपतिश्च जात्यन्तरमेव ग्राह्यकूट दक्षिणाकाणो गर्दभ (हलाग्रस्थलोहः कूटम्)

ब्राह्मणा ऋत्विजो भक्षप्रतिषेधादितरयोः (का० सू० १।२ ८) तद्वै नाब्राह्मणः पिबेद्, अग्नौ ह्यधिश्रयन्ति तस्मान्नाब्राह्मणः पिबेत् (श्रुतिः कर्कभाष्ये ।)

दर्शनाच्च ह। द्वया वै देवा देवा आहैव देवा। अथ ये ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचानास्ते मनुष्यदेवास्तेषां विभक्त एवं भक्षः। आहुतय एव देवानां दक्षिणा वा मनुष्यदेवानां ब्राह्मणानाम्। आहुतिभिर्देवान् प्रीणाति दक्षिणाभिर्मनुष्य देवान् ब्राह्मणान्। स्मरन्ति ब्राह्मणस्याधिका प्रवचनयाजनप्रतिग्रहाः (का० भा०) उद्धृतवचोभिः ब्राह्मणादिजातिभेदतत्कृताधिकारभेदश्च सिद्धचति।

इतिहासस्य धर्मेऽप्रामाण्यम् १५३। अनुष्ठितं तु यद्द्वैर्मुनिभिर्यदनुष्ठितं नानुष्ठेयं मनुष्यैस्तदुक्तं कर्म समाचरेत् (बोधायनः १४८) शास्त्रस्य प्राबल्यम् १५६। नेन्द्रियाणि नानुमानम्। वेदा एवैनं वेदयन्ति तस्मादाहुर्वेदा इति पिप्पलादश्रुतिः।

यावत्सिन्धुविहरणी सूर्यस्योदयनं पुरा।
यावत्कृष्णोभिधावति तावद्वै ब्रह्मवर्चसम् ॥अ० १॥
देशधर्मान् जातिधर्मान् कुलधर्मांश्च शाश्वतान्।
पाखण्डगणधर्मांश्च शास्त्रेऽस्मिन्नुक्तवान् मनुः॥
यस्य देशस्य यो धर्मः प्रवृत्तः सार्वकालिकः।
श्रुतिस्मृत्यविरोधेन देशधर्मः स उच्यते॥

वीरमित्रोदये कात्यायनवचनम्—

व्यवहारो हि बलवान् धर्मस्तेनावहीयते।
नारदः-इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत।
बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदः। वायुपुराणे, भारते च।
सूक्ष्मो हि भगवान् धर्मः परोक्षोऽर्थविचारणः।
अतः प्रत्यक्षमार्गेण व्यवहारगतिं नयेत्॥

नारदवचनस्य सर्वेषामाचाराणां स्मृतीनां वा समूलप्रत्यक्षदर्शनं विना न प्रामाण्यमित्यभिप्रायः।

अतएव भट्टपादैः सर्ववेष्टनस्मृतेर्यावत् श्रुतिदर्शनमननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यमुक्तम्। परैः पूज्यानामप्यत्राप्रवेशात्। इतः पतितानामपि तैः परिग्रहान्नखिस्तमोहम्मदादिसमये विदुषामास्था।

भक्ष्यपेयाद्वैतरुचिश्च रागात् ।
प्रपाठकचतुःषष्ठिनियतस्वरकैः पदैः ।
लोकेष्वप्यश्रुतप्रायैः ऋग्वेदं कः करिष्यति ।।

तस्मादस्यापौरुषेयत्वम् । वार्तिके २५३ । वेदानुगुण्येनैवेतिहासप्रामाण्यम् ।

यौवनस्थैव कृष्णा हि वेदिमध्यात्समुत्थिता ।
साथ श्रीः श्रीश्च भूयोभिर्भुज्यमाना न दुष्यति ।।

महानुभावा किल तासु मध्यमा बभूव कन्यैव गते गतेऽहनि ।

अथवा बह्व्य एव ताः सदृशरूपाः द्रौपद्य एकत्वेनोपचरिता व्यवहारार्थापत्या गम्यते ।

अथवा नार्य्यर्जुनस्यैव केवलस्य भविष्यति, साधारणप्रसिद्धिस्तु निश्छिद्रत्वाप्रदर्शिता सभामध्ये रजस्वला वेषधारणवत् ।

देशजातिकुलधर्मा आम्नायैरविरुद्धाः प्रमाणम् । गौतमः । 'क्वचिद् दुर्बलेनापि बलवतो बाधः, मिताक्षरा । सुराग्रहस्य—

कलौ युगे त्विमान् धर्मान् वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ।

इति श्रुतिप्राप्तस्यापि कालिवर्जवचनेन बाधः ।

कश्चित्तु रजनीकान्तः 'हिन्दूनामुत्थानपतन' नामके ग्रन्थे घृणासूयादिवशंवदोऽतीव निन्दति वैदिकान्तत्सभ्यतान्च । रक्तमिश्रणवशान्नात्र कश्चन शुद्ध आर्य्योऽवशिष्यते । जातिभेदो वर्णव्यवस्था चात्र सर्वानर्थमूलभूता । वेदैरेव वर्णव्यवस्थामुद्घोष्य परस्परं घृणामुत्पाद्य पारतन्त्र्यनिगडनिबद्धेयं जातिः । मिथ्याभिमानवशादन्यान् म्लेच्छशब्देनेयं संबोधयति । अत्र जातौ न केवलं गोमेधाश्वमेधादयो जघन्ययागाः प्रवृत्ताः किन्तु नरमेधोऽपि प्रचलितः । हरिश्चन्द्रसदृशस्य परमधर्मात्मनोऽपि यज्ञे अजीगर्तपुत्रस्य शुनःशेपस्य बलिदानायोजनं संवृत्ताम् । कथञ्चिद्विश्वामित्रशरणग्रहणेन तस्यात्मरक्षणं जातम् । तन्मतरीत्या गोमेधादीनामन्यपथार्थकरणं वेदार्थकरणपद्धतिविरुद्धम् । वाममार्गीयैः प्रक्षिप्तमित्यादिकथनं ततोऽपि विप्रतिषिद्धम् । वाममार्गीया अपि स्वपूर्वजा एवेति ततोऽपि हिन्दूनां निन्दितत्वमेव सिद्धयति ।

सतीत्वप्रथयाप्यस्या जातेः पैशाचकानि कृत्यानि व्यज्यन्ते। तथाकथितस्य भगवतो वेदस्य 'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदि'त्यादि मन्त्रा एव राष्ट्रियताध्वंसकाः। यावत्तादीयसत्ताऽक्षुण्णा स्थास्यति तावदस्या दासता स्थास्यत्येव।

वर्णव्यवस्थापसारणमन्तरा रोगकीटाणुनां विनाशोऽसंभव्येव। वर्णव्यवस्था बोधकान् ग्रन्थान् निबध्य क्वचित्संग्रहालये निक्षेप्तव्या। ब्राह्मणक्षत्रियादि-नामभिः परिचयदानं दण्डविधानेन वारयित्वैव स्वातन्त्र्यदर्शनं शक्यम्। भारतस्य वृथैव जगद्गुरुत्वाभिमानम्। जगद्गुरुत्वं तु ख्रिस्तीयधर्माधिकारिणामेव संगच्छते। येहागत्य वनपर्वतारण्येषु सर्वथा संस्कारशून्यान् हिन्दून् शिक्षासंस्कारादिभिः संस्कुर्वन्ति। धन्यवादार्हाश्च बृटिशशासका यैः सतीत्वप्रथाविरुद्धनियमादिनिर्माणेनासभ्यकृत्यानपनीतवन्तः। निरर्थक-श्रौतस्मार्तधर्माचरणैर्वेदमन्त्रघोषणादिभिर्वृथैव कालापव्ययं कुर्वाणाः समाजं पातयन्त्येव ब्राह्मणादयः।

किञ्च को धर्मः कश्चाधर्म इत्यस्मिन् विषये सर्वैरपि धर्मग्रन्थस्यैव प्रामाण्य-मभ्युपेयते प्रत्यक्षादिगम्यत्वे धर्मस्य तत्प्रामाण्यानभ्युगमाद्। तदुक्तं—

मतयो यत्र गच्छन्ति तत्र गच्छन्ति वानराः।
शास्त्राणि यत्र गच्छन्ति तत्र गच्छन्ति ते नराः।

तदभ्युपगमे गोनरादिघातस्यापि दोषत्वानापत्तेः। नहि लौकिकबुद्ध्यैव तद्दोषनिर्णयः, तस्यानैकविधत्वदर्शनात्। रूपे-नेत्रस्यैव, गन्धे घ्राणस्यैव धर्म-ब्रह्मणोर्वेदस्यैव प्रामाण्यसंभवात्। वेदेन तूत्सर्गतो न हिंस्यात् सर्वाभूतानीति नीतिर्पिपीलिकादिप्राणिनामपि हिंसाया निषिद्धत्वात्। युद्धादाविव क्वचिद्वि-धानन्त्वपवादभूतमेव। सतीत्वव्यवस्था तु शास्त्रप्रामाण्यबुद्धीनां सतीनाँ स्वसामर्थ्यमूलिका। तदशक्तानां शास्त्रेषु वैधव्यधर्मपालनविकल्पस्यापि विधानात्। वेदप्रामाण्यविचारस्त्विहैवान्यत्र द्रष्टव्यः।

गालिप्रदानन्तु वेदनिन्दकस्य नास्तिकस्यैव शोभते तत्सर्वं बालचापलं वेदवेदान्तादि गंभीरार्थज्ञानविजृम्भतम्। वर्णाश्रमादिधर्मस्य ब्रह्मज्ञान-स्य चापौरुषेयवेदमूल्यकत्वेनायस्तदोषत्वात् सर्वस्य। सांकर्यन्तु प्रमाण-शून्यमेव। व्यभिचारस्याद्यापि निन्दितत्वदर्शनात् स्त्रीरक्षणादौ भारतीयानां-

प्रयत्नविशेषदर्शनाच्च वैदिकधर्मभेदहेतुजातिभेदस्तु वस्तुस्थितिमूलको न घृणामूलकः। परमार्थतः सर्वस्यैवामृतपुत्रत्वाभ्युपगमात्।

एवमेव सन्तरामः बी०ए० स्वीये 'हमारा समाज' पुस्तके वक्ति सामाजिकसंघटनशक्तिरेव शास्त्रास्त्रवायुयानाद्यपेक्षयाऽपि महती शक्तिः। हिन्दूसमाजे जन्ममूलकोच्चावचभावेन तत्संघटनं भग्नम्। तेनैव मुष्टिमेयैः कैश्चिदसभ्यैरयं देशः पराक्रान्तः। क्षत्रियादीनां शौर्य्यपाण्डित्यधनादिभिरपि देशरक्षणं दुष्करं वृत्तं तेनैकत्वबन्धुत्वयोरभावादेव भारतस्य पतनम्। बहोः कालादनन्तरं स्वातन्त्र्यं प्रकृतिप्रसादात्प्राप्तम्। पूर्वमपि सिक्खोत्थानसमये शिवाजी समुत्थानसमयेऽपि स्वातन्त्र्यप्राप्तेरवसरः समायातः। परन्तु रोगनिदाननिराकरणाभावान्न किञ्चिदाप्तम् न चाऽऽप्स्यते। समाजशास्त्रस्यायं नियमः यत्र परस्परं भोजनविवाहादिकपरिवर्जनं क्रियते तत्रोच्चावचभावो वर्धते। हिन्दूनां न केवलमहिन्दुभ्यः किन्तु परस्परमपि नानाविधजात्युपजातिभेदकल्पनया भोजनविवाहादिव्यवहारः परिवर्ज्यते। तेनैव भेदभावसंवर्धनात् सामाजिकराजनीतिककार्य्येष्वपि सहयोगो न भवति। यदेव ब्राह्मणानां हितकरं तदेव चर्मकारस्याहितकरम्। तेन राष्ट्रैक्यभावनाऽपि भज्यते। तत्तदप्यविचारितरमणीयम् हिन्दुशास्त्रतात्पर्यानभिज्ञानात्। तथाहि संघटनदार्ढ्यस्य समाजोन्नतेश्च मूलं विवेकः, सौहार्दञ्च, न भोजनविवाहादिविवेकपरित्यागः। तादृग्विवेकहीनानामपि शुनां तददर्शनात्। प्राचीने भारते भोजनविवाहादिविवेकवतोऽपि भारतीयसमाजस्य समुन्नतत्वविज्ञानात्।

हिन्दूशब्दविचारः

हिन्दूशब्दसम्बन्धे कश्चि द्वक्ति। नायं शब्दः संस्कृतस्य न वा पालीभाषायाः, भारतीयग्रन्थेषु तदनुपलम्भात् पारसीकैरयं शब्दो विदेशीयानां विशेषतश्च भारतीयानां कृते प्रयुक्तः। सकारस्थाने हकारप्रयोगात् सिन्धु शब्दस्थाने हिन्दशब्दः प्रयुज्यते सरस्वती हरस्वती सप्त हप्तेत्यादि प्रयोगवत्।

अन्यैस्तु-संस्कृतसकारस्य प्राकृते हकारः संपद्यते इत्युच्यते। तच्च प्रमाणशून्यम्। वररुचिहेमचन्द्रादिकृतप्राकृतव्याकरणविरुद्धत्वात्। सूत्रेण सुत्तेण, सत्यं सच्च इत्यादि प्रयोगेषु तदनुसारेणैव ख घ थ ध भ वर्णानामेव स्थाने हकारः संपद्यते "ख घ थ ध भां हः" इति सूत्रात् मुखं मुहं, मेखला, मेहला मेघः मेहः इत्यादिप्रयोगाश्च दृश्यन्ते।

केषाञ्चिद्रीत्या आर्य्यानार्य्यद्रविडादिजातीनामेकसूत्रता सम्पत्त्यर्थमेवायं शब्दोऽङ्गीकृतः ।

अन्यरीत्या—घृणावशात् मुस्लिमजातीयैरयं शब्दो भारतीयेषु प्रयुज्यते । तन्मतरीत्या चौरदासाद्यर्थकोऽयं शब्दः ।

वस्तुतस्तु विभिन्नभाषासु समानविरुद्धाः अर्थाः प्रतिभान्ति । अतएव संस्कृते देवतार्थको देवशब्दः फारसीभाषायां दैत्यार्थको भवति । पारसीभाषायां हस्तार्थकः दस्त शब्दो हिन्दीभाषायां मलार्थको भवति । मारः संस्कृते कामदेवार्थकः फारसीभाषायां सर्पार्थको भवति ।

वस्तुतस्तु ख्रिस्तीयसप्तम्यां शत्यां हजरत मुहम्मद महाशयस्य प्रादुर्भावः । तत एव मुस्लिममतानुयायिनां सत्ता । तेन ततोऽयं शब्दो घृणावशात् प्रयुक्त इति मतं न समीचीनम् । यतः पारसीकानां शातीरनामके धर्मग्रन्थे-महम्मदाविर्भावकालादनेकसहस्रवर्षेभ्यः प्राक् प्रसिद्धसमुत्पत्तिकानां भारतीयानां कृते हिन्दुशब्दप्रयोगः ।

तथाहि-'अकन् विरहमनें व्यासनाम अजहिन्द आमद वसदाता कि अकलचूनास्नत । तदर्थस्तु-व्यासाह्वयो ब्राह्मणो हिन्द (भारत) देशात् समागताः यादृशः कश्चिदपि मतिमान्नासीत् । अयञ्च व्यासः कृष्णद्वैपायनमहर्षिः भारतपुराणादिरचयितैवेति सुशक्यनिर्णयः ।

तत्रैव –'चूं-व्यास हिन्दी वलख आमद गश्ताशप जरदश्त शव रव्वाद ।' यदा स भारतीयो व्यासः वलख देशमागतस्तदा ईरान सम्राजा गश्ताशयेन जरदश्तो जटथुस्तः पारसीकधर्मप्रवर्त्तकः समाहूतः ।

'मन मरदे अमहिन्द निजादः ।' अहं भारतसमुत्पन्नः 'व हिन्द वाजगश्त' स पुनश्च हिन्ददेशं प्रत्यागतः ।

चन्दवरदायी महाशयेन तदैव पृथ्वीराजपितुर्वेनस्य च पृथ्वीराजस्य स्तवने च हिन्दव शब्दस्य प्रयोगः कृतः ।

उठल ठाट महिपाट अटल तारागढ़ थानं ।
अटलमग्ग अजमेर अटल हिन्दव अस्थानम् ।
किये सलाम तिनवार जाहु अपने सुस्थानम् ।

मत्तिहिन्दू परसाहिसज्जिआवो स्वस्थानह
निर्लज्जम्लेच्छ लाजै नहीं हमहिन्दूलजवान् ।

इति राजन्यवीराणां कृते तत्प्रशंसकैः कविभिस्तेषां कृते हिन्दू शब्दः प्रयुक्तः ।

वस्तुतस्तु हिन्दूशब्दः हीनं दूषयति, हिंसन्ति धर्मान् हिंसाः तान् दुनोति घातीति हिन्दुः हिनस्तिदुष्टान् । मेदिनीकोषे, कल्पद्रुमादि कोषेषु, मेरुतन्त्रे पारिजातहरणनाटके, कालिकापुराणे च हिन्दुशब्दो विद्यते ।

यदुक्तं–महाभारतादि ग्रन्थेषु रामायणादिष्वार्षग्रन्थेषु तदनुपलम्भात्तन्नोपपद्यत इति तत्र वेदे परमेश्वरशब्दस्याभावेऽपि तस्याभारतीयत्वासंभवात् । न च कालिकापुराणस्यानार्षत्वं, पद्मपुराणवत्तस्य पुराणत्वाविशेषत्वात् । मेरुतन्त्रस्यापि नानार्षत्वोक्तिर्युज्यते, तस्य रुद्रयामलादिवदीश्वरोक्तत्वात् ।

हीनं दूषयते यस्मात् तस्माद्धिन्दुरितिस्मृतः ।
गोषु भक्तिर्भवेद्यस्य प्रणवादौ दृढा मतिः ।
पुनर्जन्मनि विश्वासः सवै हिन्दुरिति स्मृतः ॥
वस्तुतस्तु वेदे तदनुगुणे शास्त्रे तदुक्तेषु च कर्मसु ।
तदुक्तरीत्या श्रद्धालुः यः स हिन्दुः प्रकीर्तितः ॥ विस्तरस्त्वन्यत्र

यदुक्तं हरिणी हस्तिनि शुकी, इत्यादिः शब्दैरभिधीमाना अपि स्त्रिय एव न मनुष्येतरपशुपक्षिजातीयाः । यथाद्यत्वेऽवैधगर्भधारिण्यो घटादिषु तत्संभवाञ्चिशून् निधाय क्वचिन्निक्षिपन्ति तथैव व्यभिचारगोपनार्थमेव शुकीसमुत्पन्नोऽयं महर्षिः कुशस्तम्बसमुत्पन्नोऽयमपरः इत्याद्युक्तयः इति तदपि न तत्प्रतिपादकपुराणादिप्रामाण्यानभ्युपमे तत्सत्वे मानाभावात्तदुद्भावनस्यैव निरर्थकत्वात् । तत्प्रामाण्ये तत्सत्ववत्तदुत्पत्त्यादिकमपि प्रत्येतव्यमर्धजरतीयस्यान्याय्यत्वात् । वोधायनवचनेन महर्षीणाममोघवीर्थवतां विशिष्टसामर्थ्यसत्त्वावगमेन तददोषाच्च ।

यदुक्तं वालब्रह्मचारिरूपेण प्रसिद्धोऽपि वेदव्यासः कस्यचिदनार्थ्यकन्यायां शुक्यां परमप्रसिद्धं ।

अत्र काममिवापरमितिवचनेन श्रीव्यासस्य कन्दर्पप्रतिमसौन्दर्य्यमेव स्वाभाविकमुक्तम्। तेन भ्रातृवधूनां रागोत्पत्तिराहित्यार्थमेव दुःसहोग्रगन्धरूपवत्वे न व्यासस्य प्रादुर्भावः तादृग्रूपगन्धसहनरूप तपोर्थं वा तथा रूपाविर्भावो मन्तव्यः ब्रह्मिष्ठं शुकमुत्पादितवान्। तेनैव वशिष्ठवंशीयानां रक्तमिश्रणम् ज्ञेयम्। तत्तुच्छम् शुक्या अनादित्वासिद्धेः महर्षेर्दिव्यरूपत्वेऽपि तस्यास्तादृकसामर्थ्यहित्येन वांप्रतितादृश्वैरूप्यविकट्गन्धप्रादुर्भावसंभवात्। तत एवतत्सहनरूपेणतपसाऽभीष्टपुत्रलाभ उक्तः, अन्यथाऽदेत्वेकोवानियमेनस्वमदवचनविरोधेन पुत्रपुत्री वा समुत्पादयितुं शक्नोमि। काचिद्दिव्याप्सराशूकीभूत्वामुनिकुपस्थितेतिपुराणाच्च तीव्रेण तपसाऽन्यजातीयपरमाणुनिरसनपूर्वकब्राह्मणजातीयरक्ताणुसंयोजनेन स्यात्तेषां शुद्धब्राह्मणमपि। न च शूद्रादीनां तपोनिषेधात्। तदुल्लघङ्ते शम्बूकवद् वधदण्डनीयत्वाच्च। रक्ताणुपरिवर्त्तनप्रमाणाभावाच्चेति वाच्यम् व्यासस्य क्षत्रियकन्योत्पन्नत्वेन शूद्रत्वाभावात्। तथात्वे तादृक् तपसा स्वदेहस्थ वैरूप्यदौर्गन्ध्यनिराकरणं कथं न कृतम्। कार्ष्णादेव तस्य कृष्णद्वैपायनेति नामापि प्रसिद्धम्।

यदि पुत्रः प्रदातव्यो मया भ्रातुरकालिकः।
विरूपतां मे सहतां तयोरेतत्परं व्रतम्॥
यदि मे सहते गन्धं रूपं वेषं तथा वपुः।
अद्यैव गर्भं कौशल्या विशिष्टं प्रतिपद्यताम्॥
ऋतुकाले ततो ज्येष्ठां वधूं तस्मै न्ययोजयत्।
सा तु रूपञ्च गन्धञ्च महर्षेः प्रविचिन्त्यतम्॥
नाकरोद्वचनं देव्या भयात्सुरसुतोपमा।
(म० भा० आदिपर्व १०५, ४१, ४२, १०६।२३, २४।)

एतैः श्लोकैः श्रीव्यासस्य भीषणं वैरूप्यं दौर्गन्ध्यञ्च विज्ञायते इति तदपि तुच्छम्—

सापिसत्यवती जाता सद्योगर्भवती सती।
सुषुवे यमुनाद्वीपे पुत्रं काममिवापरम्। ३६।

जातमात्रस्तु तेजस्वी तामुवाच स्वमातरम् ।
मातर्यदा भवेत्कार्य्यं तव किञ्चिदनुत्तमम्
स्मर्तव्योऽहं तदाशीघ्रमागमिष्यामि कामिनि । ३६ ।
इत्युक्त्वा निर्ययौ व्यासः सापि पित्रन्तिके गता ।
द्वीपेऽन्यतस्तदा वालस्तस्माद्द्वैपायनोऽभवत् ४.। देवी भागवत २ । २

यदुक्तं क्षत्रियाणामपि तथैव सांकर्य्यम् । अत्रिपुत्रश्चन्द्रः ब्राह्मणः सन्नपि स्वगुरोर्भार्य्यायां तारायां बलात्कारेण बुधमुत्पादितवान् । तादृशस्य बुधस्य को वर्ण इति चिन्तनीयम् । बुधः सूर्यवंशीयायामिलायां पुरूरवसमुत्पादितवान् । स चौर्वश्यां वेश्यायामायुरादीन् पुत्रान् जनयामास । आयुषः पुत्रो ययातिश्च ब्राह्मणकन्यायां देवयान्यां यदुमुत्पादितवान् । यस्य कुलरत्नं श्रीकृष्णो वलरामश्च । कृष्णस्य पट्टमहिषीषु च ऋक्षकन्या (अनार्य्यकन्या) जाम्बवती । ययातेरेवासुरकन्यायाः शर्मिष्ठाया गर्भात्समुपन्ने पुरुवंशे शंतनुः संजातस्तस्य गङ्गायां देवव्रतः । सत्यवत्यां चित्राङ्गदविचित्रवीर्य्यौ जातौ । सत्यवतीकैवर्त्त-कन्या या बाल्ये पराशरात् व्यासं जनितवती । तयोर्विधवयोर्व्यासेन पाण्डुधृत-राष्ट्रौ समुत्पादितौ । तत एव पाण्डवा युधिष्ठिरार्जुनादयो जाताः तदपि तुच्छम् ।

तेजीयसां न दोषाय वह्न्यः सर्वभुजो यथा ।

इतिरीत्या देवानामृषीणां तपसाक्षीणकल्मषाणां शुद्धसंकल्पेन शुद्धक्षत्रिय-समुत्पत्तिसंभवात् । गुरोस्ताराविद्यैव भवति चन्द्रःशिष्यस्तां गृहीत्वा बुधं ज्ञानं जनयति । इत्यध्यात्मविदः समष्टिमनोरूपश्चन्द्रःसर्वमनोरूपत्वात्तत्र सक्तो-ऽपि न प्रत्यवैति । देवयानी समाधानंत्विहैवान्यत्र द्रष्टव्यम् । ऋच्छो जाम्बवान् ब्रह्मावतारभूतो देवरूप एव नानार्यः, वाल्मीकिरामायणप्रामाण्यात् ।

यदपि अद्यत्वेऽतिशूद्राश्चर्मकारादयोऽपि कनिष्ठभ्रातृविधवाग्रहणं पातक मन्यन्ते । तस्याः स्पर्शोऽपि निषिद्धः । परं महाभारतकाले क्षत्रियेषु प्रथेय-म्प्रचलितैवासीत्, तदपि तुच्छम्; मातृवचनेन सिद्धस्य व्यासस्य तददोषात् ।

यथा चन्द्रवंशे पूर्वोक्तरीत्या रक्तमिश्रणं तथैव सूर्यवंशे सूर्य्यात् श्राद्धदेवो मनुस्ततो दिष्टस्ततस्तृणविन्दुस्तस्मादलम्बुषायां स्ववेंश्यायां विशालः तद्वंश एव ।

रथीतरस्य पत्न्यां ऋषिणाङ्गिरसा पुत्रा उत्पादिता। तत्रैवेक्ष्वाकुर्यस्य वंशे रामचन्द्रोऽवततार। तत्रैव सौदस्य पत्न्या मदयन्त्यां वशिष्ठेनाश्मक उत्पादितः, इत्यादि निरस्तम्, महर्षिसंकल्पवशाच्छुद्धक्षत्रियस्यैवोत्पत्तेः।

किञ्च पुराणादिप्रामाण्येनैतेषां महातपसां प्रभावात् क्षत्रियत्वे तदप्रामाण्ये तत्सत्त्वस्यैवासिद्धेः।

यदुक्तं आधुनिकाश्च राजपुत्रवाच्याः क्षत्रियास्तु न क्षत्रियाः 'मूर्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट्' इत्यमरोक्तनामसु तदभावात्, किन्तु 'क्षत्रात् करणकन्यायां राजपुत्रो बभूव ह' जातिभास्करे, ब्रह्मवैवर्त्ते—

शूद्रायां क्षत्रियादुग्रः क्रूरकर्मा प्रजायते।
शस्त्रविद्यासु कुशलः संग्रामे कुशलो भवेत्।
तया वृत्या स जीवेद् यः शूद्रधर्मा प्रजायते।
राजपूत इति ख्यातो युद्धकर्मविशारदः।। (इत्युक्तेरिति)

तदपि न, राजसूयप्रकरणे राजशब्दस्य शुद्धक्षत्रियपरत्वाभ्युपगमेन आधुनिकेतिवृत्तदृष्ट्या यत्र पृथ्वीराजो महाराणाप्रतापादयः सञ्जातास्ते सर्वेऽपि अनार्य्यजातीयाः। शकहूणगुर्जरादि विदेशीया जातयो हिन्दवः सम्पन्नाः ताः जातयः कुटुम्बा यैः शासकपदमलंकृतं ते हिन्दुराजशासनपद्धत्या क्षत्रियाः। सम्पन्नाः। येषां पञ्चम्यां षष्ठ्यां शत्यां भारते समागमनं संवृत्तम् ते अन्या अपि दाक्षिणात्या अनार्य्यजातयो हिन्दवो भूत्वोन्नतिपदं प्राप्ताः। तत्प्रभावादेव सूर्य्यचन्द्रसम्बन्धेन सूर्यचन्द्रवंशीयाः सम्पन्नाः। गोंडभरखरवारजातीयाः क्रमेण चन्देल, राठौर, गहरवारा अन्ये च प्रसिद्धक्षत्रियजातीया सम्पन्नाः। तदपि तुच्छम्, प्रामाणिकपरम्पराविरुद्धत्वात्। इतिवृत्तलेखकास्तु पाश्चात्यास्तत् शिक्षया भारतीया वा जातिपतिताः तत एव तेषां स्वस्येव सर्वस्यैव सांकर्यसाधनप्रयासः।

यदपि-यत्र ब्राह्मणक्षत्रियाणामीदृशी गतिस्तत्र वैश्यानां का कथा। येषां कृते

'मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्।।

इति भगवता स्पष्टं पापयोनित्वमुक्तम्। परमयमर्जुनं प्रत्युपदेश एव। तस्यैव सा कुन्तीमाता यया कौमारावस्थायामेव कर्णमुत्पाद्य स्वसतीत्वमुध्व-

स्तम् । या च स्वपतिना पाण्डुना प्रोत्साहिता सती इन्द्रादिभ्योऽर्जुनादीनुत्पादितवती तदपि मन्दम्; महामहिममन्त्रप्रभावात् । सूर्य्यादिदेवकर्तृके कर्णपाण्डवादि समुत्पत्तीनामवचनीयत्वात् । तथैव भारते तस्या महात्म्यातिशयस्य वर्णनात् । येषां क्षत्रियाणां सम्बन्धे तेषामुत्पत्तिस्तेषां ततो भिन्नत्वात् । तेषां निर्णयस्तु पुरोहितव्यवहारात् गोत्रव्यवहाराच्च सुशकः ।

विवाहभेदः

यच्च—

ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथासुरः ।
गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचस्त्वष्टमः स्मृतः ॥

इत्यनुरोधेनाष्टौ विवाहा धर्मशास्त्रेणोक्ता । तत्र

हत्वा छित्वा च भित्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं गृहात् ।
प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते ।
सुप्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति ।
स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः प्रथितोऽधमः ।

इति राक्षसपैशाचविवाहावुक्तौ ।

तत्र—ब्राह्मादिविवाहचतुष्टयस्य प्रशस्तत्वेऽपि आसुरादिविवाहानामसुरगन्धर्वराक्षसपिशाचाद्यनार्य्यजातिभ्यः शिक्षितत्वादत्यन्तनिन्दितत्वमेव । कन्यायाः क्रयविक्रयादिकमेवासुरविवाहः । गान्धर्वविवाहो यद्यपि परस्परसम्मत्यैव भवति तथापि कामोन्मादेन कुलीना अपि कन्याः धूर्तैः वञ्चिताः स्वसर्वस्वं नाशयन्ति इति निन्द्यत्वमेव ।

राक्षसपैशाचौ तु न केवलं विवाहपदवाच्यत्वायोग्यौ किन्तु अपराधावेव वर्तमानभारतीयदण्डविधानस्य ३६६-३६७ धाराभ्यां दण्डनीयौ । यः कश्चित् कांचित् स्त्रियम् इतरमभिप्रेत्य हरति स तदनभिमतेन केनचित्सार्धं विवाह्या संगमनीया वा स दशवर्षं कारावासमर्हति । यः क्षत्रियस्य विवाहत्वेनानुमतः स एवेदानीं घोरो दण्डनीयोऽपराधः । यत्र रक्षको भक्षकस्तत्र कैव कथा रक्षणस्य ।

द्वितीयधारायास्त्वयमर्थः-यत्र कश्चित् बलपूर्वकं मैथुनं करोति यत्र वा सुप्तां मादकद्रव्यसेवनेन प्रमत्तां विक्षिप्तां वा स्त्रियमभिगच्छति सोऽपि

दशवर्षं कारावासमर्हति। आजन्म द्वीपान्तरवासं वार्हति। पवित्रधर्मग्रन्थेषु तस्य पैशाचविवाहपदवाच्यता इति तन्न; भावानवबोधात्।

तथाहि—

चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः।
राक्षसं क्षत्रियस्यैकमासुरं वैश्यशूद्रयोः। मनुः ३।२४

इति रीत्या ब्राह्मणस्य ब्राह्मदैवार्षप्राजापत्यानां प्राशस्त्यमुक्तम्। वैश्यशूद्रयोरासुरविवाहस्य श्रेष्ठत्वमुक्तम्। प्रशस्तविवाहसंभवे जघन्यस्यापि परिग्रह इति ब्राह्मणस्यासुरगान्धर्वविवाहानुमतिः। क्षत्रियस्यासुरादीनां चतुर्णा-अनुमतिः। विट्शूद्रयोस्तु राक्षसवर्जितानासुरगान्धर्वपैशाचान् धर्म्यानाहुः।

पुनश्च 'पञ्चानां तु त्रयो धर्म्या द्वावधर्म्यौ स्मृताविह।
पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्तव्यौ कदाचन॥

पैशाचप्रतिषेधादुपरितनानां प्राजापत्यादीनां पञ्चानां मध्ये प्राजापत्यगान्धर्वराक्षसास्त्रयो धर्म्या धर्मादनपेताः प्राजापत्या क्षत्रियादीनामप्राप्तो विधीयते। ब्राह्मणस्य विहितत्वादनूद्यते। गान्धर्वश्चाप्राप्तत्वादनुवादः। राक्षसोऽपि वैश्यशूद्रयोरप्राप्तत्वाद्विधीयते। ब्राह्मणस्य क्षत्रियवृत्त्यवस्थितस्याप्यासुरपैशाचौ न कर्तव्यौ कदाचनेत्यविशेषाच्चतुर्णामेव निषिध्यते।

पृथक् पृथग्वा मिश्रौ वा विवाहौ पूर्वचोदितौ।
गान्धर्वो राक्षसश्चैव धर्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ॥ (म० ३।२६)

अत्र गन्धर्वराक्षसौ क्षत्रियस्यैवोक्तौ। यदा स्त्रीपुंसयोरन्योन्यानुरागपूर्वकसंवादेन परिणेता युद्धादिना विजित्य तामुद्वहेत्तदा गान्धर्वराक्षसौ मिश्रौ भवतः।

विवाहभेदाश्च तत्रैव विवृता—

आच्छाद्य चार्चयित्वा तु श्रुतिशीलवते स्वयम्।
आहूय दानं कन्यायाः ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः॥
यज्ञे तु वितते सम्यगृत्विजे कर्म कुर्वते।
अलङ्कृत्य सुतादानं दैवं धर्मं प्रचक्षते॥

एकं गो मिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः ।
कन्याप्रदानं विधिवदार्षो धर्मः स उच्यते ॥
सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचाऽनुभाष्य च ।
कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिःस्मृतः ॥
ज्ञातिभ्यो द्रविडं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तितः ।
कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्म उच्यते ॥
इच्छयाऽन्योऽन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।
गान्धर्वः स तु विज्ञेयो मैथुन्यः कामसंभवः ॥

राक्षसपैशाचौ पूर्वमेवोक्तौ । अत्रासुरपैशाचयोः सर्वथा निषेध उक्त एव । क्षत्रियाणां प्रायेण स्वयम्बरविधिरप्यत्रैवान्तर्भूतः इच्छयान्योऽन्यसंयोग इति गान्धर्वलक्षणस्य तत्र समन्वयात् । यत्र तु पित्रादीनामसंमतिः तत्रैव युद्धादिनाहरणसंभवेन राक्षसलक्षणयोगेन मिश्रत्वं सम्पद्यते ।

क्षत्रियाणां शौर्य्यवर्धनानुगुणत्वाद्यथा युद्धेन भूमिप्राप्तिर्न दूषणं तथैव युद्धेन कन्याप्राप्तिरपि न दूषणम् । तावताऽपि तेषां रक्षकत्वमेव न भक्षकत्वम् । बलवत्स्वमित्रभूतेषु क्षत्रियेष्वेव तथा प्रवृत्तेः । अत एव राज्ञां राजस्वेवाक्रमणं भवति, न तु प्रजासु । यत्र राजकन्याहरणार्थमेव च राज्ञां युद्धं भवति । तत्रैव राक्षसेन विधिना पाणिग्रहणम् । यथा रुक्मिणीकृष्णयोः, सुभद्रार्जुनयोः । संयुक्तापृथ्वीराजयोर्वा पूर्वोक्तरीत्या गुणदोषनिर्धारणेऽपि निन्द्यविवाहानां त्याज्यतोक्तैव । तथाहि—

दशपूर्वान् परान् वंश्यानात्मानं चैकविंशकम् ।
ब्राह्मी पुत्रः सुकृतकृन्मोचयत्येत् नसःपितॄन् ।
पुत्रादयश्च तस्य कुले निष्पापा जायन्ते । कुल्लूकभट्टाः
दैवोढाजः सुतश्चैव सप्त सप्त परावरान् ।
आर्षोढाजः सुतस्त्रीं स्त्रीन् षट्षट्कामोढजः सुतः ॥

दैवविवोढायाः पुत्रः सप्त परान् पित्रादीन् सप्तावरान् पुत्रादीन्, आर्षविवाहोढाजः पुत्रस्त्रीन् स्त्रीन् पुत्रादीन्, प्राजापत्यविवोढाया पुत्रःषट् पुत्रादीन् आत्मानश्चैनसो मोचयति ।

ब्राह्माद्यष्टविवाहोद्देशक्रमानुसारेण मन्दफलस्यार्षस्येह बहुफलप्राजापत्यात्पूर्वाभिधानम्

ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्ष्वेवानुपूर्वशः ।
ब्रह्मवर्चसिनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसम्मताः ॥
रूपसत्त्वगुणोपेताः धनवन्तो यशस्विनः ।
पर्याप्तभोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः ॥
इतरेषु तु शिष्टेषु नृशंसानृतवादिनः ।
जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मद्विषः सुताः ॥
अनिन्द्यैः स्त्रीविवाहैश्चानिन्द्या भवति प्रजाः ।
निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान्विवर्जयेत् ॥
औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः क्रित्रिम एव च ।
गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ॥
कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।
स्वयं दत्तश्च शौद्रश्च बाहुदायादबान्धवाः ॥

वशिष्ठस्मृतिरीत्या – (मनुः ९।१५९)

अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलङ्कृताम् ।
अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रः भवेदिति ॥

इति पुत्रिकापुत्रोऽपरः । क्षेत्रजःनियोगजः कानीनः कन्यापुत्रः सहोढगर्भिणी विवाहजः विधवाजः पौनर्भवः शौद्रादीनां पुत्रत्वेन स्वीकरणमपि रक्तमिश्रणकारणानामप्यन्यतमत् । येषां सर्वथाऽवैवता तेषा धर्म्यत्वघोषणाऽपि नैतिकं पतनकारणम् । विगर्हितैर्विवाहैरवैधैश्च पुत्रैः समाजे साङ्कर्य्यं दुराचारश्च विस्तीर्यते ।

विधानविशेषज्ञैः प्रोच्यते यत्प्राचीनहिन्दूनां यौनसम्बन्धोऽतीव शिथिलः स्त्रीणां सतीत्वस्य महत्त्वं नगण्यमेवासीत् मातरं । दुहितरश्चाभियन्ति इत्यादिकं तदपि तुच्छम् ।

पुत्रेष्टियागाङ्गभूतस्यार्थवादस्य पुत्रेष्टियागविधानस्तुतावेव तात्पर्य्येण तदन्यत्र तात्पर्य्याभावेन तददोषात् । प्रमाणान्तरविरुद्धस्यार्थवादस्य सर्वथा

स्वार्थे न तात्पर्य्यम्। मनुना चौरसपुत्रस्यैव माहात्म्यमुपवर्णितम्। अन्येषाञ्च कृते तेनैवोक्तम्—

याद्दशं फलमाप्नोति कुप्लवैः सन्तरञ्जलम्।
ताद्दशं फलमाप्नोति कुपुत्रैः संतरंस्तमः॥ मनुः ९।१६१

तृणादिनिर्मितकुत्सितोडुपादिभिरुदकं तरन् यथाविधं फलमाप्नोति तथाविधमेव कुपुत्रैः क्षेत्रजादिभिः पारलौकिकदुःखं दुरुत्तरं प्राप्नोति। अनेन क्षेत्रजादीनां मुख्यौरसपुत्रवत्सम्पूर्णकार्य्यकरणसमत्वं न भवतीति दर्शितम् (कुल्लूः)।

किञ्च सर्वज्ञकल्पैर्ऋषिभिः धर्माधर्मद्दष्ट्यैव सर्वं विवेचितम्। पूर्वेषां षण्णामृक्थहरत्वे नोत्तरेषां षण्णां तत्। तदभागित्वेऽपि पिण्डतर्पणादिभागित्वमस्त्येव। तेषामपि स्वाभाविकैः कामादिभिरपि यौनसम्बन्धे सन्तानोत्पत्तौ च सत्यां कुत्र कियतांशेन धर्मादिसम्बन्ध इति तु धर्मशास्त्रस्य विषयः। नहि-लौकिकमेव तत्सर्वं धर्माधर्मयोः शास्त्रैकगम्यत्वात्।

अपुत्रेण सुतः कार्य्यः याद्दृक् ताद्दक् प्रयत्नतः।
पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नामसंकीर्तनाय च॥

दत्तकमीमांसोद्धृतमनुवचनात्

अपुत्रेणैव कर्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा।
पिण्डोदकक्रियाहेतोर्यस्मात्तस्मात्प्रयत्नतः। (अत्रिस्मृतिः५२)

इत्यादीन्यपि वचनानि ताद्दगर्थवादभूतान्येव।

यजमानस्य पशून् पाहि गां मा हिंसीः। (श० ब्रा०)

इत्यादिर्गवादिपशूनां रक्षणमेवाभिप्रेतं वेदस्य।

वेदार्थोपनिबद्धत्वात्प्राधान्यं हि मनोः स्मृतम्।
मन्वर्थविपरीता या सा स्मृतिर्नैव शस्यते॥

इति विपरीतस्मृतिसंकोच एव युक्तः।

अथातः सवनीयस्य पशोर्विभागं व्याख्यास्यामः। उद्धृत्यावदानि हनू सजिह्वे प्रस्तोतुः, कण्ठः सककुदः प्रतिहर्तुः, श्येनपक्षः उद्गातुः, पार्श्वं सोंशमध्वर्य्योः।

ऐतरेयेऽपि एवम् ।

ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदत्त्रिमौ ।
पैत्रिको दण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः ॥

एतेनाजादिशब्देन विशेष एव यज्ञ उपयुज्यते, न साक्षात् पशुरित्यपास्तम् औषधविशेषे कण्ठकुकुद्जिह्वाविसंभवाभावात् ।

यथाश्वेषु तदवान्तरजातिभेदो भवति तथैव मनुष्येष्वेपि । बृहदारण्यके हयवाज्याद्यश्वप्रभेदवर्णनात् ।

हयो भूत्वा देवानवहद्वाजी गन्धर्वानर्वासुरानश्वो मनुष्यान् समुद्र एवास्य बन्धुः समुद्रो योनिः । (बृ०उ० १) ब्राह्मणश्रुते । तथा वाज्यादयो जातिविशेषा इति शां० भाष्याच्च । (पुरुषसूक्त यजु ३१ अ० अ० वे० का०१६।६।६)

मध्यं तदस्य यद्वैश्यः (अ० वे०) इत्यादिभिस्तथैव ब्राह्मणादिजात्युत्पत्तिरुक्ता ।

लोकानां तु विवृद्ध्यर्थं मुखबाहूरुपादतः ।
ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रञ्च निरवर्त्तयत् ॥ (मनुः १।३१)
ततः कृष्णो महाभागः पुनरेव युधिष्ठिरः ।
ब्राह्मणानां शतं श्रेष्ठं मुखादेवासृजत्प्रभुः ॥
बाहुभ्यां क्षत्रियशतं वैश्यानामूरुतः शतम् ।
पद्भ्यां शूद्रशतञ्चैव केशवो भरतर्षभ ॥ इति

व्यासादिभिस्तथैव व्याख्याततत्वात् ।

यदुक्तं—प्राकृतनियमविरुद्धत्वादालङ्कारिक एवात्रार्थो ग्राह्यः । परमात्मनः शरीरित्वे तन्न सशरीरया स्त्रियाऽपि भाव्यम् तथात्वे योनिजत्वमेव सर्वस्येति मन्तव्यमिति । तत्र प्रथमशरीरस्य शरीरजत्वे प्राथम्यानुपपत्तिः । अशरीरजत्वे तादृङ्नियमानुपपत्तिः । न च मातृपितृपरम्पराया अनादित्वम्, तथात्वे प्रलयानुपपत्तेः ।

विकासवादिक्रमेण तु अमीवादिभ्य एव मनुष्यस्यापि विकासः । न च सर्वभूतेषु समानोत्पत्तिक्रमः लोकवैलक्षण्यानुपपत्तेः ।

न च 'अपाणिपादो जवनो ग्रहीतापश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः' इतिश्रुत्या-तस्य पाणिपादादिराहित्यं विज्ञायते इति वाच्यम् ।

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपादिति, तस्य सहस्रशीर्षत्वादि श्रुति-विरोधेन साकारनिराकाररूपद्वैविध्याभ्युपगमेन निराकारपादादिराहित्येऽपि साकारस्य तद्वत्त्वोपपत्तेः ।

किञ्च मार्क्सादिनास्तिकमतरीत्या परमेश्वरतद्बोधकवेदादीनामपि प्रामाण्यं नास्ति कुतो वर्णव्यवस्था तदनुगुणधर्माधर्मव्यवस्था च । आस्तिकानां रीत्या तु पूर्वोक्तरीत्या सर्वं सुस्थमेव ।

यदुक्तम्—कारुरहं ततोभिषगुपलप्रक्षिणी नना नानाधियो व सूयवोऽनु-गा इव तस्थिमेन्द्रायेन्द्र परिस्रव (ऋ० ९।११२।३)

इत्यादिमन्त्रेणैकस्मिन्नेव परिवारे पुत्रः कारुःशिल्पी पिता वैद्यः, माता धानादिमज्जनपेषणादि कार्यकर्त्री अन्ये चक्षरस्या नानाधियो भवन्ति स्मेति । गुणकर्मादिभिरेव वर्णव्यवस्था निश्चीयत इति तन्न, मन्त्रार्थानवबोधात् । सायणादिरीत्या पुत्रस्य मन्त्रद्रष्टृत्वेनैव कारुत्वोक्तेः, मन्त्रनिर्मातृत्वमेव शिल्पि-त्वम् । पितुश्च यज्ञचिकित्सकत्वेन ब्रह्मनामकर्त्विक्त्वमेव तथैव मातुर्गृहे धानादिपेषणादिकार्य्यकर्तृत्वमेव विज्ञायते नात्र भिन्नजातीयत्वं पुत्रादीनां कल्पयितुं शक्यते, प्रमाणाभावात् ।

विरोधिभिरप्येतदनुमन्यते तत्तत्कर्मसु दक्षता प्रवीणतादिसम्पत्तये तेषु सुरुचि सम्पत्तये च व्यवस्थैवोचिता । यस्मिन्कर्मणि यस्य दक्षता तस्यतद्दले प्रवेशः ततोऽन्यकर्मभ्यस्तस्य मुक्तिः । समानशीलव्यसनानाम्परम्परानुराग-सहानुभूत्यादयो भवन्ति । तेनैव क्रमेण जनसमुदायस्य ब्राह्मणादि चातुवर्ण्य रूपेण । विभागः प्रायेण पिता पुत्राय स्वीयमेव कर्म शिक्षयति शैशवकालादेव तादृक्कर्मयोगेन तत्रैवाभिरुचिः कौशलञ्च वर्धते तेनैव वंशानुसारेण जातिभेदः संवृत्तः ।

आकृतिग्रहणाजातिर्लिङ्गानाञ्च न सर्वभाक् ।
सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रञ्च चरणैः सह ।

जातेरस्त्री विषयादयोपधात् ४।१।६३ नञ् २।६ जातिरप्राणिनां २।४।६ जातिनाम्नः कन् ५।६।८१ वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच ५।६।९६ ब्राह्मोऽजातौ ६।४।१७१ इत्यादिमिश्च आकृतिसाम्येपि जातिभेदःसिद्धत्रति ।

प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्त्वस्य युगपद् गुणैः ।
असर्वलिङ्गां बह्वर्थां तां जातिं कवयो विदुः ।

इत्यादि परिभाषानुसारेण मनुष्यमात्रस्यैकैव जातिः यथा अश्वस्यैकैव जातिस्तत्र अरबी बैलर काबूली मुठिया गर्दभादयः प्राकृतिका अवान्तरभेदास्तथैव आर्य्यद्राविऽहवशी मङ्गोलइङ्गलिश फ्रैञ्च आदयोऽवान्तरभेदाः ।

यदुक्तं-यौनसम्बन्धेन यत्र समानप्रसवक्रिया स्यात्त्रैकजातित्वम् । तत्रापि ब्राह्मणादिषु कृत्रिमा भेदा द्राविडादिषु प्राकृताभेदाः अष्टविकल्पो दैवस्तिर्य्योनश्च, पञ्चधा भवति मनुष्यश्चैकविधः समासतः भौतिकः सर्गः ।

समानप्रसवात्मिका जातिः (न्याय अ० २ सू० ७१) समानस्तुल्यो जननव्यापारः आत्मास्वरूपो यस्याः सा जातिः । तस्मान्न गोश्ववत्कश्चिज्जातिभेदोऽस्ति देहिनां भविष्ये । इति तदपि तुच्छम्, गोतमसूत्रार्थानवबोधात् । तत्र समानबुद्धिप्रसवत्वेन जातिव्यवहार उक्तो न समानयौनसम्बन्धेन समान जातिव्यवहारः न्याय भाष्य मञ्जर्य्यादिषु तथैव व्याख्याततत्वात् ।

इतिहासविमर्शः

आधुनिकैरुच्यते यत् 'अनुमानतः बी० सी० ३३० वर्षेभ्यो भारतीयमितिवृत्तमारब्धम्। तदानीमेव सिकन्दरेण भारतमाक्रान्तम्। सिकन्दरस्यमृत्योरनन्तरं तदीयसेनापतिना सेल्यूकसेन पश्चिमेशियाप्रदेशे साम्राज्यं स्थापितम्। बी० सी० ३०४ वर्षे मौर्यसाम्राजश्चन्द्रगुप्तस्य राजसभायां कतिचिद्दिनानि मेगस्थनीजस्तस्थौ। तेन यात्रावृत्तान्तो लिखितः। यद्यपि स पुस्तकाकारेण नोपलभ्यते तथापि तदीयांशाः परवर्तिनां लेखकानां ष्ट्रावो अरियन् प्रभृतीनां पुस्तकेषूद्धरणरूपेणोपलभ्यन्ते। तत्रैकत्र मेगस्थनीजेनोक्तम्—'समस्तभारतवर्षः एको विराट् देशः। तत्र विभिन्नजातीया निवसन्ति। तेषु न कश्चनापि मूलतो वैदेशिकवंशोत्पन्नः, सर्वेऽपि भारतीयादिमनिवासिवंशधरा इति स्पष्टं विज्ञायते। भारते वैदेशिकानामुपनिवेशो न कदाचिदपि स्थापितः, न वा भारतेनैव विदेशेषूपनिवेशः स्थापितः।' इति।

आधुनिकानां पुरातत्त्वान्वेषिणां मतेन (बी० सी० २५०० वर्षमारभ्य बी० सी० १५०० वर्षपर्यन्तं दलबद्धा आर्यजातयः पश्चिमोत्तरसीमान्तमार्गेण भारतं प्रविष्टाः। भारतीयादिवासिनस्तु द्रविडकोलभिल्लादयः तान् पराजित्यार्यैरुपनिवेशः स्थापितः। ते चार्या हिन्दूनां पारसीकानां काकेशियाणां ग्रीकाणां यूरोपियाणाञ्च पूर्वजा आसन्। स च कालः मेगस्थनीजभारतस्थितिकालात् १२०० वर्षपूर्वः।)

परन्तु यदि वैदिकानार्याणां बहिर्देशादत्रागमनं स्यात् तदा मेगस्थनीजस्य पूर्वमुट्टङ्कितं कथनमसङ्गतमेव स्यात्। न तु भारतीयैस्तद्विस्मृतमिति कल्पयितुं शक्यम्, तत्स्मृतिनैर्बल्याभावात्। सस्वरा बृहत्काया वेदा यैः कण्ठस्थीकृतास्तेषां कृते स्वपूर्वजानामागमनं पूर्वनिवासस्थानञ्च कथं विस्मियेत। मेगस्थनीज उच्चपदस्थो निरपेक्षो निष्पक्षः प्रामाणिकश्चासीत्। स भारते बहुतिथं स्थित्वा भ्रमणञ्चकार। तद्विवरणमन्यांशेषु प्रमाणत्वेनाङ्गीक्रियते। अत इदमपि तद्विवरणमङ्गीकार्यम्।

यदीतः २३०० वर्षपूर्वं तदानींतनानां भारतीयानां बहिर्देशाद् अत्रागमनं स्मृतं स्यात् तदा मेगस्थनीजेन तदवश्यं ज्ञातं भवेत्। परं तदुक्तरीत्या सर्वेऽपि भारतादिवासिवंशधरा एवेति तदानींतनानां विश्वास आसीत्। स एव मेगस्थनीजेन प्रकाशितः। ततः पूर्वं भारते वैदेशिकाना-मुपनिवेशो न स्थापितः, अर्थात् भारतीयानां पराजयो न जातः। भारत-स्यापि अन्यत्रोपनिवेशो नासीत् अर्थात् भारतीयैः कस्यचिद्राज्यापहरणाय न प्रयतितम्। तेन भरत आर्य्यभिगमकल्पनं निर्मूलमेव।

श्राद्धेषु पितृ-पितामहप्रपितामहादिनामस्मरणं विवाहेषु शाखोच्चार-प्रणाली च बहोः कालादारभ्याद्य यावत् प्रचलिता विद्यते। सर्वेषु शुभकर्मसु देशकालोच्चारणपूर्वकं च संकल्पः क्रियते। अश्वमेधेषु विवाहेषु चतुर्दश-पुरुषपर्यन्तानां पूर्वजानां स्मरणमनिवार्य्यमासीत्। ब्राह्मणक्षत्रियादिषु चत्वा-रिंशत् पुरुषस्मरणं विवाहादिषु क्रियते। तेन यदि वैदिकानामन्यत आगमनं सत्यं स्यात्तदावश्यमार्याणां साहित्येषु तच्चर्चितं स्यात्। मौर्यसम्राट् चन्द्र-गुप्तकालमारभ्य पुष्यमित्रकालं यावत् भारतभूमिमलङ्कृतवता महर्षिणा पतञ्जलिना स्वकीये महाभाष्ये कतिपयजातीनां बहिर्निर्वासनं चर्चितम्।

एलफिंशटन्महाशयेन शतवर्षेभ्यः प्रागेव मेगस्थनीजस्यागमनं भारतीये-तिहासे लिखितम्। अधुनातनहिन्दूनां भारतीयाः पूर्वपुरुषाः स्वीयनिवासस्था-नात् (भारतात्) अन्यदेशनिवासिन आसन्नित्यभ्युपगमस्य किञ्चिदपि कारणं नोपलभ्यते। वेदे मनुस्मृतौ तथान्येष्वपि ग्रन्थेषु हिन्दूजातेः पूर्वनिवासभूमे-रुल्लेखो नोपलभ्यते।

एल्फिन्स्टन महाशयस्योक्तलेखावसरे तथाकथितस्यार्याभिगमनस्य गाथा न कल्पितासीत्। मैक्समूलरादिगवेषणायाः कालः पश्चात् प्रवृत्तः। आर्याभियानकल्पनाविरुद्धत्वादेव आधुनिकेष्वितिहासेषु मेगस्थनीजस्येदं विवरणं न प्रकाशितम्।

सुविख्यातेतिहासान्वेषको डाक्टरकोथमहाशयः स्पष्टं वक्ति यत् भारतीयाः कथं भारतमागता इति निर्धारणे ऋग्वेदसाहाय्यं सर्वथा नोपलभ्यते। हिन्दुकुशदर्या आर्याभियात्रिणो भारते प्रविष्टा इति सम्भाव्यते।

यदीयं घटनाऽपि यथा स्यात्तथाभूतस्याभियानस्य छायापि ऋग्वेदे नोपलभ्यते ।

यद्यप्याधुनिकाः पश्चात्त्या वेदानभिज्ञा एव तथापि ते कोषादि-साहाय्येन वेदेभ्य आदिमनिवासियुद्धेतिहासं कल्पयन्ति, आर्याणामादिम-निवासस्थाननेतृनामादिकं कल्पयन्ति भ्रमयन्ति च भारतीयान् । परन्तु दुरवगाहवैदिकसाहित्यविषये कीथस्तु स्पष्टं वक्ति यत् ऋग्वेदे यद्यपि आर्यशब्दस्य स्थानत्रये (१।१०३।३, ३।६।२५, १०।११) दर्शनं भवति तथापि क्वचिदपि अयं शब्दो न जतिवाचकः ।

महञ्जोदड़ोखण्डगृहाणामुत्खननप्राप्तवस्त्वालोचनेन स्पष्टमवगन्तुं शक्यते । उपरिस्तरीयवस्त्वपेक्षयाऽन्तरस्तरीयवस्तुभिरुत्कृष्टसभ्यता सिद्धयति । ते चावशेषा ईसवी पूर्वसहस्रत्रयवर्षप्राचीनाः (बी० सी० ३०००) प्राचीनतरसभ्यतायाः प्रतीकाश्च ।

यद्यप्याधुनिकैरितिवृत्तवेत्तृभिः २५०० वर्षेभ्यः पूर्वमार्याभियानं न जातमिति निर्धारितम्, तच्च महञ्जोदड़ोखण्डगृहानुसन्धानसिद्धान्तेन विरुद्धयत एव । आधुनिकानां दृष्टया ईशबीपूर्वं २५०० वर्षेभ्यः पूर्वं कोलभिल्लानामेव राज्यमासीत्, परन्तु मुहञ्जोदड़ो हरप्पादि खण्डगृहेषु त्वार्यसभ्यतायाश्चिन्हान्युपलभ्यन्ते । स्वकपोलकल्पितार्याभियानकथावि-रोधपरिहारायैव तत उपलब्धसभ्यताया आर्यसभ्यतेति नाम तदीयमते किन्तु सिन्धूपत्यका सभ्यतेति नामदीयते ।

गार्डन चाइल्डरीत्या नेयमार्यसभ्यता किन्तु भारतीया काचित् प्राचीनजातीया सभ्यता । आर्यजातिसम्बन्धयोक्त्री च ।

परन्तु हरप्पा स्थानं ततः शतत्रयमीलदूरमस्ति ततोऽपि सुदूरस्थित-पश्चिमविलोचिस्तानस्थितेषु ध्वंसावशेषेष्वपि सैवैकरूपा सभ्यतोपलभ्यते । तासां सिन्धूपत्यकानामकरणं सर्वथानर्गलमेव । मध्यभारते महेश्वरस्थाने सुप्राचीनध्वंसावशेषा आविष्क्रियन्ते । अन्येष्वपि स्थानेषु च तथैव सम्भाव्यन्ते । वस्तुतो मोहञ्जोदड़ोप्रभृतिखण्डगृहोत्खननं तदध्ययनञ्चाद्याप्यव-शिष्यत एव । तत्रत्यमुद्राक्षरज्ञानमद्यापि न जातम् । तज्ज्ञानेनावश्यं वैदिक-सभ्यतैव तत्र सेत्स्यति ।

नासाग्रदृष्टिः पुरुषमूर्तिरपि तत्रोपलब्धा। सेयं योगविद्यायामेवोपलभ्यते। योगविद्या च वैदिकसभ्यता एव। नहि ग्रीकरोमादिकलाकारा नासाग्रदृष्टिमूर्तिनिर्माणमिच्छन्ति। त्रिशिरस्का पशुपरिवृता साधकमूर्तिरपि तत्रोपलब्धा। सरजानमारशलरीत्या पशुपति (शिव) मूर्तिरेव सा।

मोहञ्जोदड़ो हरप्पा उभयत्र शिवलिङ्गाकृतयः पाषाणा उपलब्धाः। अनेकाश्च शिवलिङ्गमूर्तयस्ततोऽपि भारतीयसभ्यता विज्ञायते।

शिवलिङ्गपूजा न वैदिकी किन्तु अनार्येभ्यो वैदिके धर्मे सा प्रविष्टेति ईसामतप्रचारकैः प्रचारितम्। 'शिश्नदेवाः' (८।२१।६,१०।९७।३) इति ऋक्संहितामन्त्रांशेन केचित्तथात्वं परिकल्पयन्ति। परन्तु सायणभाष्यरीत्या अब्रह्मचर्या इत्येव तदर्थः। शिश्नोदरपरायणा इति फलितार्थः। प्रणवात्मकमेवादिलिङ्गं नादब्रह्ममयस्यार्धनारीश्वरस्य प्रतीकरूपं तत्। तदुक्तं–'तदेवलिङ्गं प्रथमं प्रणवं सर्वकालिकम्। (शिव० पु० विद्येश्वरसंहिता १६।२२) तस्यानादिलिङ्गस्य प्रतीकं पाषाणादिमयं लिङ्गम्। विंटरनीजरीत्या शिवालिङ्गपूजायामश्लीलता नास्ति।

प्राचीनसभ्यतायाः सुविख्यातसमालोचकः डा० डूराण्टः कथयति यत्-'हिन्दूशासनपद्धतौ शिवलिङ्गपूजा सर्वप्राचीना।' किञ्च स्वयं सर्वाङ्गपूर्णोऽपराजितः सनातनधर्मो योऽन्येभ्यः स्वयं ददाति कथं सोऽपूर्णेभ्योऽर्धसभ्येभ्य उपासनां गृह्णीयात्? सरलत्वान्निराडम्बरत्वाच्च सर्वत्र तत्प्रचारः। अधुनादिवासित्वेन प्रसिद्धेषु शिवलिङ्गपूजायाः प्रचारलेशोऽपि नास्ति। तेनार्याणामेषा पूजापद्धतिरिति मृषैव जल्पनम्।

मोहञ्जोदड़ो प्रभृतिध्वंसावशेषेषु चित्रमेकमुपलब्धम्। यत्रैकवृक्षशाखायां द्वौ सुपर्णौ उपविष्टौ। तत्रैकस्य मुखे फलम् परस्य तु तन्नास्ति। तच्चैतत्—

'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति॥'

समानं वृक्षं संसाररूपं तच्छाखारूपं शरीरं वा जीवेशरूपौ द्वौ शोभनपक्षौ पक्षिणौ सयुजौ तादात्म्यादिसम्बन्धवन्तौ सखायौ परस्परमित्रभूतौ

परिषस्वजाते समाश्रितौ तयोरेको जीवः स्वादु पिप्पलं कर्मफलमत्ति। अन्यो दिव्य ईश्वरः अनश्नन् अभिचाकशीति प्रकाशयत्येव। अनेन मोहञ्जोदड़ोसभ्यता वैदिकसभ्यतैव प्रतीयते।

तत्रैवापरस्मिंश्चित्रे श्मशानचित्रं लभ्यते। तत्र कलशोऽर्धदग्धकाष्ठं चिता भस्म च दृश्यन्ते। वैदिकानामेव शवसंस्कारे तादृग्विधानं भवति। तथा च सिन्धूपत्यकासभ्यता वैदिकीसभ्यतैव। स्वर्गीयेण कलत्ताविश्वविद्यालयीयेन वरूवा महाशयेन तादृगनुसन्धानं कृतम्।

भारतीयानामितिवृत्तलेखनप्रणाली नासीत्परम्पराप्राप्तेत्युक्तिरप्यपार्थैव। ई०सप्तम्यां शत्यां प्रख्यातपरिभ्रमकेण हु एन सांग महाशयेम भारतमागत्य बहुकालं स्थितवता लिखितम् यत्–'घटनानामितिहासोल्लेखाय सर्वेषु देशेषु निश्चिताः कर्मचारिण आसन्। घटनानां पूर्णविवरणं नीलपीतनाम्ना व्यपदिश्यतेस्म। तत्र साध्वसाधुसौभाग्यदौर्भाग्यादिकं विव्रियते स्म।

यथान्यत्रार्य्याणामाक्रमणे तत्तद्देशजयस्तथैव भारतेऽप्यार्याणामाक्रमणमासीत् (भारत में अंग्रेजीराज पृ० ४३)।

तच्च प्रमाणविरुद्धमेव। भारतस्यैवानादिकालादार्य्यदेशत्वात् यथैतत्तथाथेहैवान्यत्र प्रतिपादितमेव।

यूनानी इतिहासलेखक नियारकसरीत्या आफगानिस्तानपर्य्यन्तं भारतीयसीमासीत्। असीरियासाम्राज्ञ्या, सेमिरामिसनाम्न्या प्रथममाक्रमणं कृतम्। परमन्ते सापि-अवशिष्टैः २५ सैनिकैः सार्धं पलायिता।

द्वितीयईरानशासकेन साइरसेनार्य्यवैविलोनमिश्रईराकटरकीप्रभृतिदेशा विजिताः, परं सप्तभिः सैनिकैः सार्धं सोऽपि पलायितः। भारतीयशस्त्राघातेन स मृतः। सिन्धोः परस्तादेवैतौ पलायितौ।

ईसवीयपूर्वं ३२६ सिकन्दरेण प्रसिद्धविजेत्रा सिन्धुरुलङ्घितः। पञ्जावशासकेन पौरवेण युद्धं जातम्। तद्वीरता इतिहासकारैः, सिकन्दरेण च स्वीकृता। तस्य राज्यञ्च परावर्तितम्। स्वकीयसेनाया उत्साहभङ्गेन खिन्नो भूत्वा सिकन्दरोऽपि परावृत्तः। २० वर्षानन्तरं सेल्युकसप्रथमेनाप्याक्रमणं कृतम्। सोऽपि चाणक्यसहकृतचन्द्रगुप्त-

सेनाया प्रभावं दृष्ट्वैव पराजयं मत्वा सिन्धोः पूर्वीयप्रदेशान् काबुल, कन्धार हिरात न्यूचिस्तान प्रदेशानपि तस्मै प्रत्यर्पितवान्। स्वीयां कन्यामपि चन्द्रगुप्ताय दत्त्वा ततः प्रस्थितम् तेन।

अशोकस्य मृत्योरनन्तरं एण्डि ओकसेन आक्रान्तम्-परम् हिन्दूकुश-मुल्लङ्घ्य सोऽपि परावृत्तः।

वाख्तेयारी यूनानी सैनिकैराक्रमणं कृतं, पश्चात् शकानामाक्रमणं जातं, ततो हूणानाम्। येषां भीत्या द्विसहस्रमीलपरिमितो विस्तृतायामः प्राचीरश्चीनशासकैः निरमायि। ईसवीय १५० वर्षपूर्वं वाख्तेयारी साम्राज्यं तैरेव नाशितम्। रूसयोरपप्रभृतिदेशा अपि तैर्विध्वस्ताः। सहस्र-वर्षं यावत् खण्डगृहावशेषास्तेन कृताः।

ईसवीयपञ्चम्यां शत्यां तज्जातीयैर्हूणैः भारतमाक्रान्तम्। तत्प्र-धानेन तुरामानेन यद्यपि बौद्धगुप्तसम्राजा पराजितस्तथापि शीघ्रमेवो-ज्जयिनिपतिना यशोधर्मदेवेन तुरामानपुत्रो मिहिरकुलनामा ईसवीये ५७३ वर्षे मुल्तानसमीपे कोरूरस्थाने पराजितः। ततो राज्यवर्धनेन हूणाः समूलकाषं कषिताः। योरोपादिप्रदेशेष्वितोऽप्यधिकान्याक्रमणानि जातानि। पूर्वमार्य्यैस्तत्राक्रमणं कृतम्।

ईसवीय ८०० पूर्वं एशियावासिभिराक्रमणं कृतम्। ई० २ शत्यां हूण अवार वलगर खजार याजेनाक अगियार मङ्गोल प्रभृतीनाम् सहस्र-वर्षं यावदविच्छिन्नरूपेण रूस-जर्मनी-इटली-इङ्गलैण्ड-स्पेन-प्रभृतिदेशेष्वा-क्रमणं प्रवृत्तमासीत्। योरोपियनैरितिहासकारैरेवैतद्वर्ण्यते।

ई० पू० ५ शत्यां योरोपस्याधिकांशभागे। यत्र यूनान-वलकान-इटली-स्पेन-इङ्गलैण्ड प्रभृतीनामन्तर्भावः रोमनानाँ साम्राज्यमासीत्। एशियावासि-भिराक्रामकैस्तत्सर्वथा विध्वस्तम्। तेष्वेवान्यतमजातीयैराक्रामकैः रोमना-न्निष्कास्य वृटिशाः स्वायत्तीकृताः। तदानीमेव हूणैः कात्स्न्र्येन समुद्रस्य डेन्यूव नद्याश्च मध्ये स्वतन्त्रं साम्राज्यं स्थापितम्। रोमसम्राजा वल्युपहा-रादिकं समर्प्यते स्म।

फ्रेञ्च इतिहासलेखको वुइसेनेदो लिखति 'प्राचीनरोमसमाजस्योच्चमध्यमश्रेण्यो विनाशं गताः। अवशिष्टा आक्रामकेषु मिलित्वैक्यमुपगताः। एडलोसेजातीयैः वृटेनजातिः सर्वथा ध्वस्ता। आक्रामकैः भौमिका नाशिताः। गिरजागृहाण्युन्मूलितानि। वृटेन जातिर्दासीकृता। दुःखनैराश्यवैवश्यैर्दास्यमङ्गीकृतम्। सर्वे डेन्यूब-राइन-जालर-फ्रान्स-वेलजियम-इटलियादि-प्रदेशेषु ये वधान्मुक्तास्ते दास्यमुपगताः।

वृटेनजातीया बहवः पलाय्य अमेरिकाप्रदेशं गताः। महत्यां संख्यायां सामूहिकवधो जातः। एक्कीटेन स्पेनप्रदेशेषु धर्मपरायणाः पादरीसमूहाश्च ताडयित्वा शृङ्खलाभिर्बध्वा जीविता एव दग्धाः। स्त्रियश्चात्रमानिताः, सतीत्वाद् भ्रंशिताः। प्रत्याक्रमणमाक्रामकानां पत्न्यो वध्यन्ते स्म। तूरानियैः जर्मनैरपि बहवो निहताः। स्त्रियो बालाश्च निगडिताः। केनचित्कविनोक्तम्-फ्रान्सस्योपरि समुद्रप्लावनापेक्षयाऽपि भीषणं दुःखं सम्पत्तिनाशश्च जातम्।

इडेसियसनामकस्य लेखकस्य रीत्या ५ शत्यां स्पेनो नाममात्रावशिष्टः। असंख्यानि समृद्धानि नगराणि नाशितानि। हूणजातीयैरेव वृटेनदेशे लन्दीनियम (लन्दन) यार्क-कालाचेष्ट-कैण्टर-वरी नारविच-वाथ प्रभृतीनि नगराणि समूलमुन्मूलितानि। पोपमिग्रो प्रथमेन रुदित्वोक्तम् 'संसारस्यान्त इदानीं सम्भाव्यते'। पैनोनिया नारिच्मा रेटिया हैलवेशिया गाल वेलजियम वृटेन स्पेन इतालियावासिनां विशेषतः तद्दुःखपारम्पर्यं प्राप्तम्।

वलकानप्रायद्वीपस्य ततोऽप्यधिकदुरवस्था जाता। ईसाधर्मग्रन्थानुसारेण यः प्रलय उक्तः स एवेदानोमागत इत्यपि धारणा जाता।

अष्टम्यां नवम्यां दशम्याञ्चापि शत्यायान्याक्रमणानि तेषां सम्बन्धे वुइसोनेदो लिखति—स्कैनडिनेवियावास्तव्यैराक्रामकैः शताब्दीपर्यन्तं जनसंहारपारम्पर्य्यं स्थापितम्, नगराणि दग्धानि, जनता दासतां नीता। जर्मनी हालैण्ड वेलजियम फ्रान्स स्काटलैण्ड आयरलैण्ड-इङ्गलैण्ड-देशा ध्वस्ताः। पूर्वं योरोपे हूणजातीयैः अवारजातीयैश्च मध्ययोरपे इटली-फ्रान्सादिदेशेषु हत्यापहारादिभिः सर्वेऽप्यातङ्किताः।

सहस्रवर्षीयाक्रमणं चर्चयता तेन लिखितमसभ्यजातीयैः ईशायीसाम्राज्यं समूलमुद्ध्वस्तम्। महता श्रमेण या उन्नतयः संम्पादिताः सर्वाः समाप्ताः। सर्वत्र खण्डगृहाण्येव दृश्यन्ते।

सर्वत्र अव्यस्था अराजकता च व्याप्ता। विधानस्थाने यथेष्टाचारस्य प्रसारः। पूर्वजैरुपार्जितानि धनानि ध्वस्तानि। समाजिकोन्नतिः सर्वथावरुद्धा। सन् ६२९ मक्कास्थानं मोहम्मदस्याधीनतां गतम्। वर्ष-द्वयेनैव सर्वोऽपि अरबदेशस्तद्वशं गतः। ६३६ वर्षे अरबैः ईराक-सीरिया च स्वायत्तीकृतौ ६३७ जेरुशलमस्थानं गृहीतम्।

६५७ पर्य्यन्तं ईरानदेशो वशीकृतः। सन् ७०१ चीनदेशस्योपर्य्य-क्रमणं कृतम्। ७१५ वर्षं यावत् मिश्रदेशोऽनया जात्या वशीकृतः। ततः कारथेज उत्तरीयअफ्रीका देशः, यूरोपीयरोमनसाम्राज्यं चाप्यनया क्रान्तम्। ७१३ ईस्वीये स्पेनोऽपि तद्वशं गतः। तदनन्तरं क्रमेण समस्त रूसदेशः यूनान वालकान-पोलैण्ड-इटली-सिजली-सहितोऽर्धयोरप-प्रदेशस्तद्वशं गतः।

भारते ६३६ वर्षे उमरशासनकाले बम्बईसमतानाद्वीपे मुसलमानानां जलसेना आगता। उमरस्य दोषेण पश्चात्पदं गता। ७१२ मोहम्मद बिन कासिमस्य नेतृत्वे भारते आक्रमणम्। इस्लामधर्मारम्भात्प्रागेव समुद्रतटेषु व्यापारप्रसङ्गे अरबाणां गतागतम् आसीत्। पूर्वं तेषां स्वभावः सरल आसीत्। इस्लामप्रादुर्भावानन्तरमपि सम्बन्धः प्रवृत्त एवासीत्। भारते हिन्दूधर्म-बौद्धधर्मयोः सङ्घर्षः प्रचलितः। लघुलघुसम्प्रदायबाहुल्यं तथाभू-तमेव शासनबाहुल्यमासीत्तदानीमेव मुसलमानैरपि स्वधर्मप्रचार आरब्धः। तदानीं मालावारशासकः हिन्दूराजा चेरामनयेरूमलः, इस्लाममतमङ्गीकृतवान्। अब्दुररहमाननाम्ना निर्दिष्टः स अरबदेशं गत्वा ततः प्रचारकान् प्रेषितवान्। तदानीमेव मलावारतटे मसजीद निर्माणं जातम्।

अनेकैश्च मुस्लिममतप्रचारकैर्विदेशेभ्य आगत्य प्रचारैरिस्लाम-विस्तारः कृतः। इस्लामधर्मानुयायिभिश्चान्यदेशीयधर्मसंसर्गेण ज्ञानविस्ता-

रेणानेके सम्प्रदाया आविष्कृताः। सूफीसम्प्रदाये अद्वैतवादो हिन्दूधर्माद् गृहीतः, एकेश्वरवादस्तु तत्रासीदेव। पुनर्जन्मवादश्च तत्र सन्निविष्टः।

वेदादिशास्त्रानभिज्ञत्वात् वेदादिशास्त्रोक्तधर्मेषु जटिलता दुष्करता इस्लामधर्मे सरलता च भात्येव। वर्णाश्रमाचारो वैदिकजातिव्यवस्था चाद्यत्व इव पुरापि तदभिज्ञानां प्रतिकूलाः प्रतिभासन्ते स्म।

'भारमें अंग्रेजी राज' पुस्तकलेखकोऽपि मुसलीमधर्मप्रभावितो हिन्दुधर्म-जाटिल्येन भीतः मुस्लिमधर्मस्यैव माहात्म्यं वर्णितवान्। हिन्दूमहात्मनामपेक्षया मुस्लिम (फकीर) सतो माहात्म्यातिशयं वर्णयति। तत्सर्वमज्ञानविजृम्भितमेव। सम्प्रदायैक्यसंपादनमरुमरीचिकामोहितो वा यत्किञ्चिज्जल्पितवान् स तु शाङ्कराद्वैतेरामानुजभक्तौ च मुस्लीमप्रभावं स्वीकृतवान्।

विनकासिमकृताक्रमणात् शतत्रयवर्षानन्तरम् महमुदगजनबीकृतमाक्रमणं सोमनाथमूर्तिनाशधनापहरणमतीव मृदुभाषया वर्णितवान्। शतवर्षानन्तरं मुहम्मदगोरी कृतमाक्रमणम्। तद्रीत्या कस्यापि जातिविशेषस्य कस्मिंश्चिद्देशेऽसाधारणाधिकारमादाय नावतरणं भवति। मानवजातिविभागेन देशविभाजनं कृत्रिममेव। मन्ये तत्संस्कारेणैव देशविभाजनमङ्गीकृत्य हिन्दुस्तानपाकिस्ताननिर्माणपातकं कृतवन्तः। सत्येवमाङ्गलानामपि भारतेऽधिकारो मन्तव्यः, तन्मतरीत्या आर्य्याणां मुस्लिमानामपि आङ्गलवदाक्रमणकारित्वात्। सर्वमेतद्दुर्मतमुपरिष्टान्निराकरिष्यते। तद्रीत्या राष्ट्रियताऽपि रोग एव। यो तत्र निश्चयेनैकनिष्टः सन्निवसेत् स तद्देशवास्तव्य एव मन्तव्यः।

जैनेषु बौद्धेषु च शैवानामत्याचारो बहुधा तेन वर्णितः, हिन्दूधर्मानभिज्ञत्वेन तत्काठिन्येन तं प्रति द्वेषवत्वात्। तन्मतरीत्या जातिभेदमूर्तिपूजा नाशेनैव कल्याणम्। तस्यैव प्रचारः कबीर-नामदेव-रानाडेप्रभृतिभिः कृतः। तन्मतरीत्या हिन्दूधर्म-बौद्धधर्म-मुसलिमधर्मसंयोगेनैव तदानीं भारतीयधर्म प्रचलितः।

चंगेजखां कृतमाक्रमणं एशियापूर्वीयप्रदेशेष्वपि। तदुत्तराधिरिभिः भारतम् एशीयाप्रदेशः योरपभागश्च स्वायत्तीकृतः

रुस-पोलैन्ड-वल्कान्-हङ्गरी-जर्मनी-प्रभृतिदेशाः मुगलसाम्राज्ये निविष्टाः। चंगेजखां बौद्धमतानुयायी समासीत्। मंगोलिया धर्मेऽपि विश्वासवानासीत्।

१३९८ ईसवीये तैमूरस्य भारते आक्रमणम्। तदानीं मुहम्मदतुगलकः सम्राडासीत्। पञ्चदशदिनानन्तरमेव तैमूरो दिल्लीतः प्रस्थितः। १५२६ ई० बाबरस्याक्रमणम्। तेन इब्राहीम लोदी नामकं शासकं पराजित्य मुगलसाम्राज्यं भारते स्थापितम्। तद्रीत्या राजनीतिकसंघटनदृष्ट्या मुगलसाम्राज्यं वरदानमेव जातम्। तदानीमेकशासनमेकराजभाषा प्रचलिता। समानमुद्रा तुलामानादिकमपि समानम्। साहित्यिकोन्नतिश्च जाता। ततो हिन्दुभिः प्राप्तलिपिक्रमेणैतिहासिकसाहित्योल्लेखश्च।

सर्वमेतदपि दासता मनोवृत्तिरेव, अशोकसम्राजोऽपि पूर्वं चन्द्रगुप्त-शासनावसरे कौटलीयार्थशास्त्रे सर्वव्यवस्थायाः वर्तमानत्वात्। द्वेषवशादेव लेखकेन कौटल्यस्य चर्चाऽपि न कृता।

अयोध्यायां रामजन्मभूमिस्थाने, मथुरायां कृष्णजन्मभूमिस्थाने, काश्यां विश्वनाथमन्दिरस्थाने च भगवतो मन्दिराण्युन्मूल्य मसजिद भवनानि निर्मितानि मुस्लिमशासकैः। शाहजहांप्रभृतिशासकानां न्याय-शीलताप्यासीदेव। तच्चर्चाप्युपेक्षिता। तेन इतिहासलेखकेषु यथा अन्ये तथाऽयमपि। परमनेन महाशयेन शिवाजी-समर्थरामदास-महाराणाप्रताप-प्रभृतीनां माहात्म्यं न ज्ञातं न वा वर्णितं, मुस्लिमपक्षपातबुद्धित्वात्। गोवधश्च शाहजहांप्रभृतिभिरवरुद्धस्तच्चर्चाऽपि पुस्तके न कृता। बाबर-स्यादेशानुसारेण हुमायुसाम्राजौदार्य्यमवलम्बितम्। तदानीं योरपे कैथोलिकविरुद्धा उपद्रवाश्चलन्ति स्म। धर्मप्रावरणव्याजेन जीवन्त एव सहस्रशो दह्यन्ते स्म। औरङ्गजेबेनापि प्रयागस्थसोमनाथमन्दिराय जागीर-दानं कृतम्। एवमनेकान्युदाहरणानि। शाहजहां कालेऽपि चौर्यं प्रायेण न भवति स्म। सति च कोतवालशासकात्तदाहरणप्रथासीत्।

वीरमित्रोदये चेयं व्यवस्था पूर्वत एवोक्ता। अकबरकाले रूप्यकेन अद्यतनपरिमाणेन सपादमनपरिमाणं गोधूमादिकं, चतुराणकेन सुन्दरं कम्बलं लभ्यते स्म। भारते जनगणना व्यवस्थासीत्। योरपे तच्चर्चापि

नासीत्। औरङ्गजेबस्य मौर्ख्यपूर्णेनात्याचारेण साम्प्रदायिकसंघर्षो जातः। आलमशाह्-बहादुरशाह्-प्रभृतिभिर्यद्यपि तत्समीकरणाय प्रयत्न आरब्धः परमाङ्गलागमनेन तत्साफल्यं न जातम्।

करनलमालेसन रीत्या-भारतीयाः निष्कपटव्यवहारपरकीयविश्वासमयेन जातीयस्वभावेनाङ्गलानां वशं गताः। सर्वदैवार्धसभ्या असभ्याश्च सभ्याना-क्रमणादिभिः पराजयन्ति। योरपेऽपीयं घटना प्रसिद्धैव। इङ्गलिस्ताने सर्वेऽपि व्यापारलुब्धाः। तत्रत्याया राज्ञ्या अपि सैव कथा। भारते राजभिर्व्या-परानापेक्षिताः। व्यापारिषु सौविध्यसंपादने परमौदर्य्यञ्चात्रासीत्। परन्तु कौटल्येन व्यापारनियन्त्रणमपि स्पष्टमुक्तम्। तदज्ञानेनैव भारतीयानां पतनं जातम्। भारतीयनरेशैः सन्धिपत्राणि पालितानि। आङ्गलैस्तानि पुनः पुनः खण्डितानि।

एडमण्डवर्केण इङ्गलिशपार्लियामेण्टे वारनहेस्टिङ्गस्याभियोगप्रसङ्गे उक्तम्-एकमपि भारतीयैर्विहितं सन्धिपत्रं तादृशं नास्ति यदाङ्गलैर्न भग्नम्। वचनपालनं भारतस्य विशेषतासीत्।

कतिपय एवमाहुः—महाभारतस्य पात्राणि युधिष्ठिरार्जुनप्रभृतयो नैतिहासिकाः पुरुषाः किन्तु धर्माधर्मकल्पनावत् देवासुरकल्पनावच्च कौरव-पाण्डवादयोऽपि कल्पनामात्रप्रसूताः। परं नैतदुचितम्—यदि नाम महाभार-तस्य पात्राणि कल्पनामात्रप्रसूतान्यभविष्यंस्तदा ततोऽर्वाचीनानि ग्रन्थान्त-राणि न तान्युदधरिष्यन् पुराणेषु।

'आसन् मघासु मुनयः शासति पृथिवीं युधिष्ठिरे नृपतौ।'

इति बृहत्संहितायां ज्यौतिषे शास्त्रे। 'वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्' ४।३।९८ अष्टाध्याय्यां पाणिनीये व्याकरणे, सादरमेतेषां नामोल्लेखः क्रियते।

अमरसिंहेनापि स्वीये नामलिङ्गानुशासने 'इतिहासः पुरावृत्तम्' इत्यभाणि। इतिहासेत्ययं पारम्पर्योपदेशे, तदास्तेऽस्मिन्निति इतिहासः।

वाचस्पत्ये चेतिहासस्य लक्षणमेवमुक्तम्—

'धर्मार्थकाममोक्षाणामुपदेशसमन्वितम्।
पूर्ववृत्तकथायुक्तमितिहासं प्रचक्षते॥'

अर्थात् निरर्थकानां पुरावृत्तानामाख्यानमेव नेतिहासः। किन्तु धर्मार्थ-काममोक्षाणामुपदेशमाविष्कुर्वत् यत् पुरावृत्तं तद्वर्णनमेवेतिहासः।

मनुसंहितायाम्—'आख्यानानीतिहासांश्च' (३।२३२) इत्यत्र 'इतिहासान् महाभारतादीन्' इति कुल्लुकभट्टः, 'इतिहासा महाभारतादयः' इति मेधातिथिश्चाहतुः।

यद्यपि क्वचित् क्वचित् 'द्वैपायनेन यत्प्रोक्तं पुराणं परमर्षिणा।' (म. भा. आ. प. १।१७) 'इतिहासमिमं विप्राः पुराणं परिचक्षते।' (म. भा. आ. प. १३।६) इत्यादौ पुराणशब्देनापि महाभारतग्रन्थोऽभिहितः तथापि।

'आचख्युः कवयः केचित् सम्प्रत्याचक्षते परे।
आख्यास्यन्ति तथैवान्ये इतिहासमिमं भुवि॥' (म. भा. आ. प. १।२६)

'तपसा ब्रह्मचर्येण व्यस्य वेदं सनातनम्।
इतिहासमिमं चक्रे पुण्यं सत्यवतीसुतः॥' (म. भा. आ. प. १।५४)

इत्यादि विविधस्थलेषु अस्य इतिहासत्वाभिधानात् इतिहासत्वमेव। महर्षिणा वेदव्यासेन सर्वलोकगुरोः परमेष्ठिनः समक्षं स्वयमस्य काव्यत्वाभिधानात्।

'कृतं मयेदं भगवन् काव्यं परमपूजितम्।' (म. भा. आ. प. १।६१) लोकगुरुणा च।

'त्वया च काव्यमित्युक्तं तस्मात्काव्यं भविष्यति।' (म. भा. आ. प. १।७२) इति तथैव समर्थनात् अस्य काव्यस्यैव सतः इतिहासत्वमपि।

'इतिहासः प्रधानार्थः श्रेष्ठः सर्वागमेष्वयम्। (म. भा. आ. प. २।३६)

इति भगवता व्यासेन प्रधानप्रतिपाद्यतया इतिहासस्यैव समर्थनात्। कवित्व-रीतिभेदात् कर्तुः भेदकल्पनमपि न समीचीनम्, यतो हि स्वयं भगवता व्यासेनैव।

'ग्रन्थग्रन्थिं तदा चक्रे मुनिर्गूढं कुतूहलात्।
यस्मिन् प्रतिज्ञयाप्राह मुनिर्द्वैपायनस्त्विदम्॥
अष्टौ श्लोकसहस्राणि अष्टौ श्लोकशतानि च।
अहं वेद्मि शुको वेत्ति संजयो वेत्ति वा न वा॥' (म.भ.आ.प.१।८१-८१)

एवं प्रतिज्ञानात् कवित्वरीतिभेदस्यावश्यंभावित्वात् । अन्येष्वपि कविषु विषयभेदात् परिस्थितिभेदात् मानसोल्लासानुल्लासभेदात् कवित्वशैलीषु-भेदस्य बहुतरमुपलम्भात् । एवमेव समासव्यासवर्णनभेदात् कवित्व-शैलीभेदः ।

'विस्तीर्यैतन्महज्ज्ञानं ऋषिः संक्षिप्यचाब्रवीत् ।
इष्टं हि विदुषां लोके समासव्यासधारणं ॥ (म. भा.आ. प. १।५१)
इति रीत्या सम्भाव्यते ।

रचनाकालविचारः

श्रीमन्महाभारतेनैव स्वीयरचनाकालविषये स्वान्तः साक्ष्येणैवं-प्रस्तूयते

'उत्पाद्य धृतराष्ट्रं च पाण्डुंविदुरमेव च ॥ ६५ ॥
जगाम तपसे धीमान् पुनरेवाश्रमं प्रति ।
तेषु जातेषु वृद्धेषु गतेषु परमां गतिम् ॥ ६६ ॥
अब्रवीद्भारतं लोके मानुषेऽस्मिन् महानृषिः ।
जनमेजयेन पृष्टः सन् ब्राह्मणैश्च सहस्रशः ॥ ६७ ॥
शशास शिष्यमासीनं बैशम्पायनमन्तिके ।
स सदस्यैः सहासीनः श्रावयामास भारतम् ॥ ६८ ॥
(म. मा. आ. अध्याय १)

एभिर्वचनैः प्रतीयते यत् भगवान् कृष्णद्वैपायनो व्यासः धृतराष्ट्र-पाण्डु-विदुरेषु कालधर्मं गतेषु अनन्तरं पारीक्षितस्य जनमेजयस्य सर्पसत्रात्पूर्वं च महाभारतं रचयामास। जनमेजयस्य सर्पसत्रं प्रवर्तमाने तेन पृष्टे सहस्रशो-ब्राह्मणानामनुरोधेन स्वगुरोर्वेदव्यासस्याज्ञया वेदव्यासशिष्यो वैशम्पायनः सदस्यैः सहासीनः मध्ये मध्ये यज्ञविरामकाले वेदव्याससमक्षमेव महाभारतं श्रावयामास ।

युधिष्ठिरादीनां बाल्य एव पाण्डुः पञ्चत्वमापेदे । महाभारत-युद्धानन्तरं च पञ्चदशवर्षपर्यन्तं युधिष्ठरराज्ये धृतराष्ट्र उवास ।

'पाण्डवाः सर्वकार्याणि सम्पृच्छन्तिस्म तं नृपम् ।
चक्रुस्तेनाभ्यनुज्ञाता वर्षाणि दश पञ्च' च ॥ ६ ॥
(म. मा. आश्रम वा. प-अध्याय १)

षोडशे वर्षे च धृतराष्ट्रस्य निर्वेदः।
'ततःपञ्चदशे वर्षे समतीते नराधिपः ॥ १२ ॥
राजा निर्वेदमापेदे भीमवाग्बाणपीडितः।' (महाभारताश्रमवासिप० अध्याय ३) महाभारतयुद्धात् षोडशे वर्षे धृतराष्ट्रस्य वनगमनम्। वने निवसतः कञ्चित् कालं तपस्वतः धृतराष्ट्रस्य समीपे ऋषीणामागमनम्। शतयूपस्य प्रश्ने नारदस्योत्तरम्–

'तत्राहमिदमश्रौषं शक्रस्य वदतः स्वयम्।
वर्षाणि त्रीणि शिष्टानि राज्ञोऽस्य परमायुषः ॥' (म.भा.आ.वा.प. २०।३२)

अर्थात् महाभारतयुद्धोत्तरं विंशे वर्षे धृतराष्ट्रादीनां परमपदप्राप्तिः। साग्राणि षट्त्रिंशत्वर्षाणि यावत् महाराजयुधिष्ठिरस्य राज्यम्। त्रिंशे वर्षे परीक्षतोऽभिषेकः। चतुर्विंशति वर्षाणि यावत् परीक्षितो राज्यम्। षष्टितमे वर्षे च दिष्टान्तप्राप्तिः। तथाचाश्वत्थामानं प्रति भगवदुक्तिः—

'इतश्चोर्ध्वं महाबहुः कुरुराजो भविष्यति ॥ १५ ॥
(म. भा. सौ. प. १६।१५)

अर्थात् अमोघब्रह्मशिरोऽस्त्रप्रयोगादूर्ध्वमपि न मरिष्यति किन्तु मृतो जातोऽपि दीर्घमायुरवाप्य कुरुराजो भविष्यतीत्यर्थः। कियानायुरित्याकांक्षायाम्—

'वयः प्राप्य परिक्षित्तु वेदव्रतमवाप्य च ॥ १३ ॥
कृपाच्छारद्वताच्छूरः सर्वास्त्राण्युपपत्स्यते।
विदित्वा परमास्त्राणि क्षत्रधर्मव्रते स्थितः ॥ १४ ॥
षष्टिं वर्षाणि धर्मात्मा वसुधां पालयिष्यति।,
(म. भा. सौ. प. अध्याय १६)

षष्टिं वर्षाणि वयः प्राप्येत्यन्वयः। अत एव आदिपर्वणि एकोनपंचाशे अध्याये—

'प्रजाइमास्तवपिता षष्टिवर्षाण्यपालयत्।
ततो दिष्टान्तमापन्नः सर्वेषां दुःखमावहन् ॥१७॥

इत्यत्र नीलकण्ठः-'षष्टिवर्षाणि जन्मतः षष्टिवर्षपर्यन्तं न तु राज्यलाभात् षट्त्रिंशे वर्षे लब्धराज्यः चतुर्विंशतिवर्षपर्यन्तं तत्पालनस्य दृष्टात्वादित्यर्थः'। एतस्यार्थस्य समर्थकः अस्मिन्नेवाध्यायेषड्विंशः श्लोकः-'परिश्रान्तो वयःस्थश्च षष्टिवर्षो जरान्वितः।' अत्र वयःस्थ इत्यस्यउपक्रान्तवार्धकः, जरान्वित

इत्यस्य मृत्युनाक्रान्त इत्यर्थः। महाभारतयुद्धात् षष्टितमे वर्षे बाल्यावस्थायामेव जनमेजयस्य राज्याभिषेकः। वयस्के जात उद्वाहः। तदनन्तरं उत्तङ्कस्य प्रेरणया प्रवर्तिते जनमेजयस्य सर्पसत्रे स्वगुरोर्व्यासस्याज्ञया वैशम्पायनेन महाभारतं तत्समक्षं श्रावितम्।

महाभारतेतिनामकरणविषये किञ्चित्—

यथा खलु भगवत आदिकवेः वाल्मीकेः चतुर्विंशतिसहस्रात्मकस्यादिकाव्यस्य नामत्रयं प्रस्तावनायां भगवता वाल्मीकिना निरूपितम्—

(१) रामायणम् (२) सीताया महच्चरितम् (३) पौलस्त्यवधम्।

'काव्यं रामायणं कृत्स्नं सीतायाश्चरितं महत्।
पौलस्त्यवधमित्येव चकार चरितव्रतः॥' (बा. का. ४।७)

कृत्स्नमपि काव्य रामायणम् रामस्य अयनं चरितम्, अथवा राम एव अयनं पर्यवसानं प्रतिपाद्यतयास्येति एकं नामधेयम्,।

भगवत्या जनकनन्दिन्या अयोनिजाया महीतलात् जन्म, तस्याः पातिव्रत्यबलात् महाविभूतिमतः सर्वराक्षसराजस्य महाराजरावणस्य राजधानीं लङ्कां सर्वथा दहतो महाज्वालस्य वह्नेः हनूमतः शरीरे स्वस्य स्वाभाविकमौष्ण्यमपाकृत्य शिशिरसम्पातरूपेण स्थितिः, युद्धे विजये जाते कृते चितारोहणे सर्वसाक्षिणो भगवतो वह्नेः सर्वथा परमनिष्कलमषस्य सीताचरितस्य साक्ष्यम्, अन्ते प्रतिपद्यमाने शपथे भगवत्या धरित्र्या स्वाङ्के सीतामुपवेश्य स्वरूपे प्रतिष्ठेति द्वितीयं नामधेयम्।

महातपसः स्वतपोबलेनैव प्राप्तपरमैश्वर्यस्य अभिजातवंशजातस्य पौलस्त्यस्य अन्ते उद्दाम्नः सतः साधूनां तपस्विनां वर्णाश्रमाचारवतां सच्चरितानां गोब्राह्मणानाञ्च कण्टकभूतस्य त्रैलोक्यकण्टकस्य वध इति तृतीयं नामधेयम्।

विभिन्नासु मानसीषु स्थितिषु भगवतो वाल्मीकेर्हृदि प्रदीप्तेषु त्रिष्वप्येतेषु नामसु रामायणमित्येव नाम ऋषिणा स्वीकृतम्। न भ्रमितव्यं यत्—

'रामेति मधुरां वाणीं विश्वामित्रोऽभ्यभाषत'।
(बा. का. २२।१२)

इति मधुरवाणीयोगात् तथा नामस्वीकृतिरिति। यतो हि सीताशब्दस्यापि तथैव मधुरवाणीप्रतिपादनं दृश्यते।

'सीतेति मधुरां वाणीं व्याहरन् प्रतिबुद्धयते।' (सु. का. ३६।४४)

सीताया निर्दोषत्वख्यापनाय ग्रथितस्य काव्यस्य तत्पतेः सं निधावेव वर्णनम्। वेदोपबृंहणार्थाय च लोके प्रचारणम्।

'वेदोपबृंहणार्थाय तावग्राहयत प्रभुः।' (बा. का. ४।६)

तथैव शतसहस्रश्लोकसम्मितस्य अस्य ग्रन्थस्य नामधेयप्रसङ्गे एवं विज्ञायते यत् भगवतो महागणपतेर्लेखनारम्भात्प्रागेव भगवतो व्यासस्य बुद्धिस्थे वस्तुनि आद्यं भारतं, भारतं, महाभारतमिति नामत्रयमुपस्थितम् जयनाम्नापि एतदेवस म्बोद्ध्यते। तथाहि—

'इदं शतसहस्रं तु लोकानां पुण्यकर्मणाम् ॥१०१॥
उपाख्यानैः सह ज्ञेयमाद्यं भारतमुत्तमम्।
चतुर्विंशतिसाहस्रीं चक्रे भारतसंहिताम् ॥१०२॥
उपाख्यानैर्विना तावद्भारतं प्रोच्यते बुधैः।
ततोऽध्यर्धशतं भूयः संक्षेपं कृतवानृषिः ॥१०३॥
अनुक्रमणिकाध्यायं वृत्तान्तानां सपर्वणाम्।' (म भा. आ. १)

अर्थात् उपाख्यानैः सहितस्य शतसहस्रश्लोकात्मकस्य आद्यं भारतमिति नामधेयम्। एतस्यैव घटकीभूतं उपाख्यानैर्विना चतुर्विंशतिसहस्रश्लोकात्मकं ग्रन्थं भारतसंहितां चक्रे। अर्थात् भारतसंहिता नाम्ना निर्देष्टुं निश्चिकाय न तु महाभारतसंहितातः खिलांचक्रे ततोऽपि संक्षेपम् अध्यर्धशतश्लोकात्मकम् अनुक्रमणिकाध्यायं चक्रे। तमपि महाभारतग्रन्थघटकमेव चक्रे, न खिलम्। एतस्या लक्षश्लोकसम्मितायाः संहिताया भिन्नां षष्टिलक्षश्लोकसम्मितां संहितां वेदव्यासश्चक्रे। लक्षश्लोकात्मकमहाभारतसंहितामपि षष्टिलक्षश्लोकसम्मितग्रन्थघटकीभूतां चकार।

'षष्टिं शतसहस्राणि चकारान्यां स संहिताम् ॥१०५॥
त्रिंशच्छतसहस्रं च देवलोके प्रतिष्ठितम्।
पित्र्ये पञ्चदश प्रोक्तं गन्धर्वेषु चतुर्दश ॥१०६॥
एकं शतसहस्रं तु मानुषेषु प्रतिष्ठितम्।'
(म. भा. आ. प. अ. १)

अत एव षष्टिलक्षसम्मितश्लोकात्मकस्य ग्रन्थस्यैव अन्यां संहितामिति व्यपदेशः।

'इदं शतसहस्रं हि श्लोकानां पुण्यकर्मणाम् ।
सत्यवत्यात्मजेनेह व्याख्यातममितौजसा ॥१४॥ (आ. प. ६२)

इति महाभारतं प्रकृत्य—

'जयो नामेतिहासोऽयं श्रोतव्यमिति शुश्रुवान् । (आ. प. ६२।२०)

तस्यैव जयसंज्ञाभिधानम् । तथा च स्वर्गारोहणपर्वणि पञ्चमेऽध्याये—

'आकर्ण्य भक्त्या सततं जयाख्यं भारतं महत् ।
श्रीश्च कीर्तिस्तथाविद्या भवन्ति सहिताः सदा ॥ (४६)
'जयो नामेतिहासोऽयं श्रोतव्यो मोक्षमिच्छता ।' (५१)

जयेत्यन्वर्थसंज्ञा स्य महाभारतग्रन्थरत्नस्य—

यतो धर्मार्थकाममोक्षाश्चत्वारोऽपि पुरुषार्थाः प्राप्यन्ते तस्य जयेति संज्ञा । चतुर्णां पुरुषार्थाणामपि हेतौ जयोऽस्त्रियाम्, इतिकोषात् । इदं कोषवाक्यं नीलकण्ठेन स्वीये भारतभावदीपे उद्धृतम्—

एतस्यार्थस्य समर्थकं महाभारतीयं वचनं यथा—

'धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ ।
यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत् क्वचित् ॥
(आ. प. ६२।५३, स्वर्गारोहणपर्व ५।५०)

महाभारतनामकरणेऽपि व्यासस्य वचनं यथा—

'एकतश्चतुरो वेदा भारतं चैतदेकतः ॥२७१॥
पुरा किल सुरैः सर्वैः समेत्य तुलया धृतम् ।
चतुर्भ्यः सरहस्येभ्यो वेदेभ्यो ह्यधिकं यदा ॥२७३॥
तदा प्रभृति लोकेऽस्मिन् महाभारतमुच्यते ।
महत्त्वे च गुरुत्वे च ध्रियमाणं यतोऽधिकम् ॥२७३॥
महत्त्वात् भारवत्त्वाच्च महाभारतमुच्यते ।
निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥२७४॥'
(आ. प. अध्याय १)

'महत्त्वाद् भारवत्त्वाच्च महाभारमुच्यते ।
निरुक्तमस्य सो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥४५॥'
(स्वर्गारोहणपर्व ५)

'भरतानां महज्जन्म महाभारतमुच्यते ।
निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥'
(आ. प. ६२।३६)

अस्य महाभारतस्य निर्माणं त्रिभिर्वर्षैर्महर्षिणा व्यासेन विहितम्—

'त्रिभिर्वर्षैः सदोत्थायी कृष्णद्वैपायनो मुनिः ।
महाभारतमाख्यानं कृतवानिदमद्भुतम् ॥'
(आदिपर्व ६२।५२)

त्रिभिर्वर्षैरिदं पूर्णं कृष्णद्वैपायनः प्रभुः ।
अखिलं भारतं चेदं चकार भगवान् मुनिः ॥'
(स्वर्गारोहण प० ५।४८)

एष भारतीययुद्धस्य विशद इतिहासो महाराजयुधिष्ठिरस्य विजयमुपलक्षस्य निबद्धः । युद्धानन्तरं विंशतिवर्षाणि यावत् धृतराष्ट्रस्य स्थितिः । अतः तदनन्तरं युधिष्ठरराज्यकालस्य अर्थात् महाभारत-युद्धानन्तरं ३६ वर्षात् प्रागेव एतस्योपनिबन्धनं प्रतीयते । यद्यपि विजय-मुपलक्ष्योपनिबद्धव्यानि काव्यानि विजयानन्तरं झटित्येवोपनिबद्धचन्ते तथापि—धृतराष्ट्रस्य समक्षमुपनिबन्धनं नौचितीमावहति । यतो हि महाराजो युधिष्ठरः सर्वात्मना धृतराष्ट्रं प्रसादयितुं सन्तोषयितुं च प्रायतत ।

'यथा पुत्रवियुक्तोऽयं न किञ्चिद् दुःखमाप्नुयात् ॥२५॥
इति तानन्वशाद् भ्रातॄन्नित्यमेव युधिष्ठरः ॥' (आश्रम वा. १)
'उवाच स तदा भ्रातॄन् अमात्यांश्च महीपतिः ॥३॥
मया चैव भवद्भिश्च मान्य एव नराधिपः ।
निदेशे धृतराष्ट्रस्य यस्तिष्ठति स मे सुहृत् ॥४॥
विपरीतश्च मे शत्रुर्नियम्यश्च भवेन्नरः ।'
(आश्रम वा. प. २)

महाभारते च—

'विस्तरं कुरुवंशस्य गान्धार्या धर्मशीलताम् ॥९९॥
क्षत्तुः प्रज्ञां धृतिं कुन्त्याः सम्यग्द्वैशम्पायनोऽब्रवीत् ।
वासुदेवस्य माहात्म्यं पाण्डवानां च सत्यताम् ॥१००॥
दुर्वृत्तं धार्तराष्ट्राणामुक्तवान् भगवानृषिः ।'

अतः धृतराष्ट्रस्य परलोकगमनान्तरं युधिष्ठरराज्य एव एतस्य निर्माणम् ।

महाभारतयुद्धकालनिर्णयः—

'अन्तरे चैव सम्प्राप्ते कलिद्वापरयोभूत् ।
समन्तपञ्चके युद्धं कुरुपाण्डवसेनयोः ॥' (आदि प. २।१३)

इति कलिद्वापरसन्धावेव युद्धं जातम् वचनान्तरेणापि अस्यैव सिद्धान्तस्य परिपोषो जायते । तथाहि—

'द्वापरस्य कलेश्चैव सन्धौ पार्यवसानिके ॥९८॥
प्रादुर्भावः कंसहेतोर्मथुरायां भविष्यति ।'
(महाभा० शान्तिपर्व ३३९)

स एव कालः कलिसंवत् रूपेण भारतयुद्धरूपेण च लोकैरुपादीयत । ज्यौतिषशास्त्रे पञ्चाङ्गेषु च स एव कालो जागरूकः । केषुचित् शिलालेखेष्वपि तस्यैव कालस्योल्लेखः । अस्य प्रारम्भः ईसवीयसन् प्रारम्भतः द्व्यधिकसहस्रत्रयवत्सरपूर्वं (३१०२ वर्षपूर्वं) फरवरीमासस्य अष्टादश तारिकायां प्रातःकालाद्गण्यते ।

ततः परं महाराजयुधिष्ठरस्य राज्यं ३६ वर्षपर्यन्तम् । ततः पाण्डवानां प्रस्थानगमनम् । ततः परीक्षितो राज्यम्, तद्राज्यप्रथमवर्षे युधिष्ठिरशकः । चालुक्यवंशीयेन महाराजपुलकेशिना द्वितीयेन बीजापुरक्षेत्रे एहोलीनामधेये पर्वतीये स्थाने निर्मितजैनमन्दिर उत्कीर्णेन शिलालेखेनापि अयमेव पन्थाः प्रशस्यते । तथाहि—तत्रत्यं श्लोकद्वयम्—

'त्रिंशत्सु त्रिसहस्रेषु भारतादाहवादितः ।
सप्ताब्दशतयुक्तेषु गतेष्वब्देषु पञ्चसु ॥
पञ्चाशत्सु कलौ काले षट्सु पञ्चशतीषु च ।
समासु समतीतासु शयनाय च भूभुजाम् ॥

अर्थात् भारतयुद्धतः पञ्चत्रिंशदुत्तरसप्तशताधिकसहस्रत्रयवत्सरेषु गतेषु। अर्थात् प्रस्तुने महाराजयुधिष्ठरसमये इतः कियत्कालात्पूर्वं तस्य स्थितिरिति जिज्ञासायमाचार्यवराहमिहिरो गणनया तं कालं व्याचष्टे– 'षड्द्विकपञ्चद्वियुतः शककालस्तस्य राज्ञश्च'। अर्थात् २५२६ युतः शककालो युधिष्ठरकाल इत्यर्थः।

एषमः २०२६ विक्रमसंवत्सरे व्यतीते गतकलिः (अर्थात् युधिष्ठरशकः) ५०७३। ५०७३–२५२६=२५४७। अर्थात् सप्तचत्वारिंशदधिकपञ्चशतोत्तरेषु सहस्रद्वयकलिवत्सरेषु व्यतीतेषु अर्थात् विक्रमसंवत्सरारम्भात् धृतिबाण (५१८) वर्षपूर्वं ईस्वीसन् प्रारम्भाच्च भूतर्षिबाण (५७५) वर्षपूर्वं कस्यचन शकस्य प्रवृत्तिराचार्यवराहमिहिराभिमता। यतोहि युधिष्ठिरशकः कलिवत्सरश्चैक एव।

केचित्तु आन्ध्रशकप्रवृत्तिः ईस्वीसन् प्रारम्भात् ५५० वर्षपूर्वं जाता। स एव शक उपर्युक्ते श्लोके वराहमिहिरेण गृहीत इत्याहुः। परन्तु १९७२ | ५५० | २५२६=५०४८ वत्सराणि तेषां मते भवन्ति। व्यतीतानि च ५०७३ वत्सराणि। इति तत्त्व (२५) वर्षान्तरं स्पष्टमेव तेषां मते दुःशकसमाधानमेतदिति।

तथा शकभूभुजां षट्पञ्चाशदुत्तरपञ्चशतवत्सरेषु गतेषु एतन्मन्दिरनिर्माणं जातम्। वराहमिहिरस्य स्थितिः ईशूजन्मतः पूर्वमेव निम्नप्रमाणैः सिद्धयति। तथाहि—पञ्चतन्त्राख्यस्य नीतिशास्त्रस्य पारसीकभाषायामनुवादः ईसवीयपञ्चमशताब्द्यां सम्पन्न इति निर्विवादम्। तस्मिंश्च पञ्चतन्त्रे नामग्राहं वराहमिहिरो मित्रभेदे स्मृतः। तत्र चत्वारःश्लोकाः अपि तन्नाम्नोद्धृताः। ज्यौतिषशास्त्रीयकरणग्रन्थस्य खण्डखाद्यस्य टीकायामामराजकृतायामुल्लेखो विद्यते यत् 'नवाधिकपञ्चशतसंख्यशाके वराहमिहिराचार्यो दिवं गतः।' यदि 'शाके' शब्देन वर्तमानप्रचलितशकसंवत्सरो गृहीतो भवेत् तर्हि ५५७ ईसवीयवर्षे तस्य निधनं युज्यते। एवं षष्ठ्यां शताब्द्यां सम्पन्ने तस्य निधने शतवर्षपूर्वमेव अनूदिते ततः बहुतिथपूर्वकालसम्भावितसन्दृब्धौ ग्रन्थे कथंकारं तस्य स्मृतिः, तन्नाम्ना श्लोकोद्धरणं च

सम्भाव्येत ? अतः वर्तमानशकसवत्सरादन्यः कश्चन शकसंवत्सरः ईशू-जन्मतः पूर्वमेव प्रचलित आसीत्। तस्य च सङ्केतः वराहमिहिरेण स्वीयबृहत्संहिताग्रन्थे दत्तः। यथा—

आसन् मघासु मुनयः शासति पृथ्वीं युधिष्ठिरे नृपतौ।
षड्द्विकपञ्चाद्वियुतः शककालस्तस्य राज्ञश्च॥' (१३।३)

अत्र प्रसङ्गात्कलिप्रवृत्तिमधिकृत्य किञ्चित् विचार्यते—'द्वापरस्य-कलेश्चैव सन्धौ पार्यव सानिके।' इति शान्तिपर्वणि ३३९ अध्याये एकोन-नवतितमे श्लोके कलिद्वापरसन्धेः पर्यवसाने कृष्णावतारो वर्णितः। श्रीमद्भागवते च द्वादशस्कन्धे द्वितीयेऽध्याये—

'विष्णोर्भगवतो भानुः कृष्णाख्योऽसौ दिवं गतः।
तदाविशत्कलिर्लोकं पापे यद्रमते जनः॥ २९ ॥

यावत्सपादपद्माभ्यां स्पृशन्नास्ते रमापतिः।
तावत्कलिर्वै पृथिवीं परान्क्रान्तु नचाशकत्॥३९॥'

यदा देवर्षयः सप्त मघासु विचरन्ति हि।
तदा प्रवृत्तस्तु कलिः द्वादशाब्दशतात्मकः ॥३१॥

अत्र श्रीधरस्वामी—'यदा विष्णोर्भानुः, भातीति भानुः शुद्धसत्त्वा-त्मको देहः, दिवं वैकुण्ठं गतः, तदा कलियुगमविशत्। यत् यस्मिन् युगे जनः पापे रमते इति कलियुगस्य' लक्षणम्॥२९॥

ननु श्रीकृष्णे पृथिव्यां वर्तमानेऽपि सन्ध्यारूपेण कलिः प्रविष्ट एवासीत्, सत्यम्, तथापि तावत् तस्य पराक्रमो नाभवत्॥३०॥

अतो यथोक्त एव कलिप्रवेशकाल इत्याह—यदा देवर्षय इति। द्वादशाब्दशतात्मक इति—दिव्येन मानेन संध्या संध्यांशाभ्यां सह यो द्वादशाब्दशतात्मकः स कलिस्तदा सन्ध्यामतिक्रम्य प्रविष्ट इत्यर्थः॥३१॥

एतनेदं सुस्पष्टमभिज्ञायते यत् महाभारताहवात् षट्त्रिंशद्वर्षाणि यावत् महाराजो युधिष्ठरः पृथिवीमपालयत्। सप्तत्रिंशे च वर्षे भगवतः श्रीकृष्णस्य परमधामगमनं श्रुत्वा परीक्षितं राज्यसिंहासने संस्थाप्या-

भिषिच्य भ्रातृभिः पत्न्या च सह महाप्रस्थानमगमत्। अतः परीक्षितः साम्राज्यसिंहासनाधिरोहणकाल एव कलिप्रवेशकालः न ततः पूर्वम्। जैन-मन्दिरशिलालेखे—

त्रिंशत्सु त्रिसहस्रेषु भारतादाहवादितः।
सप्ताब्दशतयुक्तेषु गतेष्वब्देषु पञ्चसु ॥

अर्थात्—इतः अधुनातनात् कालात् भारतात् आहवात् भारतयुद्धं यावत् अभिव्याप्य ३७३५ वत्सरेषु गतेषु' इति यत् उत्कीर्णं तत्तु भ्रान्त्या। तत्र श्लोके त्रिंशत्सु त्रिसहस्रेषु कलिकाल-प्रवेशतः इति भाव्यम्। महाराजयुधिष्ठिरस्य महाप्रस्थानगमनान्तर परीक्षितो राज्ये धर्मराजस्य युधिष्ठिरस्य स्मृत्यर्थं युधिष्ठिरशकप्रवृत्तिः। प्रायः शकशाकसंवत्सरशब्दाः पर्यायवाचिनः। महाराजजनमेजयस्य ताम्रशा-सनेन विज्ञायते यत् युधिष्ठरशके कलिप्रवृत्तावेव जयकाव्य (महाभारत)-स्योदयः। अर्थात् लोके प्रादुर्भावः। कृष्णद्वैपायनस्य मनसि पूर्वत एव तस्य सद्भावात्। जैनमन्दिरोत्कीर्णशिलालेखानुसारं भारताहवसंवत्सरस्य (अस्मद्दृष्ट्या कलिसंवत्सरस्य) शकसंवत्सरस्य चान्तरं ३१७९ वर्षाणि भवन्ति। अधुनातने काले कलिसंवत्सरः ५०७३ शकश्च १८९४ एतयो-रप्यन्तरं ३१७९ वर्षाण्येव। एतेन दृढं निश्चीयते यत् कलिसंवत्सरः युधिष्ठिरशकश्च एक एव।

'आसन् मघासु मुनयः शासति पृथिवीं युधिष्ठिरे नृपतौ।
षड्द्विकपञ्चद्वियुतः शककालस्तस्य राज्ञश्च ॥'
(बृ. सं. १३।३)

अर्थात् वराहमिहिरकाले यः शक आसीत् तस्मिन् २५२६ संख्यासंकलनेन युधिष्ठिरशकः समायाति। युधिष्ठिरराज्ये च सप्तर्षयः मघास्वासन्। एतत्सिद्धान्तसमर्थकं वचनं वृद्धगर्गस्य भट्टोत्पलेन स्वीय-बृहत्संहिताविवृतावुद्धृतम्। तद्यथा—

'कलिद्वापरसन्धौ तु स्थितास्ते पितृदैवतम्।
'एकैकस्मिनृक्षे शतं शतं ते चरन्ति वर्षाणाम् ॥' (बृ. सं. १३।६)

इति वदता वराहमिहिरेण सप्तर्षीणां स्थितिः प्रतिनक्षत्रं शतवर्षं यावत् अभिहिता। एतस्मिन्नर्थे भट्टोत्पलेन कश्यपस्य मतमुद्धृतम्। तद्यथा—

शतं शतं तु वर्षाणामेकैकस्मिन् महर्षयः।
नक्षत्रे निवसन्त्येते ससाध्वीका महातपाः॥' इति

श्रीमद्भागवतेनापि एष एव सिद्धान्तः समर्थ्यते—

'महर्षीणां तु यौ पूर्वौ दृश्येते उदितौ दिवि।
तयोस्तु मध्ये नक्षत्रं दृश्यते यत्समं निशि॥२७॥
तेनैते ऋषयो युक्तास्तिष्ठन्त्यब्दशतं नृणाम्।
ते त्वदीये द्विजाः काले अधुना चाश्रिता मघाः॥२८॥'(१२।२)

ते द्विजास्त्वदीये काले अर्थात् तव जन्मकाले कलिद्वापरसन्धौ तथा अधुना च अस्मिन् कलिकाले तव मृत्यौ सन्निहिते च मघाः आश्रिता वर्तन्ते।

अधुनातनैः पौरस्त्यपाश्चात्त्योभयविधसरणिमनुयायिभिः सांवत्सरिकैः यद्यप्येष सिद्धान्तो नाद्रियते तथापि पुरातनानृषीन् परमाप्तान् मन्वाना वयमधुनातनानामेव भ्रमं कल्पयामहे।

राज्ञः सुधन्वनो दानपत्रेण (संस्कृत चन्द्रिका खण्ड १४ संख्या २-३) तथा राज्ञः सर्वजित्वर्मणो दानपत्रेण [संस्कृतचन्द्रिका खण्ड १४ संख्या २-३] पञ्चाङ्गेषु प्रवहमाणया अविच्छिन्नपरम्परया च युधिष्ठिर-संवत्सरस्य कलिसंवदैक्यं प्रमीयते।

'षड्द्विकपञ्चद्वियुतः शककालस्तस्य राज्ञश्च।' (१३।३) इति वराहमिहिरश्लोकं वीक्ष्य वर्तमानशके २५२६ संख्यां सङ्कलय्य कलिसंवत्सरे च तां व्यवकलय्य शेषं ६५३ लब्ध्वा राजतरङ्गिणीकारः कल्हणोऽपि बभ्राम। तथा च भारतादिविरुद्धं राजतरङ्गिण्यामुपनिबबन्ध—

'शतेषु षट्सु सार्धेषु त्र्यधिकेषु च भूतले।
कलेर्गतेषु वर्षाणामभूवन् कुरुपाण्डवाः॥'

(१।५१ राजतरङ्गिणी)

एवञ्च महाभारतग्रन्थविषये पाश्चात्त्यविचारकाणां बहुधा दुरभिसन्धयो विद्योतन्ते।

डाक्टर बेबर, लुडविग, बुहलर प्रभृतयोऽन्यान्ये अनेके पाश्चात्या भारतीयेतिहासक्षेत्रे प्रायोऽराजकतामेव वितेनिरे। तथा चाश्वलायन-समयम् ईसा पूर्व ३५० वर्षकालमनुमाय तस्य सूत्रे महाभारतना-मग्रहणात् ततः शतवर्षपूर्वं महाभारतग्रन्थरचनामनुमिन्वन्ति ते। दुर्भाग्यवशादयमेव राद्धान्तोऽधुना सर्वतन्त्रसिद्धान्तः प्रचुर-प्रचारश्च संवृत्तः। अधुनातनेषु शिक्षासंस्थासु च अध्यापकाध्येतृपरम्परासु अयमेव सिद्धान्तो जागर्ति।

मैक्समूलरमहोदयो भारतीयवेदादिशास्त्राणां परममर्मज्ञो विद्वाना-धुनिकेषु गण्यते। परन्तु सोऽपि स्वीये प्राचीन-संस्कृत-साहित्येतिहास-ग्रन्थे नैकविधा अनर्गलाः कल्पना उद्वमति। सोऽभिप्रैति यत् नायं महाभारत-ग्रन्थः कस्यचिदेकस्य कवेः कृतिः, परं तन्निर्मातारः दृढ मनुप्रोक्तधर्मा-नुयायिनः सम्भवेयुः। तैर्नैकधा सम्पाद्यमानेऽप्यावरणे पाण्डवानां प्राचीन-परम्परा इतस्ततः प्रस्फुट्य प्रकाशन्त एव। बाल्ये पाण्डवानां शिक्षा ब्राह्मण-सम्प्रदाय एव संवृत्ता। ब्राह्मणैस्तेषां सदा संसर्गः। परं तथापि पञ्चापि भ्रातर एकामेव स्त्रियम् उद्वाहितवन्तः। स्पष्टं धर्मविरुद्धैषा घटना महा-भारतस्य विभिन्नसम्पादकैः विभिन्नविधया सम्मार्जितापि विभिन्नारोपै-रारोपितापि न निष्कलङ्कतामाप। इत्येषा दिक् तेषां पाश्चात्य-विचारकाणां महाभारतग्रन्थविषये।

वस्तुतस्तु स्वतोगृहीतं समुद्रजलं यथा सलवणमपेयमेव तिष्ठति तदेव मेघद्वारानीतं मनोहृत्य सुहितहेतु भवति, तथैव भारतीयाचार-विचार-संस्काराणां भारतीयशास्त्राणां च रहस्यं गुरुपरम्परात एव समीचीनतया विज्ञायते। एवमक्रियमाणे विपरीत एवार्थो भासते। पाश्चात्त्यानां विदुषां विद्याव्यसनम्, अनुसन्धानम् अद्भुतप्रतिभावैभवं चावश्यं प्रशंसा-स्पदम् किन्तु शास्त्रगहने गूढं परिश्राम्यतां तेषां दुरभिसन्धितमुद्देश्यमपि न तिरोहितम्। भारते पाश्चात्य (इंगलिश) शिक्षायाः प्रबलप्रचारको लार्ड मेकाले महोदयः कथयति यत् 'हिन्दूनाम् ईसायी धर्मे दीक्षार्थं हिन्दूधर्म-खण्डनमनावश्यकम किन्तु पाश्चात्यशिक्षाशिक्षितानां मूर्तिपूजायां स्वत एवानाश्वासः।'

इदानींतनेषु विचारकेषु भारतीयशास्त्राणि प्रति दृढबद्धादरतया ख्यातः मैक्समूलरमहोदय आत्मकथायां लिखति यत् 'वेदमन्त्रा न केवलं परम्परितार्थद्योतकाः किन्तु निरर्थका अपि। साम्प्रतं वयं यस्मिन् वातावरणे प्रतिष्ठितास्तस्मिन् हस्तक्षेपं विधातुं न वेदमन्त्रा अधिकारिणः। कामं प्राचीनसंग्रहालयेषु तेभ्यः प्रतिष्ठितं पदं दातुं वयमुद्यताः किन्तु तेषां प्रभावैराक्रान्तां स्वीयजीवनयात्रां निर्वोढुं न क्षमाः।'

अपरस्मिन् पुस्तके 'चिप्स फ्राम दी जर्मन वर्कशाप' नामधेये स एव महाशयः स्पष्टं प्रस्तौति यत्—'वेदाः हिन्दूधर्मस्य नाभिः। तेषां समीचीनज्ञानं तन्मध्ये वर्तमानानां द्रढीयसां दुर्बलानां च सन्दर्भाणां ज्ञानं धर्मजिज्ञासूनां विशेषत ईशायीमिश्नरीणां कृते अनिवार्यमास्थेयम्। अस्यां परिस्थितौ इदमेव शोभनं प्रतीयते यत् भारते ईशायीधर्मप्रचारकाणां कृते वेदानामेकं संस्करणमवश्यं प्रकाश्येतेति, नेतो महत्त्वमन्यद् भजते।' इति। एतेन कियानपि पाश्चात्यानां मनोभावः प्रकटयति।

पाश्चात्यविदुषामितिहासान्वेषणस्याधारशिला

सर विलियम जोन्स महाशयः 'एशियाटिक सोसाइटी' कलकत्ता नाम्नीं संस्थां स्थापितवान्। सा च भारतीयैतिहासिकविषयाणामनुसन्धानाय सर्वतः प्रथमा संस्था। तस्यां २८ फरवरी सन् १७९३ ई० तिथौ सर विलियम जोन्स महाशयः स्वोपज्ञं वक्तव्य प्रकटीचकार। सैंड्राकोटस राजधान्यां पालिबोथ्रायां सिल्यूकसस्य राज्ञो राजदूतरूपेण पञ्च वर्षाणि यावत् अवस्थाय मेगस्थनीज नाम्ना सन्दृब्धं किञ्चन पुस्तकं यदधुना क्वचिदपि न प्राप्यते किन्तु प्रकीर्णाः कतिचन तस्यांशा उद्धरणरूपेण यूनानी इतिहासलेखकानां ग्रन्थेषूपलभ्यन्ते। पाश्चात्त्यैर्विद्वद्भिस्तत्सर्वं समाहृत्य पुस्तकरूपेण प्रकाशितं वेकमहोदयेन इङ्गलिश भाषायामनूदितं च। ततः तदेवाश्रित्य जोन्स महाशयः पालिबोथ्रां पाटलिपुत्रशब्दस्य, सेण्ड्राकोटसं मौर्यचन्द्रगुप्तशब्दस्य च अपभ्रंशं स्थापयामास। तथा यूनानी इतिहासानुसारं उक्तस्य चन्द्रगुप्तमौर्यस्य राज्यारोहणकालं ईस्वीयः सन् पूर्वं ३२२ वर्षं निश्चिकाय।

अधुना परीक्षणीयं यत् पालिबोध्रा कस्मिन् जनपदे केन पुंसा निर्मिता ? 'नागरी प्रचारिणी सभा, काशी' द्वारा प्रकाशिते आचार्य पण्डित रामचन्द्रशुक्लेनानूदिते 'मेगस्थनीज के भारत भ्रमण' पुस्तके लिखितं यत्-डायनूशस पश्चिमतः समायातः । ...तस्यैव वंशे हेराक्लीज उदपद्यत । यो बलबुद्धिवैभवे साधारणमनुष्येभ्यो महीयान् । स च बह्वीः योषित उद्वाह्य तासु बहून् पुत्रान् उत्पादयामास । स च बहूनि नगराणि आवासयत् येषु सर्वतो महत् सर्वविख्यातं च नगरं पालिबोध्रेति । आरायन उद्धृतेन मेगस्थनीजपुस्तकावतरणेन विज्ञायते यत् हेराक्लीजमारभ्य सैण्ड्राकोटस-पर्यन्तं अष्टात्रिंशदधिकशतवंशपरम्परा संवृत्ता (१३८ पीढ़ी) (अवलोकनीयं महाभारतमीमांसा, पृष्ठ ९१, प्रकरण, ४)

एतेन सिद्ध्यति यत् सैण्ड्राकोटसतः अष्टात्रिंशदुत्तरशतवंशपरम्परा-पूर्वं पालिबोध्रानगरनिर्माणमिति । प्रसिद्ध इतिहास विशारदः प्लायनी महोदयः पालिबोध्रानगरं गङ्गा—ईरानवोअस नद्योः सङ्गमात् शतक्रोशमु-परिष्टात् मनुते । (प्लायनीः फ्रैगमेंटस आफ इण्डिया, पृष्ठ १३०)

एम० डी० आनविल्लेमतेन ईरानवोअस नाम्ना यमुना नदी ग्राह्या । तथा च गङ्गायमुनासङ्गमात् (अर्थात् प्रयागात्) शतक्रोशमुपरिष्टात् पालिबोध्रानगरी आसीत् । आरायनमतेन सङ्गमः प्रसई (अस्सी) जनपद आसीत् । कर्टियसमतेन मेनस्थनीजस्य पालीबोध्रानगरं प्रभद्रकजनपदे अथवा पारिभद्रक जनपदे आसीत् ।

एतेन विवरणेनैवं प्रमीयते यत् पालिबोध्रानगरी गङ्गायमुनासङ्गमात् उपरिष्टात् (प्रवाहविपरीततया) शतक्रोशदूरे स्थिता तथा सैण्ड्राकोटस नाम्नः पूर्वजपरम्परायां अष्टात्रिंशदधिकशततमेन पूर्वजेन निर्मिता आसीत् । यदि आधुनिकानामितिहासवेत्तॄणां मतानुसारं प्रतिवंश्यपुरुषं विंशतिवर्षाणि कालो भवेच्चेत् १३८×२०=२७६० वर्षेभ्यः प्राक् सेण्ड्राकोटसपूर्वजपुरुषात् पालिबोध्रानिर्माणमनुमीयते ।

आस्माकीनेषु साहित्येषु तावत् वायुपुराणे नवनवतितमेऽध्याये—

'उदायी भविता तस्मात् त्रयस्त्रिंशत्समा नृपः ॥३१८॥

स वै पुरवरं राजा पृथिव्यां कुसुमाह्वयम्।
गङ्गाया दक्षिणे कूले चतुर्थेऽब्दे करिष्यति ॥ ३१९ ॥'

इमौ श्लोका उपलभ्येते। अर्थात् शिशुनाकवंशीय अष्टम उदायी नाम राजा त्रयस्त्रिंशत्समा राज्यं करिष्यति। सिंहासनाधिरोहणाच्चतुर्थेऽब्दे गङ्गाया दक्षिणे कूले कुसुमाह्वयं कुसुमनामधेयं नगरं निर्मास्यतीति लभ्यते।

ब्रह्माण्डपुराणे उपोद्घातपादे चतुःसप्ततितमेऽध्याये द्वात्रिंशदधिकशततमः श्लोक उपरितन एव उपलभ्यते।

उदायीनामधेयस्य शिशुनाकवंशीयस्य अष्टमराजस्य राज्यसिंहासनाधिरोहणं कलिगताब्दे १३८५ वर्षे अर्थात् १६५७ विक्रम संवत्पूर्ववर्षे १७१६ ईसवी सन् पूर्ववर्षे जातम्। ततश्चतुर्थे वर्षे अर्थात् १६५४ विक्रमसंवत्पूर्ववर्षे १७१३ ईसवी सन् पूर्ववर्षे वा गङ्गाया दक्षिणे कूले कुसुमपुराख्यं नगरं तेन निर्मितम्। एतेन प्रतीयते यत् सर विलियम जोन्स महाशयः सर्वथा भ्रान्तोऽस्मिन् विषय इति।

एवमेव जनरल प्रिंसेप, जनरल वर्किघम प्रभृतिभिः पाश्चात्त्यैर्विद्वद्भिः महाभारतयुद्धसमयतया वास्तविकयुद्धसमयात् सप्तदशशतीसमनन्तरभावी कालो निर्धारितः। परन्तु सर्व एते भ्रान्ता इत्यधस्तान्निगदितमेव। यतो हि मेगस्थनीज-पुस्तकमाश्रित्यैवैते निर्णेतुं प्रवृत्ताः।

एतेन उपरितनेन विवेचनेन इदं फलितं यत् विक्रमसंवत्प्रवृत्तेः ३०४४ वर्षेभ्यः प्राक् तथा ईसवीसन्प्रवृत्तेः ३१०१ वर्षेभ्यः प्राक् कलेः प्रवृत्तिः। स एव युधिष्ठिरादीनां महाप्रस्थानगमनसमयः। स एव समयः परीक्षिदभिषेकस्य च। युधिष्ठिरादीनां महाप्रस्थानगमनानन्तरं युधिष्ठिरशकप्रवृत्तिः। महाराजजनमेजयस्य ताम्रशासने युधिष्ठिरशकोल्लेखः। ततः प्रभृति पञ्चाङ्गेषु युधिष्ठिरशकोल्लेखः कलिसंवत्सरोल्लखश्च अबाधरूपेण प्रचलति।

आधुनिकानां पाश्चात्त्यविदुषामयमपरोऽपि राद्धान्तो यत् महाभारते ज्योतिर्विज्ञाने या गणना सा स्थवीयसी गणना, वेदाङ्गज्यौतिषगणनयापि

स्थूला। तामनुसृत्यैव भीष्मः त्रयोदशसु वनवासवर्षेषु सौरमानेन सिद्धेषु पञ्चमासद्वादशदिनाधिकानि त्रयोदशवर्षाणि व्यवस्थापयामास। तथाहि—

'कलाः काष्ठाश्च युज्यन्ते मुहूर्त्ताश्च दिनानि च।
अर्धमासाश्च मासाश्च नक्षत्राणि ग्रहास्तथा॥ १॥
ऋतवश्चापि युज्यन्ते तथा संवत्सरा अपि।
एवं कालविभागेन कालचक्रं प्रवर्तते॥ २॥
तेषां कालातिरेकेण ज्योतिषां च व्यतिक्रमात्।
पञ्चमे पञ्चमे वर्षे द्वौ मासा उपजायतः॥ ३॥
एषामभ्यधिका मासाः पञ्च च द्वादश क्षपाः।
त्रयोदशानां वर्षाणामिति मे धीयते मतिः॥ ४॥ (म. भा. वि. प. ५२)

अयमभिप्रायः—चान्द्र-सावन-सौराख्येन भेदेन मासानां त्रैविध्यम्। मासत्रैविध्येन संवत्सरस्त्रिविधः। तदुक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते—

'चान्द्रसावनसौराणां मासानां तु प्रभेदतः।
चान्द्रसावनसौराः स्युस्त्रयः संवत्सरा अमी॥'

तत्र चान्द्रः संवत्सरः चैत्रशुक्लप्रतिपदादिः फाल्गुनदर्शान्तः, सौरस्तु मेषादिमीनान्तः, सावनः षष्ट्युत्तरशतत्रयाहोरात्रात्मकः। चन्द्रकलावृद्धिक्षयप्रयुक्तप्रतिपदादितिथीनां षष्ट्यधिकशतत्रयेण निष्पन्नश्चान्द्रः, द्वादशराशिषु सूर्यसङ्क्रमणैर्निष्पन्नः सौरः, सावनशब्देन च अहोरात्रमुपलक्ष्यते, सोमयागे सवनत्रयस्याहोरात्रसम्पाद्यत्वात्, तैः सावनैः षष्ट्यधिकशतत्रयसंख्यकैर्निष्पन्नः सावनः संवत्सरः। गोसत्रादिषु लौकिकव्यवहारेषु च सावनस्यैव संवत्सरस्योपयोगः। तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे—

'सत्राण्युपास्यान्यथसावनेन लोक्यं च यत्स्याद् व्यवहारकर्म॥' इति।

'गोसत्रं वै संवत्सरो य एवं विद्वान् सः संवत्सरमुपयन्त्यृध्नुवन्त्येव' (तै. सं. ७।५।१।१)

इति श्रुतौ गवामयनस्य सत्रस्य संवत्सरनाम्ना व्यवहारात् संवत्सरकालस्तदङ्गमिति प्रतीयते। तत्र सावन एव ग्रहीतुं शक्यो

न सौरचान्द्रौ। यतोहि-अहोरात्रसाध्य एकः सोमयागो वेदेषु अहः शब्देनाभिधीयते। तादृशानामहर्विशेषाणां गणः षडहः। स च द्विविधः अभिप्लवः पृष्ठ्यश्चेति। तत्र चतुर्भिरभिप्लवैः षडहैः एकेन च पृष्ठ्येन षडहेन इति षडहपञ्चकेन एको मासः सम्पद्यते। तादृशैर्द्वादशभिर्मासैः साध्यं संवत्सरसत्रम्। एवञ्च सावनेनैव तत्सिद्धिः। चान्द्रस्य षड्भिरहोरात्रैर्न्यूनत्वेन सौरस्य च सवार्द्धैः पञ्चभिरहोरात्रैरधिकत्वेन तदयोगात्। तदेवं त्रयोदशसु सौरवत्सरेषु चान्द्रमानेन पञ्चमासा द्वादशाहोरात्राधिका भवन्ति।

"संवत्सरे संवत्सरे यजेत" इति श्रुतौ चान्द्रः संवत्सरो गृह्यते। "सर्वान् लोकान् पशुबन्धयाजी अभिजयति, तेन यक्ष्यमाणोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां वा" इति कल्पसूत्रकारैः चान्द्रतिथौ तदनुष्ठानविधानात्।

सौरस्तु संवत्सरः सुजन्मावाप्ति-व्रतादावुपयुज्यते। तच्च व्रतं विष्णुधर्मोत्तरे—

'भगवन् कर्मणा केन तिर्यग्योनौ न जायते।
म्लेच्छदेशे च पुरुषस्तन्ममाचक्ष्व भो मुने॥

मार्कण्डेय उवाच—

मेषसंक्रमणे भानोः सोपवासो नरोत्तम।
पूजयेद्भार्गवं देवं रामं शक्त्या यथाविधि॥'—

इत्यारभ्य, 'मीनसंक्रमणे मत्स्यं वासुदेवञ्च पूजयेत्॥' इत्यन्तेन व्रतमभिधायान्ते तदुपसंहृतम्—

'कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदिष्टं म्लेच्छेषु तिर्यक्षु न चापि जन्म।' इति।

एवं कामं भवतु गणनैवास्थवीयसी किन्तु शास्त्रोदितेषु शस्त्रानुसारिषु लौकिकेषु च व्यवहारेषु एतस्या एवोपयोगः। एतत्सर्वमनभिसन्धाय दुरभिसन्धाय च भारतीयपद्धतौ ये पाश्चात्त्या एवं ब्रुवते यत्-"भारतीया विद्वांसः नक्षत्रमण्डलस्य द्वादशविभागान् (द्वादशराशीन्) सप्तवासरान् (अत्र पूर्वं षडहस्यैव वर्णनलाभात्) यूनानदेशीयविपश्चिद्भ्योऽशिक्षन्त। अतः येषु ग्रन्थेषु राशिवर्णनम् सूर्यादिवारवर्णनञ्च लभ्यते ते सर्वेऽपि ग्रन्थाः

ईसवीयसन्वर्षेभ्यः चतुःशतवर्षेभ्यो न प्राचीनाः" इति ते सर्वेऽपि भ्रान्ताः। यतोहि वासरज्ञानं विना अहर्गणगणना असम्भविनी। सिद्धान्तज्योतिष-गणना च अहर्गणद्वारा मध्यमसूर्यचन्द्रादिग्रहेषु मन्दोच्चशीघ्रोच्च संस्कार दत्त्वा सम्पाद्यते।

'एको अश्वो वहति सप्तनामा' (ऋ. सं. १।१६४।२) इति मन्त्रे सप्तवाराणां प्रमाणमुपलभ्यते। अयन (कर्कट-मकर) विषुव (मेष-तुला) षडशीतिमुख (मिथुन-कन्या-धनु-मीन) पर्व (अर्थात् विष्णपद, वृषभ-सिंह-वृश्चिक-कुम्भ) नाम्ना सङ्क्रान्तिवर्णनं महाभारत-संहिता-यामुपलभ्यते। अतो यथा वेदादिशास्त्राणि अनादीनि तथैव इयं गणनापि अनादिरेव।

सङ्क्रान्तीनां नामधेयप्रसङ्गे वृद्धवशिष्ठः—

'अयने द्वे विषुवे द्वे चतस्रः षडशीतयः।
चतस्रो विष्णपद्यश्च सङ्क्रान्त्यो द्वादश स्मृताः॥' इति।

ज्यौतिषे पञ्चाङ्गं तु—'तिथिवारं च नक्षत्रं योगः करणमेव च' इति प्रसिद्धम्। एतेनेदं सिद्धयति यदस्माकं सनातनकालगणना सौर-चान्द्री च। तदर्थं च सूर्यं वारादिसप्तवासराणां चैत्रादिमासानां द्वादशधाविभक्तनक्षत्र-मण्डलस्वरूपाणां राशीनाञ्च ज्ञानं नान्तरीयकम्।

एवं कलियुगप्रवृत्तेः प्राक् महर्षिणा कृष्णद्वैपायनेन सन्दृब्धस्यैतस्य महा-भारतसंहितारूपग्रन्थरत्नस्य केचनाधुनिकाः पण्डिताः संस्करणत्रयं सम्मन्वते। तत्रोदाहरन्ति च—'मन्वादि भारतं केचिदास्तीकादि तथापरे।
तथोपरिचराद्यन्ये विप्राः सम्यगधीयते॥'

(म. भा. आ. प. १।५२)

अत्र नीलकण्ठः—'वर्णानुपूर्वीभेदेपि प्रतिकल्पमर्थानां समाननामरूपक्रमत्वात् भारतारम्भे मतभेदमाह—मन्वादीति। मनुर्मन्त्रः-नारायणं नमस्कृत्येति। ॐ नमो भगवते वासुदेवायेति वा, तदादि इति प्राञ्चः। दिवः पुत्रो वैवस्वत-मह्यसंज्ञो मनुः, तदादीति तत्त्वम्'। अर्थात्—

दिवः पुत्रो बृद्धभानुश्चक्षुरात्माविभावसुः।
सविता सऋचीकोऽर्को भानुराशावहो रविः॥४२॥

पुत्रा विवस्वतः सर्वे मह्यस्तेषां तथावरः ।' (आदिपर्व० १)

आस्तीकादि-आस्तीकपर्व-'शौनक उवाच—

किमर्थं राजशार्दूलः स राजा जनमेजयः ।

सर्पसत्रेण सर्पाणां गतोऽन्तं तद्वदस्व मे ॥१॥' (आ. प. १३)

इत्यारभ्य-'श्रुत्वा धर्मिष्ठमाख्यानमास्तीकं पुण्यवर्धनम् ।

व्येतु ते सुमहद् ब्रह्मन् कौतूहलमरिन्दम ॥३२॥' (आ. प. ५८)

इत्यन्तम्, तदादि,

उपरिचरादि-उपरिचरो वसुः, तच्चारितादि वा—"वैशम्पायन उवाच—

राजोपरिचरो नाम धर्मनित्यो महीपतिः ।

बभूव मृगयां गन्तुं सदा किल धृतव्रतः ॥१॥" (आ. प. ६३)

किन्तु नैतेन संस्करणत्रयं सिद्ध्यति । यतो हि कृष्णद्वैपायनाख्यस्य मुनेर्व्यासस्यैकं । वैशम्पायनस्य द्वितीयं । सौतेश्च तृतीयं संस्करणं कदाचित् तेषामभिमतं भवेत् । सूतपुत्रः सौतिरुग्रश्रवाः किल—

'जनमेजस्य राजर्षेः सर्पसत्रे महात्मनः ।' (आ. प.)

प्रथमेऽध्याये नवमं श्लोकं व्याजहार । तत एव तस्य संस्करणं प्रारब्धं स्यात् । वैशम्पायनश्च—

गुरवे प्राङ् नमस्कृत्य मनोबुद्धिसमाधिभिः ।

सम्पूज्य च द्विजान् सर्वान् तथान्यान् विदुषो जनान् ॥१॥' (आ.प.१६)

प्रथममिमं श्लोकं व्याजहार । तत एव तस्य संस्करणं प्रारब्धं भवेत् ।

व्यासस्य का प्रथमोक्तिरिति निश्चेतुमेव न पार्यते । तर्हि तत्संस्करणस्य प्रारम्भं को नु निश्चिनुयात्? एवं विचार्यमाणे पूर्वे श्लोकाः कस्येति प्रश्ने मौनावलम्ब एव सर्वथा करणीयो भवेत् इति सर्वापि महाभारतसंहिता वैयासिकी । तथाहि—

'तपसा ब्रह्मचर्येण व्यस्य वेदं सनातनम् ।

इतिहासमिमं चक्रे पुण्यं सत्यवतीसुतः ॥५४॥' (आ. प. १)

इति महाभारतात् ।

अपि च स्कन्दस्वामिनोऽपि पूर्ववर्ती आचार्यदुर्गः स्वीये निरुक्तविवरणे 'यान्यनेकार्थानि एकशब्दानि तान्यतोऽनुक्रमिष्यामः' (४।१) इति विवृण्वन् -

'विस्तीर्य हि महज्ज्ञानमृषिः संक्षेपतोऽब्रवीत् ।
इष्टं हि विदुषां लोके समासव्यासधारणम् ॥'

इति (म. भा. आ. प. १।५१)

श्लोकं किंचिदन्यथाभ्योद्धरति । स एव च 'एष चाख्यानसमयः' (नि० ७।७) इत्यत्र विवृणुते 'भारते चाख्यानसमयः। एष एव सिद्धान्त इत्यर्थः। पृथिवी स्त्रीरूपेण भारावतरणाय ब्रह्माणं ययाचे । (म. भा. आ. प. ६४) अग्निश्च ब्राह्मणरूपेण वासुदेवार्जुनावुभौ खाण्डवं ययाचे। (म. भा. आ. प. २२४-२२५) पुरुषरूपेण (म. भा. आ. प. २३०) अग्निरूपेण (म. भा. आ. प. २२७) च खाण्डवं ददाह इत्येवमादिना।'' इति ।

अपि च लङ्कावतारसूत्रस्य चीनीभाषायानुवादः (सन् ५७ ईसवीये) जातः। तत्र च व्यास-महाभारत-पाण्डव-कौरवादिशब्दा उपलभ्यते। तथाहि—

'व्यासः कणाद ऋषभः कपिलः शाक्यनायकः ।
निर्वृते मम पश्चात्तु भविष्यन्त्येवमादयः ॥
मयि निर्वृते वर्षशते व्यासो वै भारतस्तथा ।
पाण्डवाः कौरवा राम पश्चान्मौर्यो भविष्यति ॥'

इमे श्लोकाः—लङ्कावतारसूत्रीयाः ।

वररुचिकृते वाररुचनिरुक्तसमुच्चये—

'बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरिष्यति।' ''इति व्यासवचनम्'' इति लिखितम्। वररुचिश्च विक्रमादित्यराज्ञः पुरोहितः आसीत्। अतः विक्रमसंवत् प्रथमशताब्दी तस्य समयः। वररुचिग्रन्थेनापि महाभारतस्य व्यासकृतत्वं सिद्धयति ।

पैशाचीभाषायां बृहत्कथासन्दृब्धा गुणाढ्येन। तस्यापि समये महाभारतग्रन्थरत्नमासीत्। महाभारतीया रुरुमुनिकथा, सुन्दोपसुन्दकथा, कुन्तीदुर्वासःकथा, पाण्डु-मृनिवधकथा, शकुन्तलाकथा, बृहत्कथानुवादग्रन्थे कथासरित्सगरे समुपलभ्यन्ते ।

अश्वघोषेण स्वीये बुद्धचरिते (१।४७) नष्टानां वेदानां सारस्वतद्वारोपदेशो वर्णितः। एष च प्रसङ्गो महाभारते शल्यपर्वणि ५१ अध्याये एव लभ्यते नान्यत्र।

मृच्छकटिकप्रकरणकर्ता शूद्रको विक्रमसंवत्पूर्वभावी। स च स्वकीये ग्रन्थे महाभारतीयानितिवृत्तान् स्मरति।

तद्यथा—'एषोऽहं गृहीत्वा केशहस्तं दुःशासनस्यानुकृतिं करोमि।'(३।११)।

'मार्गो ह्येष नरेन्द्रसौप्तिकवधे पूर्वं कृतो द्रौणिना।' (३।११)

'अक्षद्यूतजितो युधिष्ठर इवाध्वानं गतः कोकिलो।
हंसाः सम्प्रति पाण्डवा इव वनादज्ञातचर्यां गताः॥'(५।६)

शुङ्गवंशप्रवर्तकस्य पुष्यमित्रस्य अश्वमेधयज्ञसम्पादकः पतञ्जलिः स्वीये महाभाष्ये 'यूस्त्र्याख्यौ नदी' (१।४।३) इतिसूत्रे कस्यचित् पुरातनकाव्यस्येमं श्लोकम्।

'यस्मिन् दश सहस्राणि पुत्रे जाते गवां ददौ।
ब्राह्मणेभ्यः प्रियाख्येभ्यः सोयमुञ्छेन जीवति॥' उद्धरति।

सोयं श्लोकः—'यस्मिन् जाते ददौ द्रोणो गवां दशशतं धनम्।
ब्राह्मणेभ्यो महार्हेभ्यः सोऽश्वत्थामैष गर्जति॥'
(म.भा.द्रो.प. १६६।२९)

इति महाभारतीयं श्लोकं सुचारु अनुकरोति।

'कालसमयवेलासु तुमुन्' (३।३।१६७) इति सूत्रे पतञ्जलिः—'कालः पचति भूतानि, कालः संहरति प्रजाः।' इति श्लोकमुद्धरति। सोऽयं श्लोकः महाभारते आदिपर्वणि प्रथमेऽध्याये २४८ तमः।

महाभारतेतिहासेन पतञ्जलिः परिचित आसीत्। यतो हि 'पुरि लुङ् चास्मे, (३।२।१२२) इतिसूत्रे 'स्मः सर्वेभ्यो विप्रतिषेधेन'ति वार्तिके स आह 'धर्मेण स्म कुरवो युद्ध्यन्ते' इति। पतञ्जलेः (महाभाष्यकर्तुः) अपि प्राचीना चरकसंहिता। तस्यां चिकित्सिते—

'विष्णुं सहस्रमूर्धानं चराचरपतिं विभुम्।
स्तुवन्नामसहस्रेण ज्वरान् सर्वान् व्यपोहति॥' (३।११३)

'सहस्रनामानि भारत' इति चक्रपाण्यादयष्टीकाकाराः।

एवमेव वासवदत्तायां स्मृतो न्यायवार्तिककारः उद्योतकरः 'तत्कारितत्वादहेतुः' (४।१।२१) इति सूत्रे आगमनाम्ना श्लोकद्वयमुद्धरति—

'अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।
ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् श्वभ्रं वा स्वर्गमेव वा ॥'

स एष श्लोकः महाभारते इत्थं लभ्यते—

'अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।
ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं नरकमेव वा ॥' (व.प. ३०।२८)

अपरश्च—

यदा स देवो जागर्ति तदेदं चेष्टते जगत् ।
यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति ॥

अयं श्लोकः मनुस्मृतौ प्रथमेऽध्याये ५२ तमः ।

विष्णुगुप्तस्य (कौटल्यस्य) अर्थशास्त्रे महाभारतच्छायाश्लोका उपलभ्यन्ते यथा—

'एकं हन्यान्नवा हन्यादिषुर्मुक्तो धनुष्मता ।
बुद्धिर्बुद्धिमतोत्सृष्टा हन्याद्राष्ट्रं सराजकम् ॥'
(म.भा.उ.प. ३३।४३)

'एकं हन्यान्नवा हन्यादिषुः क्षिप्तो धनुष्मता ।
प्राज्ञेन तु मतिः क्षिप्ता हन्याद् गर्भगतानपि ॥'
(कौ.अ.शा. १० अधि० ६ अ० ३२४)

एतेभ्यः सर्वेभ्योऽपि प्राचीनः पाणिनिः अष्टाध्यायाम्—'महान् व्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु' (६।२।३८) इति सूत्रेण महाभारतशब्दे महच्छब्दस्य प्रकृतिस्वरं विदधाति । स एव 'राजदन्तादिषु परम्' (२।२।३१) इतिसूत्रे राजदन्तादिगणे 'विष्वकसेनार्जुनौ, 'पैलादिभ्यश्च, (२।४।५९) इतिसूत्रे पैलादिगणे 'सात्यकि'— भीमादयोऽपादाने' (३।४।७४) इति सूत्रे 'भीमभीष्म'—'शिवादिभ्योऽण्' (४।१।११२) इति सूत्रे शिवादिगणे 'जरत्कारु' 'अर्धर्चाः पुंसि च' (२।४।३१) इति सूत्रे अर्धर्चादिगणे 'गाण्डीव' इत्येवमादीन् शब्दानुपनिबबन्ध । महाभारते एतेषां चर्चा उपलभ्यते ।

महाभारते राजशास्त्र (अर्थशास्त्र) प्रणेतृत्वेन निम्नोद्धृतानां जनानां स्मरणम्—

'बृहस्पतिर्हि भगवान् न्याय्यं धर्मं प्रशंसति ॥१॥
विशालाक्षश्च भगवान् काव्यश्चैव महातपाः।
सहस्राक्षो महेन्द्रश्च तथा प्राचेतसो मनुः ॥२॥
भरद्वाजश्च भगवान् तथा गौरशिरामुनिः।
राजशास्त्रप्रणेतारो ब्रह्मण्या ब्रह्मवादिनः ॥३॥ (शा०प० ५८)

एतेषां नाम्ना श्लोका अपि महाभारत उद्धृताः। यथा—

'श्लोकश्चायं पुरा गीतो भार्गवेण महात्मना।
आख्याते रामचरिते नृपतिं प्रति भारत ॥४०॥
राजानं प्रथम विन्देत् ततो भार्यां ततो धनम्।
राजन्यसति लोकस्य कुतो भार्या कुतो धनम् ॥ ४१॥' (शा०प० ५७)

'प्राचेतसेन मनुना श्लोकौ चेमावुदाहृतौ।
राजधर्मेषु राजेन्द्र ताविहैकमनाः शृणु ॥ ४३ ॥
षडेतान् पुरुषो जह्यात् भिन्नां नावमिवार्णवे।
अप्रवक्तारमाचार्यमनधीयानमृत्विजम् ॥ ४४ ॥
अरक्षितारं राजानं भार्यां चाप्रियवादिनीम्।
ग्रामकामं च गोपालं वनकामं च नापितम्। ४५ ॥' (शा०प० ५७)

'भगवानुशना चाह श्लोकमत्र विशाम्पते।
तदिहैकमना राजन् गदतस्त निबोध मे ॥ २ ॥
द्वाविमौ ग्रसते भूमिः सर्पो बिलशयानिव।
राजनं चाविरोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनम् ॥ ३ ॥' (शा० प० ५७)

'मरुत्तेन हि राज्ञा वै गीतः श्लोकः पुरातनः।
राजाधिकारे राजेन्द्र बृहस्पतिमते पुरा ॥ ६ ॥
गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः।
उत्पथं प्रतिपन्नस्य दण्डो भवति शाश्वतः ॥ ७ ॥' (शा० प० ५७)

'उत्थानं हि नरेन्द्राणां बृहस्पतिरभाषत।
राजधर्मस्य तन्मूलं श्लोकांश्चात्र निबोध मे ॥ १३ ॥
उत्थानेनामृतं लब्धमुत्थानेनासुरा हता।
उत्थानेन महेन्द्रेण श्रैष्ठ्यं प्राप्तं दिवीह च ॥ १४ ॥
उत्थानवीरः पुरुषो वाग्वीरानधितिष्ठति।
उत्थानवीरान् वाग्वीरा रमयन्त उपासते ॥ १५ ॥
उत्थानहीनो राजा हि बुद्धिमानपि नित्यशः।
प्रधर्षणीयः शत्रूणां भुजङ्ग इव निर्विषः ॥ १६ ॥' (शा०प० ५८)

न कस्यचिदाधुनिकस्य नाम महाभारत उपलभ्यत इति तस्य अतीव प्राचीनता।

एवमेव वाल्मीकिनाम्नः द्रोणपर्वणि उद्धरणम्। यथा –

'अपि चायं पुरा गीतः श्लोको वाल्मीकिना भुवि।
न हन्तव्यः स्त्रिय इति यद् ब्रवीषि प्लवङ्गम ॥ ६७ ॥
सर्वकालं मनुष्येण व्यवसायवता सदा।
पीडाकरममित्राणां यत्स्यात्कर्त्तव्यमेव तत् ॥ ६२ ॥, (१४३)

साम्प्रतं वाल्मीकीयरामायण एवंरूपेणोपलभ्यते।

'न हन्तव्याः स्त्रियश्चेति यद् ब्रवीषि प्लवङ्गम।
पीडाकरममित्राणां यच्च कर्त्तव्यमेव तत् ॥' (यु० का० ८१।२८)

'स्वाध्यायं श्रावयेत्पित्र्ये धर्मशास्त्राणि चैव हि।
आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च ॥' (मनुस्मृतिः ३।२३२)

इति व्याचक्षाणो नवमशताब्दीयो मेधातिथिराह–'इतिहासा महाभारतादयः। पुराणानि व्यासादिप्रणीतानि सृष्ट्यादिवर्णनरूपाणि।'

'इतिवृत्त-पुराणाभ्यां बोधयेदर्थशास्त्रवित् ॥१८६॥' (कौ०अ०शा०६६अ०)

इति कौटलीयोऽपि स्वीये अर्थशास्त्रे इतिहासं पुराणञ्चोल्लिखति।

एष च सारथ्येऽधिकृतात् सूतात् पौराणिकं सूत पृथक् आम्नाति। तथाहि—'क्षत्रियात्सूतः। पौराणिकस्त्वन्यः सूतो मागधश्च ब्रह्मक्षत्राद् विशेषतः।' (कौ० अ० शा० ६४ अध्याये) प्रतिलोमजानां वर्णने। अत्र पंक्तौ

विशेष इति वैशिष्ट्यार्थकम्। तथा च उत्पत्त्यादिवैशिष्ट्येन पुराणादिवक्तृस्वरूपवैशिष्ट्येन च ब्रह्मक्षत्रमतिशेते इत्यर्थः।

एतस्मादपि प्राचीनो योगियाज्ञवल्क्यो याज्ञवल्क्यस्मृतावाह –

'पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश॥' (१।३)

विज्ञानेश्वरः 'धर्मशास्त्रं मानवादि' व्याख्याति। अर्थात् एतस्मात् सर्वस्मादपि प्राचीनं धर्मशास्त्रं मनुस्मृतिः। तस्या एकं वचनं मल्लिनाथः—

वित्तस्य विद्या परिसंख्यया मे कोटीश्चतस्रो दश चाहरेति' (र० वं० ५।२१) इतिश्लोकव्याख्यायामुद्धरति –

'अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तरः।

पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश॥'

अर्थात् वेदेषु-इतिहासेषु धर्मशास्त्रेषु-पुराणानां माहात्म्यं बहुधा प्रतिपादितम्। तद्वक्तृत्वेन व्याख्यातृत्वेन च सूतानां सुतरां वै शस्त्यम्।

प्रसिद्ध ऐतिहासिकः अलबेरुनी अष्टादशपुराणानां स्वल्पभेदेन सूचीद्वयमुपन्यस्यति। ततः पूर्वतनो राजशेखरः काव्यमीमांसायां द्वितीयेऽध्याये कथयति- 'तत्र वेदाख्यानोपनिबन्धनप्रायं पुराणमष्टादशधा' (पृष्ठ ७) ततोऽपि पूर्वभवे आद्यशङ्कराचार्यः स्वीये विष्णुसहस्रनामभाष्ये भविष्योत्तर विष्णु-ब्रह्म-पद्मपुराणानि चर्चयति।

अष्टादशपर्वात्मको महाभारतग्रन्थः, तत्खिलभूतो हरिवंशश्च विक्रम संवत् षष्ठशताब्द्यां बालीद्वीपेषु लब्धप्रसरौ। तत्रत्यायां प्राचीनायां कविभाषायामनूदितौ च। जातेऽपि कविभाषायामनुवादे तत्र मध्ये-मध्ये महाभारतस्य श्लोका एव निक्षिप्ताः।

गुप्तराजसमयस्य कश्चन शिलालेखः किञ्चित्कालपूर्वमुपलब्धः। तस्मिंश्च महाभारतग्रन्थो लक्षश्लोकात्मकः स्पष्टं निर्दिष्टः। स एव शिलालेखः ५०२ संवत् लिखितः। परलोकं गतेन शङ्करबालकृष्णदीक्षितेन स्वीये 'भारतीय ज्योतिःशास्त्राभिधे ग्रन्थे (पृ० १०८) एष शिलालेख उद्धृतः।

भासः कालिदासादपि प्राचीनः। तेन बहूनि नाटकानि रचितानि। तेषु अधिकांशभागः महाभारतमेवाश्रयते। बालचरिताभिधे नाटके च श्रीकृष्णस्य

बालक्रीडायाः गोपीनाञ्च उल्लेखो विद्यते। अतः निःसन्दिग्धमिदं यत् भास-कालात्पूर्वं महाभारतं हरिवंशश्च लब्धप्रतिष्ठमासीत्।

भासकविकृतनाटकानां सम्पादयित्रा पण्डितगणपतिशास्त्रिणा स्वप्न-वासवदत्तनाटकप्रस्तावनायां लिखितम् यत् भासकवेः नाटकस्य एकः श्लोकः चाणक्यस्य अर्थशास्त्रे समुपलभ्यते। एतेन प्रतीयते यत् चाणक्या-दपि भासः प्राचीन इति।

प्रोफेसर वेबरमहोदयेन सन् १८६० तमे वत्सरे जर्मनीदेशे अश्वघोष-व्याख्यासहिता वज्रसूचिकोपनिषत् प्रकाशिता। व्याख्यायाञ्च- सप्तव्याधा दशार्णेषु, (हरिवंश २२ २०-८१) शान्तिपर्वणश्च श्लोका उद्धृता। एतेन प्रतीयते यत् अश्वघोषात् प्राक् लक्षश्लोकात्मकस्य महाभारतस्य प्रतिष्ठा आसीत्।

बौधायनगृह्यसूत्रे विष्णुसहस्रनामस्तवस्य स्पष्टमुल्लेखात् 'पत्रं पुष्पं फलं तोयम्' इति श्लोकसमुद्धरणात् च ईसवीयसन् प्रारम्भात् सुदीर्घपूर्व-कालभाविबौधायनादपि प्राचीनं महाभारतम्।

इत्युक्तरीत्या प्रमाणजालैरन्तरङ्गविधया बहिरङ्गविधया च लक्ष-श्लोकात्मकस्य महाभारतस्य इतः पञ्चसहस्रवर्षेभ्यः प्राक् कलिप्रारम्भे श्रेयस्कर्यां स्थितौ सिद्धायां प्रागुदाहृतैः श्रुतिस्मृतिवचनैरनेकरैश्वर्यविभूति-मतो भगवतः कालरूपायामेकतमायां विभूतौ स्पष्टतया हृदयगम्यायाम् श्री वीरविक्रमादित्यर ज्यसिंहासनाधिरोहणादतीतेषु एकोनत्रिंशदधिकसहस्र-द्वयवत्सरेषु प्रविष्टे च त्रिंशे ऐषमः क्रोधननाम्नि संवत्सरे श्रीकृष्णजन्माष्टमीतः प्राक् द्व्यूनशतद्वयाधिकपञ्चसहस्रवत्सरेषु समतीतेषु श्रीकृष्णरूपेण जन्माष्टम्यां निशीथे भगवतः प्रादुर्भावः। त्रिसप्तत्यधिकपञ्चसहस्रवत्सरेषु अतीतेषु तस्य भगवतो लीलासंवरणम्, ततः कलिप्रवृत्तिः।

एवञ्च ऐषमः वर्तमानकल्पारम्भतः व्यतीताब्दा १९७२९ ६०७३॥ सृष्ट्यारम्भतो गताब्दाः = १९५५८८५०७३॥ अर्थात् षण्मनवो व्यतीताः। वर्तमानः सप्तमो वैवस्वतमनुः। एतस्य मनोः प्रवृत्तेरनन्तरं सप्तविंशति-र्महायुगानि व्यतीतानि। अष्टाविंशे महायुगे त्रयो युगचरणा व्यतीताः। चतुर्थस्य महायुगचरणस्य कलेः प्रवृत्तिः। कलेश्चारम्भतः त्रिसप्तत्युत्तर-

पञ्चसहस्रमितानि वर्षाणि व्यतीतानि। एतन्मितान्येव युधिष्ठिरशकवत्सराणि विक्रमराज्यसिंहासनाधिरोहणात् २०२६ वर्षाणि व्यतीतानि। शकारम्भतश्च १८६४ वर्षाणि व्यतीतानि। एवञ्च शुद्ध ऐषमः क्रोधनसंवत्सरे शुद्धवैशाख-कृष्ण ३० गुरौ निशीथे सौरमानेन युगादेरहर्गणः = १८५२६४४ ॥ विक्रम-राज्यसिंहासनाधिरोहणात् ऐषमः क्रोधनसंवत्सरे शुद्धवैशाख कृष्ण ३० गुरौ सौरमानेनाहर्गणः = ७४११०५ ॥ एषमः क्रोधनसंवत्सरे शुद्धवैशाखकृष्ण-३० गुरौ शकारम्भात् सौरमानेन अहर्गणः = ६६१७६५ ॥

एतस्मिन् प्रमाणरूपेण अस्माकं पूर्वजानां पञ्चाङ्गादिषु प्रचलिता पर-म्परैवोन्नेतुं शक्यते। तथा च भास्कराचार्यः—

'याता षण्मनवो युगानि भमितान्यद् युगाङ्घ्रित्रयम्।
नन्दाद्रीन्दुगुणास्तथा शकनृपस्यान्ते कलेर्वत्सराः।
गोद्रीन्द्वद्रिकृताङ्कदस्रनगगोचन्द्राः (१९७२९४७१७६) शकाब्दान्विताः।
सर्वे सङ्कलिताः पितामहदिने स्युर्वर्तमाने गताः ॥'

(सिद्धान्तशिरोमणिगणिताध्यायमध्यमाधिकारः २८)

नवाद्रिचन्द्राग्निशकान्वितं स्यात्,
नूनं गताब्दाः कलिवक्त्रतश्च ॥, इतिकेशवजातकम्

चाणक्य-शूद्रक-कालिदास-विक्रमादित्यादिविषये पाश्चात्त्यविचारधारा-प्रवाहपतितमतय आधुनिका न केवलं सन्दिहन्ति किन्तु निश्चप्रचमाहुर्यत् नैते वास्तविकाः किन्तु काल्पनिका इति। तद्विषयेऽपि किञ्चिद्विचार्यते।

वाग्भटस्तावदेवं प्रस्तौति—

'श्वेतपुष्करतुल्यांशैर्जीवत्याः कुसुमैः कृतः।
रुक्मपिष्टो मणिर्धार्यश्चाणक्योक्तो विषापहः ॥'

चाणक्येन च स्वीयेऽर्थशास्त्रे १४६ अध्याये लिखितम् 'रुक्मगर्भश्चैषां-मणिः सर्वविषहरः।' 'जीवन्ती श्वेतामुष्ककपुष्पवन्दाकानामक्षीबे जातस्या-श्वत्थस्य मणिः सर्वविषहरः' इति।

महाकविः शूद्रकोऽपि मृच्छकटिके चाणक्यनाम गृह्णाति—'चाणक्के वा धुन्धुमाले तिशङ्कू' (८।३४)। मुद्राराक्षसे चाणक्यवृत्तं सर्वविदितमेव।

कामन्दकोऽपि--'आजहार नृचन्द्राय चन्द्रगुप्ताय मेदिनीम् ।' इत्यादि वर्णयन् य उद्दध्रे नमस्तस्मै विष्णुगुप्ताय वेधसे ।' इत्यादि रीत्या नमस्कुर्वंश्च चाणक्यमैतिहासिकमसामान्यं स्वीकरोति ।

पञ्चतन्त्रग्रन्थकर्ता विष्णुशर्मापि कथामुखे चाणक्य य च विदुषे नमोऽस्तु नयशास्त्रकर्तृभ्यः' चाणक्यं नमस्कुर्वन् तस्य सत्तामूरीकरोति ।

एवमेव शूद्रकविषये—'अतिदयितलास्यस्य शैलूषमध्यमध्यास्य मूर्धानमसिलतया मृणालमिवालुनात् अग्निमित्राग्रजस्य सुमित्रस्य मूलदेवः ।' (हर्षचरिते षष्ठ उच्छ्वासः ।) इति टीकायां मर्मावबोधिनीटीकाकारो रङ्गनाथः 'अग्निमित्रः शूद्रकः' इत्याह । तत्रैव एतस्मिन्नेवार्थे सकोषवचनमुदाहरति -

'शूद्रकस्त्वग्निमित्रः स्याद्' इत्यमरः" इति ।

यद्यपि नाधुना अमरकोषे तत्परिशिष्टे चेदं वचनमुपलभ्यते परन्तु तदानीं स्यादुपलब्धिमदित्यनुमिमीमहे ।

'राजा तु प्रणताशेषसामन्तः स्यादधीश्वरः ।

चक्रवर्ती सार्वभौमो नृपोऽन्यो मण्डलेश्वरः' (अमरकोषः २।८।२) इति टीकायां क्षीरस्वामी कस्यचित् पुरातनकोशस्य कतिपयान् श्लोकानुद्धरति । तेषामेकतमस्य प्रथमपादस्तावत् 'शूद्रकस्त्वग्निमित्राख्यः' इति ।

आचार्यकविर्दण्डी अवन्तिसुन्दर्यामाह—

'शूद्रकेणासकृज्जित्वा स्वच्छयाखड्गधारया ।
जगद् भूयोऽभ्यवष्टब्धं वाचा स्वचरितार्थया ।।' इति

बाणोऽप्याह हर्षचरिते षष्ठोच्छ्वासे—'उत्सारणरुचि रहसि ससचिवमेव दूरीचकार चकोरनाथं शूद्रकदूतश्चन्द्रकेतुं जीवितात् ।' मृच्छकटिककर्ता शूद्रकः प्रसिद्धचरः ।

कालिदासस्य ऐतिहासिकत्वे यद्यपि नाद्य कश्चन विवदति परन्तु तस्य स्थितिकालविषये महान् विवादः । आधुनिकास्तु चतुर्थीं पञ्चमीं वा शताब्दि तस्य स्थितिमनुमेनिरे । वस्तुतस्तु —

'एकोऽपि जीयते हन्त कालिदासो न केनचित् ।
शृङ्गारे ललितोद्गारे कालिदासत्रयी किमु ।।'

इतिराजशेखरेण कालिदासत्रयाङ्गीकरणात् त्रय एव कालिदासाः सम्बभूवुः। तत्राद्यः कालिदासः रघुवंशकुमारसम्भवा-भिज्ञानशाकुन्तलादि प्रणेता महाराजविक्रमसमकालिकः।

यतो हि रसभावविशेषदीक्षागुरोः श्रीविक्रमादित्यसाहसाङ्कस्याभिरूप-पण्डितभूयिष्ठेयं परिषद्' इत्यभिज्ञानशाकुन्तले प्रस्तावनायां स आह। विक्रमाभिधानेन प्रीयमाणश्च कालिदासः विक्रमोर्वशीयं नाम पौराणिक-कथामाश्रित्य नाटकं जग्रन्थ। अग्निमित्रनाम्ना च-मालविकाग्निमित्रमिति।

स एष शूद्रको मृच्छकटिके स्वात्मान 'द्विजमुख्यतमः' 'कविः' 'अगाध सत्वः' 'ऋग्वेद-सामवेद-गणित-कला-हस्तिशिक्षादि निष्णातः' 'शर्वप्रसादात् निर्दोषज्ञान लब्धा' 'परमसमुदयाश्वमेधयाजी' 'साग्रशतसंवत्सरायुष्मान्' प्रमादशून्यः' 'वेदविदां ककुद' 'तपोधनः' समरव्यसनी' इत्यादि विशेषणैर्वि-शिनष्टि। एतदनुरूपमेव दण्डी स्मरति शूद्रकम्।

रङ्गनाथश्च अग्निमित्रमेव शूद्रकं मनुते। असकृत् समरेषु आदित्यवत् प्रकाशनात् एष एव स्वविक्रमस्य विक्रमादित्यसंज्ञं लेभे। एतेनैव विक्रमा-दित्येन संवत्सरः प्रवर्तितः। ऐषमः क्रोधननाम्नि सवत्सरे यस्य संवत्सरस्य २०२६ वत्सरा व्यतीताः। अत्रापि लोके राजकुलसम्बद्धे। एषा संवत्सरस्था-पनमर्यादा प्रसिद्धा। यत् यः खलु स्वकर्तृकसुवर्णदानमहिमा भूतले सर्वस्यापि जनस्य अधमर्णतां निवारयेत् स एव सवत्सरं स्थापयितुं शक्नुयादिति। एतादृशी प्रसिद्धिः श्रीवीरविक्रमादित्यसम्बन्धे जैनसमुदाय उपलभ्यते। तथा च प्रभावकचरिते—

'शकानां वंशमुच्छेद्य कालेन कियतापि हि।
राजा श्रीविक्रमादित्यः सार्वभौमोपमोऽभवत् ॥ ८९ ॥
स चोन्नतमहासिद्धि; सौवर्णपुरुषोदयात्।
मेदिनीमनृणां कृत्वाऽचीकरद्वत्सरं निजम् ॥ ९० ॥' इति।

श्री महाराजविक्रमादित्यस्य अस्तित्वे ऐतिहासिकत्वे च सर्वाधिकं स्पष्टं पुष्टं स्फूर्जच्च प्रमाणं तेन प्रवर्तितं विक्रमसंवदेव।

यद्यपि अन्येषामपि सवत्सराणां यथा कल्पसंवत्-सृष्टिसंवत्-सप्तर्षि संवत्-कलिसंवत्-युधिष्ठिरसंवत्-बुद्धसंवत्-कनिष्कसंवत गुप्तसंवत्। चेदि

संवत्प्रचलनं पूर्वमासीत् किन्तु सर्वेष्वेतेषु संवत्सरेषु सर्वाधिकजीवनशक्ति-सम्पत्त्या अधुनातनेऽपि काले द्योतमानो विक्रमसंवत्सर एव। आसेतुहिमाचलम् सम्पूर्णे भारतेऽस्य ख्यातिः। समग्तेषु धार्मिकेषु कार्येषु जन्मकुण्डल्या पञ्चाङ्गेषु च अस्यैव भूयान् प्रचारः। ज्योतिर्विदोऽद्यापि कुण्डल्यादौ लिखन्ति 'श्रीमन्नृपतिवीरविक्रमादित्यसंवत्सरे। अधुना च २०२९ संवत् पञ्चाङ्गं प्रचलति। इदमस्य तात्पर्यं यत् ऐषमः संवत्सरप्रारम्भे २०२९ वत्सरा व्यतीताः, २०३० च प्रविष्ट इति। साधारणगणनया ईस्वीयख्रस्संवत्सरात् ५७ वर्षेभ्यः पूर्वं विक्रमसंवत्सरस्थापनं जातम्। तदानीमेव महाराजवीर-विक्रमादित्यः भूतलमलंञ्चकारेति।

अत्र उत्थिताकांक्षया सन्देहद्वय समुदेति। प्रथमस्तु अयं संवत्सरः स्व-स्थापना ाले प्रारम्भिकशताब्दीषु च न विक्रमनाम्ना सम्बध्यते। द्वितीयस्तु-तदानींतनैः ज्योतिर्विद्भिः शकसंवत्सरस्यैव स्वग्रन्थेषु प्रयोगो विहितो नास्य संवत्सरस्येति। मालव-राजस्थानादि प्रान्तेषु तथा तत्समीपवर्तिषु स्थानान्तरेषु च लब्धैरभिलेखैरस्य संवत्सरस्य प्राचीनं नाम कृतसवत् इति ज्ञायते।

तथाहि-अधुनातननाम्ना राजस्थानप्रान्ते इतः प्राचीननाम्ना उदयपुरराज्ये नन्दसायूपाभिलेखतिथिः कृतसवत् २८२ अस्ति। तथाहि तत्रत्यं वचनम्-कृतयोद्वयोवर्षशतयोद्व्यशीत्योः चैत्रपूर्णमास्याम्' (इत्यादि) राजस्थानप्रान्ते छोटाराज्य उपलब्धः बड़वा यूपाभिलेखितिथिः कृतसवत् २९५ अस्ति। मालवेषु उपलब्धस्य दशपुर (आधुनिकनाम्ना मन्दसौर) अभिलेखस्य तिथिः कृतसंवत् ४७१ अस्ति। अस्मिन् अभिलेखे अस्य संवत्सरस्य नामद्वयम्। अथ कृतसंवत् (२.मलवगण संवत् इति) तथाहि तत्रत्यं वाक्यम्-श्रीमालवगणमासे प्रथमे कृतसंवत् २२ इति। कुमारगुप्तस्य दशपुराभिलेखतिथिः मालव-गणसंवत् नाम्नोट्टङ्किता। यशोधर्मणः शपुराभिलेखतिथिः मालवगणसंवत् नाम्ना ५८९ अस्ति। तथाहि तत्रत्यं वाक्य-

'मालवगणस्थितिवशात् कालज्ञानाय लिखितेषु।'

राजस्थानप्रान्ते कोटाराज्य उपलब्धस्य शिवगणाभिधेयस्य कस्यचित् कनकाभिलेखस्य तिथिः मालवेशसंवत्सरनाम्नाभिहिता। तथाहि तत्रत्यं 'वाक्यं संवत्सरशतैर्याति ...... मालवेशानाम्।'

चण्डमहासेनस्य धौलपुराभिलेखतिथिः ८६८ संवत्सरः। अत्र च विक्रम-कालनाम्नाभिधानम्। तथाहि तत्रत्यं वाक्यम् 'वसु-नवा-ष्टौ वर्षगतस्य कालस्य विक्रमाख्यस्य।'

राष्ट्रकूटराजस्य विदग्धराजाभिधानस्य बीजापुराभिलेखतिथिः विक्रम-कालः ९७३ अस्ति। तत्रत्यं वाक्य--'विक्रमकाले गते'।

बोधगयाभिलेखस्य तिथिः विक्रमसंवत् १००५ अस्ति। तथाहि–तत्रत्यं वाक्यम् - विक्रमसंवत्सरः १००५'।

उदयपुरराज्य उपलब्धस्य नरवाहनाभिधानस्य एकलिङ्गाभिलेखस्य तिथिः विक्रमादित्यसंवत् १०२८ अस्ति। तथाहि तत्रत्यं वाक्यम्—

' .... विक्रमादित्यभूभृतः।
अष्टाविंशतिसंयुक्ते शते दशगुणे सति॥'

सिरोहीराज्य उपलब्धस्य पूर्णपालाभिधानस्य वसन्तगढ़ाभिलेखस्य तिथिः विक्रमादित्यकालः (१०९९) अस्ति। तथाहि तत्रत्यं वाक्यं 'नवनवति-रिहासीद्विक्रमादित्यकाले।'

कृत-मालव विक्रमनाम्ना प्रथितः संवत्सर एक एवेति विदुषां मतम्। अत्र स्वाभाविकरीत्यैवैष प्रश्नः समुज्जृम्भते यत् वस्तुतो यदि विक्रम एव संवत्सरसंस्थापकस्तर्हि प्रारम्भकालादेव कथं न तन्नाम्ना संवत्सरोऽप्रथत। कथंकारं पूर्वं कृतनाम्ना तदनु मालवगणनाम्ना तदनन्तरं च विक्रमनाम्ना सम्बबन्ध ?

अत्रोत्तर्यते–वस्तुतः विक्रमादित्यो गणप्रमुख एवासीत्, न निरङ्कुशो राजा। कामं मालवसंवत् स्थापना तेन विहिता किन्तु संस्थापनस्य सम्पूर्णं श्रेयो यदि स एव नामसम्बन्धद्वारा गृह्णीयात् तर्हि गणे भेदः समुदियात्। मालवगणेन बर्बरशकेषु पराजितेषु जनमानसेषु शान्तियुगस्य, जनतासु समृद्धियुगस्य च प्रादुर्भावः समजनि। तस्य कालस्य कृतयुगसमत्वात् कृतनाम्नैव सवत्सरः प्रथितः। विक्रमराज्याधिरोहणात् १३५ वर्षानन्तरं पुनः शका विजायिनो जाताः। यथा प्रभावकचरिते—

'ततो वर्षशते पञ्चत्रिंशता साधिके पुनः।

तस्य राज्ञोऽन्वय हत्वा वत्सरः स्थापितः शकैः ॥ ६२ ॥'

मालवगणस्य जयिभिः शकैः सङ्घर्षो न शशाम, कथञ्चित् शिथिलप्राय-जीवनो मालवगणोऽजीवत्। कृतयुगकालस्तु स्वप्नावस्थां प्राप्नोत्। अतः मालवगणनाम्ना संवत्सरव्यवहारः प्रवृत्तः। चतुर्थशताब्दीपूर्वार्धे गुप्तसाम्राज्य-शक्तौ परमोत्कर्षमतायामपि गुप्तसाम्राज्यस्य पश्चिमसीम्नि गणतन्त्ररूपेण मालवशक्तिर्विद्यमानासीत्। सम्राट् समुद्रगुप्तश्च पूर्वं मालवं पराजित्य पश्चात् उन्मुक्तवान्। अतएव समुद्रगुप्तस्य प्रयागप्रशस्तौ गणतन्त्रनामावल्यां मालवस्य प्रथमङ्कनम्-यथा। 'मालवार्जुनायनयौधेयमाद्रकाभीरप्रार्जुनसनका-नीककाकखर्परिकादि ...... ' पश्चात् महत्त्वमाकांक्षमाणेन द्वितीयचन्द्र-गुप्तेन गणानुन्मूल्य साम्राज्यसीमा विस्तारिता। गुप्तराजभिरपि गुप्तसंवत् प्रचालितः। ३१९-३२० ईसवीये स लब्धजन्मा। मालवगणस्य तद्गणमुख्यस्य महाराजविक्रमादित्यस्य च शासनप्रणाली-न्यायप्रियता च अतीतेष्वपि शतशः संवत्सरेषु प्रतिजनमानसानि तथा दृढमधिष्ठिते यथा गुप्तानां शासनाधीनापि मालवीया प्रजा विक्रमसंवत्सरमेव दृढतयाग्रहीत्। तथा च तस्मिन् चैत्रे महता सम्राजा कुमारगुप्तेनापि स्वीयाभिलेखे मालवसंवत्सर एव व्यवहृतः। फलतः संस्थामात्रेऽपि गुप्तसाम्राज्ये मालवगणसंवत्नाम्ना व्यह्रियमाण आसीत्। अष्टम्यां शताब्द्यां सर्वतोभावेन भारते निरङ्कुशराजतन्त्रस्थापना जाता। गणतन्त्रशासनव्यवस्थाभावनापि जनमानसतो बहिर्भूता।

इदानीन्तन इव लोकप्रियः प्रभविष्णुः सम्राट् विक्रमादित्योऽभवदि-तिभावनादृढं बद्धादरा जाता।

इत्थं विक्रमनाम्ना संवत्सरस्य योगो जातः। प्रारम्भिकशताब्दीषु विक्रमनाम्ना संवत्सरस्यासम्बन्धविषये विशेषत इदं विचारणीयं यत् न केवलं विक्रमसंवत् विषय एवेदृश वृत्तमुपलभ्यते किन्तु शकसंवदपि स्वप्रचलनादनन्तर पञ्चशततमे वर्षे अनेन नाम्ना सम्बद्धः, ईसवीसन् नामा संवदपि स्वप्रचलनात् पञ्चषवर्षशतसमयानन्तरं ईसानाम्ना सम्बद्ध इति।

एवमेव गुप्तसंवत् स्वप्रचलनात् २२१ वर्षपर्यन्तं पञ्चाशता निर्देशेन निर्दिष्टः। तत्र दशनिर्देशात् वर्षनाम्ना, सप्तत्रिंशत् निर्देशाः संवनाम्ना। त्रयो निर्देशा

गुप्तकालसंज्ञया तमभिदधाति। क एवं वक्तुं पारयेत् यत् गुप्तसंवत्स्थापनं केनचिद् गुप्तनृपेण न कृतमिति।

प्रतिष्ठानस्य राज्ञा हालेन सातवाहनापराभिधानेन सन्दृब्धायां गाथासप्तशत्यामुपलभ्यते। तथाहि—

'संवाहण सुहरसतो सिएण दन्तेण तुह करे लक्खम्।
चललेण विक्कमाइत्त-चरिअं अणु सिक्खिय तिस्सा॥' (४६४)

एतस्य टीकाकारो गदाधर एव व्याख्याति—'पक्षे संवाहणं संवावनं। लक्ख लक्षणम् विक्रमादित्योऽपि भृत्यकर्तृकेन तुष्टः सन् भृत्यस्य करे लक्षं ददातीत्यर्थः॥'

एष च सातवाहनः प्रथमशताब्द्यामासीत् इत्यैतिहासिकाः।

बृहत्कथापि विक्रमादित्यं ईसवीसन् प्रारम्भात् पूर्वकालिकं स्थापयति। एषा च गुणाढ्येन पिशाचीप्राकृते रचिता। गुणाढ्यश्च हालसातवाहनस्य सभामलञ्चकार। अतः सातवाहनसमकालिक एव सः।

यद्यपि नाधुना बृहत्कथोपलभ्यते तथापि कश्मीरपरम्परायां नेपाल-परम्परायाञ्च संस्कृतेऽनूदिता सा। कश्मीरपरम्परायामेकादशशताब्द्याम-नुवादद्वयमेतस्याः संवृत्तम्।

प्रथमं क्षेमेन्द्रेण व्यासदासापराभिधेन कविना निबद्धं बृहत्कथामञ्जरी-नामधेयम्। अत्र च कथावस्तुनो यथावस्थितत्वेऽपि लम्बकानां तरङ्गाणाञ्च पौर्वापर्यं क्षेमेन्द्रेण सर्वथा स्वातन्त्र्यमालम्बितम्।

अपरश्चानुवादः कथासरित्सागरनाम्ना सोमदेवभट्टेन विहितः। तत्र स लिखति-'यथा मूलं तथैवैतन्न मनागप्यतिक्रमः।'

नेपालपरम्परायाञ्च अष्टमशताब्दीतः पूर्वमेव अनुवादः बुद्धस्वामिना-श्लोकसङ्ग्रहनाम्ना विहितः। एवञ्च बृहत्कथा निर्मातुर्गुणाढ्यस्य सातवाहन-समकालिकत्वेन ईसवीसन् प्रारम्भात्पूर्वमेव विक्रमादित्यस्थितिं द्योतयति।

जैनो मेरुतुङ्गाचार्यः स्वीये विचारश्रेण्यभिधाने प्राकृतनिबन्धे विशालाया (उज्जयिन्या) इतिहासं वर्णयन् लिखति-यत्-महावीरनिर्वाणानन्तरं (ईसवीसन् प्रारम्भात् ५२७ वर्षपूर्वं महावीरनिर्वाणो जातः) ४७० वर्षेभ्यः पश्चात्

शकान् समूलघातं निहत्य मालवो राजा विक्रमादित्य उदेष्यति। तथाहि तत्रत्यं वाक्यम्–

'कालान्तरेण केणवि उप्पाडिता सगाण तं वंसं।

हो ही मालवरायानामेण विक्कमा इच्चो।'

ज्योतिर्विदां परम्परापि विक्रमादित्यं शककारकत्वेन संवत्सं थापकत्वेन) अनुस्मरति। तथाहि—

युधिष्ठिरो विक्रमशालिवाहनौ नराधिनाथो विजयाभिनन्दनः।

इमे तु नागार्जुनमेदिनोविभुर्बलीक्रमात् षट् शककारकाः कलौ॥' इति।

महाकविकालिदासेन स्वीयेऽभिज्ञानशाकुन्तले—'आर्ये रसभावविशेष-दीक्षागुरोः श्रीविक्रमादित्यसाहसाङ्कस्याभिरूपभूयिष्ठेयं परिषद्। अस्याञ्च कालिदासप्रयुक्तेनाभिज्ञानशाकुन्तलनाम्ना नवेन नाटकेनोपस्थातव्यमस्माभिः।' (इति संवत् १६२९ हस्तलिखितप्रतौ)

स एष कालिदासः स्वीये ज्योतिर्विदाभरणे आत्मानमेवं विशिनष्टि –

'काव्यत्रयं सुमतिकृद्रघुवंशपूर्वं पूर्वं ततः कियदहोश्रुतिकर्मवादः।

ज्योतिर्विदाभरणकालविधानशास्त्रं श्रीकालिदासकवितो हि ततो बभूव।'

ज्योतिर्विदाभरणरचनायाः समयः कालिदासः लिखति।

'वर्षैः सिन्धुरदर्शनाम्बरगुणैर्याते कलौ सम्मिते।

मासे माधवसंज्ञिते च विहितो ग्रन्थक्रियोपक्रमः॥'

अर्थात् कलेः ३०६८ वर्षेषु गतेषु वैशाखमासे ज्योतिर्विदाभरणरचना प्रारब्धा।

ऐषमः अधुना च गतकलिः ५०७३।५०७३-३०६८=२००५। विक्रमराज्यात् गताब्दाः २०२९-२००५=२४। अर्थात् विक्रमादित्यसिंहासना-धिरोहणात् चतुर्विंशतिवत्सरेषु व्यतीतेषु पञ्चविंशे च वत्सरे प्रविष्टे माधव-(वैशाख) मासे ग्रन्थरचना प्रारब्धा।

महाराजविक्रमादित्यस्य सभासदामपि गणना कालिदासेन तत्रैव दर्शिता।

'शङ्कु सुवाग्वररुचिर्मणिरङ्गुदत्तो जिष्णुस्त्रिलोचनहरी घटखर्पराख्यः।

अन्येऽपि सन्ति कवयोऽमरसिंहपूर्वा यस्यैव विक्रमनृपस्य सभासदोऽमी॥'

तस्मिन्नेव ग्रन्थे महाकविना कालिदासेन विक्रमादित्यनवरत्नानि वर्णितानि। यथा—

'धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशंकुवेतालभट्टघटखर्परकालिदासाः।

ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥'

एष्वेव नवरत्नेषु वररुचिरासीत्। महाराजलक्ष्मणसेनस्य (सं० ११७३) सभापण्डितेन धोयीति नामधेयेन स्वात्मानं वररुचिकल्पलतायां प्रशंसता लिखितम्—

'ख्यातो यश्च श्रुतिधरतया विक्रमादित्यगोष्ठी-

विद्याभर्त्तुः खलु वररुचेराससाद प्रतिष्ठाम् ॥'

इति सदुक्तिकर्णामृत उद्धृतः (पृष्ठ २९७)। एतत्समकालिको जयदेवोऽपि गीतगोविन्दे धोयी कविं प्रशंसति—

'श्रुतिधरो धोयी कविक्ष्मापतिः।'

वररुचेश्च विषये जिनप्रभसूरिरचिते 'विविधतीर्थकल्पे' एका अनुश्रुतिर्विद्योतते। यामनुसृत्य एष सिद्धान्त ऊरीकर्तुं शक्यते यत् सिद्धसेनदिवाकरमहानुभावस्य आज्ञानुसारं विक्रमादित्यशासनपट्टिका (अर्थात् शासनसिद्धान्तः) कात्यायनेन उज्जयिन्यां व्यतीते विक्रमप्रथमसंवत्सरे चैत्रशुक्लप्रतिपदि उपनिबद्धा। जिनप्रभसूरिणा सा पट्टिका स्वयं दृष्टा आसीत्। कात्यायन एव वररुचिः। स च स्वयं स्वकीये पत्रकौमुदीग्रन्थे निबध्नाति—यत्—

'विक्रमादित्यभूपस्य कीर्तिसिद्धेर्निदेशतः।

श्रीमान् वररुचिर्धीमांस्तनोति पत्रकौमुदीम् ॥' इति।

नवरत्नेषु उपान्त्यो वराहमिहिरः।

खण्डखाद्यनामा ज्यौतिषशास्त्रस्यकश्चन करणग्रन्थः। तस्य टीकायामामराज आह—'नवाधिकपञ्चशतसंख्याके वराहमिहिराचार्यो दिवं गतः।' इति। स्वयं वराहमिहिरः बृहत्संहितायामाह—

'आसन् मघासु मुनयः शासति पृथ्वीं युधिष्ठिरे नृपतौ।

षड्द्विकपञ्चद्वियुतः शककालस्तस्य राज्ञश्च ॥ (३।१३)

अर्थात् युधिष्ठिरशककालस्य ज्ञानं शककाले २५२६ संख्यां संयोज्यकर्तुं सुशकमिति।

ऐषमः युधिष्ठिरशकाब्दो वा कलिशकाब्दो वा ५०७३। तर्हि ५०७३-२५२६=२५४६। अर्थात् अधुनातनकालात् २५४७ वत्सरपूर्वं अर्थात् ईसवीसन् प्रारम्भात् ५७५ वर्षपूर्वं कश्चन शककालः प्रवृत्तः। मन्ये बुद्धस्य महाप्रस्थानानन्तरं तदनुयायिभिरेष शकः प्रवर्तितो भवेत्। अथवा अन्येन वा केनचित् प्रवर्तितो भवेत्। उपर्युट्टङ्कताभ्यां वराहमिहिरामराजाभ्यां स एव शको गृहीतः। अर्थात् उपर्युक्तः शको विक्रमसंवत्प्रारम्भात् ५१८ वर्षपूर्वं प्रवृत्तः इत्यस्यां स्थितावामराजोक्तिरसमञ्जसा।

सुधाकरद्विवेदश्च शकशब्देन शालिवाहनशाकं गृह्णानोऽपि आमराजोक्तिमप्रमाणिकीमाह गणकतरङ्गिण्याम्। एतेन शकशब्देन बहवो बभ्रमुः। कल्हणः स्वीयराजतरङ्गिण्यां प्रथमे तरङ्गे 'आसन् मघासु मुनयः' इति बृहत्संहितास्थितं श्लोकमुदाजहार।

एवं शकशब्देन वर्तमानं प्रचलितं शकं गृह्णानो बभ्राम। तथाहि वर्तमान संवत्सरे शकाब्दः १८९४। कलिगताब्दश्च ५ ७३। २५२६ कलिगताब्दे तस्य मतेन शालिवाहन शकप्रवृत्तिः। तथा च २५२६+१८९४=४४२० ५०७३ - ४४२०=६५३। एवं रीत्या गणयन् अन्येषां मतं दूषयामास। तथाहि स आह राजतरङ्गिण्यां प्रथमे तरङ्गे—

'भारतं द्वापरान्तेऽभूद् वार्तयेति विमोहिताः।
केचिदेतां मृषा तेषां कालसंख्यां प्रचक्रिरे॥ ४९॥'

उपर्युक्त्यनुसारं स वास्तविकीं संख्यां निर्दिशति-यथा—

'शतेषु षट्सु सार्धेषु त्र्यधिकेषु च भूतले।
कलेर्गतेषु वर्षाणामभूवन् कुरुपाण्डवा॥ ५१॥' इति

तथा ततः प्राचीनैर्विद्वद्भिः स्थिरीकृतासु गणनासंख्यासु ६५३ वत्सराणि व्यवकलय्य कल्हणः कालसंख्यामुदजूघुषत्। तदेतत् सर्वं भ्रान्तिकवलितम्। उपर्युक्तदिशा कृतसमाधानत्वात्। शकशब्देन वर्तमानशालिवाहनशकात्पूर्वभाविशकग्रहणादेव वराहमिहिरनिर्मितपञ्चसिद्धान्तिकास्थः—

'सप्ताश्विवेदसंख्यं शककालमपास्य चैत्रशुक्लादौ।
अर्धास्तमिते भानौ यवनपुरे सौम्यदिवसाद्यः॥'

अर्थात् शककाले ४२७ संख्या व्यवकलने चैत्रशुक्लप्रतिपद् बुधवासरश्च स्यादिति। पण्डितसुधाकरद्विवेदेन वैदेशिकाय विदुषे थिव्यूटमहोदयाय संस्कृत-भाषायामय ग्रन्थोऽनूदितः। शकशब्देन शालिवाहनशकं गृहीत्वा कृतायां गणनायां तेनावालोकि यत् बुधवारे चैत्रशुक्लप्रतिपदा नायातीति। तदा तेन सौम्यदिवसस्याभिप्रायतया सोमवार एव गृहीतः। एवं चाचार्यवराह-मिहिरस्य शब्दः परिवर्तितः।

मद्रासप्रान्तनिवासी प्रसिद्धः गणितवेत्ता थीरुवेङ्कटाचार्यः 'दी एण्टीक्यूटी आफ हिन्दू एस्ट्रोनोमी एण्ड दी तमिल' ग्रन्थ निर्माणावसरे ईसवीसन् पूर्वभाविनं शकं शकशब्देन सङ्गृह्य गणयित्वा च साधितवान् यत् ४२७ वर्षव्यवकलने अर्थात् ईसवीसन् प्रारम्भात् १२४ वर्षपूर्वं ३ मार्च बुधवारः चैत्रशुक्लप्रतिपदा आसीदिति तदानीं यवनपुरे सूर्यस्यार्धास्तमनम्।

उपर्युक्तेन श्लोकेन ज्ञायते यत् ४२७ शककाले पञ्चसिद्धान्तिकानिर्माणं जातमिति। वैदेशिकेन यात्रिणा अलबरुनीनामधेयेनापि पञ्चसिद्धान्तिका रचना-कालः। स एव (४२७ शकः) स्वीकृतः। किन्त्वयंशकः विक्रमसंवत्सरारम्भा-त्पूर्वतनः यो ह्युपरिनिर्दिष्टः।

आचार्यवराहमिहिरकृतिषु विवृतिं टीकां विदधानो महोत्पलो यवने-श्वरस्य कस्यचिन्मतमवतारयति। तथाहि—

"यवनेश्वरेण स्फुजिध्वजेनान्यच्छास्त्रं कृतम्। तथा च स्फुजिध्वजः—

'गतेन साभ्यर्धशतेन युक्ताप्यङ्केन केषां न गताब्दसंख्या।
कालः शकानां (१०४४) स विशोध्य तस्मादतीतवर्षाद्युगवर्षजातम्॥'

एवं स्फुजिध्वजकृतं शककालस्यार्वाग्ज्ञायते।"

वर्तमानशकेन ८८७ शकाब्दे भट्टोत्पलो विवृतिं निबन्धाति। यवनेश्वरः स्फुजिध्वजस्य समयं महोत्पलो न लिखति, न विजानाति वा। महोत्पलात् बहुतिथे सुदूरपूर्वकाले यवनेश्वरस्फुजिध्वजकाले शकाब्दाः १०४४ व्यतीताः। एतेन विज्ञायते यत् पूर्वं बहवः शकाब्दाः प्रचलिता आसन्। तेष्वेकतमो वराहमिहिरेण जिघृक्षितः।

श्रीशङ्करबालकृष्णदीक्षितमहानुभावेन रघुनाथशास्त्रिटेंभुकरद्वारतया-परम्परीणः कश्चन श्लोको वराहमिहिरजन्मकालबोधकः प्राप्तः। स च श्लोकः

श्रीशङ्करबालकृष्णदीक्षितमहानुभावेन स्वीये 'भारतीयज्योतिषग्रन्थे' २९४ पृष्ठे उद्धृतः। स च यथा—

'स्वस्तिश्रीनृपसूसूर्यनुजशके याते द्विवेदाम्बरत्रै (३०४२)
मानाब्दमिते त्वनेहसि जये वर्षे वसन्तादिके।
चैत्रे श्वेतदले शुभे वसुतिथावादित्यदासादभूत्।
वेदाङ्गे निपुणो वराहमिहिरो विप्रो रवेराशिषा॥'

अर्थात् सूर्यसूनुर्धर्मराजः तज्जो युधिष्ठिरः। नृपश्चासौसूर्यसूनुजश्चेति तस्य शके अर्थात् ३०४२ कलौ गते जयनाम्नि संवत्सरे वसन्ततौ चैत्रशुक्लाष्टम्याम् भगवतो भास्करस्याशीर्वलेन आदित्यदासनामकात् विप्रात् वेदवेदाङ्गनिपुणो वराहमिहिरो जातः। अर्थात् विक्रमसंवत् स्थापनात् वर्षद्वयपूर्वं वराहमिहिरस्य जन्म इति कालिदासेन वराहमिहिरस्मृतिनिर्माणमपि अनौचितीं भजते।

तत्र केचिदेवमाशेरते -यत् वराहमिहिरो (५०९ शाके) मृतः' इति आमराजवचनात् वराहमिहिरस्य स्थितिः पञ्चमषष्ठशकशतकेषु सम्भाव्यते। ज्योतिर्विदाभरणे च 'याते सिन्धुरे' त्यादिश्लोके शकप्रवृत्युदयपूर्वभावी कालो निर्माणकालतया लिखितः। एवं 'शाकः शराम्भोधि' इत्यादिश्लोके शकग्रहणम् कृतम्। शकप्रवृत्तिपूर्वकालस्थायिना समनन्तरभाविन उल्लेखः कथङ्कारं कर्त्तुं पार्यते इति कृत्वा एष श्लोकः कूटो (जाली) ज्ञातव्यः। परन्तु विक्रमादित्यकालपूर्वभाविशकस्य ग्रहणं वराहमिहिरस्य कालिदासस्य चाभिप्रेतम् इति उपरि साधितत्वात् न तथाविधाशङ्काकलङ्कपङ्कावकाशः।

कश्चन ब्रह्मगुप्ताभिधानः टीकाकारः पृथुस्वामिनाम्ना एतद्वचनमुद्धरति—

'नवाधिकपञ्चशतसंख्याके वराहमिहिराचार्यो दिवं गतः' इति।

संस्कृतसाहित्यस्येतिहासलेखकः जर्मनोदेशीयः कश्चन वेबरः आमराजनाम्ना वचनमेतद् गृहीत्वा ५०९ शके वराहमिहिरमृत्युकालतया गृह्णाति। किन्तु परमाश्चर्यस्य विषय एष यत् आमराजटीकायां पृथुस्वामिना प्रथमं लिखितस्य वचनस्यैतस्य साम्प्रतमनुपलब्धिरेव।

इदमपरमपि ज्ञातव्यं यत् कलेः ३०४४ वत्सरेषु गतेषु विक्रमसंवत्स्थापनम्। तथा कलेः ३१०१वर्षेषु गतेषु ईस्वीसन् स्थापनम् जातम्। विक्रमसंवत्स्थापनात्

वस्विन्दुबाग (५१८) वर्षेभ्यः पूर्वं तस्य शकस्य स्थापनं बृहत्संहितायां १३-३ स्थाने य उल्लिखितः। यद्यामराजवचन सत्यं तर्हि ५१८-५०६ = १२। अर्थात् विक्रमसंवत्स्थापनात् १२ वर्षेभ्यः पूर्वं वराहमिहिराचार्यो दिवं गत इति यदि बलात् वराहमिहिरस्थितिः पञ्चभ्यां षष्ठ्यां वा शताब्द्यां कल्प्येत तर्हि तदानीन्तनेन गुप्तकालिकाभिलेखैः प्रकटितेन प्रादेशिकविभागेन मध्यदेशप्रसङ्गात् बृहत्संहितायां विस्तरशो वर्णितानां भारतवर्षस्य प्रादेशिकविभाजनानां साम्यमुपलभ्येत। परन्तु न साम्यमुपलभ्यते।

इत्युपर्युट्टङ्कितैर्हेतुभिः प्रमाणैर्ज्योतिर्विदाभरणस्य अप्रामाण्यशङ्कानास्कन्दितत्व स्थिरायते। तथा च विक्रमस्तत्सभासदश्च सर्वेऽपि ईस्वीसन्प्रारम्भात् पूर्वमासन्। यावत्पर्यन्त प्रबलप्रतापमहिम्ना दूरीकृताराति: शकराजशास्ता गणप्रमुखो महाराजविक्रमः पृथ्वीमशासत् तावत्पर्यन्तं पुनरुत्थातुं शकाब्दा न प्राभवन्। कालधर्ममुपेयुषि विक्रमे तद्वंश्ये सिंहासनमधितिष्ठत्सु पुनः शका उद्दिदीपिरे।

महाराजविक्रमादित्यस्य आचार्यवराहमिहिरस्य चोभयोरपि दीर्घजीवित्वम्। यतो हि पञ्चसिद्धान्तिका आचार्यवराहमिहिरस्य प्राथमिको रचना। तस्या च-सप्ताश्विवेदसंख्यः। अर्थात् ४२७ शको गृहीतः।

बृहत्संहितामतेन २५२६ कलिवत्सरेषु गतेषु शकप्रवृत्तिः। अर्थात् ईस्वीसन् प्रारम्भात् ५७५ वर्षेभ्यः पूर्वं शकप्रवृत्तः। ४२७ शके अर्थात् ईश्वीसन् प्रारम्भात् १४८ वर्षेभ्यः पूर्वं पञ्चसिद्धान्तिकानिर्माणम्। तदनन्तरमनेकेषामितरेषां ग्रन्थरत्नानां निर्माणम्। ईस्वीसन् प्रारम्भात् ५७ वर्षेभ्यः पूर्वं महाराजविक्रमादित्यस्य सिंहासनाधिरोहणम्। तस्मिन्नेव वर्षे संवत्स्थापनञ्च। राज्यसिंहासनमलंकुर्वाणे श्रीविक्रमादित्ये तस्य सभां सविशेषमलंकुर्वत्सु नवरत्नेष्वपि वराहमिहिराचार्यस्य किञ्चित्कालपर्यन्तं स्थितिः।

ननु कथमेतावद्दीर्घकालजीवित्वम्? अधुनातनेषु जनेषु एतावद्दीर्घकालजीवित्वादर्शनादिति चेत् आधुनिकवृत्तपत्रेषु प्रचारितानि कानिचिदपवादभूतानि उदाहरणानि उद्ध्रियन्ते। तथैवैतयोरप्युभयोर्दीर्घजीवित्वम् नासम्भवि। वृत्तपत्रेषु च आगाखाँ महोदयस्य १५० वर्षपर्यन्त दीर्घमायुः, थोमसपारस्य